

АРХЕОЛОГИЯ

год. XLIX

2008

кн. 1-4

Списанието публикува статии и съобщения за археологически паметници от разкопки в България, както и проблемни статии в областта на праисторията, античната и средновековна археология, нумизматика, сфрагистика, рецензии за археологически изложби, музейни експозиции, новоизлезли книги, а също информация за научни срещи. Материалите се публикуват на български език с резюме на английски.

Указания към авторите

Ръкописите не бива да надвишават 36000 знака вкл. интервалите, като в този обем се включва и научният апарат. Научният апарат се представя по т. нар. харвардска система: в скоби в текста се изписва фамилиното име на автора, без запетая следва годината на публикуване, а след запетаята - страницата (страниците) или илюстрацията (илюстрациите), напр. (Бонев 1998, 74; Ivanova 1997, 5-7; Игнатов 2000, обр. 4; Hiller 1993, Abb. 8-10). След текста на статията се прилага списък на цитираната литература, в която първо се представят заглавията на кирилица, след това на латиница и накрая - с друга азбука (напр. гръцка). Допуска се транслитерация на латиница на заглавията с редки азбуки. Публикациите във всяка група се подреждат по азбучния ред на фамилните имена. Ако цитираните публикации на един автор носят различни години на издаване, те се подреждат по възходяща градация - от най-ранната към най-късната. Когато един автор е представен в определен шрифт с повече от една публикация за определена година, към годината на издаване без интервал се прибавят малки кирилски или съответно латински букви - а, б, в и т. н. или а, b, c и т. н. Наименованията на периодичните издания не се съкращават. Ако монографията е публикувана в поредица, след заглавието в скоби се изписват наименованието на поредицата и съответният том. Ако се цитира статия в тематичен сборник или в том от определена поредица, преди заглавието му се поставя: „- В“ или съответно „- In“, а издателят се обозначава след заглавието.

Примери:

Бонев 1988: А. Бонев. Тракия и Егейския свят през втората половина на II хилядолетие пр. н. е. (Разкопки и проучвания, 20). София, 1988.

Велков 1956а: В. Велков. По някои проблеми на късноантичното село. - Исторически преглед, 1956, 5, 94-107.

Велков 1956б: В. Велков. Градът в Тракия и Дакия през късната античност (IV-VI в.). Проучвания и материали. София, 1956.

Велков 1958: В. Велков. Към въпроса за езика и бита на траките през IV в. от н. е. - В: Изследвания в чест на акад. Д. Дечев. София, 1958, 731-741.

Георгиев, Ангелов 1952: Г. И. Георгиев, Н. Ангелов. Разкопки на селищната могила до Русе през 1948-1949 г. - Известия на Археологическия институт, 18, 1952, 119-194.

Илюстрациите да бъдат в разумно количество - качествени графични изображения или черно-бели снимки, номерирани на гърба с арабски цифри. Текстовете към илюстрациите да бъдат максимално ясни и информативни. Илюстрациите се обозначават като обр. (включително при позоваване в текста); стрелка на гърба сочи горната страна на изображението. Желателно е да има линейен мащаб. Графичните илюстрации да не бъдат по-големи от формат А4 и да издържат намаление, а снимките - не по-големи от 13 x 18 см. Изображенията от растерен тип, предавани на CD или DVD, да бъдат в следните формати: Joint Photographic Experts Group (JPEG, JPG) или Tagged Image File Format (TIFF, TIF) с резолюция не по-ниска от 300 dpi за снимки и 600 dpi - за схеми и изображения от векторен тип (Adobe Illustrator (AI), Encapsulated PostScript (EPS), Corel Draw (CDR), Windows Meta File (WMF)).

Резюмето на статиите и съобщенията да бъде максимално информативно, а като обем да представлява около 1/8 от текста им.

Ръкописите се предават на CD или DVD в Rich Text Format (MS Word с разширение .rtf), с шрифт Times New Roman, Regular, 12 pt, Page Margins 3.5, Space line 1.5. Заглавието и името на автора са ляво подравнени и заглавието е получерно (Bold). Обяснителни бележки се обозначават с индекс в текста и се изписват под линия в курсив. Изисква се една разпечатка на текста и копия на илюстративния материал. Специалните знаци да бъдат нанесени върху разпечатката и маркирани в цвят. Приемат се само напълно комплектовани ръкописи.

Българска академия на науките
Национален археологически институт и музей

АРХЕОЛОГИЯ

год. XLIX

2008

кн. 1-4

Главен редактор: Васил Николов

Редакционна колегия: Сергей Торбатов (зам.-главен редактор),
Крум Бъчваров (секретар), Иван Панайотов, Анелия Божкова,
Евгения Генчева, Методи Даскалов, Валери Григоров, Константин Дочев

Литературен редактор: Мария Узунова

Дежурен редактор: Сергей Торбатов

Превод на англ. език: Живко Христов

Arheologia (Sofia)

Journal of the National Institute of Archaeology and Museum - Bulgarian Academy of Sciences

This journal has been published since 1959.

Editor-in-Chief: Vassil Nikolov

Editorial Committee: Sergey Torbatov (Vice-Editor-in-Chief),
Krum Bacvarov (Secretary), Ivan Panayotov, Anelia Bozkova, Evgenia Gencheva,
Metodi Daskalov, Valeri Grigorov, Konstantin Dochev

Typeset Editor: Maria Usunova

Critic Reader: Sergey Torbatov

Summaries translated by: Zhivko Hristov

Адрес на редакцията: Национален археологически институт и музей,
Съборна 2, София 1000

факс: 988 24 05, e-mail: aim-bas@clubcable.com

Address: National Institute of Archaeology and Museum,
2 Saborna St., BG-1000 Sofia

fax: ++359 2 988 24 05; e-mail: aim-bas@clubcable.com

На корицата:

Дамаров златен пръстен-печат от гроб № 95 от некропола на търновската църква „Св. 40 мъченици“. Първа половина на XIV в.

Снимка: Иво Хаджимисhev

On the cover:

Damar's signet ring from grave No 95 in the cemetery of Forty Holy Martyrs church, Veliko Tarnovo. First half of the fourteenth century AD.

Photo Ivo Hadzhimishev

СЪДЪРЖАНИЕ

СТАТИИ

<i>Изабел Сидера, Алесандра Лъогран. Методи и средства за технологични и функционални изследвания на праисторическата костна индустрия</i>	7
<i>Васил Николов. Светилище от ранната бронзова епоха на тел Казанлък</i>	23
<i>Николай Овчаров, Красимир Лецаков, Здравко Димитров, Даниела Коджаманова. Ранните периоди в историята на светилището при Татул</i>	34
<i>Николай Овчаров, Здравко Димитров, Красимир Лецаков, Даниела Коджаманова. Античният хероон при Татул</i>	46
<i>Тотко Стоянов. За изобразителната програма на гробницата от Александрово</i>	58
<i>Казимир Попконстантинов. Новооткрит печат на Михаил багатур и багатурският род на Йоан, Сондоке и Михаил</i>	68
<i>Константин Тотев. Златен пръстен-печат от некропола на църквата „Св. 40 мъченици“ във Велико Търново</i>	80

СЪОБЩЕНИЯ

<i>Росица Христова. Керамика от началото на ранната бронзова епоха от м. Бадъ бунар край Карнобат</i>	93
<i>Любен Лецаков. Каменен калъп за отливане на връх на копие от късната бронзова епоха от Северозападна България</i>	102
<i>Лазар Нинов. Стопанско значение на фауната от къснобронзовото селище при Копривлен, Югозападна България</i>	105
<i>Румен Иванов. Оловен амулет и бронзови камбанки от светилище на Тракийския конник край Трявна</i>	110
<i>Анастасия Чолакова. Идентификация на следи от металопроизводство в археологически контекст</i>	117
<i>Венцислав Динчев. Теренни обхождания в Костинбродско през 2008 г.</i>	123
<i>Стела Дончева. За производството на един вид кръстове-енколпиони</i>	134
<i>Гергана Гьонова. „Чудатата кана“</i>	140

ДИСКУСИИ

<i>Костадин Рабаджиев. Храмът на Орфей при Татул или за отговорността на археолога</i>	146
<i>Марио Иванов. Elephantum ex musca! За хронологията, периодизацията и функцията на късноантичния мавзолей в кв. Лозенец, София</i>	149
<i>Тодор Чобанов. За шарапташите-жертвеници и ролята им в култовите практики на прабългарското езичество</i>	160
<i>Деян Рабовянов. Крепостно строителство в Югоизточна България през IX-X в.</i>	171

ОТЗИВИ И РЕЦЕНЗИИ

<i>Васил Николов. Стефан Чохаджиев. Неолитни и халколитни култури в басейна на река Струма. В. Търново, 2007, 159 стр. текст и 200 стр. приложения</i>	184
--	-----

ПРЕГЛЕД

<i>Виктория Петрова. Международен колоквиум „Сол, практики и познания“, Яш, Румъния, 1-5 октомври 2008 г.</i>	190
---	-----

Анелия Божкова. Международна конференция, посветена на сивата керамика в понтийския регион	192
Анета Петрова. Международна конференция „Изследване и интерпретация на късноелинистическата керамика (Pottery, Peoples and Places)“	194
Павлина Илиева. Представителна изложба „Тракийски съкровища от България“ в Япония 2008 - 2009 г.	196
Борислав Борисов. Новата музейна експозиция в Мадара	197
Снежана Горянова. VII международен симпозиум на византолозите „Ниш и Византия. В прослава на император св.св. Константин и императрица Елена“, Ниш, 3-5 юни 2008 г.	199
Албена Искиджийска. Европейски програми, насърчаващи управлението на културните ресурси и развитието на културен туризъм в България	202
Мария Узунова. Защитени дисертации	208

Гергана Гьонова:	e-mail: guionova@msh.univ-aix.fr
Здравко Димитров:	e-mail: zdravkodimitrov@abv.bg
Венцислав Динчев:	e-mail: vdintchev@abv.bg
Стела Дончева:	e-mail: steladoncheva@hotmail.com
Марио Иванов:	e-mail: slotarm@yahoo.com
Румен Иванов:	e-mail: rumenvily@abv.bg
Даниела Коджаманова:	e-mail: daniani5@abv.bg
Александра Лъогран:	e-mail: alexandra.legrand@mae.u-paris10.fr
Любен Лещак:	e-mail: l_leschtakow@abv.bg
Красимир Лещак:	e-mail: leshtakov@abv.bg
Васил Николов:	e-mail: vassil.nikolov@abv.bg
Лазар Нинов:	e-mail: lazarninov@yahoo.com
Николай Овчаров:	e-mail: aia_ira@abv.bg
Казимир Попконстантинов:	e-mail: popkonstantinov@yahoo.com
Костадин Рабаджиев:	e-mail: rabadjiev@gmail.com
Деян Рабовянов:	e-mail: rabovyanov@gmail.com
Изабел Сидера:	e-mail: isabelle.sidera@mae.u-paris10.fr
Тотко Стоянов:	e-mail: totko@mail.bg
Константин Тотев:	e-mail: konstantin_totev@abv.bg
Росица Христова:	e-mail: rositsa11@yahoo.com
Тодор Чобанов:	e-mail: chobanov@abv.bg
Анастасия Чолакова:	e-mail: sia_belivanova@hotmail.com

CONTENTS

ARTICLES

<i>Isabelle Sidéra, Alexandra Legrand.</i> Methods and means for technological and functional studies of bone Industry	7
<i>Vassil Nikolov.</i> Early Bronze Age sanctuary at Tell Kazanlak	23
<i>Nikolay Ovcharov, Krasimir Leshtakov, Zdravko Dimitrov, Daniela Kodzhamanova.</i> The early stages in the development of the sanctuary at Tatul	34
<i>Nikolay Ovcharov, Zdravko Dimitrov, Krasimir Leshtakov, Daniela Kodzhamanova.</i> The ancient heroon at Tatul	46
<i>Totko Stoyanov.</i> On the pictorial program of the Aleksandrovo tomb	58
<i>Kazimir Popkonstantinov.</i> A newly found seal of Michael <i>bagatour</i> and the <i>bagatour</i> family of Ioannes, Sondoke, and Michael	68
<i>Konstantin Totev.</i> Gold signet ring from the cemetery of Forty Holy Martyrs church, Veliko Tarnovo	80

REPORTS

<i>Rositsa Hristova.</i> Pottery from the beginning of the Early Bronze Age from the site at Bada Bunar, near Karnobat	93
<i>Lyuben Leshtakov.</i> Late Bronze Age stone spearhead mould from northwestern Bulgaria	102
<i>Lazar Ninov.</i> Economic significance of the fauna from the late Bronze Age site at Koprivlen, southeast Bulgaria	105
<i>Rumen Ivanov.</i> A lead amulet and bronze bells from a Thracian horseman sanctuary near Tryavna	110
<i>Anastasia Cholakova.</i> Identification of metal production remains in archaeological contexts	117
<i>Ventsislav Dinchev.</i> Field survey in Kostinbrod area, 2008 Season	123
<i>Stela Doncheva.</i> On the manufacture of a type of cross-encolpia	134
<i>Guergana Guionova.</i> Puzzle Jug	140

DISCUSSIONS

<i>Kosadiin Rabadzhiev.</i> The temple of Orpheus at Tatul, or about the responsibility of archaeologists	146
<i>Mario Ivanov.</i> Elephantum ex musca! On the chronology, periodization, and function of the Late Antique mausoleum in Lozenets residential district, Sofia	149
<i>Todor Chobanov.</i> On the „ <i>sharaptash</i> “ sacrificial altars and their role in the ritual practices of proto-Bulgarian paganism	160
<i>Deyan Rabovyanov.</i> Fortress construction in southeastern Bulgaria in the ninth and tenth centuries AD	171

REVIEWS

<i>Vassil Nikolov.</i> Стефан Чохаджиев. Неолитни и халколитни култури в басейна на река Струма. В. Търново, 2007, 159 стр. текст и 200 стр. приложения	184
--	-----

NEWS

<i>Viktoria Petrova.</i> International colloquium <i>Salt, Practices, and Knowledge</i> , Iași, Romania, 1-5 October, 2008	190
<i>Anelia Bozkova.</i> International conference dedicated to the gray pottery in the Pontic region	192

<i>Aneta Petrova. International conference Study and Interpretation of Late Hellenistic Ceramics (Pottery, Peoples and Places)</i>	194
<i>Pavlina Ilieva. Representative exhibition of Thracian Treasures from Bulgaria in Japan, 2008-2009</i>	196
<i>Borislav Borisov. The new museum exhibition in Madara</i>	197
<i>Snezhana Goryanova. Seventh International Symposium of Byzantine Studies, Niš and Byzantium. In Glory of St. Emperor Constantine the Great and Empress Helena. Niš, 3-5 June, 2008</i>	199
<i>Albena Iskidzhiyska. European programs promoting cultural resources management and development of cultural tourism in Bulgaria</i>	202
<i>Maria Uzunova. Dissertations</i>	208

Todor Chobanov:	e-mail: chobanov@abv.bg
Anastasija Cholakova:	e-mail: sia_belivanova@hotmail.com
Zdravko Dimitrov:	e-mail: zdravkodimitrov@abv.bg
Ventsislav Dinchev:	e-mail: vdintchev@abv.bg
Stela Doncheva:	e-mail: steladoncheva@hotmail.com
Guergana Guionova:	e-mail: guionova@msh.univ-aix.fr
Positsa Hristova:	e-mail: rositsa11@yahoo.com
Mario Ivanov:	e-mail: slotarm@yahoo.com
Rumen Ivanov:	e-mail: rumenvily@abv.bg
Daniela Kodzhamanova:	e-mail: daniani5@abv.bg
Alexandra Legrand:	e-mail: alexandra.legrand@mae.u-paris10.fr
Lyuben Leshtakov:	e-mail: l_leshtakow@abv.bg
Krasimir Leshtakov:	e-mail: leshtakov@abv.bg
Vassil Nikolov:	e-mail: vassil.nikolov@abv.bg
Lazar Ninov:	e-mail: lazarninov@yahoo.com
Nikolay Ovcharov:	e-mail: aia_ira@abv.bg
Kazimir Popkonstantinov:	e-mail: popkonstantinov@yahoo.com
Kostadin Rabadzhiev:	e-mail: rabadjiev@gmail.com
Deyan Rabovyanov:	e-mail: rabovyanov@gmail.com
Isabelle Sidéra:	e-mail: isabelle.sidera@mae.u-paris10.fr
Totko Stoyanov:	e-mail: totko@mail.bg
Konstantin Totev:	e-mail: konstantin_totev@abv.bg

Методи и средства за технологични и функционални изследвания на праисторическата костна индустрия

Изабел Сидера, Алесандра Льогран

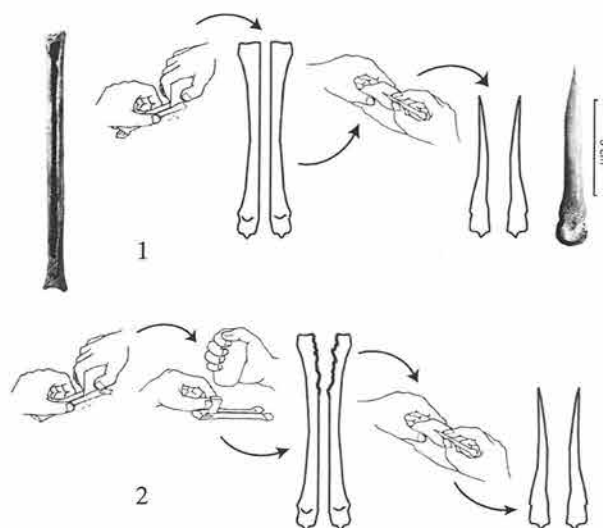
През последните десетилетия е постигнат съществен напредък в анализа на технологичните и функционални аспекти на откриваните в Европа археологически ансамбли от обработена кост, еленов рог и животински зъби. Основна цел на тези изследвания е установяване на културните характеристики и сходства между отделните ансамбли чрез сравнение на техниките за изработка и предназначението на предметите. Проучването на функцията и технологията се осъществява чрез експериментална дейност и микроскопски наблюдения. Тук ще бъдат представени както самите методи и най-новите резултати, получени чрез тях, така и тяхната теоретичната обосновка, и техниките за анализ на големи серии костни артефакти от праисторически колекции, произхождащи от различни части на Европа. Основният акцент в статията е поставен върху условията и ограниченията, свързани с приложението на различни оптични методи за трасологически анализ.

Какви са обектът на изследване и резултатите от приложението на тези методи, критериите за изучаване на следите от изработка и употреба на находките от кост, рог и зъби? Наблюденията ни се базират върху около десет хиляди находки от неолитни и халколитни археологически обекти в територията от България до Франция, както и върху артефакти от предкерамичния неолит на Кипър. Продължава интензивното проучване на нови колекции с цел верифициране и разширяване на познанията за тези типове предмети.

1. Технология¹

Всяко изследване започва с установяване технологията на изработка на находки-

те (Poplin 1974; Stordeur 1974; Billamboz 1977; Murray 1979; Sidéra 1993a; Sidéra 2005a; Christidou 2001a; Louwe Kooijmans et al. 2001), включващо три основни етапа: (1) идентифициране на техниките за обработка (като рязане, дялане, шлифване); (2) идентифициране на процедурите за рязане

Обр. 1. Методи за разчленяване на метаподии: 1 Методът Монтболо, характерен за средния неолит в Южна Франция. Костта се разрязва надлъжно, двустранно, от край до край на две части, след което всяка от тях се оформя чрез шлифване. Находки от пещерата Монту край Корбер-ле-Кабан в Източните Пиринеи, Франция (разкопки на Ф. Клостр, CNRS); 2 Метод, характерен за кипърския предкерамичен неолит. Костта е частично разрязана от двете страни и досцепена с помощта на клин, след което всяка от половините е оформена чрез шлифване. Снимки И. Сидера

Fig. 1. Manufacturing methods for metapodials: 1 Southern France Middle Neolithic (Montbolo) method; both sides are sawed from one extremity of the bone to the other then each halves are grinded. Archaeological artifacts from Corbères-les-Cabanes „grotte de Montou“ (Pyrénées orientales, France: excavations of F. Claustre, CNRS); 2 Aceramic Neolithic of Cyprus method: both sides are partially sawed then knapped then each halves are grinded. Photos I. Sidéra

¹ Методическото описание се характеризира със специфичен технически изказ, конвенционално възприет от мнозинството европейски изследователи на костна индустрия през последните три десетилетия. Преводът на тази терминология на български е осъществен във връзка с изготвянето на многоезичен речник от работна група GDRE Prehistos към CNRS. - Бел. пр.

Обр. 2. 1. Пробиване на дървесна кора с костно шило посредством удари с чук върху тилната част (индиректна перкусия); 2 издълбаване на дървесина с рогова брадва; 3 тъкане с костно шило. Експерименти и снимки А. Лъогран (1, 3) и И. Сидера (2)

Fig. 2. 1. Perforating bark with a bone awl by indirect percussion; 2 digging wood with an antler axe; 3 weaving with a bone awl. Experimentations and photos by A. Legrand (1, 3) and I. Sidéra (2)

(разчленяване на метаподиите на две, три и четири части); (3) характеризирани на технологичните методи (обр. 1). В технологичната характеристика на един ансамбъл може да се включи и измереното съотношение между времето и усилията, вложени при изготвяне на заготовките и оформяне на готовите продукти (Stordeur-Yédid 1976; Sidéra 2000a; Sidéra 2001). Във всеки от тези случаи се прибегва до използване на микроскопски методи за установяване на използваните техники на изработка и оставяните от тях следи. Тези наблюдения са особено необходими за реконструиране на процесите на изработка. При това, от най-голямо значение са техническите методи, характеризиращи систематично повтарящи се процеси на изработка, които включват различни техники. Благодарение на голямата морфологична и технологична хомогенност на костните находки от неолита, технологичните методи представляват ефикасни критерии за културната идентификация на ансамблите от костни предмети (Sidéra 2000b; Sidéra 2005b). Това от своя страна обогатява археологическата интерпретация, особено по отношение на въпросите, свързани с културните практики, иновациите, взаимоотношенията между различни традиции и предаването им от една археологическа култура на друга. Освен това, тъй като осъществява връзката между подбора на суровините, морфологията на предметите, техния стил и предназначение, технологията може да се разглежда като основен критерий в системния анализ (Chippindale 1986). На това се дължи и специалното внимание, което се отделя на нейното проучване.

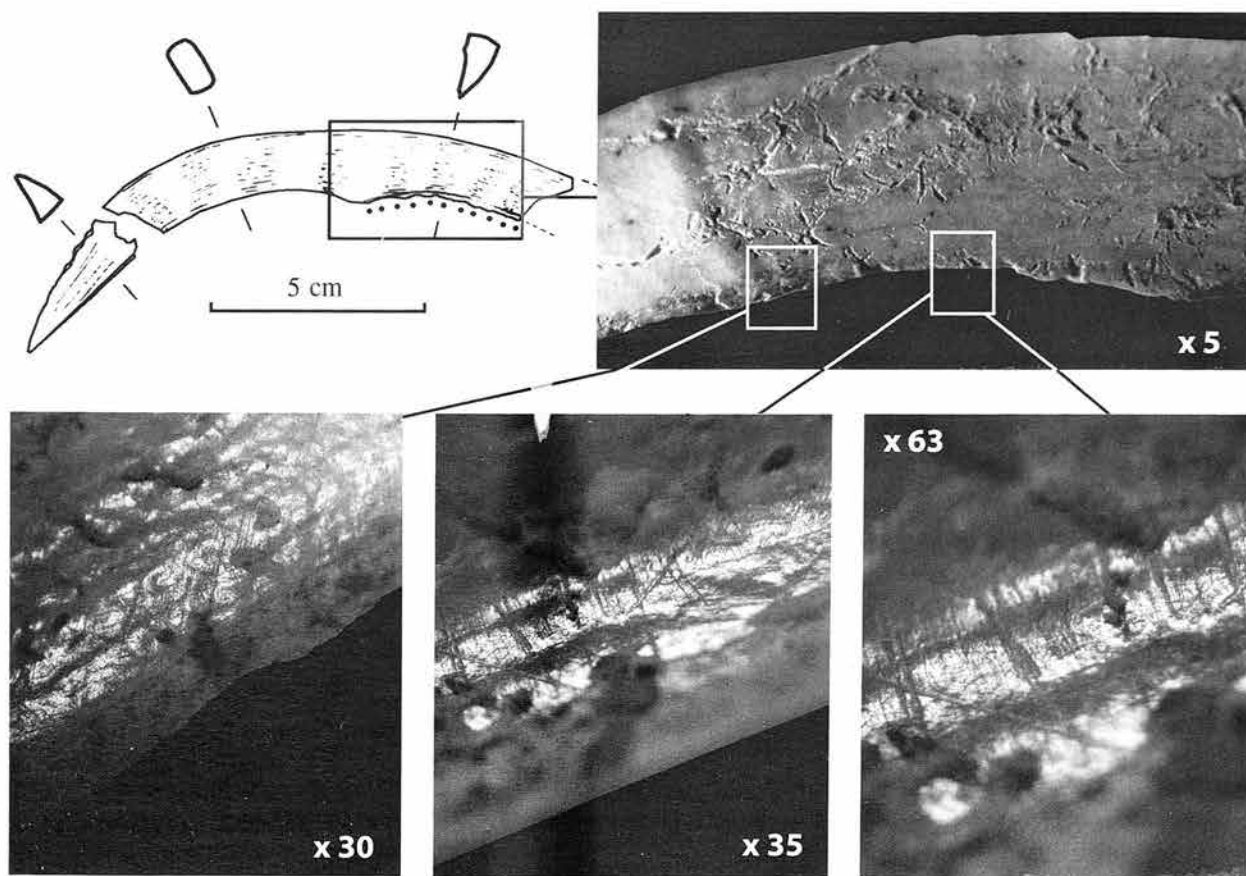
Шилата, изработени върху разполовен метаподий (стъпална кост) на преживно животно със запазена епифиза, служеща за хващане, могат да послужат като добра илюстрация на взаимната обусловеност на техники и методи за изработка. Този тип оръдие намира широка популярност от предкерамичния неолит в Близкия Изток до халколита в Западна Европа (обр. 1). Техниките, използвани за неговата изработка, а в резултат на това и морфологията на готовите изделия, показват минимални разлики в хронологическо и културно отношение. Стилистичните варианти също са минимални или изобщо липсват. Затова в този случай методите за обработка са далеч по-специфични от техниките и морфологията на предметите. Например, повечето среднеолитни шила от този тип в Южна Франция са надлъжно разрязани от единия до другия край и от двете страни (обр. 1 1) (Sidéra, Claustre, in print). За разлика от тях, в предкерамичния неолит на Кипър, заготовките за шила от разполовени метаподии са получавани, като костта най-често е само частично зарязвана и доразполовена с помощта на длето и чук (обр. 1 2) (Legrand 2005). Към края на културата с линейно-лентеста керамика в Парижкия басейн, методът на зарязване на едната страна и сцепване на другата намира ограничено приложение при изработката на тези оръдия (Sidéra 1993a). Всички описани методи са реконструирани по експериментален път, а резултатите са сравнени с оригиналните археологически находки.

2. Експериментална практика

Напоследък експерименталната практика - наричана също „експерименти в ре-

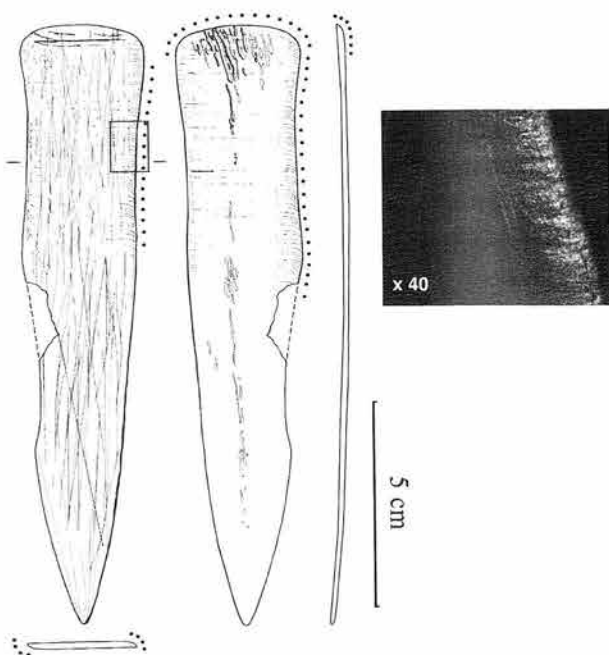
ално време“ (Keeley 1980) - е ориентирана преди всичко към разрешаване на въпросите, свързани с технологията на изработка и употребата на костните оръдия (Barge 1982; Camps-Fabrer, d'Anna 1977; Ettos 1985; Ettos 1991; Sénépart 1991; Nandris, Camps-Fabrer 1993; Maigrot 2001; Schibler 2001). За дефиниране на условията за първоначална употреба на находките трябва да се вземат предвид редица детайли, свързани както с контекста на тяхното откриване, така и с даденостите на околната среда - фауна, растителност и суровинни източници (Campana 1989; Lemoine 1997; Meneses Fernandez 1993; Sidéra 1993a). Експерименталното възпроизвеждане на костни находки е необходимо при осъществяване на специфични задачи, свързани например с пробиване на дървесна кора (обр. 2 1), обработка на сурова кожа, издълбаване на дървесина (обр. 2 2), тъкане на колани

(обр. 2 3) и др. В процеса на експериментите могат да се променят различни параметри на обработваните материали, като състояние на костта (свежа/суха, термично обработена), състояние на кожата (сурова/дъбена), състояние на дървесината (свежа/суха), нейната структура и плътност (твърда/мека). Основната цел на експериментите е да се документират както (1) най-често откриваните археологически находки, така и (2) малко познати типове оръдия и материали като игли, шила и меки растителни влакна (Legrand 2007), а също (3) възможно най-голямо разнообразие от предполагаемите обработвани материали и видове оръдия, които да спомогнат за дефиниране на всевъзможни следи от употреба, наблюдавани върху археологическите находки (Peltier 1986; Peltier, Plisson 1986). Досега при такива условия сме анализирали 120 оръдия и предмети.

Обр. 3. Стъргало върху глина (бивен зъб на дива свиня). Марьой-ле-Мо, Сен-е-Марн, Франция (разкопки на Р. Котио, INRAP). Постепенно увеличение на основата на оръдието. С невъоръжено око и при увеличение 5х се наблюдава вдлъбнатата (конкавна) форма на острието с нацърбванията по него. При увеличения от 35-63х се наблюдават многобройни отчетливи пресичащи се и перпендикулярно разположени стриации, както и микроскопично заобляне върху самия ръб. Рисунка и снимки И. Сидера

Fig. 3. Archaeological pig tusk scraper from Mareuil-les-Meaux (Seine-et-Marne, France: excavations of R. Cottiaux, INRAP). Progressive enlargement of the end part of the tool. At naked eye and at 5x magnifications, see the concave and notched appearance of the active edge. From 35x to 63x magnifications, numerous and developed crossed and perpendicular striations and a micro-smooth appear on the edge. Drawing and photos I. Sidéra

Обр. 4. Гладилка за керамика от пещерата Монту край Корбер-ле-Кабан в Източните Пиринеи, Франция (разкопки на Ф. Клостр, CNRS). При увеличение 40 х се наблюдават многобройни широки, дълги и праволинейни стриации, разположени перпендикулярно на страничния ръб. Рисунка и снимка И. Сидера

Fig. 4. Archaeological bone pottery scraper from Corbures-lès-Cabanes „grotte de Montou“ (Pyénées orientales, France: excavations of F. Claustre, CNRS). At 40 x magnifications, numerous broad, long and straight striations appear perpendicularly to the edge. Drawing and photos I. Sidéra

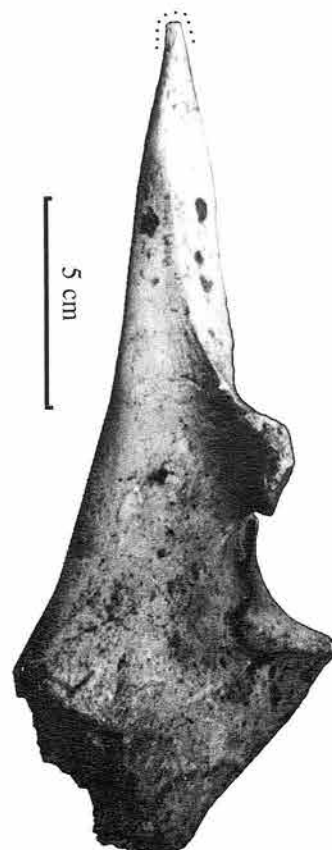
Част от експериментите са провеждани в рамките на колективни програми, тъй като за осъществяването им е необходимо широко сътрудничество.

Основен проблем е получаването на продължително използвани артефакти, близки до оригиналите, които често са крайно деформирани от употреба. Сериозна пречка представлява фактът, че продължителността на употреба на едно оръдие не може да бъде точно измерена чрез степента на неговото износване. Възможна алтернатива предлага проучването на етнографски образци, но и тяхната точна функция и продължителност на употреба често не са ясни.

3. Функционален подход

Функционалният анализ, основан на експериментална дейност, набира популярност от 80-те години на XX в. Повечето изследвания се занимават с описанието и характеристиката на отделни костни оръдия или със специфичните изменения вър-

ху тяхната повърхност (Stordeur 1983; Stordeur, Anderson-Gerfaud 1985; Olsen 1989; Olsen 2001; Ettos 1991; d'Errico 1991; d'Errico 1993; d'Errico 1996; d'Errico, Giacobini 1985; d'Errico et al. 1995; Meneses Fernandez 1993; Meneses Fernandez 1994; d'Errico, Villa 1997; Aimar et al. 1998). Сравнително по-малобройни са изследванията на цели ансамбли с оглед изясняването на исторически, антропологически и културологични въпроси (Campana 1989; Sidéra 1989; Lemoine 1997; Christidou 1999; Legrand 2007; Maigrot 2003). Така или иначе, и в двата случая се прибегва до приложение на микроскопски методи за наблюдение с ниски и високи увеличения. Тяхната ефективност зависи както от степента на износеност на повърхностите и работните ръбове на оръдията, така и от специфичните въпроси, които си поставят отделните изследователи. По-нататък ще бъдат представени критериите, които се

Обр. 5. Костно шило, Кюйри-ле-Шодард, Ен, Франция (разкопки ERA 12). Оформянето на върха на шилото е следствие на употребата, свързана с допълнително подостряне и оформяне на върха. Снимка И. Сидера

Fig. 5. Archaeological perforating tool from Cuiry-lès-Chaudardes (Aisne, France, ERA 12 excavations). Deformation of the awl tip due to use and resharpening and materializing the course of the tip. Photos I. Sidéra

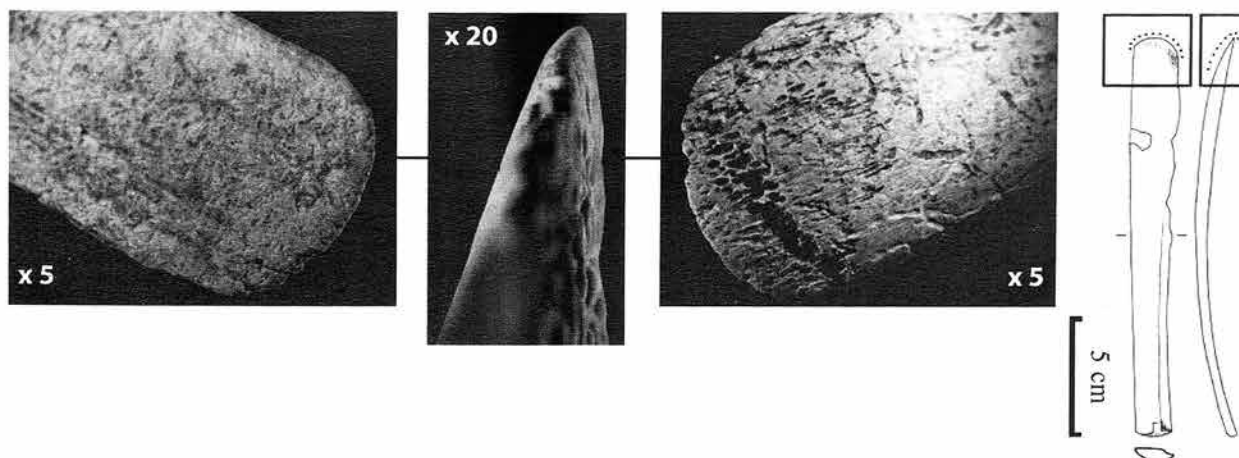
използват за установяване на обработваните материали, начините на употреба и прикрепване на дръжки към оръдията, както и специфичната роля на костните оръдия в археологическите ансамбли.

3.1. Макроскопски следи от употреба

Наблюденията под малки увеличения започват с оглед с невъоръжено око и се провеждат с помощта на стереомикроскоп при стандартни увеличения от 10 х - 80 х, понякога достигащи до 130 х. Концепцията за този род наблюдения и критериите за анализ се разработват от 80-те години на XX в. (Stordeur 1983; Stordeur 1989; Campana 1989; Sidéra 1989; Sidéra 1993a; Sidéra 2000a; Sidéra 2000b; Maigrot 1997; Maigrot 2003; Meneses Fernandez 1994). Още основателят на трасологията С. А. Семьонов (Semenov 1964) определя като водещ принцип документирането на всички деформации, наблюдавани върху артефактите, или с други думи „измененията на техния обем“ (Sidéra 1993a). Пластичните свойства на костта и особено нейната относително по-ниска твърдост в сравнение с камъка водят до сравнително по-бързо и отчетливо формиране на следите от употреба в съответствие с извършваната дейност. Това налага разработване на специфична методология, различаваща се от трасологията на каменните изделия. Още от първите минути на работа с костни оръдия, върху тях започват да се формират характерни следи като стриации (издрасквания), изменения на свойствата на повърхността (изгъскване или оцветяване) и отлюспване. С течение на времето, ръбовете на оръдията се заглаждат и деформират в зависимост

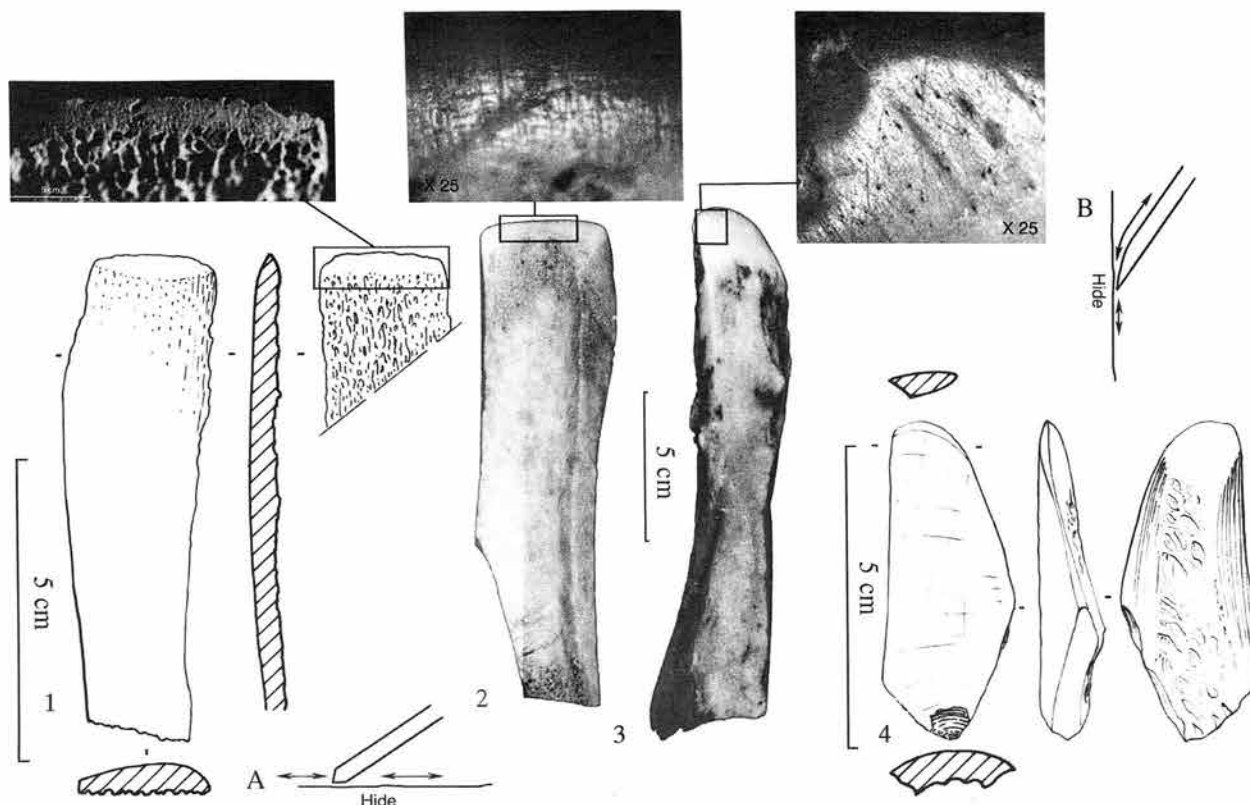
от свойствата и формата на обработваните материали и вследствие на кинематиката на специфичните дейности. Деформациите, получавани вследствие на употреба, оформяне или подостряне на оръдията, могат да бъдат документирани, илюстрирани и измерени. Така например функцията на някои оръдия като неолитните стъргала с тесни и вдлъбнати (конкавни) работни ръбове (обр. 3), използвани за обработка на кост и дърво, беше сравнително лесно установена чрез сравнение с етнографски находки от Папуа Нова Гвинея (Sidéra 1995). Работните ръбове на гладилките за керамика също имат вдлъбната форма (обр. 4), съответстваща на тяхната функция (обр. 5).

При микроскопски наблюдения под увеличение от 20 х до 80 х, гладките странични ръбове са също толкова диагностични, както и равната форма на един режещ ръб (обр. 6). Това се илюстрира особено добре от два типа костни стъргала за кожа от Кюйри-ле-Шодард, селище от културата с линейнолентеста керамика в Северна Франция (Sidéra 1989; Sidéra 1993b). На пръв поглед, това са много сходни длетовидно оформени оръдия, различаващи се най-вече по формата на работния ръб (обр. 7). Първият тип оръдие има равно оформен и остър работен ръб, върху който често се наблюдават многобройни къси, широки и прави стриации, обикновено получавани в резултат на често подостряне (обр. 7 I). Тези костни стъргала са използвани за почистване на сурова кожа върху дървена подложка (обр. 7 A). Острието при втория тип оръдие има изпъкнала (конвексна) форма и се характеризира с

Обр. 6. Костна гладилка - горна, долна страна и профил. На профила ясно се вижда симетричното скосяване и заобляне, завършващо с остър работен ръб. Рисунка и снимки И. Сидера

Fig. 6. Archaeological flesher, up and low sides and profile. See the shape profile characterized by a symmetric smoothed micro-bevel and a sharpened extremity. Drawing and photo I. Sidéra

Обр. 7. Археологически находки и експериментални оръдия за обработка на кожа: 1 Стъргало за кожени ремъци от тип 1 с перпендикулярно (равно отрязано) острие, носещо многобройни стриации от многократно заточване. Кюйри-ле-Шодард, Ен, Франция (разкопки ERA 12); 2 експериментално изработено и използвано копие на стъргало, чиито работен край е покрит с къси, широки и праволинейни стриации; 3 експериментално изработено и използвано копие на стъргало с конвексно острие, покрито с тънки, дълги и извити стриации върху работния край; 4 гладилка тип 2 с конвексен работен ръб. Кюйри-ле-Шодард, Ен, Франция (разкопки ERA 12)

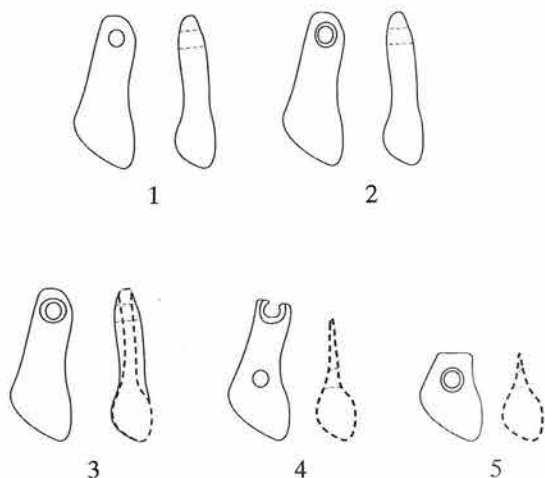
А) Начин на употреба на стъргалото; В) Начин на употреба на гладилката. Снимки и експерименти И. Сидера, рисунки Г. Деранпрамян.

Fig. 7. Archaeological and experimental hide scrapers: 1 Archaeological ribbon flesher type 1, flat-sided bevel with sharp-edged and numerous striations due to resharpening, from Cuiry-lès-Chaudardes (Aisne, France, ERA 12 excavations); 2 experimental and used replica of the flesher with short, broad and straight striations on the active end; 3 experimental and used replica of the convex-sided bevel with thin, long and curved striations on the active end; 4 Archaeological long bone softener type 2, convex-sided bevel, from Cuiry-lès-Chaudardes (Aisne, France, ERA 12 excavations).

A) Flesher use mode; B) softener use mode. Photos and experimentation I. Sidéra. Drawings G. Deraprahamian

много равна и леко излъскана повърхност, покрита с тънки, дълги и извити стриации (обр. 7 4). Този тип стъргала изглежда са използвани с махово движение за размекване на кожата в един последващ етап от нейната обработка, когато тя вероятно е била разпъната на дървена рамка (обр. 7 В). Може да се каже, че и в двата случая формата на работните ръбове се дължи не само на начина на употреба, но и на първоначалното им оформяне, както и на последващата поддръжка (подостряне и др.), съобразени с първоначалната концепция за оръдието (обр. 7 1). Поради това, за да се достигне до функционална интерпретация, е много важно да се разбере комплексното въздействие на процесите на изра-

ботка, употреба и поддръжка. Реконструирането на процеса на износване на ръбовете на оръдията, основаващо се на оценката на степента на употреба на серия от еднотипни находки, ни позволява да разберем основното предназначение на даден тип находка (Sidéra 1993a; Sidéra, Giacobini 2002) (обр. 8). Измененията, наблюдавани по страничните ръбове на оръдията, често са придружени от изменения в техния обем, като заобляне, очукване, строшаване, както и от повърхностни изменения, напр. излъскване и издраскване (обр. 9). Затова не е необходимо повърхностните и обемните изменения да бъдат разглеждани поотделно. Ще разгледаме още веднъж костните стъргала за дърво и гладилките

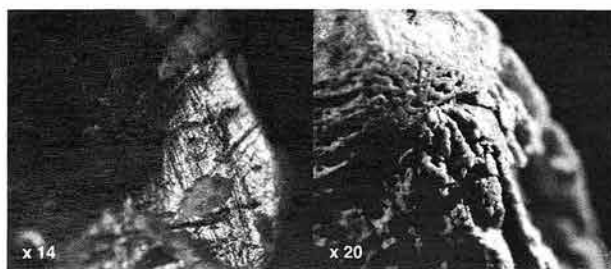

Обр. 8. Етапи на износване на мъниста от гландели (кучешки зъби) на благороден елен. Вал-дьо-Рьои, Йор, Франция: 1 Етап 0 (теоретичен): без износване; 2 Етап 1 (4 бр.): изтъркване на целия зъб (повърхности, странични ръбове и дупката за окачване); 3 Етап 2 (2 бр.): пълно заличаване на следите от изработка, изменения в контура на дупката, чувствително изтъняване в областта на корена на зъба; 4 Етап 3 (теоретичен): изтъняването на корена довежда до счупване в областта на дупката. Пробиване на нова дупка; 5 Етап 4 (7-8 бр.): продължаване на употребата, деформиране на новата дупка, изтъркване на счупената част с първоначалната дупка, редуциране на корена на зъба, изтъркване на новата дупка (По Sidéra 2002, 224, fig. 10)

Fig. 8. Chaîne d'usure realized on a series of archaeological perforated deer canines from Val-de-Reuil (Eure, France): Stage 0 (theoretical): No wear (rough surface); 2 Stage 1 (four pieces): Use-wear marks cover the entire tooth (surface, edges, and perforation); 3 Stage 2 (two pieces). The manufacturing marks are completely obliterated, the outline of the perforation gets deformed, the tooth root becomes thinner; 4 Stage 3 (theoretical): The area of the tooth root wears down completely and breaks. New stringing hole is perforated; 5 Stage 4 (seven or eight pieces): The bead is kept in use, the outline of the new hole becomes deformed, the old break gets rounded, the width of the tooth root reduces gradually, and the new perforation becomes rounded (After Sidéra 2002, 224, fig. 10)

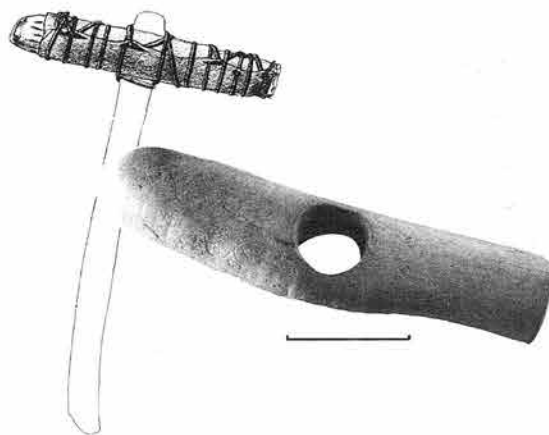
за керамика, за да поясним какво имаме предвид. Основната разлика между тях се състои в характерните следи, оставяни от различните начини на употреба на двата типа оръдия - върху ръбовете на стъргалата за кост и дърво се наблюдават нащърбвания и отлюспвания, докато ръбовете на гладилките за керамика носят многобройни, дълги и успоредни стрии, разположени перпендикулярно спрямо работния ръб (обр. 3 и 4).

Още един аспект, който трябва да бъде изследван с цел установяване предназначението на находките, е свързан с евентуалното поставяне на дръжки на оръдията.

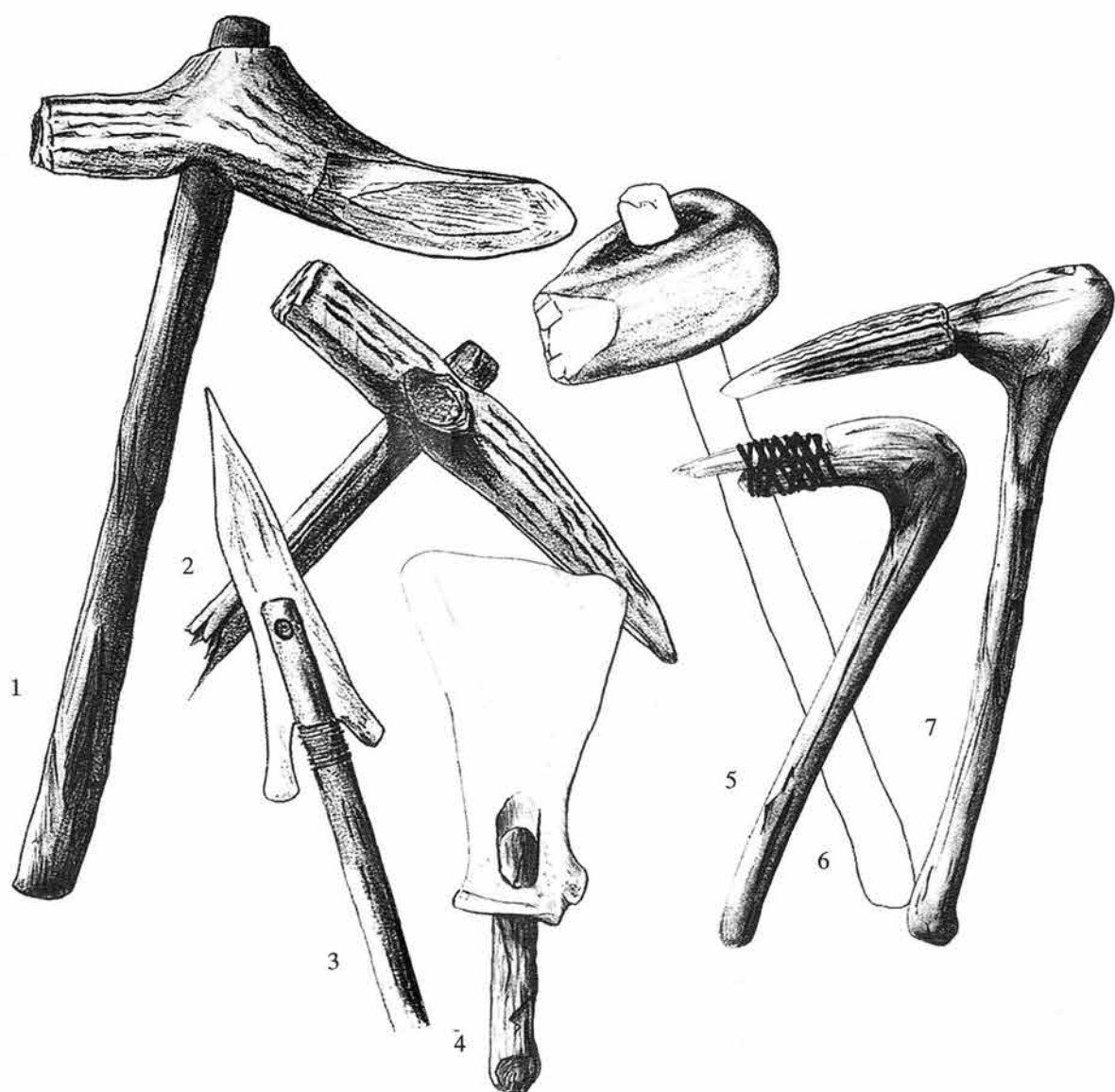
Обр. 9. Различия при макроизносването на режещи ръбове. Драма, Югоизточна България (разкопки на Ян Лихардус, Саарландски университет): 1 Отлюспване, загладяване, излъскване и стрии; 2 строшаване с разделяне на костните фибри. Снимки И. Сидера

Fig. 9. Different macro-wear on cutting edges from Drama, Bulgaria, excavations of Jan Lichardus, University of Saarland): 1 Chipping, smoothing, polishing and striations; 2 Crushing with separation of bone fibers. Photos I. Sidéra

Обр. 10. Прикрепване на дръжка - реконструкция и следи. Рогова мотика с вълнообразни следи по цялото протежение на оръдието. Бури-ен-Вексен, Оаз, Франция (разкопки на Р. Мартинез, INRAP). Следите се дължат на характерния начин на захващане: върху мотиката вероятно е монтирана „опаковка“ от дървесна кора или кожа, която е пристегната с ремъци за предпазване от счупване. Триенето на тази „опаковка“ върху оръдието е произвело характерните вълнообразни следи, като формирането им се дължи както на първоначалните дълбоки следи от изработката, така и на дълготрайната употреба на оръдието. Снимки И. Сидера, рисунка Д. Тебо

Fig. 10. Hafting reconstructions and traces. Archaeological mattock from Boury-en-Vexin (Oise, France, excavations of R. Martinez, INRAP), with „festoons“ all along the tool. These traces are due to the hafting apparatus, probably an envelope made of bark or hide, fastened around the tool with thongs, made to protect the mattock from breaking. The friction of the envelope has produced the festoon, whose development is perhaps due to the unintentional deep initial shaping traces. At the same time these traces reflect the long duration of this tool. Photos I. Sidéra, drawing D. Thébaud

Обр. 11. Графична реконструкция на различни начини за прикрепване на дръжки. Дръжките на брадви и стъргала се монтират във втулка, издълбана в самото оръдие (1, 2, 4, 6 и 7). В някои случаи (3) дръжката е допълнително занитена, а тесличките (5) се пристягат успоредно на дръжката. Рисушка Д. Тебо
 Fig. 11. Reconstructions of different kinds of tool hafting. 1, 2, 4, 6, 7 Hafts are mainly tenons directly fixed in perforated axes or scrapers; 3 haft is fixed by riveting; 5 the adze is attached to the haft. Drawing D. Thébault

При това могат да бъдат разграничени най-различни типове дръжки, оставящи характерни следи върху основата на оръдието, а в определени случаи и върху цялата му дължина (обр. 10). Прави впечатление, че пропорционалното разпределение на оръдията с дръжки е сравнително устойчиво в различните неолитни ансамбли в Европа и обикновено възлиза на около 20% от всички оръдия, макар често да става дума за съвсем различни типове. Например през ранния неолит в Северна Франция, по време на разпространението на културата с линейнолентеста керамика, дръжки са поставяни най-вече на рогови копачки и стъргала за кожа. Причините за

това са от различно естество - в първия случай са функционални, а във втория вероятно са обусловени от икономически фактори, доколкото обработката на кожи е имала изключително значение за тези хора. В среднеолитните култури Шасеен и Михелсберг нарастват ролята на дървообработването и разнообразието на неговите продукти, което е пряко свързано със същественото нарастване на разнообразието от оръдия с дръжки (обр. 11). Обикновено дръжките се прикрепват директно към оръдието, като за целта се втъкват в предварително пробити втулки (обр. 11 1, 2, 4, 6, 7). От среднеолитната култура Серни са известни и случаи на занитване (обр. 11

3) (Sidéra 2000b; Sidéra 2001, figs. 3 7-9).

Все пак трябва да се отбележи, че микроскопските наблюдения при ниски увеличения не винаги дават достатъчно красноречиви резултати, необходими за функционалните интерпретации. Най-показателен е случаят с костните шила. Макроскопските особености, наблюдавани върху тесните им работни части, обикновено са твърде сходни и не са достатъчни за категорично разграничаване както на обработваните материали, така и на вида движение, извършвано с оръдието. Затова трябва още веднъж да се подчертае, че наблюденията при ниски увеличения са особено подходящи и ефикасни най-вече при много износени находки със значителни обемни изменения и добре оформени следи.

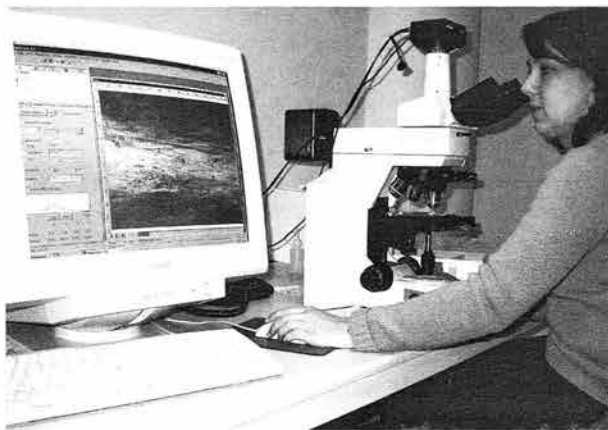
3.2. Микроскопски следи от употреба

Микроскопските наблюдения, извършвани при големи увеличения, са свързани с поредица от последователни и взаимно допълващи се аналитични практики. Както при трасологичния анализ на каменни сечива, за целта най-често се използват микроскопи, работещи с отразена светлина при увеличения между 100x и 200x, както и сканиращ електронен микроскоп, като понякога се правят и анализи за определяне наличието на органични и минерални остатъци (напр. Stordeur, Anderson-Gerfaud 1985; Peltier 1986; d'Errico et al. 1995; Lemoine 1997; Aimar et al. 1998; Christidou 1999 и 2001b; Olsen 2001; Legrand 2007). В нашата работа използваме микроскоп, работещ с отразена светлина (Nikon Eclipses ME600), който е свързан с компютър, и с помощта на дигитални фотоапарати (KS300 software, AxioCam, Zeiss) се получават, документират и анализират изображенията на изследваните обекти (обр. 12).

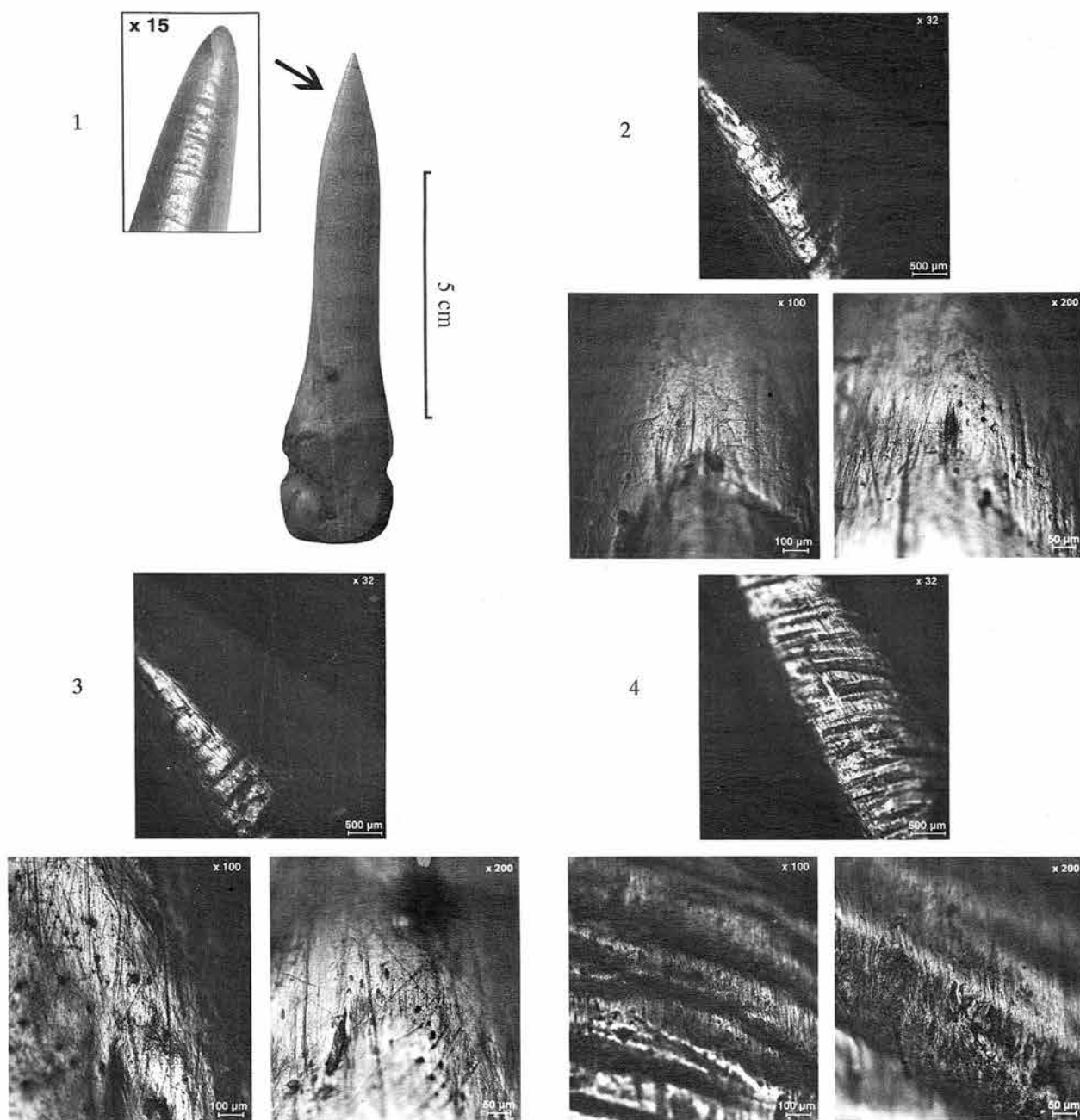
За да илюстрираме значението на анализа при големи увеличения, ще представим резултатите от изследването на две експериментално изработени шила, подготвени като реплики на находки от Кирокития, селище от предкерамичния неолит на Кипър, датиращо от VII хил. cal BC (Stordeur 1984; Legrand 2003; Legrand 2007). Едното шило е използвано за пробиване на свежа овча кожа (оръдие 1), а другото - за пробиване на мокра дървесна кора (оръдие 2). Двете оръдия са използвани съответно в продължение на 65 и 10 минути, като и в двата случая енергията за пробиване е индуцирана посредством удар с чукалка върху тилната част на оръдието. Микроскопските описания следват терминологията, възприета от Р. Христиду (Christidou 1999).

При наблюдение с невъоръжено око и при 15 x увеличение, върху двете шила се наблюдава идентично заобляне и излъскване при върха, както и оформяне на три зони на употреба (обр. 13 1; 14 1). 1) Първата зона е при върха. За нея е характерна пълна липса на следи от изработка. Разположена е в протежение на 2 мм от върха на оръдие 1 и на 5 мм от върха на оръдие 2. Върху излъсканата повърхност се пресичат многобройни стриации, възникнали впоследствие, които започват да се наблюдават съвсем ясно при увеличения от 32 x (обр. 13 2; 14 2) - надлъжни, много дълги, разположени повече или по-малко успоредно на оста на шилото. Наблюдават се и микроскопични ямички. 2) В следващата зона се наблюдават идентични следи от употреба, но към тях се прибавят и позалчени следи от изработката, разположени перпендикулярно на надлъжната ос на шилото (обр. 13 3; 14 3). 3) Интензивността на оглаждане и излъскване в третата зона намалява прогресивно с приближаването на границата на зоната на употреба, която е отдалечена на 5 см от върха на оръдие 1 и съответно на 1,5 см от върха на оръдие 2. Следите от употреба в тази зона се локализируют само върху най-изпъкналите точки на повърхността, а следите от изработка, характеризиращи се с грапави дъна, вече са напълно отчетливи (обр. 13 4; 14 4).

Това оформяне на следите от употреба продължава да се наблюдава и при големите увеличения, но се забелязват и по-значителни разлики между двете шила. При увеличение 100 x, на върха на оръдие 1 се наблюдава неравен микрорелеф, характеризиращ се с голямо разнообразие на размерите и ориентацията на вдлъбнатините, стри-

Обр. 12. Микроскоп за работа с високи увеличения, свързан с компютър с програма за обработка на дигитални образи. Снимка И. Сидера
Fig. 12. High power equipment with image processing. Photo I. Sidéra

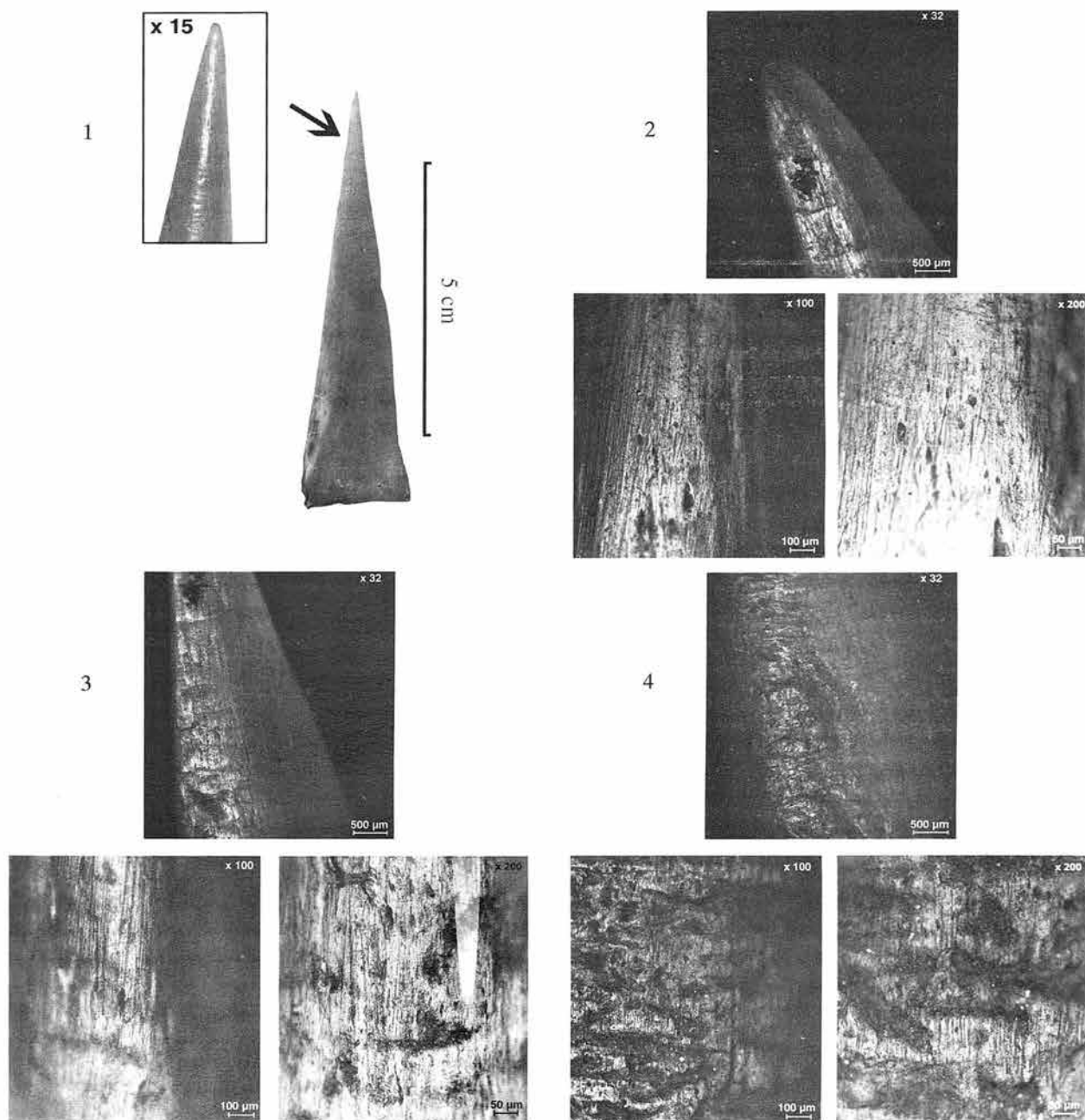

Обр. 13. Макроскопични и микроскопични образувания върху експериментално шило (№ 1), получени при обработката на сурова кожа: 1 цялото шило и детайл при върха; 2 първата зона на употреба върху върха; 3 втора зона; 4 трета зона. Експерименти и снимки А. Лъогран

Fig. 13. Macroscopic and microscopic features on experimental awl (number 1) provided by fresh hide working: 1 whole awl and enlargement of the tip; 2 first zone of use on the tip; 3 second zone; 4 third zone of use. Experimentations and photos by A. Legrand

ациите, ямичките и кратерчетата. При увеличение 200 х, изпъкналите точки изглеждат заоблени и излъскани, с куполовиден профил (обр. 13 2). Наблюдават се и многобройни фини (около 1 μm), къси или дълги, плитки и непрекъснати стрии. Дъното им е излъскано, а страничните им ръбове са заоблени. Има и друг тип стрии - широки (около 3 μm), дълги, дълбоки и непрекъснати. Тяхното дъно е грапаво и

общо взето без следи от излъскване. И в двата случая стрииите имат заоблени странични ръбове. Наблюдават се и кръгли кратерчета с диаметър 9-27 μm , които имат грапави дъна. Подобно на широките стрии, и те могат да се характеризират с излъсквания и заоблени ръбове. Всички тези вдлъбнатини, пресичащи изпъкналостите на релефа, създават впечатление за относително зърнест облик.

Обр. 14. Макроскопични и микроскопични образувания върху експериментално шило (№ 2), получени при обработката на свежа дървесна кора: 1 цялото шило и детайл при върха; 2 първата зона на употреба върху върха; 3 втора зона; 4 трета зона. Експерименти и снимки А. Льогран

Fig. 14. Macroscopic and microscopic features on experimental awl (number 2) provided by fresh bark working: 1 whole awl and enlargement of the tip; 2 first zone of use on the tip; 3 second zone; 4 third zone of use. Experimentations and photos by A. Legrand

С отдалечаването от върха на шилото, микрорелефът запазва почти същите характеристики (обр. 13 3). Най-изпъкналите и заоблени стрии, останали от изработката, могат да бъдат нарушени от стрии от употреба, ямички и кратерчета. По принцип, кратерчетата в тази зона са значително по-многобройни, отколкото в първата.

Най-ясно забележими в последната зона са стриите от изработката, характери-

зиращи се с грапави дъна. Те не могат да бъдат събрани с възникналите при употребата на оръдието, поради значително по-големите им ширина и дълбочина. Изпъкналостите са заоблени и все още биват пресичани от многобройни, надлъжно разположени стрии от употреба (обр. 13 4), но тук кратерчетата са напълно изчезнали.

При увеличение 100 х, върхът на оръдие 2 се характеризира с плосък микроре-

леф, дължащ се на гладката, светла и зърнеста повърхност, покрита с гъста мрежа еднопосочни стрии. При увеличение от 200 х, последните изглеждат относително фини (1,5 μm), дълги, дълбоки или плитки и непрекъснати (обр. 14 2). Наблюдават се и няколко напречно ориентирани, плитките и фини стрии, както и по-често срещани ямички и кратерчета с диаметри от 9 до 34 μm . Най-малките кратерчета са най-засегнати от излъскване, но ръбовете на всичките са заоблени.

С постепенното отдалечаване от върха и появата на стрии от изработка, следите от употреба по повърхността се запазват (обр. 14 3), но кратерчетата със заоблени ръбове и грапави дъна изглеждат стават значително по-многобройни.

В последната зона, носеща следи от употреба, микрорелефът придобива пресечен характер, тъй като в по-голямата си част е прорязван от дълбоки и широки стрии и вдлъбнатини с грапави дъна (обр. 14 4). В същото време, някои от гореописаните надлъжни стрии, дължащи се на употребата на оръдието, продължават да пресичат най-изпъкналите заоблени и излъскани точки на релефа.

Както се вижда, микроскопският анализ, извършван при големи увеличения, позволява да се характеризират следите от употреба. Въпреки трудностите при различаването на макроследите, при големи увеличения двете шила се различават значително, както по отношение на облика на микрорелефа, изпъкналостите (позитивните форми), морфологията, размера и ориентацията на стрии, така и по отношение на нелинейните негативни форми, като ямички и кратерчета. Не трябва да се забравя, че първоначалната текстура на повърхността също оказва влияние върху формирането и разположението на следите от употреба (срв. Christidou 1999; Christidou 2004; Christidou, Legrand 2005; Cristiani, Alhaique 2005). Затова се надяваме, че когато този аспект бъде изучен по-задоволително, процесът на формиране на следите от употреба ще бъде осмислен по-цялостно, а това навярно ще доведе до нови постижения в трибологията.

Заклучение

Функционалният подход, който се характеризира с многобройни критерии и разнообразни видове изследвания, се нуждае от колективните усилия на цели изследователски екипи. Анализът на следите от употреба се основава върху съвкупност от аналитични критерии, чието натрупване

води до установяване на предназначението на един или друг предмет. На този етап ние се опитваме да си сътрудничим, като изследваме последователно едни и същи предмети при различни увеличения, а наблюденията си проверяваме чрез експерименти. Надяваме се тези взаимодопълващи се наблюдения на макро- и микрониво в бъдеще да доведат до развитие на един модел за трасологичен анализ, който да позволява сигурно различаване на функциите на повечето костни артефакти. Макроскопският анализ се занимава преди всичко с „измененията в обема“ на находките и съответно със значително износени находки и свързаните с тях процеси на употреба. Микроскопските наблюдения при големи увеличения пък са особено необходими, когато „измененията в обема“ на находките са почти незабележими, поради което се налага техните повърхности да бъдат уголемени, за да може някои микроскопични детайли като излъскванията и стрии да станат по-отчетливо забележими. Това се отнася най-вече за оръдия като шила, игли, куки, лъжици и др., които се износват чрез триене в процеса на работа. Понякога химическият анализ също може да помогне за установяване функцията на оръдията. Развитието на компютърните технологии промени начина ни на работа, тъй като вече ни позволява както да документираме количествените аспекти на микроскопичните явления, така и да създадем база данни с техните изображения. Това е изключително полезно, тъй като ще доведе до значително по-интензивен контакт между отделните изследователи и ще представлява съществен принос в изследването на технологията и следите от употреба върху археологическите находки¹.

¹ Тази статия, с малки допълнения, се публикува по: A. Legrand, I. Sidéra. *Methods, Means, and Results When Studying European Bone Industry*. - In: C. Gate, R. Walker (eds.). *Bones as tools: current methods and interpretations in worked bone studies*. Congrès de la SAA, Montréal, Avril 2004 (BAR IS 1622). Oxford, 291-304.

Превод от английски език Петър Зидаров.

Цитирана литература:

- Aimar et al. 1998:** A. Aimar, C. Cilli, G. Giacobini, G. Malerba. Scanning Electron Microscopy and bone surface modification. A Contribution to the Study of Anthropic Actions on Animal Hard Tissues from Archeological Sites. - In: Science and Technology for the Safeguard of Cultural Heritage in the Mediterranean Basin. Rome, 1998, 1437-1443.
- Barge 1982:** H. Barge. Les perles-pendeloques à coches en os. Reconstitution expérimentale. - In: Industrie de l'os néolithique et de l'Age des Métaux, 2. Paris, 1982, 113-123.
- Billamboz 1977:** A. Billamboz. L'industrie en bois de cerf en Franche-Comté au Néolithique et au début de l'Age du Bronze. - Gallia Préhistoire, 20/1, 1977, 91-176.
- Campana 1989:** D. V. Campana. Natufian and Protoneolithic Bone Tools. The Manufacture and Use of Bone Implements in the Zagros and the Levant (British Archaeological Reports, IS 494). Oxford, 1989.
- Camps-Fabrer, d'Anna 1977:** H. Camps-Fabrer, A. d'Anna. Fabrication expérimentale d'outils à partir de métapodes de moutons et de tibias de lapins. - In: Actes du 2e colloque international sur l'industrie de l'os dans la Préhistoire: Méthodologie appliquée à l'industrie de l'os préhistorique. Paris, 1977, 33-57.
- Chippindale 1986:** C. Chippindale. Archaeology, design-theory and the reconstruction of prehistoric design-systems. - Planning and Design (Environment and Planning B), 13/4, 1986, 445-485.
- Cristiani, Alhaique 2005:** E. Cristiani, F. Alhaique. Flint vs. metal: the manufacture of bone tools at the Eneolithic site of Conelle die Arcevia (Central Italy). - In: H. Luik (ed.). From Hooves to Horns, from Mollusc to Mammoth: Manufacture and Use of Bone Artefacts from Prehistoric Times to the Present. Proceedings of the 4th Meeting of the ICAZ Worked Bone Research Group at Tallinn, 26th-31st August 2003 (Muinasaja teadus, 15). Tallinn, 2005, 397-403.
- Christidou 1999:** R. Christidou. Outils en os néolithiques du Nord de la Grèce: étude technologique. (Thèse de Doctorat de l'Université de Paris X-Nanterre). Paris, 1999.
- Christidou 2001a:** R. Christidou. Study of Bone Tools at Three Late/Final Neolithic Sites from Northern Greece. - In: Crafting bone: Skeletal Technologies through Time and Space. Proceedings of the 2nd meeting of the Worked Bone Research Group (ICAZ), 31 August - 5 September 1999, Budapest (British Archaeological Reports, IS 937). Oxford, 2001, 41-47.
- Christidou 2001b:** R. Christidou. Usure frontale d'un outil tranchant en os: deux mouvements opposés, une séquence technique? - In: Préhistoire et approche expérimentale. (Préhistoires, 5). Montagnac, 2001, 259-266.
- Christidou 2004:** R. Christidou. Fabrication d'outils en os. Exemple d'opérations de raclage et d'abrasion. - In: Dossier spécial - la tribologie. Comment la science fait parler les vestiges archéologiques. (Les dossiers de l'archéologie, 290). Dijon, 2004, 56-57.
- Christidou, Legrand 2005:** R. Christidou, A. Legrand. Hide working and bone tools: experimentation design and applications. - In: H. Luik (ed.). From Hooves to Horns, from Mollusc to Mammoth: Manufacture and Use of Bone Artefacts from Prehistoric Times to the Present. Proceedings of the 4th Meeting of the ICAZ Worked Bone Research Group at Tallinn, 26th-31st August 2003 (Muinasaja teadus, 15). Tallinn, 2005, 385-396.
- d'Errico 1991:** F. d'Errico. Étude technologique à base expérimentale des entailles sur matière dure animale. Implications pour l'identification de systèmes de rotation. - In: Actes du colloque international „Expérimentations en Archéologie: bilan et perspectives“, Octobre 1990, Juan-Les-Pins, 2: la terre. L'os et la pierre, la maison et les champs. Paris, 1991, 83-97.
- d'Errico 1993:** F. d'Errico. Identification des traces de manipulation, suspension, polissage sur l'art mobilier en os, bois de cervidé, ivoire. - In: Traces et fonctions: les gestes retrouvés. Actes du colloque international sur la tracéologie, 1. (E.R.A.U.L., 50). Liège, 1993, 177-188.
- d'Errico 1996:** F. d'Errico. Image analysis and 3-D optical surface profiling of upper Palaeolithic mobility art. - Microscopy and Analysis, 1996, 27-29.
- d'Errico et al. 1995:** F. d'Errico, G. Giacobini, J. Hather, A.-H. Power-Jones, A. M. Radmili. Possible bone treshing tools from the Neolithic levels of Grotta dei Piccioni (Abruzzo, Italy). - Journal of Archaeological Science, 22, 1995, 537-549.
- d'Errico, Giacobini 1985:** F. d'Errico, G. Giacobini. Approche méthodologique de l'analyse de l'outillage osseux: un exemple d'étude. - L'Anthropologie, 89/4, 1985, 457-472.
- d'Errico, Villa 1997:** F. d'Errico, P. Villa. Holes and grooves: the contribution of microscopy and taphonomy to the problem of art origins. - Journal of Human Evolution, 33, 1997, 1-31.
- ETTOS 1985:** Techniques de percussion appliquées au matériau osseux, premières expériences. - Cahiers de l'Euphrate, 4. Paris, 1985, 373-381.
- ETTOS 1991:** Des chasse-lames en os? Une étude expérimentale. - In: Actes du colloque international „Expérimentations en Archéologie: bilan et perspectives“, Octobre 1990, Juan-Les-Pins, 2: la terre. L'os et la pierre, la maison et les champs. Paris, 1991, 63-73.
- Keeley 1980:** L. H. Keeley. Experimental Determination of Stone Tool Uses: A Microwear Analysis. Chicago, 1980.
- Legrand 2003:** A. Legrand. Concordance des formes et des fonctions? Etude techno-fonctionnelle des poinçons en os de Khirokitia (Néolithique pré-cé-

mique, Chypre). - *Préhistoire et Anthropologie Méditerranéennes*, 12, 2003, 189-196.

Legrand 2005: A. Legrand. New evidence on the bone reduction techniques from Khirokitia, Cyprus (VIIIth millenium cal. B.C.). - In: *From Hooves to Horns, from Mollusc to Mammoth: Manufacture and Use of Bone Artefacts from Prehistoric Times to the Present*. Proceedings of the 4th Meeting of the ICAZ Worked Bone Research Group at Tallinn, 26th-31st August 2003. Tallinn, 2005, 105-112.

Legrand 2007: A. Legrand. Fabrication et utilisation de l'outillage en matières osseuses du Néolithique de Chypre: Khirokitia et Caps Andreas-Kastros (British Archaeological Reports, IS 1678). Oxford, 2007.

Lemoine 1997: G. Lemoine. Use Wear on Bone and Antler Tools from the Mackensie Inuit. (British Archaeological Reports, IS 679). Oxford, 1997.

Louwe Kooijmans et al. 2001: L. P. Louwe Kooijmans, A. L. van Gijn, J. F. S. Oversteegen, M. Bruineberg. Artefacten van been, gewei en tand. Hardinxveld-Giessendam De Bruin. Een Kampplaats uit het Laat-Mesolithicum en het begin van de Swifterbant-cultuur (5500-4450 v. Chr.). - In: *Rapportage Archeologische Monumentenzorg*, 88. Archeologie in de Betuweroute. Amersfoort, 2001, 327-367.

Maigrot 1997: Y. Maigrot. Tracéologie des outils tranchants en os des Ve et IVe millénaires av. J.-C. en Bassin parisien. Essai méthodologique et application. - *Bulletin de la société préhistorique française*, 94/2, 1997, 198-216.

Maigrot 2001: Y. Maigrot. Le débitage du bois de cerf au Néolithique final à Chalain et Claivaux (Jura, France). Approche expérimentale. - In: *Préhistoire et approche expérimentale* (Préhistoires, 5). Montagnac, 2001, 165-172.

Maigrot 2003: Y. Maigrot. Etude technologique et fonctionnelle de l'outillage en matières dures animales. La station 4 de Chalain (Néolithique final, Jura, France). (Thèse de Doctorat de l'Université de Paris I). Paris, 2003.

Meneses Fernandez 1993: M. D. Meneses Fernandez. Reconstrucción técnica, experimentación y estudio comparativo de los 'tensadores textiles' de hueso del neolítico y Calcolítico en Andalucía (España). - In: *Traces et fonctions: les gestes retrouvés*, Actes du colloque international sur la tracéologie, 1. (E.R.A.U.L., 50). Liège, 1993, 309-316.

Meneses Fernandez 1994: M. D. Meneses Fernandez. Útiles de hueso del Neolítico final del sur de la Península Ibérica empleados en alfarería: placas curvas, biseles, placas y apuntados. - *Trabajos de Prehistoria*, 51/1, 1994, 143-156.

Murray 1979: C. Murray. Les techniques de débitage de petits ruminants à Auvernier-Port. - In: *Actes du deuxième colloque international sur l'industrie de l'os dans la Préhistoire: Méthodologie appliquée à l'industrie de l'os préhistorique*. Paris, 1979, 27-35.

Nandris, Camps-Fabrer 1993: J.-G. Nandris, H.

Camps-Fabrer. Fiche 6.3: cuillers à cuilleron à base en V du FTN. - In: *Fiches typologiques de l'industrie osseuse préhistorique. Les éléments récepteurs*, Cahier 6. Aix-en-Provence, 1993, 153-162.

Olsen 1989: S. A. Olsen. On distinguishing Natural from Cultural damage on Archaeological Antler. - *Journal of Archaeological Science*, 16, 1989, 125-135.

Olsen 2001: S. A. Olsen. The importance of thong-smoothers at Botai, Kazakhstan. - In: *Crafting bone: Skeletal Technologies through Time and Space*. Proceedings of the 2nd meeting of the Worked Bone Research Group (ICAZ), 31 August - 5 September 1999, Budapest. (British Archaeological Reports, IS 937). Oxford, 2001, 197-206.

Peltier 1986: A. Peltier. Etude expérimentale des surfaces osseuses façonnées et utilisées. - *Bulletin de la société préhistorique française*, 83/1, 1986, 5-7.

Peltier, Plisson 1986: A. Peltier, H. Plisson. Micro-tracéologie fonctionnelle sur l'os: quelques résultats expérimentaux. - In: *Outillage en os et en bois de cervidés II* (Artefacts, 3). Viroinval, 1986, 69-80.

Poplin 1974: F. Poplin. Deux cas particuliers de débitage par usure. - In: *Actes du premier colloque international sur l'industrie de l'os dans la Préhistoire*. Paris, 1974, 85-92.

Schibler 2001: J. Schibler. Experimental Production of Neolithic Bone and Antler Tools. - In: *Crafting bone: Skeletal Technologies through Time and Space*. Proceedings of the 2nd meeting of the Worked Bone Research Group (ICAZ), 31 August - 5 September 1999, Budapest. (British Archaeological Reports, IS 937). Oxford, 2001, 49-60.

Semenov 1964: S. A. Semenov. Prehistoric Technology. London, 1964.

Sénépart 1991: I. Sénépart. Industrie osseuse et traitement thermique. Compte rendu de quelques expérimentations. - In: *Actes du colloque international „Expérimentations en archéologie: bilan et perspectives“*, Octobre 1990, Juan-Les-Pins, 2: la terre. L'os et la pierre, la maison et les champs. Paris, 1991, 49-55.

Sidéra 1989: I. Sidéra. Un complément des données sur les sociétés Rubanées, l'industrie osseuse de Cuiry-lès-Chaudardes (British Archaeological Reports, IS 520). Oxford, 1989.

Sidéra 1993a: I. Sidéra. Les assemblages osseux en bassins parisien et rhénan du VIe au IVe millénaire B.C. Histoire, techno-économie et culture. (Thèse de Doctorat de l'Université de Paris I). Paris, 1993.

Sidéra 1993b: I. Sidéra. L'outillage lithique et osseux à Darion et à Cuiry-lès-Chaudardes. Une consécration aux matières animales. - In: *Traces et fonctions: les gestes retrouvés*, Actes du colloque international sur la tracéologie, 1. (E.R.A.U.L., 50). Liège, 1993, 147-157.

Sidéra 1995: I. Sidéra. L'habitat du Rubané récent du Bassin parisien: L'industrie en matières osseuses. - In: *Le site néolithique de Berry-au-Bac 'le Chemin de la Pêcherie' (Aisne)* (Monographies du Centre de Recherches Archéologiques, 15). Paris,

1995, 116-125.

Sidéra 2000a: I. Sidéra. Les Matières dures animales. L'outillage en os et en ivoire, Muntelier/Fischergässli. Un habitat néolithique au bord du lac de Morat (3895 à 3820 avant J.-C.) (Cahiers d'Archéologie fribourgeoise, 15). Fribourg, 2000, 118-156.

Sidéra 2000b: I. Sidéra. Animaux domestiques, bêtes sauvages et objets en matières animales du Rubané au Michelsberg. De l'économie aux symboles, des techniques à la culture. - Gallia Préhistoire, 42, 2000, 108-194.

Sidéra 2001: I. Sidéra. Domestic and funerary bone, antler and tooth objects in the Neolithic of Western Europe: a comparison. In: Crafting bone: Skeletal Technologies through Time and Space. Proceedings of the 2nd meeting of the Worked Bone Research Group (ICAZ), 31 August - 5 September 1999, Budapest. (British Archaeological Reports, IS 937). Oxford, 2001, 221-229.

Sidéra 2005a: Exploitation de l'os au Néolithique dans le Bassin parisien et les vallées du Rhin et du Neckar. Fiches de la Commission de nomenclature sur l'industrie de l'os préhistorique. Paris, 2005.

Sidéra 2005b: I. Sidéra. Technical data, typological data: a confrontation. - In: From Hooves to Horns, from Mollusc to Mammoth: Manufacture and Use of Bone Artefacts from Prehistoric Times to the Present. Proceedings of the 4th Meeting of the ICAZ Worked Bone Research Group at Tallinn, 26th-31st August 2003. Tallinn, 2005, 81-90.

Sidéra, Giacobini 2002: I. Sidéra, G. Giacobini. Outils, armes et parure en os funéraires à la fin du Néolithique, d'après Val-de-Reuil et Porte-Joie (Eure). Représentations individuelles et pratiques collectives. - Gallia Préhistoire, 44, 2002, 215-230.

Sidéra, Claustre, in print: I. Sidéra, F. Claustre. L'industrie osseuse du Néolithique. Les occupations de la grotte de Montou (Pyrénées orientales). - In: F. Claustre (dir.). Documents d'archéologie française, Paris.

Stordeur 1974: D. Stordeur. Note sur la proportion des objets taillés sur blocs et des objets taillés sur fragments à Tell Mureybet (Syrie). - In: Actes du premier colloque international sur l'industrie de l'os dans la Préhistoire. Paris, 1974, 101-104.

Stordeur 1983: D. Stordeur. Quelques remarques pour attirer l'attention sur l'intérêt d'une recherche commune entre tracéologues du silex et technologues de l'os. - In: Table ronde internationale „Traces d'utilisation sur les outils néolithiques du Proche Orient“ (Travaux de la Maison de l'Orient, 5). Paris, 1983, 231-240.

Stordeur 1984: D. Stordeur. L'industrie osseuse de Khirrokita. - In: Fouilles récentes à Khirrokita (Chypre) 1977-1981. Paris, 1984 129-162.

Stordeur 1986: D. Stordeur. Recherches technologiques appliquées au matériau osseux. - Bulletin de la société préhistorique française, 83/3, 1986, 70.

Stordeur 1989: D. Stordeur. Des technologies nouvelles au service de la technologie? L'exemple des outils d'os préhistoriques. - Notes et monographies techniques, 25, 1989, 127-150.

Stordeur, Anderson-Gerfaud 1985: D. Stordeur, P. Anderson-Gerfaud. Les omoplates encochées néolithiques de Ganj-Dareh (Iran). Etude morphologique et fonctionnelle. - Cahiers de l'Euphrate, 4, 1985, 289-313.

Stordeur-Yédid 1976: D. Stordeur-Yédid. Les poinçons d'os à poulie articulaire: observations techniques d'après quelques exemples syriens. - Bulletin de la société préhistorique française, 73/2, 1976, 39-42.

Methods and means for technological and functional studies of bone Industry (Summary)

Isabelle Sidéra, Alexandra Legrand

Technological and functional analyses of bone, antler, and tooth assemblages in European Neolithic have been strongly developed in the last decades, with the aim of characterizing the cultural particularities and similarities. This paper aims to present the different steps of analysis and the means given for studying bone artifacts, within which experimentation and microscopic observation are central. Methodologies and their feedback on archaeological interpretation will also be expounded. Technological study is the first analytical step. The latest works demonstrate that the reduction tech-

niques (*techniques de débitage*), cutting procedures and manufacturing methods shift rapidly within time and space. Thus, these parameters must be characterized in order to integrate the study of bone assemblages with the Neolithic archaeological problematic, principally those related to neolithization. Examples are given here to illustrate the relevance of these criteria. Experimentation is regarded from a historical point of view. For 20 years, we have constructed an experimental referential which aims to document the techniques and the use of archaeological artifacts. Different artifact types asso-

ciated with various action modes and worked materials have been tested. The goal of the project is to build up a data bank, which can be shared in the future with other researchers. The second analytical step consists of use-wear analysis. Material functions of archaeological artifacts are important to investigate, since they bring new data on human activities during Neolithic times. Moreover, they evolve with time and space in certain cases, so that they become relevant cultural or environmental variables. We propose here, a methodology which combines different scales of observation, involving various magnifications and microscope types (stereomicroscope, reflection microscope, SEM, etc.). It begins with the analysis of artifacts volume (macroscopy) in order to characterize the „volume alterations“ and get

the first functional evidence. This is followed by the analysis of surfaces (microscopy), which details the alteration and permits us to precise the use. The continuing exploration of these methods and their current results will be presented here through archaeological and experimental artifacts' examples. Conditions and limits concerning the use of different optical methods involved in use-wear analysis are also discussed. Lately, the appraisal of digital imaging has had a deep impact on ways of documenting and describing archaeological artifacts. Pieces are now much more documented by microscopic pictures than they were previously. Above all, digital imaging leads to quantitative approaches, which complete microscopic qualitative observation. This last approach needs to be developed in the near future.

Светилище от ранната бронзова епоха на тел Казанлък

Васил Николов

Селищната могила Казанлък се е намирала на брега на река Абаята, приток на Тунджа. Имала е овална форма с размери около 75 (С-Ю) x 85 (И-З) м и височина около 5 м. Разкопана е цялостно от Г. И. Георгиев и Р. Катинчаров през периода 1967-1971 и 1973-1974 г. (Георгиев 1974, 6-7), но наблюденията и археологическите материали остават близо четвърт век почти неизвестни; отделни публикации се появяват през последните десетина години¹. Основният културен пласт се отнася към неолита (Николов 1998, 49-55). През халколита могилата е използвана - вероятно е заселена за кратко време, но липсва запазен пласт. Заради многобройните структури и находки, разкопвачите предполагат съществуването върху нея на селище и ограден зид от бронзовата епоха. Именно останките от този последен хронологически период са предмет на настоящото изследване.

Наличната документация от разкопките е недостатъчна за пресъздаване на картината на полевите изследвания, особено що се отнася до следите от бронзовата епоха². Дневникът на разкопките е основната запазена документация, но той съдържа малко теренни наблюдения, защото в значителната част от обема си е концентриран върху подробно представяне на класификацията на керамичните фрагменти. Проучването му, при липса на достатъчна дескриптивна информация в

него и при пълно отсъствие на графична документация на разкопките, е изключително сложна задача. Въпреки това, предвид важността на получените данни, макар и съзнавайки тяхната значителна непълнота, както и предвид вероятността те никога да не се появят на бял свят, ги публикувам в настоящия им вид.

Полевият дневник не съдържа описание на могилата преди разкопките, нито на използваната методика на проучване. В това отношение могат да бъдат възстановени само откъслечни данни. Преди разкопките е поставена квадратна мрежа, която покрива квадратна площ със страна 100 м. Оставен е централен профил с посока север - юг, чиято ширина е 2 м. Културният пласт е разкопан в три свързани топографски части. Западната и източната половина на могилата са проучвани почти успоредно във времето през периода 1967-1971 г., а южната по-ниска част на културния пласт е разкопана без профил през 1973-1974 г.³.

Културният пласт на значително по-голямата по площ северна част на археологическия паметник има дебелина около 5,10 м и представя всъщност неолитната селищна могила, която лежи върху стерилна жълта глина. Южната част на културния пласт с дебелина до 1,30 м се отнася към ранната бронзова епоха и лежи върху дебел до 1 м нанос от съседната ре-

¹ Комплексът от всички оръдия на труда е изследван от К. Кънчев през 70-те години на XX век; ръкописът остава непубликуван. По решение и предложение на ръководителите на разкопките, авторът на тази статия подготвя през 1983-1984 г. целия керамичен комплекс за изследване. През 1987 г. Георгиев и Катинчаров сформират екип за публикуване на тел Казанлък, който освен тях включва К. Кънчев, Л. Гетов и В. Николов. След смъртта на Г. И. Георгиев и по-късно след оттеглянето на Р. Катинчаров от активна изследователска дейност, работата по окончателната публикация на тел Казанлък е спряна. Публикувана е кратка характеристика по строителни хоризонти на средно- и къснонеолитната керамика (Николов 1998), подробно е изследван керамичният комплекс на среднонеолитните строителни хоризонти (Андреева 2007b), представена е рисувана орнаментация на керамичните съдове от ранния неолит (Николов 2002, 29-30), изследвана е и керамиката от ранната бронзова епоха (Лецаков 2005). Публикувани са и други видове находки - мраморна фигура (Катинчаров 1969), груби-

те каменни оръдия на труда (Kanchev 1981), сърпове-те с дръжка от еленов рог (Кънчев 1999) и култовите масички (Николов 2007a, 29-39).

² Взаимно допълващата се документация, която се съхранява в Научния архив на НАИМ-София и в ИМ „Искра“ - Казанлък, обхваща 1524 машинописни страници полъви дневник, дневник на находките, тахиметричен план на селищната могила преди началото на разкопките, 4 плана на четирите нива в пласта от бронзовата епоха в южната част на могилата, част от фотодокументацията - черно-бели негативи. Графичната и част от фотодокументацията са изгубени - вероятно при пренасянето на ИМ „Искра“ в новата сграда. Тахиметричният план и планът на III стр. хоризонт са запазени като снимки.

³ Централният профил, който разделя западната и източната половина на могилата, обхваща части от меридионалните линии квадрати 11 и 12 - в разстоянието между паралелните линии квадрати от Т до I (т.е. 60 м). Южната част на могилата започва с паралелна линия Н и продължава на юг.

Обр. 1. Тел Казанлък. Останки от каменна облицовка в северозападния сектор на светилище с ров. Ранна бронзова епоха III (поглед от изток).

Fig. 1. Tell Kazanlak. Remains of stone facing in the northwestern sector of the ritual enclosure. Early Bronze Age III (view from east).

ка, под който има тънък неолитен пласт. Обособените при разкопките 17 строителни хоризонта в неолитния пласт имат дебелина около 30 см и са проследени на цялата разкопавана площ. Четирите строителни хоризонта в южната част на могила-та имат дебелина от 20 до 40 см.

Досегашните ми изследвания на археологическите материали от тел Казанлък са свързани само с неолитния пласт, предимно с произхождащия от него керамичен комплекс. След участието ми в разкопките на кръговия ров от ранната бронзова епоха на селищната могила Драма-Мерджумека, Ямболско (Лихардус и др. 2001, 21-41) и особено след ръководените от мен разкопки на Юрганджийската селищна могила край Коньово, Новозагорско, при които беше регистриран облицован с камъни кръгов ров от ранната бронзова епоха (Николов 2004), огромното количество неолитни керамични фрагменти, смесени с малко халколитни и доста повече раннобронзови фрагменти, които според сигнатурите върху тях произхождат от „ограден зид“ в тел Казанлък, както и десетките цели и подлежащи на реставрация керамични съдове от същата структура ме накараха през последните години да преосмисля интерпрета-

цията ѝ, предложена от разкопвачите. Предположих, че в случая става дума за съоръжение с ров тип рондел (светилище) от третия етап на ранната бронзова епоха (Николов 2004, 45, бел. 8; Николов 2007b, 37). Съоръжението не е разпознато по време на проучванията на тел Казанлък и е разкопавано почти винаги неразделно от неолитния пласт, в който е било вкопано⁴. По това време в българските земи все още не са разпознати съоръжения с ров от бронзовата епоха. Според наличната текстова документация (полевите дневниците) за тел Казанлък, една част от обсъжданата тук структура е приета от разкопвачите за „ограден зид“, а друга част - за „селище“, но и двете са датирани към бронзовата епоха. Причина за началната интерпретация на съоръжението като „ограден зид“ са удължените структури от речни и ломени камъни, които се появяват на места в горните нива на културния пласт (обр. 1 и 2)⁵.

⁴ Аналогичен е случаят със съоръжение с ров от третия етап на ранната бронзова епоха в тел Веселиново, Ямболско, което не е разпознато при разкопките през 30-те години на миналия век (вж. Николов 1998, 46).

⁵ Негативите на публикуваните в тази статия снимки, правени по време на разкопките, се съхраняват в ИМ „Искра“ - Казанлък.

Според фотодокументацията, обаче, те не очертават зид, а биха могли да се интерпретират като останки от частична облицовка на стените на рова.

На фона на постоянно обогатяващите се през последните две десетилетия резултати от проучването на ранната бронзова епоха в Тракия, Казанлъшкото поле допреди няколко години предлага ограничена информация (за могилния некропол при Долно Сахране вж. Гетов 1965; срв. предатиране на част от гробовете към ранната бронзова епоха в Лещаков 1994). Проучването на селищната могила до Крън даде през 2005-2006 г. първите систематични данни за този период в Долината (Андреева 2007а; Николов 2007б, 34-35). Междувременно се появи и публикация на раннобронзовата керамика от тел Казанлък, отнесена в основната си част към третия етап на тази епоха и частично към втория ѝ етап (края му?) (Лещаков 2005). Авторът на цитираното изследване приема интерпретацията на разкопвачите, изложена в полевите дневници, според която селищната могила е обитавана през ранната бронзова епоха, а културен пласт от това обитаване, включващ четири строителни хоризонта, е проучен в южната ѝ

част. „Най-ранното селище е било оградено от масивна каменна стена, за чиято основа е изкопан дълбок ров. В рова има доста археологически материали, вкл. и следи от неговите строители, като основи на кратковременни огнища“ (Лещаков 2005, 442-443).

Тук няма да представя осъществения като подготовка на тази публикация подробен анализ на извлечената от дневниците информация на фона на недостатъците на приложената методика на теренно проучване, но все пак се налага кратко изложение на някои възможни причини, възпрепятствали идентифицирането на обредното съоръжение по време на теренната работа.

Разкопките са извършени без необходимото документиране и съответно без коригиране на начина на разкопаване с оглед регистрираните особености на културния пласт около фиксиранияте натрупвания на дребни камъни в северната и североизточната периферия на селищната могила, където ясно е личало широко лентовидно понижение на горната ѝ повърхност. Възприетата по време на разкопките интерпретация на тези каменни струпвания (установени още в най-високите слоеве на

Обр. 2. Тел Казанлък. Останки от каменна облицовка в северозападния сектор на светилище с ров. Ранна бронзова епоха III (поглед от запад).

Fig. 2. Tell Kazanlak. Remains of stone facing in the northwestern sector of the ritual enclosure. Early Bronze Age III (view from west).

културния пласт) като „ограден зид“ не е ревизирана до края на теренното проучване, въпреки постепенно оформящият се много широк и дълбок ров, прорязващ неолитния пласт до и дори под нивото на стерилната глина. „Оградният зид“ е разкопан на пластовете, отговарящи на строителните хоризонти на околния терен, и съответно не са оформяни каквито и да били напречни профили през него. Именно заради несъобразена с особеностите на културния пласт методика, ровът не е констатиран като такъв по време на разкопките и сега подлежи само на дескриптивно възстановяване. Обяснимо по-подробни стават наблюденията в полевия дневник при очертаване на изкопа в стерилната основа, която той достига и в която е врязан. Въпреки очертаващата се голяма дълбочина и ширина на вкопаното по северната и източната периферия на селищната могила съоръжение, въпреки наличието само на отделни групи „плаващи“ камъни в него, обозначаването му като „ограден зид“ остава валидно до края на разкопките. Още по-сложен е казусът при проучване на южната зона на могилата. В края на първия етап на разкопките е установена северната страна на „оградния зид“. През втория етап, обаче, продължаващият в южната част на могилата културен пласт е обозначен вече като „селище“ от бронзовата епоха и въпреки че не са установени сигурни останки от жилища (само пещи и значителен обем вторично изпечени глинени мазилки), в него са разграничени четири строителни хоризонта. При това, проучваният пласт явно е свързан по характера си със запълнителя на „оградния зид“.

След подробен анализ на цялата налична документация от разкопаването на тел Казанлък, по-надолу предлагам реконструкция на вкопаното в селищната могила съоръжение от ранната бронзова епоха, което предвид резултатите от изследвания на подобни структури в Тракия (Костова 2006, 6-15) може да се интерпретира като светилище. Използвано е през третия етап на ранната бронзова епоха; възможно е обаче началната фаза на неговото изграждане и използване да попада в края на втория ѝ етап (според датирането на някои находки и елементи на керамичния комплекс от „оградния зид“ и „селището“ - вж. Katinčarov 1981, 127; срв. подобно становище и в Лещаков 2005).

Светилището има приблизително подковообразна форма, дългата му ос е ориентирана в посока запад-изток, отворената

му страна е към запад. Преди разкопките останките му заемат северната, източната и южната периферия на могилата, както и прилежащите ѝ части навън, с обща площ около 3000 кв. м (малка част от съоръжението - северозападната му периферия, е останала неразкопана или пък там културният пласт е бил унищожен преди това) (обр. 3)⁶. При изграждането му светилището се състои от дълбок ров с подковообразна форма и минимална дължина около 165 м, който загражда обширно вътрешно пространство с размери 65 м (запад-изток) x 40 м (север-юг) и площ около 2300 кв. м (обр. 4). Източната страна на рова е слабо дъговидно извита; централните и източните части на северната и южната страна на рова са почти прави и успоредни помежду си, а западните им части са прави, но „влизат“ навътре косо по отношение на централната ос на съоръжението; североизточният и югоизточният ъгъл на рова са слабо заоблени. Западната страна на теменоса е отворена; отворът има ширина около 20 м.

В значителната част от протежението си *ограждащият ров* има двуделна структура със сложна конфигурация - вътрешният дял е по-дълбок, преминава през културния пласт на могилата и се врязва в стерилната основа, а външният е по-плитък, прорязва културния пласт и вероятно достига до горната повърхност на стерилната основа. Вътрешната стена на рова вероятно е слабо наклонена и е доста по-висока от външната му стена. Вътрешният, по-дълбок дял на рова се врязва в стерилната основа с ширина около 5 м, дъното му вероятно е равно. Външният дял на рова има също равна основа с приблизително същата ширина (около 5 м), но е по-плитък. Така дъното на вкопаното съоръжение се очертава с ширина около 10 м, но е стъпаловидно оформено с разлика в нивата до 1 м. Ширината на рова горе вероятно е между 12 до 15 м, а дълбочината му спрямо периферията на ограденото вътрешно пространство е от 2 до 3,70 м за северната страна и от 1,80 до 2,30 м за източната страна. Така очертаният профил на съоръжението е валиден със сигурност за голяма част от северната и за източната му страна. За останалите части възстановката е несигурна. Най-вероятно по цялата южна страна ровът е едностъ-

⁶ Представените в тази статия графични изображения на раннобронзовия комплекс от тел Казанлък са изготвени от автора въз основа на данните от полевите дневници на разкопките.

пален и сравнително плитък (с изключение на централната му зона).

Както вече стана ясно, още в началото на проучванията на тел Казанлък разкопвачите фиксират останки от „ограден зид“ на северната му страна, датиран по-късно към бронзовата епоха. Според запазени теренни снимки, още под повърхността се очертава тясна лента от ломени и едри речни камъни, която е приета за основа на отбранително съоръжение (обр. 1 и 2). В дълбочина камъните се появяват спорадично, същото се отнася за източната и южната част на съоръжението. В долната третина от дълбочината на съоръжението, където би трябвало да бъде основата на „зида“, камъни практически липсват. Като имам предвид наблюденията ми при проучването на Юрганджийската селищна могила край Коньово, Новозагорско (Николов 2004), най-вероятно става дума за камъни от разрушена облицовка на *средната и горната част на стените на рова*. Каменният кожух е много по-обхванен в северната и част от източната зона на рова, тъй като е направен за защита на съоръжението от разрушителните природни въздействия (дъжд, сняг и вятър), най-силни от север и северозапад. Следи от облицовка са налични и в южната зона на съоръжението.

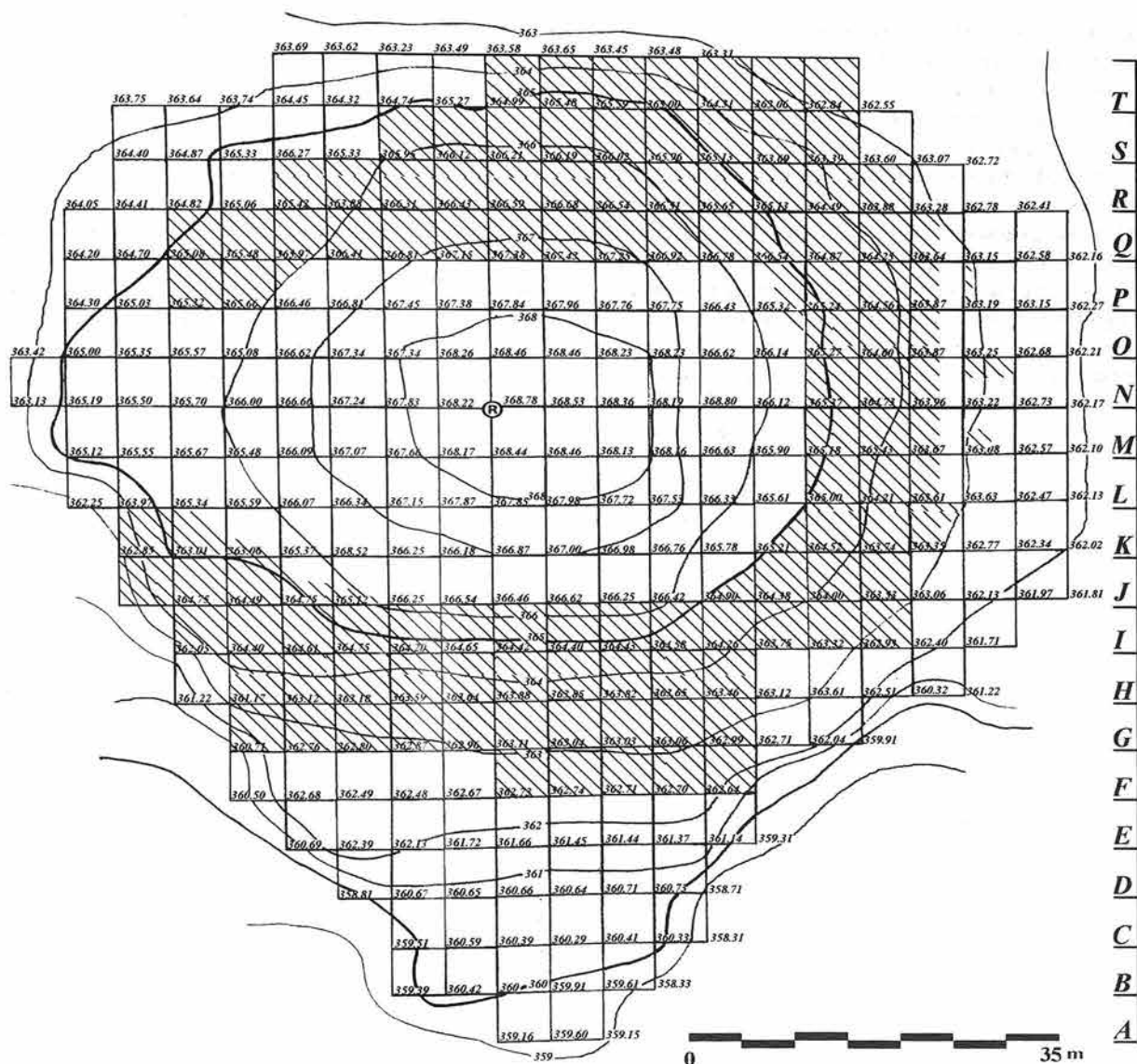
Погрешната идентификация на съоръжението върху селищната могила води до неправилна методика на проучването му от началото до самия край на разкопките, при което е пропусната значителна теренна информация за него. Това се отнася и за проучванията на раннобронзовото „селище“ по южните склонове на могилата – данните за характера на установения пласт и структурите в него позволяват твърдението, че става дума за интегрална част от светилището.

Големият обреден комплекс върху селищната могила е използван вероятно дълго време. Ерозионните процеси и обредната дейност са довели до постепенно запълване на рова, както и до натрупване на културен пласт извън него, предимно в посока навън. Могат да бъдат разграничени *три основни пласта в запълнителя*, които бележат основните етапи на използване на това място, а може би и на основните поправки на съоръжението: долен пласт, представящ сравнително хомогенно запълване на врязаното в стерилната основа дъно на рова, среден (най-дебел) пласт с многобройни и различни по вид структури и предмети, и горен пласт с малобройни структури и предмети. Целият

запълнител е богат на пепел и вторично изпечени до червено глинени мазилки (силно раздробени или на късове с различна големина), но трите пласта са сигурно обособими. Предимно в средния пласт, но също и в горния са установени поне няколко десетки *пепелни структури* („пепелни петна“) с диаметър около и по-голям от един метър. Обикновено включват речни или дребни ломени камъни, въглени, животински кости, вторично изпечени късове от глинени мазилки, по-рядко и предмети или сечива от камък, рог и кост. Пак в горните два пласта са регистрирани плитките или по-дълбоки *ями* с диаметър до 1,30 м, чийто запълнител е подобен на пепелните структури, но в някои случаи преобладават камъните или пък керамичните фрагменти са в по-голямо количество. В голяма яма с пепел и въглени (в южната зона) са установени каменен хаван и фрагменти от керамични съдове, а най-горе тя е запълнена с речни камъни. Най-вероятно в някои ями са поставяни само или и цели керамични съдове – явление, със сигурност регистрирано поне в южната зона на светилището, където са установени най-малко 25 цели форми.

И в трите пласта на запълнителя на рова, но в най-долния по изключение, са регистрирани останки от *куполни пеци*, а може би и от *огнища*. Общият брой на тези структури е 99. Разпределени са сравнително равномерно по всички части на съоръжението. Основата на пещите е изградена от глина и фрагменти от керамични съдове, а в някои случаи, особено в по-ранния период на функциониране на светилището, и с дребни речни камъни. Понякога са запазени и части от направения от глина купол. В дузина случаи основи от две пещи лежат непосредствено една над друга, което може би е свидетелство за континуитет на използването на конкретно място от светилището от определена родствена група. Пещите явно са използвани за приготвяне на обредната храна по време на обществени празници. В някои случаи край пещите са установени и фрагментирани *дебелостенни хранилищни съдове*, които също имат роля в обредността.

Вероятно семантически най-тясно свързани с пещите са *хромелните камъни*, регистрираният брой на които е около 100, както и няколкото *каменни хавани*. Всички те са пръснати в трите пласта на запълнителя и във всички части на съоръжението. Хромелните камъни (съотв. меленето на зърно) са задължителен елемент в ранно-земеделската обредност. Подобна семанти-

Обр. 3. Тел Казанлък. Тахиметричен план с квадратна мрежа. От горните нива на зацрихованата площ произхождат фрагменти от раннобронзови керамични съдове (РБЕ III).

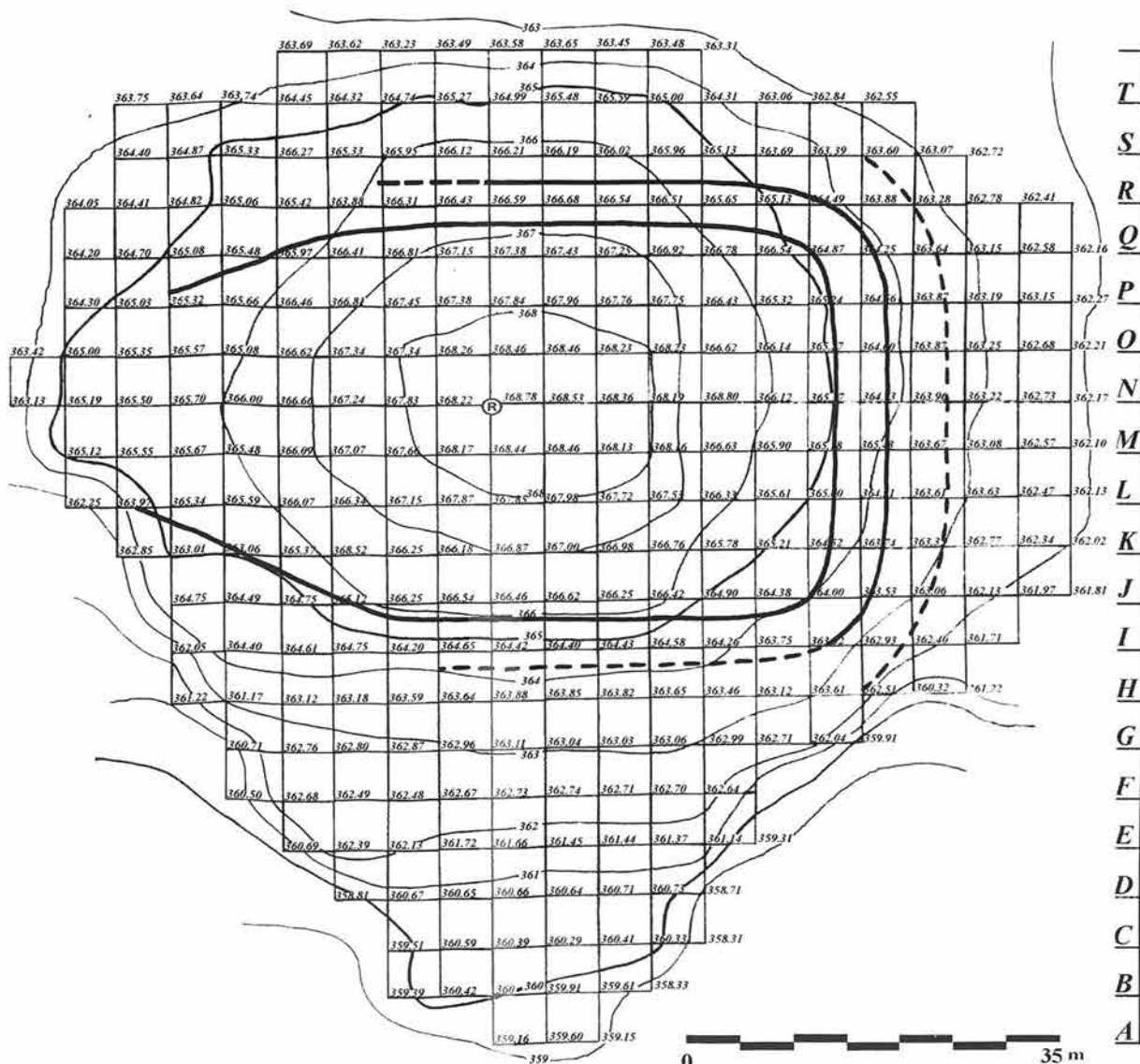
Fig. 3. Tell Kazanlak. Tacheometric plan with the collection grid. The upper layers of the lined area yielded sherds of various ceramic vessels (EBA III).

ческа роля имат и хаваните (със съответните чукала). Това се отнася също за тежестите за вертикален тъкачен стан и преилените за вретено, които обаче са значително по-малко; срещат се предимно в северната и южната зона.

Културният пласт на светилището е наситен с фрагменти от керамични съдове, предимно неолитни и малко халколитни (всички те свлечени от стените на рова), както и значителен брой раннобронзови, които в случая са предмет на изследване. Преднамереното чупене на керамични съдове е елемент от ранноземеделската об-

редност. Регистрирани са и поне 30 цели (или поддаващи се на реставриране) керамични съдове от ранната бронзова епоха (обр. 5 и 6), които най-вероятно са депонирани в светилището. Голямата част от раннобронзовата керамика е вторично изпечена, което свидетелства за използването на съдовете в „огнени“ обреди. Представени са всички характерни за периода форми, но преобладават урновидните и паниците; не са малко и фрагментите от големи хранилищни съдове (Лещаков 2005, 443-445).

Част от установените в запълнителя сечива - предимно кремъчни, каменни, кост-

Обр. 4. Тел Казанлък. Тахиметричен план с квадратна мрежа. Очертания на светилище с ров на нивото на стерилната основа под селищната могила. Ранна бронзова епоха III.

Fig. 4. Tell Kazanlak. Tacheometric plan with the collection grid. Outlines of the ritual enclosure at the level of the virgin soil beneath the tell site. Early Bronze Age III.

ни и рогови, както и други предмети, напр. фрагменти от антропоморфни фигури и спондилусови гривни, произхождат от разрушените части на неолитния и халколитния пласт на могилата, но е възможно, като принадлежали на предците и съответно считани за белези на престиж, да са използвани в раннобронзовата обредност. Друга част от регистрираните каменни сечива и други предмети от камък принадлежат на ранната бронзова епоха и явно са използвани в ритуалните действия - точила, чукалки, „бойни“ топки, огладени оръдия, гладилки, глава на боздуган, брадви с

дупка, халки и пластини с дупка. Раннобронзовите кремъчни артефакти са също разнообразни по вид - върхове на стрели, елементи на съставен сърп, пластини и оръдия от пластини. Към ранната бронзова епоха трябва да се отнесат още и предмети от глина, кост и рог - керамични модели на колело с главина, керамичен модел на брадва с дупка, керамични топки, костни пластини с дупка, халки и кука за въдица, глигански бивни с дупка, както и многобройни костни и рогови сечива - предимно шила, гладилки и длета.

Животинските кости в съоръжението

са многобройни, но една част от тях явно произхождат от разрушения неолитен и халколитен пласт на селищната могила. Значителното количество костни останки в пепелните структури и ямите в светилището свидетелства обаче за използването на животинско месо в раннобронзовата обредност. На различни места в съоръжението са намерени рогове от говедо, еленови рога, череп на сърна с рога, както и цял скелет на говедо.

Особен интерес представляват установените човешки скелетни останки на няколко места в светилището - череп или части от черепи, вкл. мандибули. Несъмнено важно относно познанието за древната обредност е откриването на скелет на „малък“ индивид (дете?) сред останките от куполна пещ в северозападната част на светилището. Семантичката връзка на куполната пещ с майчината утроба едва ли се нуждае от доказване. В същата семантична линия са и регистрираните в трите зони на съоръжението поне 10 гроба в керамични съдове, които съдържат бебешки скелетни останки (обр.7)⁷. Заради разминавания в документацията имам основание да предполагам, че към последната група трябва да се включат поне още няколко гроба от този вид. Изненада пре-

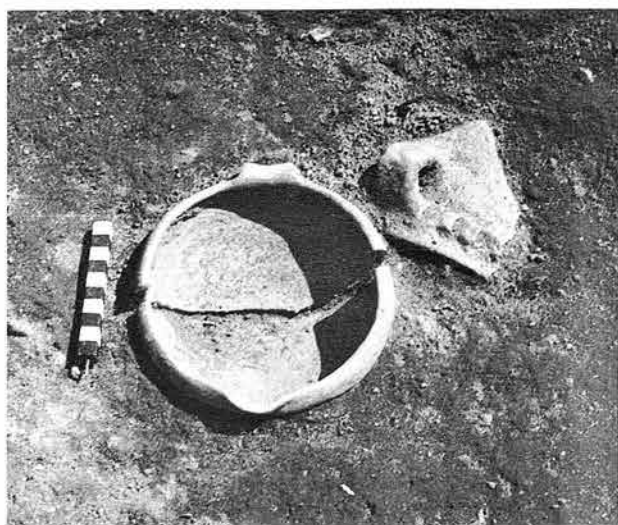
дизвикват обаче два двойни гроба, проучени в южната зона на светилището, в които са положени възрастни индивиди. Скелетите са изпънати, лежат успоредно един до друг и имат еднаква ориентация. В първия гроб мъртвите са положени по корем с глава на северозапад, с обърнати един към друг лица. Вътрешната ръка - дясната на левия и лявата на десния скелет, се намират под гръдния кош и излизат малко извън съответното срещуположно (външно) рамо. Външната ръка на всеки от мъртвите е изпъната надолу край тялото. Във втория гроб един от мъртвите (левият) е положен по гръб, а другият (десният) - по корем; главите им са на запад. Вътрешната ръка и на двамата - и в двата случая лявата, е свита в лакътя и достига срещуположното рамо. Външната ръка е изпъната покрай тялото. Общите черти в погребалния обред са очевидни. Пак в южната зона на светилището е установен гроб на млад индивид, положен в хокерна позиция наляво. Краката са силно свити, така че коленете достигат лицето. Ръцете са също силно свити, а дланите са поставени пред лицето.

Темеността на светилището има заоблено-конична горна повърхност. При това най-високото му място се намира в геометричния център на светилището (пресечната точка на двете му оси). Височината на централното място спрямо периферията на ограденото пространство е от 2 до 3 м, а при заоблените ъгли на североиз-

⁷ Засага подобна практика е установена единствено в светилището Черна гора 1 - в рова е намерен гроб в керамичен съд със скелетни останки от две новородени деца (Leshtakov 2006, 415; fig. 12, 6-7; 428).

Обр. 5. Тел Казанлък. Керамични съдове от светилище с ров. Ранна бронзова епоха III.
Fig. 5. Tell Kazanlak. Ceramic jugs from the ritual enclosure. Early Bronze Age III.

Обр. 6. Тел Казанлък. Керамичен съд в запълнителя на светилище с ров. Ранна бронзова епоха III.
Fig. 6. Tell Kazanlak. Ceramic bowl in the backfill of the ritual enclosure. Early Bronze Age III.

ток и югоизток - между 4 и 5 м. Без съмнение тази конфигурация е търсена и съответно играе роля в обредността.

Вътрешното пространство на светилището също е използвано за ритуални действия. В западната му половина, близо до „входа“, вероятно са извършвани обреди, включващи и депониране на керамични съдове в сравнително плитки ями - при проучването на горните строителни хоризонти на неолитния пласт по цялата указана площ са установени многобройни фрагменти от раннобронзова керамика⁸.

Според оскъдната информация от полевите дневници, допълнена от запазената фотодокументация на западната страна на централния профил, непосредствено на юг от центъра на теменоса е установена дълбока камбановина яма, която започва от повърхността на могилата и влиза в

⁸ Следи от такава обредност са регистрирани при разкопките през 2000-2001 г. в най-горните напластявания на Карановската селищна могила, върху която може би е съществувало светилище в края на третия етап на ранната бронзова епоха. Указание за това е и дълбоката яма, проучена в североизточния ъгъл на Южния сектор, която започва от повърхността на могилата и влиза дълбоко в стерилната основа.

В полевите дневници за разкопките на тел Казанлък е отбелязано, че в много случаи става дума за „инурова керамика“. Ако това означава „керамика с инурова украса“ или керамика, украсена с „последователно отстъпваща ицама“, то може да се приеме посоченото по-горе допускане, че светилището върху Казанлъшката могила започва да функционира в края на втория етап на ранната бронзова епоха в Тракия, т.е. в края на етапа Михалч. Като имам предвид обаче, че при разкопките на тел Караново през 2004-2005 г. керамика с инурова украса е констатирана заедно с първите прояви на етапа Св. Курилово, въпросът за засага остава открит.

стерилната основа, т.е. дълбочината ѝ е над 5 м. Диаметърът ѝ горе е поне 3 м, а на нивото на стерилния терен е около 6 м. Запълнителят на ямата се променя периодично в дълбочина, като в него са проучени и пластове от пепел с животински кости, камъни и вторично изпечени стени мазилки. Намерени са много кремъчни пластини, каменни, костени и рогови сечива и предмети, включително половин каменна брадва с дупка за дръжка. В ямата са установени керамични фрагменти от неолита, халколита и ранната бронзова епоха, но тези от последния период се срещат предимно в долните две трети от дълбочината ѝ. Със значителна сигурност би могло да се предположи, че тази голяма яма е имала ролята на централно обредно съоръжение в светилището.

Раннобронзовото светилище на Казанлъшката могила е единствено засега по формата си: по размерите си и по установените видове и брой структури в него може да се сравнява със светилището Черна гора 1, Чирпанско (срв. Костова 2006, 6-15; Лештаков 2006, 189-205; Leshtakov 2006)⁹.

⁹ Като имам предвид, че западната част на светилището Черна гора 1 е унищожена с машини преди началото на разкопките, както и значителните размери на съоръжението, допускам възможността именно там да бил оставен широк вход към вътрешността му.

Обр. 7. Тел Казанлък. Керамичен съд със скелетни останки на бебе, открит в запълнителя на светилище с ров. Ранна бронзова епоха III.
Fig. 7. Tell Kazanlak. Baby jar burial found in the backfill of the ritual enclosure. Early Bronze Age III.

И заради очевидно специално подбраното си географско местоположение, то най-вероятно има ролята на централно обредно-обществено място в Долината. Проблемът за извършването в него ритуални действия изисква внимателен и подробен анализ на археологическия контекст. Без съмнение основен елемент на всички обредни действия в светилището е огънят, разпалван в куполните пещи и извън тях в рова (вж. Kostova 2004). Извън това, не трябва да бъде оставен без внимание и фактът, че светилището е изградено на място, обитавано от предците¹⁰.

Както вече посочих, регистрираните в полевите дневници от разкопките на тел Казанлък данни са много ограничени и непъл-

ни, необходимо е и изследване на регистрираните находки, доколкото те могат да бъдат идентифицирани с информацията от дневниците. Въпреки това се надявам, че евентуален опит за реконструкция на обредността в светилището няма да бъде безплоден, особено като се има предвид информацията от другите известни досега праисторически светилища с ров от Тракия и Средна Европа, както и за древната обредност в Анатолия.

Представеният обреден комплекс от третия етап на ранната бронзова епоха свидетелства за активната роля на Казанлъшкото поле във формирането на тракийската етнокултурна общност на юг от Стара планина в края на III и началото на II хил. пр. Хр.

Цитирана литература:

Андреева 2007а: Д. Андреева. Проучване на пласта от ранната бронзова епоха в тел Крън, Казанлъшко (предварително съобщение). - Проблеми и изследвания на тракийската култура, 2, 2007, 3-16.

Андреева 2007б: Д. Андреева. Култура Протокараново III в Тракия - вариант Караново I-III. - Казанлък в миналото и днес, 7, 2007, 9-66.

Георгиев 1974: Г. И. Георгиев. Стратиграфия и периодизация на неолита и халколита в днешните български земи. - Археология, 1974, 1, 1-19.

Гетов 1965: Л. Гетов. Могилни погребения при с. Долно Сахране, Старозагорско. - Известия на Археологическия институт, 28, 1965, 203-229.

Катинчаров 1969: Р. Катинчаров. Неолитна мраморна фигурка от гр. Казанлък. - Археология, 1969, 2, 51-55.

Костова 2006: К. Костова. Свещени места и ритуални структури от бронзовата епоха в Древна Тракия (III-II хил. пр. Хр.). Типология и проблеми на интерпретацията. Автореферат на дисертация за получаване на научна и образователна степен „доктор“. София, 2006.

Кънчев 1999: К. Кънчев. Сърпове от селищната могила в град Казанлък. - Казанлък в миналото и днес, 5, 1999, 16-25.

Лещаков 1994: К. Лещаков. Хронология и културна принадлежност на ранните гробове от некропола при с. Долно Сахране, Казанлъшко. - Годишник на СУ „Св. Климент Охридски“ - ИФ - спец. Археология, 1, 1994, 51-58.

Лещаков 2005: К. Лещаков. Относителна хронология на пласта от бронзовата епоха в се-

лична могила Казанлък. - In: Stephanos Archaeologicos in honorem Professoris Ludmili Getov (Studia Archaeologica Universitatis Serdicensis, Supl. IV). Sofia, 2005, 442-452.

Лещаков 2006: К. Лещаков. Бронзовата епоха в Горнотракийската низина. - Годишник на СУ „Св. Климент Охридски“ - ИФ - спец. Археология, 3, 1996, 141-216.

Лихардус и др. 2001: Я. Лихардус, А. Фол, Л. Гетов и др. Изследвания в микрорегиона на с. Драма 1983-1999 г. София, 2001.

Николов 1998: В. Николов. Проучвания върху неолитната керамика в Тракия. Керамичните комплекси Караново II-III, III и III-IV в контекста на Северозападна Анатолия и Югоизточна Европа. София, 1998.

Николов 2004: В. Николов. Сондажни проучвания на Юрганджийската селищна могила до Коньово, Новозагорско. - Археология, 2004, 3-4, 37-46.

Николов 2007а: В. Николов. Неолитни култови масички. София, 2007.

Николов 2007б: В. Николов. Формиране на тракийската култура в края на ранната бронзова епоха. - Проблеми и изследвания на тракийската култура, 2, 2007, 33-40.

Katinčarov 1981: R. Katinčarov. Etat des recherches sur l'âge du bronze en Bulgarie du sud-est. - In: Cultures préhistoriques en Bulgarie (Известия на Археологическия институт, 36). Sofia, 1981, 117-140.

Kanchev 1981: K. Kanchev. Tools for chipping and grinding of grain from the tell of Kazanlak. - In: Cultures préhistoriques en Bulgarie (Известия на Археологическия институт, 36). Sofia, 1981, 110-116.

Kostova 2004: K. Kostova. The fire - its place and function in the Early Bronze Age ritual structures in Ancient Thrace. - Известия на Историческия музей Хасково, 2, 2004, 87-95.

¹⁰ Светилища с ров от третия етап на ранната бронзова епоха са установени вече на още няколко селищни могили в Тракия - Драма-Мерджумекя и Веселиново, Ямболско, Коньово-Юрганджийска могила и евентуално Дядово, Новозагорско, Рупките, Чирпанско.

Leshtakov 2006: K. Leshtakov. Structure, Function and Interpretation of Cerna gora 1 enclosure in Upper Thrace (Southeast Bulgaria). - In: Des trous...

Structures en creux pre- et protohistoriques (sous la direction de M.-C. Frere Sautot). Montagnac, 2006, 405-430.

Early Bronze Age sanctuary at Tell Kazanlak (Summary)

Vassil Nikolov

Tell Kazanlak, on the bank of the Abayata River, a tributary of the Tundzha, had an oval base measuring ca. 75 m (N-S) by 85 m (E-W) and ca. 5 meter high. The remains of large sanctuary with a ditch on the tell were revealed during its complete excavation (1967-1974) but the ritual site had not been recognized as such. The excavators interpreted this structure (figs. 1 and 2) as remains of an „enclosure wall“ and a „settlement“. It was made at the end of the second EBA stage or, more likely, at the beginning of the third.

The sanctuary is roughly horseshoe-shaped; its long axis is west-east oriented and its open side is aligned to west. Before the excavations, its remains occupied an area of about 3,000 square meters (fig. 2). The sanctuary consists of a deep horseshoe-shaped ditch of 165 meters minimum length which surrounds a large internal space measuring 65 m (W-E) x 40 m (N-S) and has an area of ca. 2,300 square meters (fig. 3).

At least in a considerable part of its length, the enclosure ditch has a bipartite structure of complex configuration. The inner part is deeper and was dug into the cultural deposit of the tell settlement and down into the virgin soil whereas the outer part is shallower and though it was also dug into the cultural deposit, it had probably only reached the virgin soil. The bottom of the inner deeper ditch was probably flat; it is 5 meters wide at the level of the virgin soil. The outer ditch also has a flat bottom of about the same width (ca. 5m) but it is shallower. The bottom of the whole negative context is thus about 10 meters wide but is step-shaped, with 1 meter level difference. At the top, the ditch was probably about 12 to 15 meters wide, and its depth in relation to the perimeter level of the enclosed inner space is 2.00-3.70 meters on the northern side and 1.80-2.30 meters on the eastern side.

The middle and upper part of the ditch walls

were probably lined with a stone casing which was much more extensive in the northern section (figs. 1 and 2) and part of the eastern section of the ditch since it had been made to protect it against destructive elemental forces coming from the north and northwest.

The wrong identification of these contexts as a „fence wall“ or „settlement“ led to a wrong excavation techniques from beginning to end of the digs thus missing critical field information about it.

In the backfill of the ditch were revealed ashy features, shallow pits with depositions of stones and complete pots (figs. 5 and 6), a huge number of dome ovens and hearths, grinding stones, loom weights and spindle whorls, stone tools and various artifacts of stone, clay, bone and antler, animal bones and pottery sherds.

Of particular interest are the human skeletal remains found in several contexts at the sanctuary: a skull or skull parts including mandibles as well as a skeleton of a „small individual“ (child?) among the ruins of a dome oven. Ten jar burials of babies have been recovered (fig. 7), as well as two double extended burials, and a burial of an individual lying in a contracted position on the left side.

The inner space of the sanctuary was also used for ritual activities.

So far no parallels to the ground plan of the early Bronze Age sanctuary at Tell Kazanlak have been discovered; on the basis of its size and the types of features revealed and their number, it could be compared to the sanctuary at Cerna gora 1, near Chirpan. Most probably, it functioned as a central ritual and communal place in the Valley. There is no doubt that the fire made in the dome ovens and outside them, in the ditch, played the most important role in all ritual activities at the sanctuary.

Ранните периоди в историята на светилището при Татул

Николай Овчаров, Красимир Лещаков,
Здравко Димитров, Даниела Коджаманова

През последните години нашумя мегалитното светилище в местността Кая Башъ край Татул, Момчилградско. Както всеки важен археологически обект, то предизвиква доста спорове и изказване на различни мнения. При това проучванията бяха редовно отразявани в медиите, но не винаги съвсем коректно. Въз основа на такива откъслечни „вестникарски“ сведения, както и на някои изявления, правени буквално в хода на разкопките, се появи критичната рецензия на К. Рабаджиев, публикувана в настоящата книжка на списание Археология.

Тук няма да отговаряме на такива критики, а в няколко материала ще представим част от предварителните резултати от изследването на различните периоди от дългия живот на светилището край Татул. Ще представим постигнатото в работата на неколцината специалисти-археолози, които в продължение на няколко години оформиха чудесен екип, способен да приеме предизвикателствата на този изключително труден обект.

Преди това обаче нека погледнем към историята на проучванията на паметника. На пръв поглед Татул би трябвало да е добре познат в науката, тъй като е многократно споменаван в изследванията. Всъщност се оказва, че обектът е изключително слабо проучен. За първи път пресечената скална пирамида с гробница върху нея се споменава от местния краевед Н. Иванов (Иванов 1933). Сред археолозите е забелязан най-рано от В. Миков, който отбелязва паметника мимоходом (Миков 1941, 3-4). Преди нашия екип разкопки там са правени единствено от И. Балкански. През 70-те години на миналия век той разкрива на малкия хълм голям средновековен некропол (Балкански 1978, 10). Поради това в регистрите на НИПК и до днес обектът е отбелязан като „Късноантична и средновековна крепост“.

Междувременно за забележителния паметник се създават различни хипотези. Произволните датировки го поставят ту в каменно-медната, ту в бронзовата и ранно-желязната епоха. Без да има каквито и да

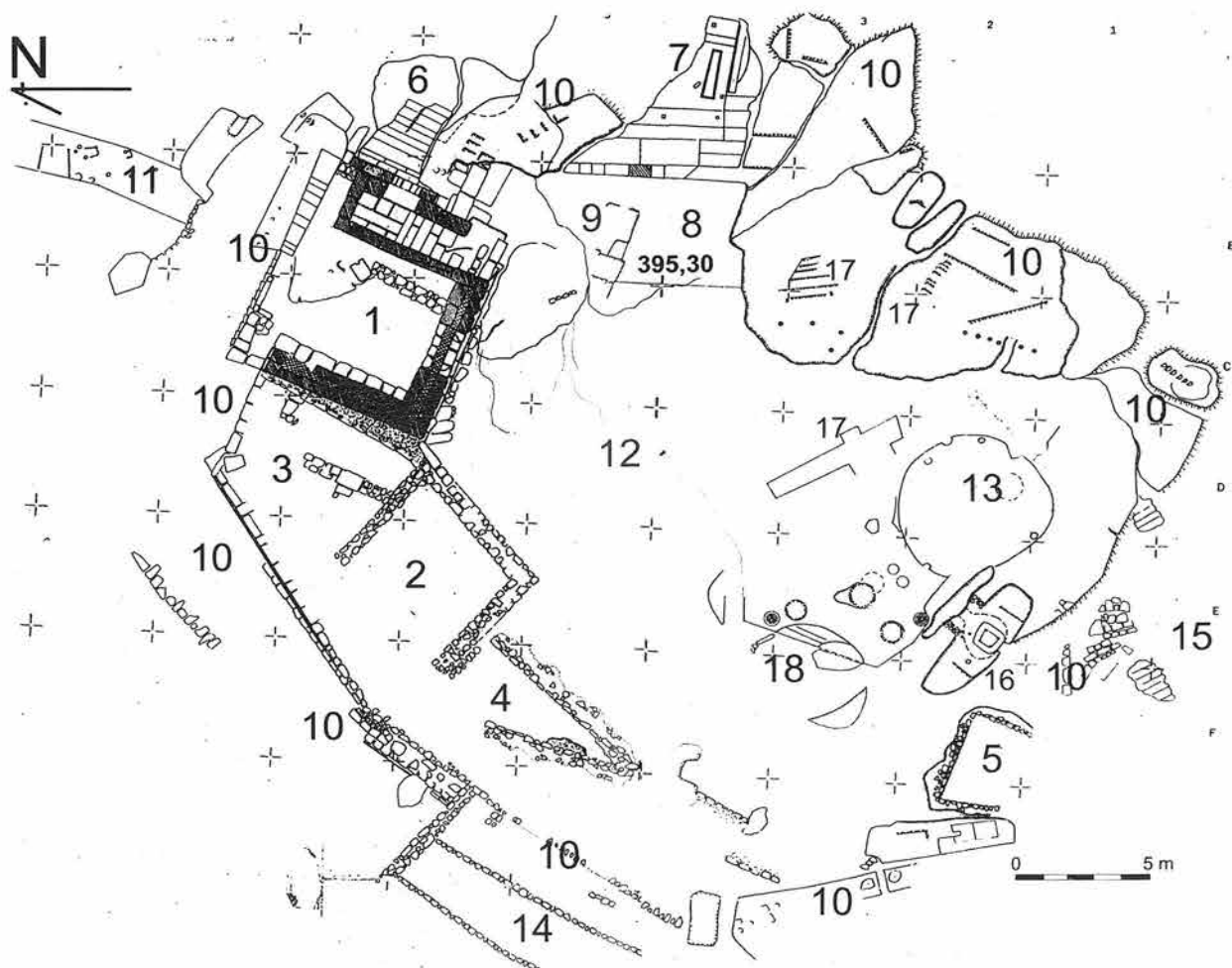
е сериозни археологически доказателства, той е превърнат в един от реперите на тракийската мегалитна култура. Пак през 70-те години на XX в. И. Венедиков прави първото сериозно описание и опит за историческата му интерпретация.

Именно на него дължим идеята, че край Татул се намира хероон на обожествен след смъртта си тракийски владетел. По-нататък Венедиков изказва хипотезата за особен начин на хероизиране на владетелите, при който реалният или символичен гроб трябва да се намира на върха на скалата, между земята и небето. Примерите от античната литература са свързани с легендарните царе Резос и Орфей (Венедиков, Виходцевски 1972, 5-24).

Така подхвърлената идея е топло приета в средите на историци и археолози. В. Герасимова-Томова пише, че светилището край Татул е на древен герой и впоследствие е отъждествено с гроба на Орфей (Герасимова-Томова 1978, 123). Нищо обаче не може да се сравни с вдъхновението, бликащо в изследванията на основоположника на тракологията Александър Фол, когато говори за Татул. За него скалният гроб е огрян през целия ден, както е предоставен на слънцето самия Орфей. Там човек се изправя „...пред гроба на героя, пред гроба на вожд и жреца, пред гроба на Орфей, съединил в мита всички заедно“ (Мегалитите 1976, 25).

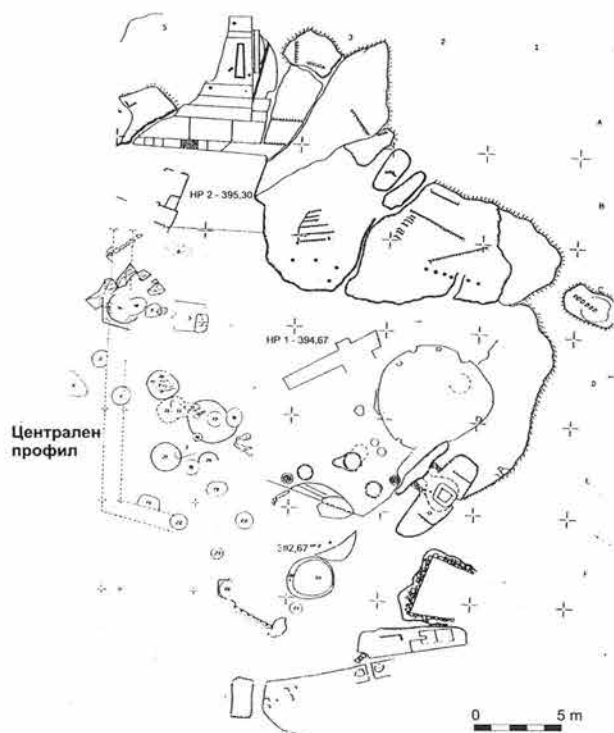
Това са предпоставките, откъдето започна нашето археологическо дирене. Само редовните археологически разкопки можеха да ревизират напластилата се научна митология и да открият истинската история на светилището при Татул.

Цялостното археологическо проучване на скалното светилище при Татул приключи през юни 2007 г. (обр. 1). В три мащабни кампании (2004, 2005 и 2007 г.) е установено, че става въпрос за едно от най-продължително използваните култови места в Древна Тракия. Общата хронология на обекта обхваща повече от две хиляди години, отразени в съоръженията и материалите, датиращи от средната бронзова епоха

Обр. 1. Татул. Общ план на светилището. 1 Сграда № 1; 2 Сграда № 2; 3 Помещение между сгради № 1 и № 2; 4 Югозападни зидове от светилището (означени като зид № 1 и № 2); 5 Сграда № 3 - т.нар. късно-римска кула; 6 Източно стълбище - изградено върху скалата, а в горната му част от квадрави блокове, съчетани с междинна площадка; 7 Пресечената скала „пирамида“ с два символични гроба - най-високата точка от светилището при Татул; 8 Голямата скална площадка с изсечената пред нея правоъгълна скална ниша; 9. Три скални стъпала към площадката и нишата; 10 Периболос на светилището; 11 Сондажът в кв. В 9 - регистрира подходът от север към комплекса (открити са легла за дървена стълба); 12 Вътрешността на култовото пространство (теменос) - в бронзовата епоха наситена с големи глинени олтари и редица други култови съоръжения и материали; 13 Голям скален олтар с формата на окръжност; 14 Средновековни зидове - преправки върху трасето на периболоса от югозапад; 15. Подходът от юг - южно стълбище (отново върху скалата и след това изградено частично от каменни блокове); 16 Изсечено в скалата помещение - склад, водохранилище? 17 Трасета на подходите към скалните олтари и символичните гробове на върха - изсечени в скалите проходи и скални стъпала; 18 Едно от най-големите скални изсичания - голяма ниша с формата на полуокръжност (абсидна форма). Автор: К. Симеонова

Fig. 1. Tatul. General plan of the sanctuary. 1 Building No 1; 2 Building No 2; 3 Chamber between buildings Nos 1 and 2; 4 Southwest walls of the sanctuary (labeled as walls Nos 1 and 2); 5 Building No 3, the so-called Late Roman tower; 6 Eastern stairway constructed upon the rock; its upper part is made by quadrae combined with an intermediate landing; 7 Truncated rock 'pyramid' with two symbolic graves, the highest point of the sanctuary at Tatul; 8 Big rock landing with a rectangular rock niche hewn out in front of it; 9 Three rock steps leading to the landing and the niche; 10 The peribolos of the sanctuary; 11 Trench in Sq. B9 recording the northern approach to the complex (mount holes for a wooden staircase have been found); 12 The interior of the ritual area (temenos), which was abundant in large clay altars and a variety of other ritual features and materials during the Bronze Age; 13 Big rock altar with a circular shape; 14 Medieval walls - corrections upon the course of the peribolos from southwest; 15 The southern approach, southern stairway (also upon the rock; subsequently constructed in part by stone blocks); 16 Chamber, cut out in the rock (storage room, reservoir?); 17 Courses of the approaches towards the rock altars and the symbolic graves on the summit - passes and steps hewn out in the rock; 18 One of the largest rock cutouts - a big niche in the shape of a semicircle (apse) (Sketch K. Simeonova)

Обр. 2. Татул. Съоръжения от къснобронзовата епоха и трасе на централния профил на обекта
Fig. 2. Tatul. Late Bronze Age features and layout of the central profile of the site

до римския период (обр. 2 и 3)¹. През цялото си съществуване в протоисторическо време и през античността това място е било свещено и е имало ясно изразени култови функции. Данните за това се съдържат в неговата топография, структура, парадигмата и основните дарове. Тъй като пластът от късния халколит не е проучен по обективни причини, не е установено със сигурност дали светилището съществува още през IV хил. пр. Хр. или става въпрос за обикновена топографска приемственост.

В този раздел на предварителната публикация ще дадем обобщени данни за използването на обекта през ранножелязната епоха (РЖЕ), късната бронзова епоха (КБЕ) и късния халколит. Нито характерът на публикацията, нито допустимият обем позволяват да се разгърне изложение, в които да бъдат подробно дискутирани факти от терена² и да бъдат защитени с детайлна аргументация предложените

хипотези. Всички липсващи тук детайли се съдържат в пълната публикация на проучванията, която е пред завършване. Ето защо, редовете по-долу могат да се считат и за анонс към тази монография.

Фактът, че останките от бронзовата епоха са относително добре запазени и заемат значителна площ, наложи сформиране на екип, отговарящ за изследването на най-ранния Татул³. От методическа гледна точка е предприето пълно археологическо проучване в рамките на план-квадратна мрежа (5 x 5 м) и тотално заснемане чрез дълбочини спрямо достигнатата повърхност, спрямо условната нула на централния и спрямо балтийската надморска система. Впоследствие всички дълбочини са корелирани спрямо последния фактор с цел получаване на реални стратиграфски нива спрямо денivelацията на оригиналния терен⁴. За документиране на общата стратиграфска картина са оставени централен и няколко спомагателни профила⁵.

Пластът от бронзовата епоха покрива почти цялото било на Кая-башъ, с изключение на най-източната му част, където оголените скални маси доминират над цялото светилище (обр. 1 и 2). По-късните строителни дейности обаче са причинили значителни щети по западния, северния и отчасти - южния склон. Значително по-добро е състоянието на пласта, локализиран южно от много по-късния античен храм. Там има различни видове по-малки изкопи: ями, траншеи за някои зидове и др. Ямите са доста дълбоки и достигат до пласта от халколита или дори до основна скала; така е и при зидовете, които по принцип стъпват на здрава скала.

Проучената площ на пласта от бронзовата епоха обхваща около 300 кв. м. С дебелината си от 2,50 м културният пласт е

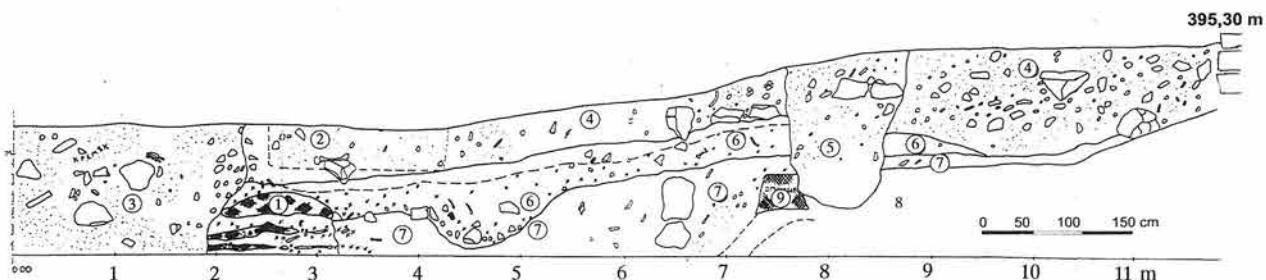
³ В проучването на пласта от бронзовата епоха в Татул участваха Н. Тодорова и В. Петрова (СУ „Св. Кл. Охридски“). Кремъчните артефакти и суровини са определени от д-р Р. Златева. Археоботаническите изследвания са дело на н.с. д-р Ц. Попова, а колекцията от кости е обработена от д-р Л. Нинов (НАИМ при БАН). Рисунките на находки, съдове и фрагменти, както и чертежите са изработени и подготвени за публикация от Н. Тодорова, В. Петрова, С. Ракишева и доц. К. Лецаков.

⁴ Надморската височина по балтийската система за HP 2 е 395.30 м надм. вис. За улеснение на работата от север е прехвърлена и още една абсолютна кота - тази на вътрешния цокъл на западната стена на сграда № 1. Тя е на 392,77 м.

⁵ Нивото, от което започват проучванията през 2007 г. е кота 392,65 м в източната част и 392,55 м в западната част на площадката, завършваща хълма на Татул. Централният профил, проучен напълно през 2005 г., е подновен на същото място - на 1,00 м от северната граница на квадрати D5-E5.

¹ Изследванията на пластовете и съоръженията от средната бронзова епоха ще бъдат публикувани в монографията за светилището край Татул, Момчилградско, която се подготвя за печат от археологическия екип.

² Това се отнася най-вече за чертежите на профили и на отделните съоръжения (над 40), които заемат много място и ще бъдат публикувани в пълния доклад за разкопките. За обща графична документация свр. Овчаров, Коджаманова, Димитров, Лецаков 2006, 542, обр. 1 и сл.

Легенда: 1 Огнище (алтар) № 4 от КБЕ, три периода; 2 гроб № 8 - средновековна епоха (XII-XIII в.); 3 Боклучна яма от късната античност, съдържа битова и строителна керамика, камък, трошляк, кости и въглени - IV в.; 4 Деструкции на зидове от средновековната епоха - камък, трошляк, хоросанови отломки, керамика; 5 Боклучна яма от средновековния Татул - XII/XIII в.; 6 Културен пласт от КБЕ - сивочерен, пепеляв, съдържа пепел, въглени, керамика, кости; 7 Културен пласт от КБЕ - светлокафяв, хомогенен; 8 Скален масив; 9 Огнище (алтар) № 9 - КБЕ

Обр. 3. Татул. Централен профил на теменоса на светилището
Fig. 3. Tatul. Central profile of the sanctuary temenos

уникален за Източните Родопи. Горната му граница се маркира от огнища №№ 1 и 4, разположени съответно на нива - 1,80 - 1,90 м от НР 2. В яма 30 - най-дълбоката на обекта, е достигната дълбочина 3,79 м от НР 2, под която следва финалният халколит⁶. Трябва обаче да се отчита и обстоятелството, че терасата има слаб наклон от изток на запад, така че дебелината му варира - на изток тя е ок. 1,50 м, а на запад надхвърля 2,50 м. (обр. 3).

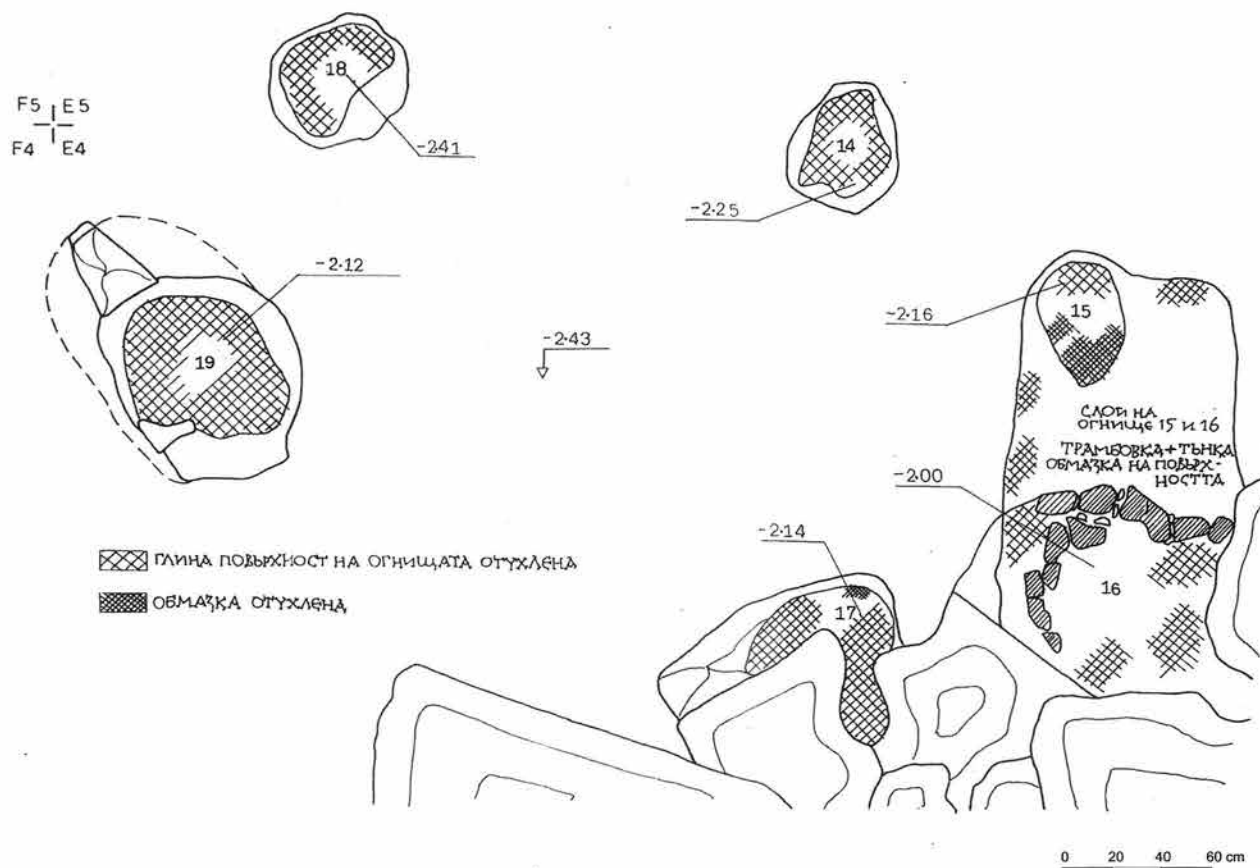
Необходимо е да поясним формирането на този пласт. Разкопаването му представлява професионално предизвикателство, защото в сравнение със седиментологичната картина върху селищните могили или на откритите селища, тази се оказва твърде по-различна. Както е известно, в първия случай пластовете се формират основно от споллии, разрушени стени на сгради, стопански или укрепителни съоръжения, от сметища и др. В конкретния случай седиментите имат друг произход - те представляват останки от различни обреди, свързани най-вече с „огнени“ ритуали, от депониране на дарове - сечива и посуда или на техни модели, останки от жертвоприношения, от свещени трапези, натрупване на специално донесена почва и т.н. Следователно, те имат „интенционален характер“ - натрупани са умишлено и притежават подборен състав. По принцип в пласта не е представен животът във всичките му страни; той съдържа само сакрално-религиозните му компоненти, материализирани в обредните дейности.

⁶ Пластът от БЕ покрива масирани деструкции от финалният халколит, чиято дебелина не е ясна. Проучването му не бе възможно, тъй като щяха да бъдат подкопани антични и средновековни стени от сгради, заемащи западната част на билото на хълма и прилежащите склонове.

Ето защо има всички основания да се счита, че колкото по-интензивно е използвано едно светилище, толкова по-бързо ще се повдига неговото „дневно ниво“ - т.е. повърхността, по която се движат участниците в свещените празници. Това, от своя страна, индикира по-голямата скорост на отлагане на седиментите за единица време. Следователно, сравняването на дебелината на пластовете върху селищните обекти и скоростта на тяхното натрупване с тези върху свещените места е рискована операция. Казано накратко, ситуацията при светилищата е далеч по-сложна в сравнение с утилитарните обекти, където ежедневните дейности са по-добре разпознати и характеризирани.

В процеса на разкопките са разграничени няколко вида напластявания, датирани според откритите в тях материали, в бронзовата епоха. Те се различават както според дълбочината на залягане, така и според отдалечеността си от скалите, заемащи източната и югоизточната част на хълма край Татул. Напластяванията в близост до скалите представляват хомогенна светлокафява, фина и песъкливо-глинева почва. Тя е примесена с дребни ломени камъчета - скални отломъци и отделни по-едри речни волутъци. Докато за първите може да се твърди, че са останки от денудиралата скала, то за вторите е очевидно, че са донесени от някакво речно корито. Керамичните фрагменти в пласта са с малки размери и в различна концентрация; кости от животни се срещат рядко. На места бяха регистрирани и кремъчни отломъци в средно висока концентрация.

Съвсем друг характер има пластът над ритуалните огнища, който заляга непосредствено под античния пласт. Седиментът е сиво-черен, с фина структура, наситен с

Обр. 4. Татул. План на глинени алтари от къснобронзовата епоха, разкрити *in situ* в центъра на темелоса на светилището - алтари № 14 - 19 оформят окръжност

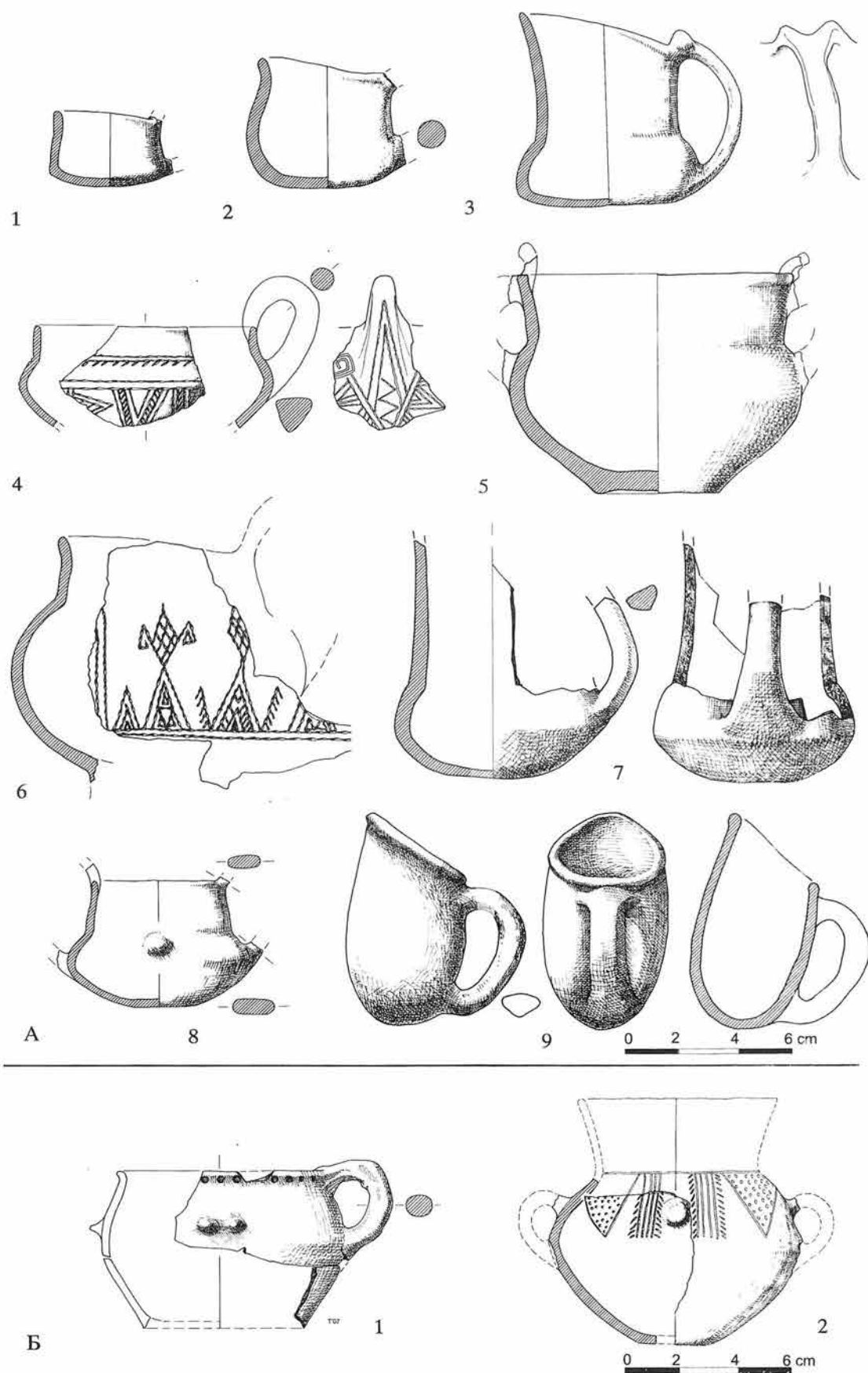
Fig. 4. Tatul. Plan of the clay altars from the Late Bronze Age uncovered *in situ* in the center of the sanctuary temenos; altars Nos 14 to 19 form a circle

много кости, както и с въглени с различни размери и пепел. Количеството на керамични фрагменти е значително. Особено характерно за него е, че е изпъстрен с големи петна (почти един метър в диаметър), съставени от в общи линии чиста като структура сива пепел. В този случай явно става дума места за изгаряне на фина органика, тъй като въгленчетата почти напълно липсват.

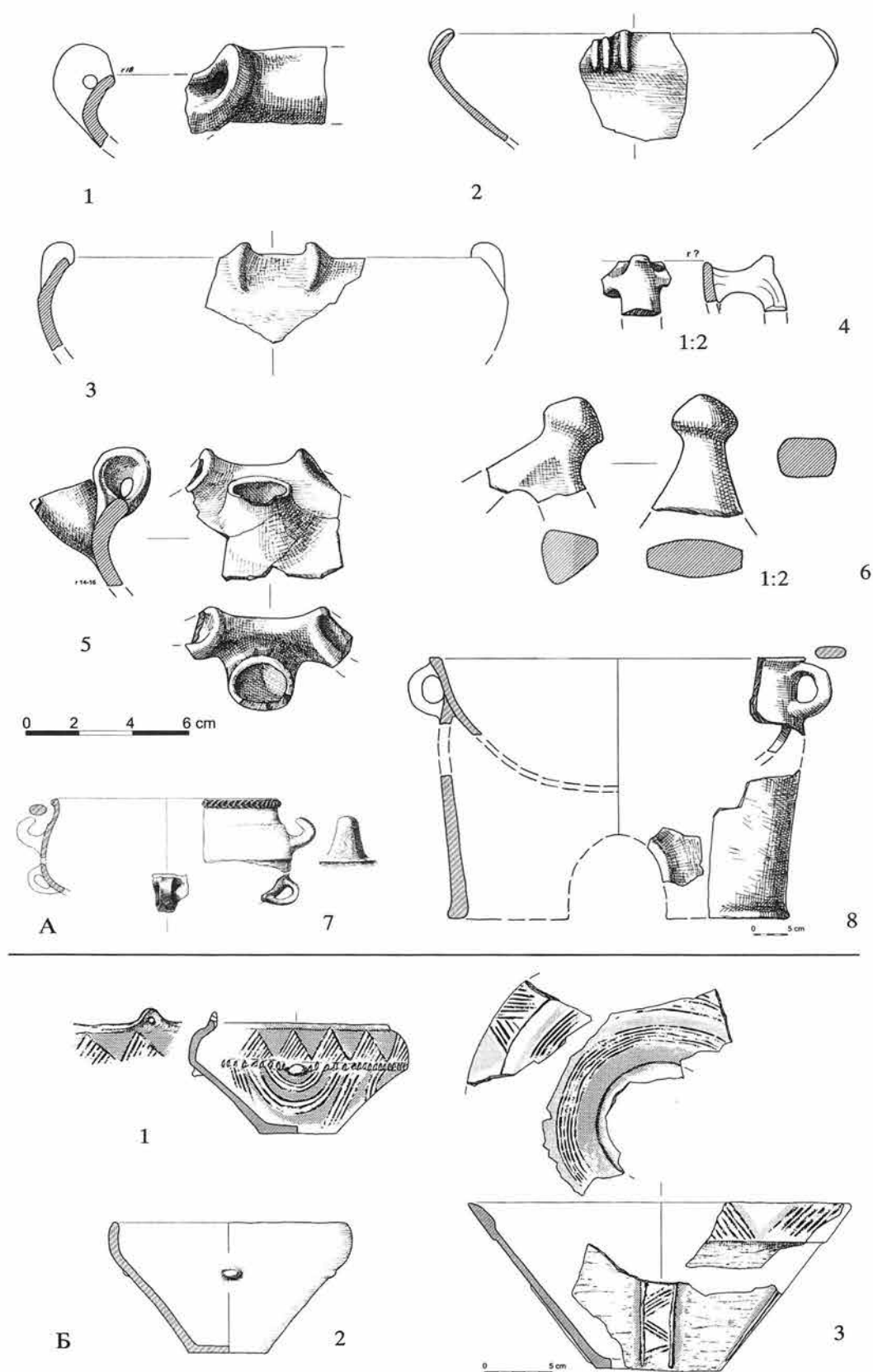
Между самите огнищата, на ниво десетина сантиметра под опалената им повърхност, е образуван трети по своя характер пласт. Горната му част е относително по-плътна и може да се счита за „дневно“ или ходово ниво. Само в един случай за това ниво са положени специални грижи, доколкото може да се съди от целостта на полевата информация. Около огнище № 42, ситуирано почти в основата на пласта, теренът е грижливо нивелиран и застлан с беззникава варовикова материя. Трамбованият под е запазен на значителна площ - над 15 кв. м и маркира един от най-ранните етапи в използването на светилището. Пластът около огнищата е светлокафяв до

наситено кафяв, с доста керамични фрагменти и дребни късчета опожарена мазилка. Структурата му е хомогенна и сравнително рохка, почти изцяло без камъни, скален трошляк и други примеси. Има малко количество открити кости. И в този пласт се забелязват следи от опалвания, концентрирани около самите огнища. Трябва да се отбележи, че значителна част от находките е открита именно в този пласт, докато други са поставяни в основите на огнищата (обр. 8А 1-7).

За цялостната стратиграфия се съди по дълбочината на залягане на огнищата, които са съоръжени в едно и също пространство. Така под най-горните огнища следва цяла серия от по-ниско разположени, под тях - трета група и т.н. Явно отделните огнища са имали различни функции, което е довело до формирането на различна среда около тях. Върху някои от огнищата е изгаряна само фина органика. Има и такива, предназначени за основа на клади от клони и сравнително дебели стволове. В основата на част от огнищата са поставяни цели съдове, съставляващи еле-

Обр. 5. Татул. Керамични съдове. А. Съдове от КБЕ 2-3. Б. Съдове от началото на КБЕ 3/финала на СБЕ
 Fig. 5. Tatul. Ceramic vessels: A. LBA 2-3; B. Early LBA 3 or late MBA

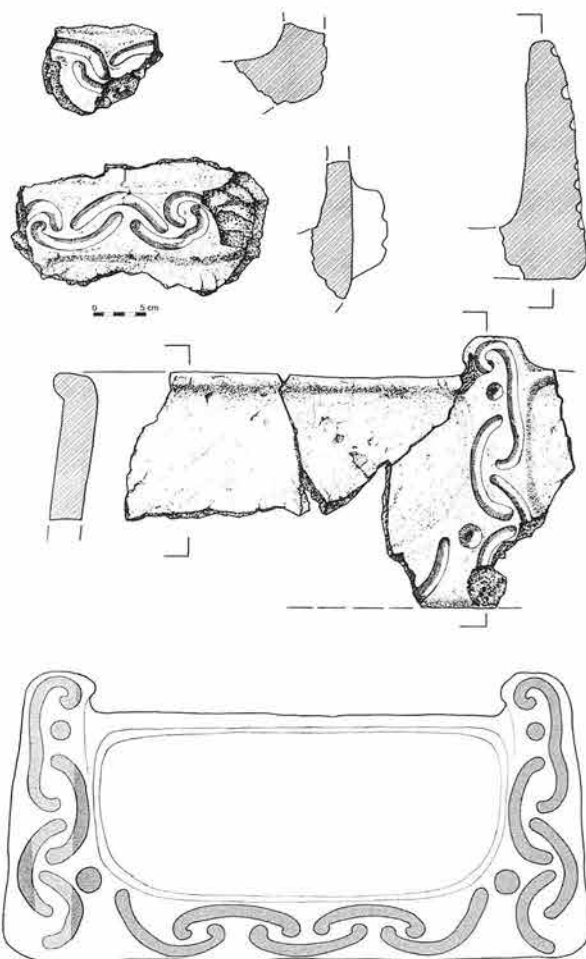
Обр. 6. Татул. Керамични съдове. А. 1-6. Съдове от развитата СБЕ; 7-8. Съдове с подставки за приготвяне на храна (πυρουνι), КБЕ. Б. Съдове от финалния халколит, намерени в ями или без сигурен стратиграфски контекст

Fig. 6. Tatul. Ceramic vessels: A. 1-6 Developed MBA; 7-8 Pedestalled vessels for food preparation (πυρουνι), LBA; B. Late Chalcolithic vessels found in pits or lacking a reliable stratigraphic context

мент от ритуала на изграждане. При други пък има прешлени за вретено, метални предмети и кремъчни пластини.

Самите жертвени места, или както ги наричаме - „алтари“, могат да се групират по следния начин: опалени жертвени площадки върху скалата или в цепнатините между скалите (алтари-огнища №№ 1, 3 и 8, 16-17) - виж обр. 4; алтари-огнища с преносими подставки, съоръжени върху или до скалите (№ 5 и три други по западния ръб на скалите); алтари с кръгла (овална и квадратна) правоъгълна площадка върху висока платформа (№№ 4, 6, 11-12); алтари върху платформа, чиято площадка не може да се възстанови поради нейната амортизация.

Поради липса на достатъчно място тук ще разгледаме по-подробно само едно огнище - № 5. Представеният алтар е сред най-късните в светилището и е умишлено унищожен още в древността. Този факт намалява неговата информативност, но ситуацията като цяло няма аналог в древна Тракия. В пласт от пепел, въглени (раздробени и цели големи парчета) и горели фрагменти от съдове, е разчистена група средно големи ломени камъни. Те може би са формирали някаква структура, но сега са съвсем разпръснати, така че първоначалното им положение не може да се установи. Под камъните е разкрита структура, носеща явни следи от насилие - наоколо са разхвърляни части от глинобитно съоръжение, разчупено на няколко големи и поне десетина по-малки парчета, обърнати с лицевата страна надолу. Те имат пластична и рисувана орнаментация. Около тях са събрани и други късове с орнаментация, както и неорнаментирани големи парчета. Всички тези останки и разтрошените съдове между тях са силно горели⁷. Според орнаментацията и формите си керамиката се датира в края на КБЕ. Под камъните, които покриват късовете и въобще в диаметър от 1,00-1,25 м наоколо, е установена само сива пепел, въглени (на цели ядки и разпилени) и значителни количества керамика, датираща също от КБЕ. В тази среда е намерен и почти цял рог от благороден елен, както и парчета от втори, което предполага, че са били чифт. Състоянието на фрагментите от преносимия алтар позволява само най-общо възстановяване на първоначалната му форма⁸. Тялото е моделирано чрез прилепване на дебели ленти глинено тесто. Използваната глина е много фина,

Обр. 7. Татул. Подвижен алтар при огнище № 5. Части от тялото и реконструкция на фасадната стена

Fig. 7. Tatul. Portable altar at hearth No 5. Parts of the body and reconstruction of the façade wall

но ядрото представлява по-груба смес с камъчета и сламки. Вследствие на многократни опалвания, цветът е станал тухлено-червен, на петна, в зависимост от различната температура. Накрая повърхността - отвън и отвътре, е покрита с фино пречистена глина, грижливо загладена и на места излъскана. Релефните орнаменти са моделирани още в меката глина, преди покриването с ангоба. Дъгите и точките са нанесени изключително грижливо - ръбовете са равни, линиите и точките са еднакви.

Отделните части на композицията са до такава степен идентични, че се създава впечатление за отпечатването им с щам-

⁷ Нивото на съоръжението е 2,08 м НР 2 или кота 395,30 м надморска височина.

⁸ След като парчетата от съоръжението бяха пренесени в реставрационната лаборатория на РИМ Кърджали е установено, че то е било изправено, а не легнало върху терена. Тогава е изключена възможността това да е било алтар тип „есхара“ и е реконструирано като преносим олтар-вана.

па. Стълбчетата се издигат малко над равнището на плочата и по тях е положена релефна и рисувана украса в сложна композиция от скачени дъги и ямички. Плочата помежду им не е украсена, с изключение на бордюра при основата ѝ, който носи същата композиция, но развита хоризонтално. В дълбочина от двете стълбчета навътре продължават още две вертикални плочи, с височина приблизително равна на фасадната, но дължината им не може да се определи със сигурност. Възстановено по този начин (обр. 7), съоръжението наподобява кутия, която явно е преносима, съдейки по доброто загладяване на нейната основа. Вероятно „кутията“ е умишлено разтрошена, като по-голямата ѝ част е отнесена надалеч, извън района на светилището, а останалата - е хвърлена в кладата, маркираща края на използване на огнище № 5. Така или иначе, става въпрос за майсторски изработен ритуален предмет, който по недвусмислен начин свидетелства за особеното положение на Татул сред останалите планински светилища.

Интересна специфика на светилището е, че част от по-ранните алтари са поставени под навес или обградени от леки стени. Такава е ситуацията с алтари №№ 41-42. Двете са стратиграфски последователни, което очертава и наличие на традиция в ритуалните практики. По-добре запазеното огнище № 42 е документирано на около 0,35 м под огнище № 41. Разделя ги пласт с некомпактни деструкции, което показва, че около него също е имало лека стена или навес. Непосредствено западно от огнището е разкрита ивица от опалена до оранжево-червеникаво глина, с дебелина около 0,10 м -представляваща останки от втора стена. Тя се проследява на дължина около 4,5 м до яма 32, която я нарушава.

Тук ще завършим краткият преглед на ритуалните структури с двойното огнище (алтар), открито южно от огнище № 20 на 391,80 - 391,65 м н. в. То е плътно покрито с масивен пласт от пепел, въглени и опожарена стенна мазилка. В този пласт концентрацията на керамика, както и на кости от животни е сравнително ниска. Под нивото на черната прослойка с горяла органика е достигнато до бялата хидрофобна замазка на алтара. Двете му части са разделени от полукръгъл в сечение перваз, с ширина 0,15 и височина 0,07 м. Периферията на алтара е разрушена от яма 36, но ясно се вижда, че той има поне две фази на употреба. Основата му е съоръжена директно върху пласта от късния халколит, върху специално нивелирана плоча от сил-

но трамбована, хомогенна кафява почва. Тя е обилно примесена с малки камъчета и керамика само от късния халколит.

В югозападната част на сондажа е достигнат компактен пласт от късния халколит, който не е проучен поради липсата на време и финансови средства, а и поради поставените в проекта конкретни задачи. Пластът е разрязан от римска яма и в нейния профил може да се проследи следната картина: пластът се състои от поне три микростратиграфски единици - компактни деструкции от сграда, изградена в лентестата глинобитна техника (*pisé*), чиито деструкции вероятно залягат върху материковата скала; два последователни пласта от горната част на деструкциите, изложени на сезонните промени и атмосферните води за дълъг период от време. Пониско разположеният пласт е сравнително по-компактен, но по-горния е силно примесен с парченца от денудирала скала. Деструкциите са нарушени на много места от средновековни ями и поради тази причина размерите и формата на опожарената постройка (жилище ?) не могат да бъдат определени със сигурност. Керамиката, събрана около и над деструкциите (обр. 6Б 1-3), намира отлични паралели в Ягодинската пещера (Аврамова 2004, 181-183) и други синхронни обекти в Северна Гърция (Τρανταλίδου, Σκαράκη, Καρα 2007; Τρανταλίδου, Σκαράκη, Καρα, Ντίβου 2007).

Най-ранната керамика от светилището, датирана в бронзовата епоха, може да се отнесе към края на първата четвърт на II хил. пр. Хр. Тук трябва да се включат такива датиращи форми като дълбоките съдове с чучур за изливане на течности (обр. 6А 5), паниците с тунелести и псевдотунелести дръжки (обр. 6А 1-3), високите кани с вертикални дъговидни дръжки, увенчани с конусовидна пластична пъпка (обр. 6А 4, 6), амфорите (обр. 5Б 2) и др. (вж. напр. обр. 5Б 1). Всички те имат добри паралели като форма и орнаментация в редица обекти на Югоизточна България, Гърция и Северозападна Анатолия, които тук считаме за неуместно да изброяваме (срв. Лещаков 2006, 177-191 с лит.). Керамиката от развитата фаза и финала на КБЕ е също многобройна (обр. 5А 1-9). Заслужава да се отбележат многото фрагменти от съдове-пираноси, които имат внушителни размери (обр. 6А 7-8). Прави впечатление, че в проучената част на светилището типичната ранножелязна керамика е сравнително малко, също както и находките, които могат да се датират към

XI-VI в. пр. Хр. (обр. 8Б 1-4). Такава обаче се намира в изобилие на други места от светилището, които за съжаление са силно засегнати от по-късното строителство.

В заключение искаме да подчертаем голямата научна стойност на проучванията на праисторическия Татул, която се изразява в попълване на хронологическите пукнатини на тракийската бронзова епоха, в разкриването на древните ритуални практики и в характеризирането на скалните светилища в Източното Средиземноморие като цяло. Тук не се спираме на връзката между скалните изсичания и ри-

туалните структури, разкрити *in situ*, тъй като това е самостоятелен и доста сложен проблем. Този въпрос ще бъде подробно обоснован в нашата бъдеща монография, когато бъдат направени необходимите петрографски анализи. Всички данни за по-ранните исторически периоди от извършените археологически разкопки насочват към идеята за свещено място, чиято обредна дейност е свързана с космическите сили в най-широкия смисъл на това понятие и в частност на тези, които осигуряват животопринасящата сила на светлината и огъня.

Цитирана литература:

Аврамова 2004: М. Аврамова. Пещерите и древните обитатели на Родопите. - В: Родопската култура, 1. Смолян, 2004, 181-188.

Балкански 1978: И. Балкански. Крумовград. Археологически паметници. София, 1978.

Венедиков, Виходцевски 1972: И. Венедиков, Н. Виходцевски. Две неизвестни скални гробници в земите но одрисите. - Известия на Българското историческо дружество, 28, 1972, 5-24.

Герасимова-Томова 1978: В. Герасимова-Томова. Колоната с надпис от с. Нановица, Кърджалийско. - Ахридъ, 1, 1978, 123-124.

Лещаков 2006: К. Лещаков. Бронзовата епоха в Горнотракийската низина. - ГСУ ИФ, Специалност Археология, 3, 141-216.

Мегалитите 1976: Мегалитите в Тракия. Тракийски паметници, 1. София, 1976.

Миков 1941: В. Миков. Археологически наход-

ки в Източните Родопи. - Родопа, 1, 1941, 3-4.

Овчаров, Коджаманова, Димитров, Лещаков 2006: Н. Овчаров, Д. Коджаманова, З. Димитров, К. Лещаков. Проучвания на скалното светилище при с. Татул. - Археологически открития и разкопки през 2007 г. София, 2008, 542-549.

Τρανταλίδου, Σκαράκη, Καρα 2007: Κ. Τρανταλίδου, Β. Σκαράκη, Ε. Καρα 2007. Πηγες του Αγγιτη στη Λεκανη της Δραμας. Τα κεραμικα συνολα απο το εσωτερικο του σπηλαιου. - Αρχαιολογικα Αναλεκτα ες Αθηνων, 39, 2006, 107-138.

Τρανταλίδου, Σκαράκη, Καρα, Ντινου 2007: Κ.Τρανταλίδου, Β. Σκαράκη, Ε. Καρα, Μ. Ντινου 2007: Στρατηγικες επιβιωσης κατα την 4η χιλιετια?Στοιχεια απο την εγκατασταση στην ανατολικη οχθη του Αγγιτη. - Το Αρχαιολογικο εργο στη Μακεδονια και στη Θρακη, 19, 2005, 45-80.

The early stages in the development of the sanctuary at Tatul (Summary)

**Nikolay Ovcharov, Krassimir Leshtakov,
Zdravko Dimitrov, Daniela Kodzhamanova**

The summarized data on the Early Iron Age, Late Bronze Age, and late Chalcolithic are discussed in this part of the preliminary report on the 2004-2007 excavations at Tatul. A more exhaustive attention has been paid to the Bronze Age layer, the main features thereof, and the diagnostic finds that suggest its dating. The excavated Bronze Age area totals about 300 square meters. The cultural layer is unique for the Rhodope Mountains because of its thickness

- over 2.50 m. It has been noted that the mechanism of its formation differs from that of the tells and the flat sites. In this case it was formed as a result of the performed rituals, so its thickness depends on their type and intensity. That is why it cannot chronologically correspond to that at the settlement sites, where sedimentological processes are slower and with entirely different characteristics. The Bronze Age ritual features at Tatul are mainly altar hearths. They

can be grouped as follows: fired sacrificial places upon the rock or in the rock crevices; altar hearths with portable stands mounted either upon or close to the rocks; altars with round/oval or square/quadrangular flat surface upon a tall platform, and altars with platforms, whose upper surface is damaged beyond reconstruction by wear-and-tear. Almost everywhere, the rock crevices are filled in with fine clay. The typical small finds and complete pottery vessels and sherds as at other sites (e.g. the simultaneous site at Perperikon) have not been revealed there. It is a curious peculiarity of this particular sanctuary that some of the earlier altars were placed under a shed or surrounded by lightly constructed walls. The remains of stone walls do not suggest the existence of covered ritual structures; their sole purpose was to underprop and support the slopes. The paper discusses hearth No 5 in more detail because of the portable altar upon it and the triple hearth at the base of the layer, which is likely to have been the central one during the earliest stage of the sanctuary existence.

The most common small finds are as follows: spindle whorls, wheel models, loom weights, ground and chipped stone tools and blanks as well as metallurgy related tools.

The foundation period of the early Tatul can be set in the first quarter of the second mill. BC. The earliest pottery from the sanctuary dated to the Bronze Age has close parallels at Galabovo, horizon Ia-II. One should mention here such diagnostic shapes as deep vessels with spouts for

pouring liquids, dishes with tunnel- or quasi-tunnel lugs, tall jugs with arching handles, topped by a conic plastic button, amphorae, etc. LBA is represented in its entirety, but the evidence about the transition to EIA is not so obvious. It is worth mentioning that there is only a limited amount of EIA material, most of which is concentrated in the northern section of the sanctuary, under the Antique walls.

In the southwestern section of the trench, we came across a compact layer from the late Chalcolithic, which was not excavated because it was not included in the project tasks. It consists of at least three microstratigraphic units: remains of a coil constructed building (*pisé*), whose ruins most probably lay upon bedrock, and two successive layers from the upper section of the ruins, which have been exposed to seasonal change and natural waters over a longer period of time. The lower layer is relatively more compact, whereas the upper one is profusely mixed with denuded rocks. The latter is disturbed by medieval pits, which is why the size and shape of the burnt structure (a house?) cannot be determined. The pottery sherds that were collected around and above this layer have excellent parallels at Yagodina cave and other simultaneous sites in northern Greece.

In conclusion, the great research value of the excavations at prehistoric Tatul has been emphasized, namely filling in the chronological gaps of the Bronze Age in Thrace, revealing the past ritual practices, and defining the rock sanctuaries in the Eastern Mediterranean as a whole.

Античният хероон при Татул

Николай Овчаров, Здравко Димитров,
Красимир Лещаков, Даниела Коджаманова

През античността археологическите комплекси и съоръжения на светилището край Татул придобиват нов, значително по-представителен, монументален, вид. От края на класическата и началото на елинистическата епоха (IV - началото на III в. пр. Хр.) до ранноримския период (времето около образуването на римската провинция Тракия - 45 г. сл. Хр.), сакралното пространство е отделено от околния свят чрез издигане на периболос, а във вътрешността на комплекса (теменоса) са оформени някои от основните архитектурни елементи, типични за култовите центрове на античните средиземноморски цивилизации (Stierlin 2001, 141-171, 183-214; Durando 2000, 22-23, 88-89, 94-95, 104, 114-115, 168-169, 190-191; Tzonis, Giannisi 2004, 157-173; Lawrence 1996, 106-108, 159-160, fig. 156-157; Weeb 1996, 55, 88, fig. 13, 49; Sear 2000, 187-189, fig. 114; Fyfe 1936, 27-48, fig. 4, 5; Boardman 1988, 269-304; Roebuck 1951, 8-22, fig. 2; Havelock 1971, 76, Abb. 71-72; Thompson 1982, 175-176, fig. 2-3; Frazer 1982, 191-203; Akurgal 1987, 98, Abb. 117; Dörpfeld 1910, 355-384, Abb. 6, Taf. XV; Dörpfeld 1912, 233-276; Conze, Hauser, Niemann, 1875; Conze, Hauser, Benndorf 1880, Taf. I; Lehmann 1998; Lehmann 1962; Lehmann, Spittle 1964; Luckenbach 1904, 12-31, 42-63, fig. 4, 5, 49, 50; Bourguet 1914, 306, 307, 350, 351, fig. 105; ВИА 1949, 96-97, обр. 86-87).

За непредубедените изследователи дори само общия архитектурен вид, начините на градеж, използвани в строителните конструкции и главните компоненти на сакралния комплекс, открояващи се много ясно дори и днес, са достатъчни, за да се усетят силните влияния, идващи от Егейския свят. Това е архитектурен вид, показващ реализирането и развитието на идеи, които са доста по-различни от типичните за местните тракийски племена. Днес на територията на Родопите не съществува друг така силно отличаващ се от местните тракийски светилища ансамбъл. В комплекса от Татул ясно личат „внoсни“, чисто елински архитектурни модели¹.

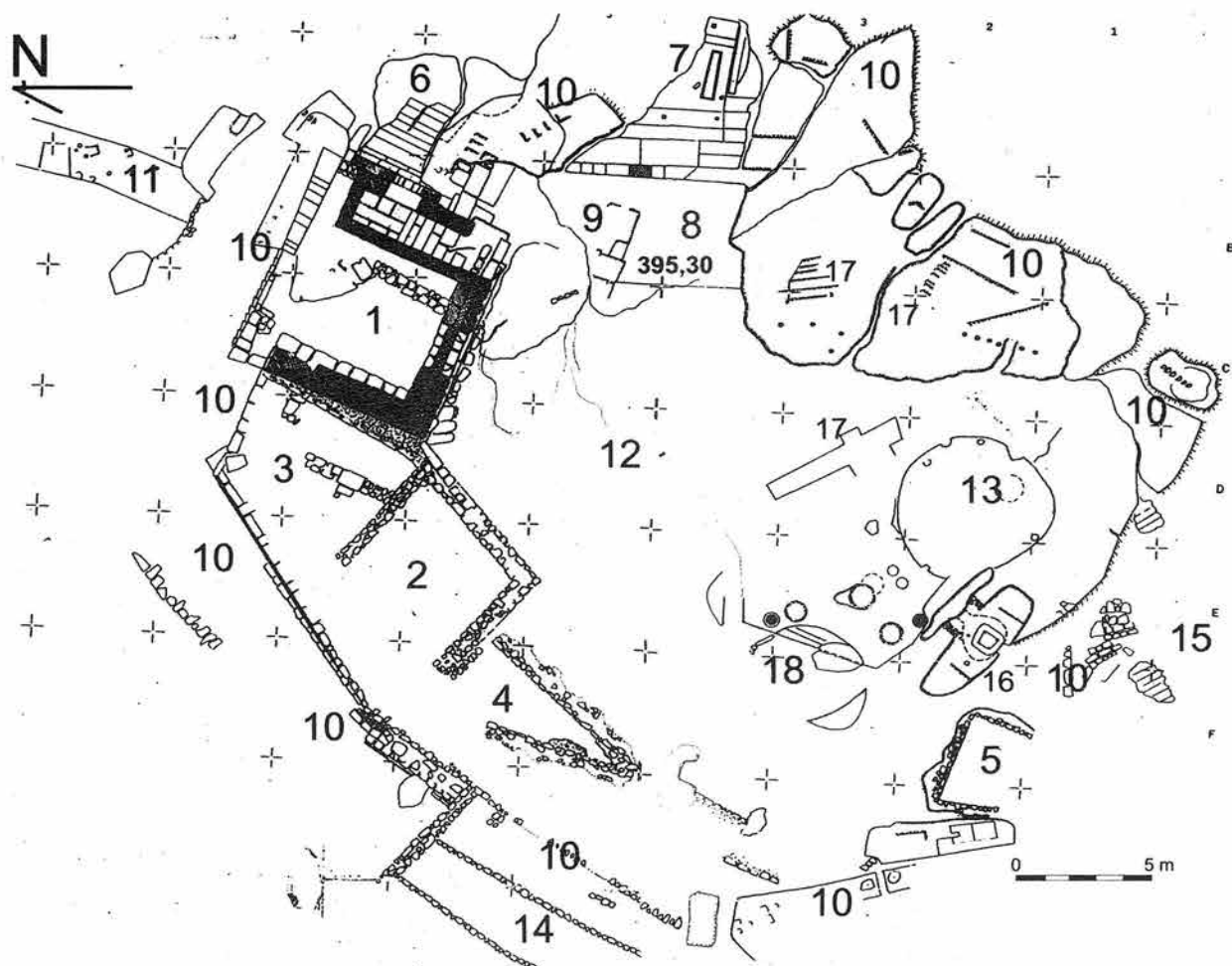
¹ От вътрешността на Тракия (от днешните български земи логично не разглеждаме елинските черноморски колонии) под различни форми и в различни аспекти на изследването виждаме подобия при комплексите от Кръс-

През античната епоха скалното светилище край Татул, Момчилградско се моделира именно по стандартната схема на един голям култов обект, типичен представител на гръко-римската цивилизация, чрез затваряне на свещеното пространство (теменоса) посредством непрекъснат ограден зид, периболос. Вътре, в границите на теменоса, се развиват отделните елементи на сакралното пространство, наследени от по-късните жилищни сгради:

1. Сграда № 1 - строителна конструкция, издигната в квадратен градеж и изпълнявала функциите на култова сграда в рамките на светилището (обр. 1-3);
2. Подходи към светилището (от изток, север и юг);
3. Монументално двураменно квадратно стълбище - отчасти изсечено в скалата и съдържащо междинна площадка;
4. Олтар² от късножелязната епоха с преградна орнаментация по перваза (Коджаманова, Овчаров 2005, 83-85);
5. Голяма скална площадка, съчетана с дълбока скална ниша, изработена в скалата пред нея;
6. Три големи скални стъпала пред самата площадка - подход към това култово място;
7. Скална пирамида, оформена с два символични гроба в нея - безспорно тя е съществувала още през късножелязната и ранноримската епоха, поради напълно съзнателното ѝ включване в култовото пространство, факт констатиран според промяната в трасето на периболоса, отбелязано днес върху скалите от изток;
8. Сграда № 2 - жилищен комплекс, изграден и функционира през римската епоха (около и след средата на III в.) и през късната античност;
9. Пространството между сгради № 1 и

тевич край Хисаря и от обекта „Кози грамади“ в Средна гора. Поради факта, че посочените проучвания са съвсем скорошни и са все още в най-ранен стадий на разкопките, е прибързано да коментираме тези аналогии.

² Светилището е притежавало може би няколко такива конструкции, но днес можем да потвърдим наличието най-малко на едно съоръжение - олтар. Конкретни данни за него са известни още от разкопките на И. Балкански през 1979-1982 г. Днес този олтар е в експозицията на РИМ-Кърджали.

Обр. 1. Татул. Общ план на светилището. 1 Сграда № 1; 2 'сграда № 2; 3 Помещение между сгради № 1 и № 2; 4 Югозападни зидове от светилището (означени като зид № 1 и № 2); 5 Сграда № 3 - т.нар. „късно-римска кула“; 6 Източно стълбище - изградено върху скалата, а в горната му част от квадрави блокове, съчетани с междинна площадка; 7 Пресечената скална „пирамида“ с два символични гроба - най-високата точка от светилището при Татул; 8 Голямата скална площадка с изсечената пред нея правоъгълна скална ниша; 9. Три скални стъпала към площадката и нишата; 10 Периболос на светилището; 11 Сондажът в кв. В 9 - регистрира подходът от север към комплекса (открити са легла за дървена стълба); 12 Вътрешността на култовото пространство (теменос) - в бронзовата епоха наситена с големи глинени олтари и редица други култови съоръжения и материали; 13 Голям скален олтар с формата на окръжност; 14 Средновековни зидове - преправки върху трасето на периболоса от югозапад; 15. Подходът от юг - южно стълбище (отново върху скалата и след това изградено частично от каменни блокове); 16 Изсечено в скалата помещение - склад, водохранилище? 17 Трасета на подходите към скалните олтари и символичните гробове на върха - изсечени в скалите проходи и скални стъпала; 18 Едно от най-големите скални изсичания - голяма ниша с формата на полуокръжност (абсидна форма). Автор: К. Симеонова

Fig. 1. General plan of the sanctuary at the village of Tatul. 1 Building No 1; 2 Building No 2; 3 Chamber between buildings Nos 1 and 2; 4 Southwest walls of the sanctuary (labeled as walls Nos 1 and 2); 5 Building No 3, the so-called Late Roman tower; 6 Eastern stairway constructed upon the rock; its upper part is made by quadrae combined with an intermediate landing; 7 Truncated rock 'pyramid' with two symbolic graves, the highest point of the sanctuary at Tatul; 8 Big rock landing with a rectangular rock niche hewn out in front of it; 9 Three rock steps leading to the landing and the niche; 10 The peribolos of the sanctuary; 11 Trench in Sq. B9 recording the northern approach to the complex (mount holes for a wooden staircase have been found); 12 The interior of the ritual area (temenos), which was abundant in large clay altars and a variety of other ritual features and materials during the Bronze Age; 13 Big rock altar with a circular shape; 14 Medieval walls - corrections upon the course of the peribolos from southwest; 15 The southern approach, southern stairway (also upon the rock; subsequently constructed in part by stone blocks); 16 Chamber, cut out in the rock (storage room, reservoir?); 17 Courses of the approaches towards the rock altars and the symbolic graves on the summit - passes and steps hewn out in the rock; 18 One of the largest rock cutouts - a big niche in the shape of a semicircle (apse). (Sketch K. Simeonova)

№ 2 - евентуално междинно помещение или склад през римската и късноримската епоха (III-IV в.);

10. Каменни зидове пред югозападната страна на сграда № 2, разположени в т.нар. югозападен сектор от теменоса на светилището (също част от късноримския комплекс на Татул);
11. Сграда № 3 - т.нар. кула, също от римската и късноримската епоха (III- IV в.).

В тази кратка статия, предшестваща монографичното изследване за комплекса край Татул, по отношение на Античността може да бъде отделено място само на основните акценти на най-ранния етап от живота на комплекса - елинистическата и ранноримската епоха, времето в което обектът е имал единствено култов характер³.

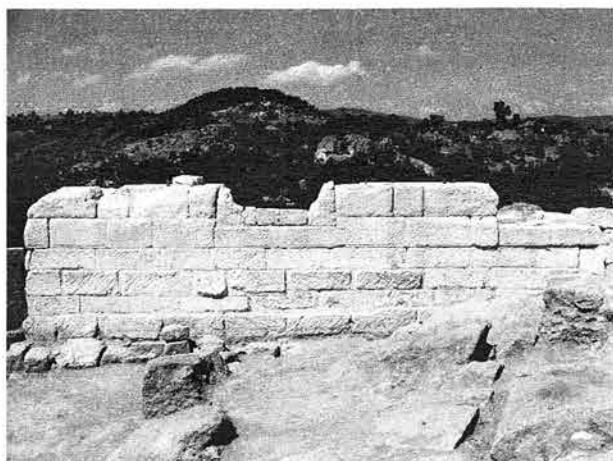
³ Всички археологически материали, съоръжения, отделни архитектурни комплекси, методите на проучването и стратиграфията на обекта, както и интерпретацията за историческите ситуации в този хронологичен отрязък от Античността, отнасящ се за Татул и Източните Родопи, ще бъдат публикувани в отделна монография, посветена на комплекса край Татул.

Сграда № 1 от светилището на Татул вече определена като комплекс от типа на т.нар. мавзолеи (Овчаров, Коджаманова, Димитров 2006, 357)⁴. Най-коректно и безпроблемно би било да я определим като „култовата сграда“ от античното светилище на Татул с оглед на факта, че днес не знаем, нито бихме могли изобщо да разберем поради по-късните намеси от средновековието, дали тя е била само мемориален комплекс, издигат в памет на определена личност или пък е имала първоначален погребален характер и заедно с това възпоменателен - т.е. мавзолей или мавзолей-хероон. Понятието „хероон“ към този момент на изследванията е по-прецизно отколкото, ако го наречем направо с термина „мавзолей“, без да сме открили гробни

⁴ Конкретните факти от археологическите разкопки, които аргументират определянето на сграда № 1 като комплекс от този тип (монументална сграда с гробен и възпоменателен характер или само последното) са посочени в отчета за проучванията през 2005 г. Цялата документация, археологическите ситуации, стратиграфските данни и материали по въпроса са под печат в монографично издание за Татул.

Обр. 2. Татул. Сграда № 1 от север
Fig. 2. Tatul. Building No 1 (view from north)

Обр. 3. Татул. Сграда № 1 от юг
Fig. 3. Tatul. Building No 1 (view from south)

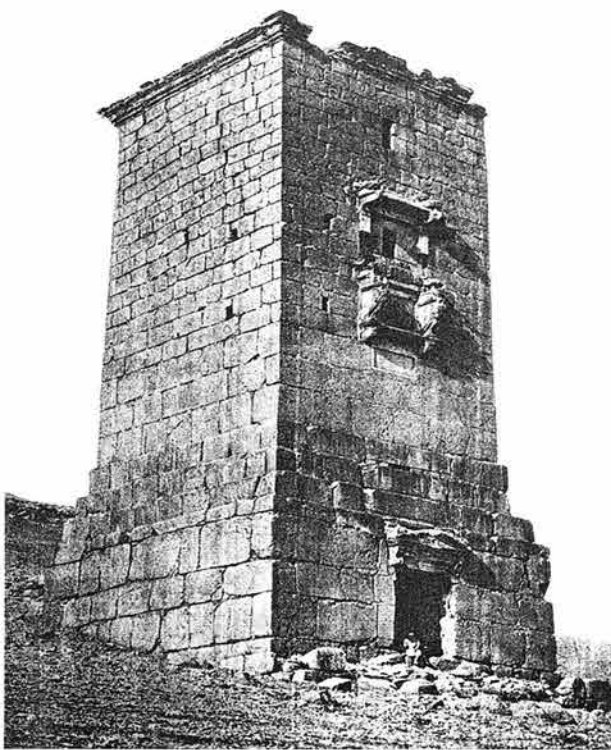
останки в сградата или да имаме други податки за подобни нейни функции (за точните термини и критериите за тяхното използване вж. подробно в последното специализирано изследване относно гробните сгради от класическата и елинистическата епоха: Fedak 1990).

Като водещ по отношение на гробните комплекси, които са имали за цел освен да бъдат вечен дом на покойния владетел или античен герой, но и да се превърнат в място за поклонение и възпоменание, се очертава архитектурното съоръжение от Халикарнас. Неслучайно надгробният комплекс на карийския цар Мавзол става основен модел за подражание при издигането на подобен род архитектурни съоръжения и представлява едно от Седемте чудеса на античната архитектура (Akurgal 1987, 76-77, Abb. 84, 162-163, Taf. 122-129; Lawrence 1996, 146-147, fig. 229; Fyfe 1936, 53-55; Krischen 1927, 162-169; Lorentz 1931; Krischen 1944, 173-181; Dinsmoor 1950, 257-161; EAA 1961, 934-936, fig. 1112-1114 (с пълна литература за публикациите относно паметника); LA 1971, 342; Burn 1999, 104; ВИА 1949, 245-246, обр. 240-242). Следвайки спецификите на този надгробен ансамбъл голяма част от надземните гробни комплекси се наричат „мавзолеи“.

При конструкцията на Мавзолея от Халикарнас (датиращ от средата на IV в. пр. Хр.⁵) вертикалният разрез показва издигането на първия етаж (гробния) над околния терен и разполагането му върху висок каменен постамент (издиган по подобие на крепидомата на античните храмове). На първо ниво конструкцията се изгражда

чрез плътни квадратни стени, издигащи се във височина. Далеч над тези първи неукрасени и строго „отсечени“ вертикално конструкции започва оформлението на декоративни елементи, монументалната част на втория етаж и надстройката към покрива (Stierlin 2001, 136).

Такъв е моделът за изпълнението на мавзолеен архитектурен комплекс - издигане на приземен или първи наземен етаж изцяло от плътни, винаги квадратни стени, които стъпват на здрав стилобат и определено се открояват от околния терен. Цялата тази основна конструкция най-често е с гладки стени и не притежава каквато и да било украса. Декорациите и евентуалното разчупване на фасадите се извършва винаги на второ или дори трето ниво, където се разполагат и впечатляващи с изпълнението си архитектурни ордерни детайли, скулптурни елементи или пък се запазва строгия, неорнаментиран вид на съоръжението. Много важен принцип при всички сгради, които се определят като „мавзолеи“, „хероони“, „мавзолеи-хероони“ и др., е, че винаги или почти винаги имат изпълнение на строежа върху постамент, стилобат или обикновени основи, но в квадратен или съвсем близък до квадратния план (Fyfe 1936, 50-58; Fedak 1990, с цитирана пълна литература до момента по въпроса). От епохата на елинизма (IV - I в. пр. Хр.), ко-

Обр. 4. Гробна кула от некропола на Палмира
Fig. 4. Tomb tower at the cemetery of Palmyra

⁵ А. Лорънс посочва 349 г. пр. Хр. като дата, към която Мавзолеят би трябвало вече да е бил в своя завършен вид (т.е. две години след смъртта на Мавзол) (Lawrence 1996, 146-147).

Обр. 5. Мавзолеят от Дуга, Тунис - елинистическа епоха

Fig. 5. The mausoleum in Dougga, Tunisia (Hellenistic period)

гато на практика се изчистват строителните техники, конструкциите, формите и функциите на този тип комплекси, до римската епоха, когато те са най-популярни, защото вече далеч не са привилегия само на военния и управляващия елит (а напротив, стават приоритет в гробните комплекси на самите римски граждани и първенци), изследователите винаги отбелязват необходимостта от компактност в общия план на съоръжението. Ако през елинизма мавзолейните комплекси са почти винаги изградени в квадратен или близък до него план, то в римската епоха вече се търси много често и окръжността, т.е. отново форма, създаваща компактност и даваща стабилната основа на съоръжението (Jones 2003, 71-84, fig. 4 7).

В една от първите типологии, точна и актуална и до днес, гробните сгради и монументи от елинистическата епоха са разделени на 6 главни групи (Fyfe 1936, 50). Първата са групата на мавзолеите, чието начало поставят двата основни комплекса - мавзолеите от Халикарнас и Белеви (Fyfe

1936, 50-55, fig. 10). Други съществени паметници от този клас са гробните сгради от Сирия и Палестина (Fyfe 1936, 56-58).

Разглеждайки аналогичните комплекси от елинистическия свят, когато мавзолеите и херооните стават популярни и се развиват като архитектурни принципи, съставни елементи на съоръжението, строителни техники, материали, включени в конструкциите, общи архитектурни обеми и архитектурна декорация, стигаме до извода, че определянето на сградата № 1 на Татул като комплекс от този тип, е напълно логично и достатъчно коректно аргументирано. Най-точните аналогии на съоръжението от Татул, като строителна конструкция, план, развитие на обемите във височина, разположение на входовете и съотношение на цоклите и основните редове към тези входове, са гробните кули (обр. 4) в некропола на Палмира (Watzinger 1932, 77; Fyfe 1936, 60-62, pl. VII).

Други важни аналогични комплекси от елинизма и ранноримската епоха са т. нар. олтар в Калат Фахра (Perkins 1981, 322, fig. 207), мавзолеят в Миласа (Mylasa), наричан „умалено копие на мавзолея в Халикарнас“ (Akurgal 1987, Taf. 226), хероонът, разположен в античния град Aizanoi (Ецани) в Мала Азия (Akurgal 1987, 412, Abb. 148), мавзолеят в Аталейя, дн. Анталия (Perkins 1981, 299-300, fig. 193), хероонът в Сагаласос, хероонът от Агригентум (т.нар. Гробница на Терон (Lawrence 1996, 166, fig. 271)), мавзолеят в Дуга, Тунис, Северна Африка (Jones 2003, 70, fig. 4 1; в тази работа виж обр. 5), мавзолеят в Мактар, Тунис (Jones 2003, 81, fig. 4 16), мавзолея в Гашр Дога (Gasr Doga), в дн. Либия, който е съвсем близо до античната Еа (Оеа), дн. град Триполи (Sichtertermann 1962, 533, Abb. 89-90; тук вж. обр. 6), мавзолеят в Гланум, Франция (Jones 2003, 81, fig. 4 18), мавзолеят в долината Кидрон, до Йерусалим, т.нар. Гробница на Абсалом (Jones 2003, 81, fig. 4.17; Fyfe 1936, 57-58, pl. VI a), сградата с форма на класически храм, но определяна от проучвателите като хероон от Филипи (Koukouli-Chrysanthaki, Bakirtzis 2003, 33, fig. 25).

При всички тези сгради се налага определен архитектурен „модул“: квадратен план (или поне близък до квадрата), издигане върху висок постамент или стабилна основа от издаващи се редове (подобно на нашите цокълни редове), разполагане на входа на определена височина (макар в някои случаи едва на 40-50 см над ходовата линия на околния терен), независимо от факта дали сградата ще притежава ордер-

Обр. 6. Мавзолеят от Гашир Дога, Либия
Fig. 6. The mausoleum in Gasr Doga, Libya

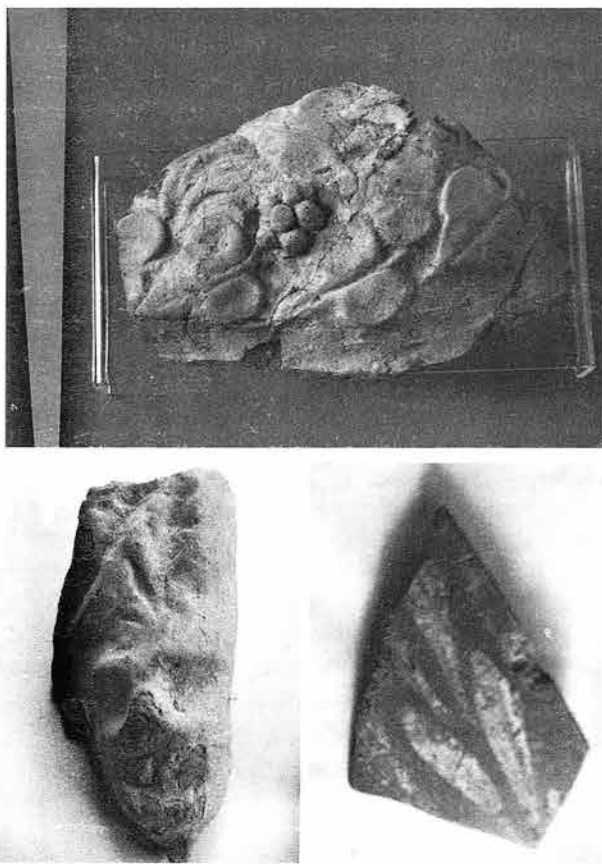
на украса или не.

Като едни от най-добрите примери за гробни сгради от типа на мавзолеите и същевременно възпоменателни комплекси с монументален характер (хероони) са някои от сградите, издигнати през периода края на I в. пр. Хр. - началото на I в. сл. Хр., в един от най-бурно развиващите се откъм архитектурни комплекси и модели град на Средиземноморието - Ефес (за августовата архитектура на Ефес вж. специално: Alzinger 1974). На определяната още от архаиката чак до късния принципат и като „гробна улица“ Kuretenstrasse“ (вж. Outschar 1990, 85, с пълната библиография за същността и функциите на комплексите по Куретенщрасе и некрополите на Ефес), са издигнати няколко комплекса, сходни като план и архитектурни обеми и най-вече като функции със сградата № 1 от Татул.

Ето защо след всичко изложено дотук е по-логично да използваме термините „хероон“ или „мавзолей-хероон“, отколкото „мавзолей“ за култовата сграда от светилището край Татул. Терминът „мавзолей“ предполага един задължителен гробен характер на комплекса (LA 1971, 342; EAA 1961, 934-936)⁶. За разлика от него „хероонът“ може да е представлявал комплекс, издигнат с изцяло символичен, възпоменателен характер. Безбройните средновековни, късноантични и римски намеси в сградата № 1 не ни дадоха възможност да установим дали през първия етап от използването на сградата № 1 тя е била гробен комплекс, използван след това и като възпоменателен такъв - т.е. класически вариант за

мавзолейна сграда. Ето защо термините от рода на мавзолей-хероон (въведен съвсем коректно от П. Делев за големия скален комплекс - долменът „Корубата“ (Делев 1978, 89-107))⁷, или просто хероон, са по-удачни (вж. особено подробно у Овчаров 1974, 345-352; Делев 1993, 305). Те могат да се използват и смятам, че е редно да се използват за сградата № 1, въпреки че по своята същност функциите на „хероон“ изпълнява целият комплекс на светилището при Татул в неговия завършен вид през античността.

Цялостният ансамбъл (двете символични скални гробници на върха, олтарите, скалните площадки и ниши, стълбищните подходи, оградната стена (периболос) и

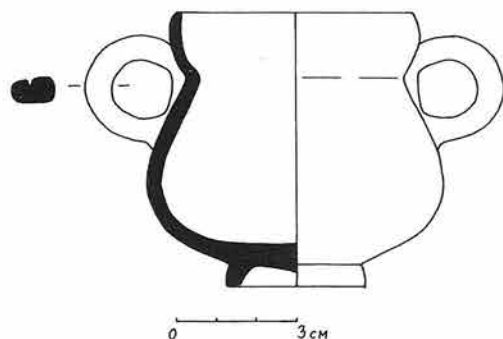

Обр. 7. Татул. Теракотни изделия и фрагменти от фирнисова керамика, украсена в стил „west slope“, произхождащи от сградата № 1 и културните пластове от елинистическата епоха пред нея (от сондаж в кв. В 9)

Fig. 7. Tatul. Terracottas and sherds of black-glazed ware decorated in the West Slope style, originating from building No 1 and the Hellenistic cultural layers in front of it (trench in Sq. B 9)

⁶ След смъртта на Мавзол от Кария (средата на IV в. пр. Хр.) и издигането на неговия гробен комплекс в Халикарнас терминът „mausoleum“ става определение за „монументална гробна сграда“.

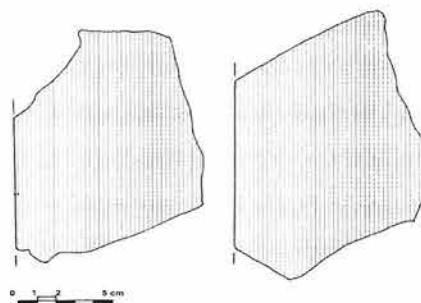
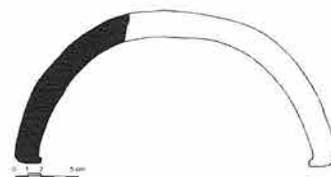
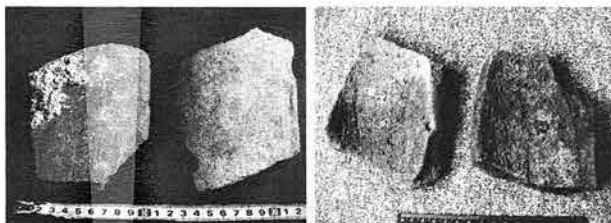
⁷ Става въпрос за долмена „Корубата“ до Кирова, Бургаско (Странджа планина), относно който П. Делев удачно поставя въпроса за мавзолей-хероон - т.е. едновременно гробен комплекс и символичен център за почитане на героя (Делев 1978, 96-97).

Обр. 8. Татул. Керамика, работена на колено от светилището. Чаша с две дръжки и покритие от златисто-кафяв фирнис. Характерен представител на елинистическата епоха. Открита във вътрешността на сграда № 1 (графика: Д. Василева)
Fig. 8. Tatul. Wheel-thrown two handled cup with golden brown glaze, diagnostic ware of the Hellenistic period. Discovered in the interior of building No 1 (drawing D. Vasileva)

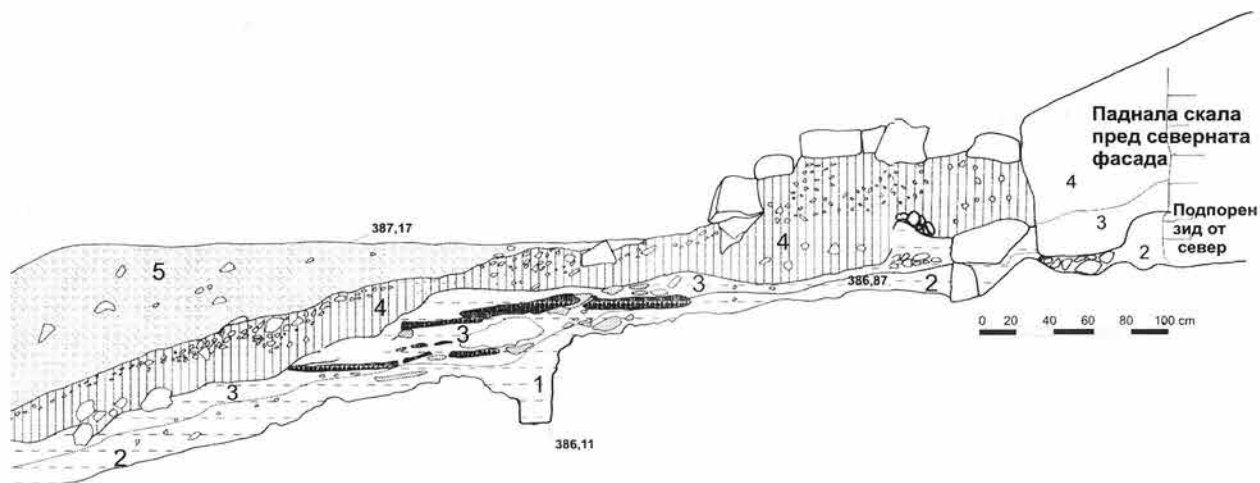
разбира се, сграда № 1 - мавзолей-хероон или просто хероон) от обекта при Татул се доближава най-много до определяния от Д. Овчаров и П. Делев модел за античен хероон, т.е. комплекс, където се тачи култът към хероизиран (обожествен) мъртвец (херос, герой) и в класическия си вид би трябвало да включва гробница, култова сграда (мавзолей) и заграден свещен участък (Овчаров 1974, 345-352; Делев 1993, 305; ВИА 1949, 16). След последния сезон на археологическите разкопки в светилището при Татул всички тези отделни елементи са очевидни. Наистина, тези компоненти не са винаги задължителни, а някои функции могат да се изпълняват от един комплекс (както може би е било при долмените - едновременно гробни комплекси и мавзолеи). Д. Овчаров и П. Делев правилно отбелязват, че в Тракия комплексите, които със сигурност могат да се отъждествят с хероони, са малко. Такива

са случаите от римската епоха: т.нар. Лесичерски стълб (Kanitz 1880, 4-7; Църов 1988, 103-104; Църов 1990, 75; Църов 1996, 111-118; Conrad 2004, Taf. 4 4), мавзолеят край Лъджане, Ловешко (Филов 1911, 276-277; Филов 1913, 316-323, обр. 243-247), хероон на лекар от Люблен, Търговишко (Овчаров 1979, 33-46), гробницата-мавзолей в Дионисополис (Шкорпил, Шкорпил 1912, 47-64, табл. III-XI), некропола, съдържаща четири гробници-мавзолеи от вила № 2 край Монтана (Александров 1980, 44-52, обр. 16-18; Conrad 2004, Taf. 6), големия комплекс, съдържащ елементите на хероонен комплекс от Синитево, където

Обр. 9. Татул. Строителна керамика от сграда № 1 от светилището. Ангобирани полуцилиндрични калптери, част от лаконска покривна система, от първия строителен период (края на IV-началото на III в. пр. Хр.), открити в сондаж в кв. В 9, в културен пласт от елинистическата епоха - украси с кафява и виненочервена ангоба; вътрешна страна на фрагментите; вертикален разрез и възстановка (графика: З. Димитров)
Fig. 9. Tatul. Construction ceramics from building No 1. Semi-cylinder slipped kalypters, part of a Laconian roofing (first construction period: late fourth or early third centuries BC), found in the trench in Sq. B 9, Hellenistic period: decoration with brown and winy-red slips; the inner side of the fragments; vertical section and reconstruction (drawing Z. Dimitrov)

Fig. 9. Tatul. Construction ceramics from building No 1. Semi-cylinder slipped kalypters, part of a Laconian roofing (first construction period: late fourth or early third centuries BC), found in the trench in Sq. B 9, Hellenistic period: decoration with brown and winy-red slips; the inner side of the fragments; vertical section and reconstruction (drawing Z. Dimitrov)

Легенда: 1 Легла за полагането на носещите стълбове от дървена стълба - подход от север към светилището; 2 Античен хумусен слой - без културни останки; 3 Културен пласт от елинистическата епоха, тъмнокафява до черна, рохка пръст, съдържаща и останките на дървената стълба; 4 Културен пласт от ранноримската епоха, светлокафява, рохка пръст, наличие на каменни останки, резултат от преустройствата от началото на I в. сл. Хр.; 5 Културен пласт от късноантичната епоха, сивокафява, сбита пръст, съдържа голяма концентрация на битови останки, вкл. вкопани в по-ранните пластове питоси от периода IV-V в.

Обр. 10. Татул. Вертикален разрез на културните напластявания от северната страна на сградата № 1 (графично изображение на източния профил в сондажа от кв. В 9) в зоната, отнасяща се към подпорния зид на северната стена на сградата № 1 (която в този северен участък е част и от периболоса). Падналата скала от север е точката, от която започва подпорния зид. Автор: З. Димитров

Fig. 10. Tatul. Vertical section of the cultural deposits north of building No 1 (eastern profile, trench in Sq. B 9), in the area related to the supporting wall of the northern wall of building No 1 (which is also a part of the peribolos in this northern section). The fallen rock in the north is the point, from where the supporting wall begins (drawing Z. Dimitrov)

се локализира античната Bessapara (Велков 1921, 198-200, обр. 202; Conrad 2004, Taf. 7). Данни за мавзолеи от римската епоха има още от Одесос, Анхиало, Никополис ад Иструм, Сердика, Улпия Ескус, Филипопол и други римски градове (вж. подробно у: Conrad 2004, 17-21).

Твърде малко са писмените извори за хероони в Тракия, но те съществуват и категорично доказват, че тази силна антична традиция на Средиземноморието е била възприета и в българските земи. Сведенията, които говорят пряко за светилища от типа „хероон“, са две: за гробницата на Резос в Амфиполис (Делев 1993, 305) и за гробът на Орфей (от Конон), който представлявал голяма могила, оградена със свещен двор и първоначално почитан като хероон, а по-късно и като светилище (Бешевлиев 1949, 234-235; Делев 1993, 305).

Хронологията на сградата № 1 бе точно установена на базата на данните от системните археологически разкопки през периода 2004-2007 г. Според информацията, която археологическият екип получи от стратиграфските данни, археологическия и нумизматичния материал, тази култова сграда е изградена и е функционирала през елинистическата епоха (края на IV - нача-

лото на III в. пр. Хр. до I в. пр. Хр.), но не е запазена в първоначалния си вид.

Сред най-важните археологически материали, насочващи изследователите към подбна хронология, са фрагментите от теракотни изделия, вносни керамични съдове с фирнисово покритие и характерна украса от типа „west slope“ (обр. 7), цяла чаша с две дръжки и покритие от златисто-кафяв фирнис (обр. 8) и особено големите и многобройни фрагменти от покритието на сградата № 1 през нейната първа строителна фаза (обр. 9)*.

След разрушаване на първата строителна конструкция в края на I в. пр. Хр. -

* Екипът, проучващ светилището край Татул благодари сърдечно на ст.н.с. д-р Анелия Божкова за консулациите относно импортната керамика от елинистическата епоха, открита на обекта (в този случай виж табла № 1 и 2). Пълният анализ на тези най-важни керамични материали ще бъде извършен в основната публикация за обекта край Татул. Тук е редно да отбележим, че всички материали от късножелязната епоха: строителна и битова керамика, са открити в рамките на сградата № 1 и в по-голямата си част в сондажа в кв. В 9, който е непосредствено пред сградата и маркира нивата от този период по безспорния стратиграфски метод. Първоначалното изграждане на сградата № 1 е било извършено през периода: края на IV - III в. след което комплекса функционира през цялата елинистическа епоха. Стратиграфските данни,

началото на I в. сл. Хр., открихме ясен етап на реконструкция, който може да бъде датиран съвсем точно в рамките на 20-те - 30-те години на I в. сл. Хр.⁹. Окончателното изоставяне на сграда № 1 като култов комплекс е станало най-вероятно още в рамките на I в., тъй като не открихме материали по-късни от средата на века. Освен това в ясен синхрон с археологическия контекст на материалите от първи век и „дневното ниво“ около архитектурните съоръжения от север и запад на светилището (вж. обр. 1), разкопките от 2007 г. установиха и разрушаването на „квадровия градеж“ на сграда № 1 и периболоса от северозапад. Проучени бяха дълги редици от квадратни блокове паднали (*in situ*) в линиите на трасетата на стените от север и запад. Всички тези ситуации бяха установени в края на пластовете от началото на новата ера (непосредствено над най-горните им нива), т.е. непосредствено над „дневното ниво“ от времето на Реметалк II и император Тиберий (датирано от нас точно във втората четвърт на I в.). По време на разкопките през 2004-2007 г. не открихме абсолютно никакви археологически, нумизматични и епиграфски данни за периода на флавиевата или антониновата епоха: края на I - целия II в. сл. Хр. През късната античност и средновековието сградата е била преизползвана, но категорично не можем да говорим за нов строителен период, тъй като съоръжението е било използвано в неговите високо запазени развалини и то само чрез някои отделни достроявания с нетрайни каменни конструкции.

Важни данни относно стратиграфията на обекта и по-конкретно на сграда № 1 бяха получени от сондажа в кв. В 9, който се извърши през лятото на 2007 г. В контрол-

ните стратиграфски разрези на сондажа археологическият екип установи наличието на два пласта от късножелязната епоха, съдържащи описаните накратко по-нагоре материали от края на IV в. до I в. пр.Хр. (обр. 10). Именно в тези пластовете се откриха и останките от дървена стълба и нейните основи, изпълнени като вертикални стълбове, разположени в специално изсечени за целта легла в материковата скала. Над пластовете от предримската епоха, се регистрираха два слоя от началото на I в. сл. Хр. и от късноримската и ранновизантийската епоха (IV-V в.). Датирването на подпорния зид на северната фасада на сграда № 1 към края на IV - III в. пр. Хр. е безспорно поради отношението на суперструкцията и субструкцията на тази каменна конструкция към нивата на пластовете от ранноелинистическата епоха (вж. подробно обр. 10). Анализираният подпорен зид е вкопан в първият съвсем тънък пласт върху скалите и достига с основите си до здравата скална основа¹⁰. Като период на изграждане зидът съответства на вторият пласт (късножелязна епоха), към който се отнасят и дървените стълби от север и повечето материали от елинистическата епоха, които описах по-горе (вносната керамика, теракотите, нумизматичните единици на Маронея, ангобираните лаконски керемиди и др.).

Важен факт, помагаш за прецизиране на общата хронология и стратиграфия на обекта, е установяването в тази зона, непосредствено пред сграда № 1 (т.е. вече извън теменоса на светилището), на пълната липса на културни останки, съоръжения и пластовете от халколита, бронзовата и ранножелязната епоха. Първите културни напластявания върху скалите от север, извън култовата зона на светилището, произхождат изцяло от елинистическата епоха.

свързани точно с тази първа строителна конструкция са обемни и изискват тяхното поместване, анализиране и интерпретиране в монографичното изследване за Та-тул, а не в тази кратка статия.

⁹ Данните са на базата не само на стратиграфските надблюдения и реконструкциите на архитектурните съоръжения, но и чрез свързването с тях на нумизматичния и керамичен комплекс от епохата: 9 монети на Тиберий и Реметалк II, денар на император Тиберий, керамични изделия и метални находки от първата половина на I в. (амфорни фрагменти, битова и строителна керамика, стрели и други находки).

¹⁰ Този първи слой почти не съдържа културни останки. Най-вероятно това е пластът, който е покривал скалната основа от север преди строителството на сграда № 1 и на обиколния каменен зид на периболоса. При издигането на подпорния зид от север, изравняването на площадката пред северната фасада и самото строителство на периболоса и сграда № 1, конструкции са били вкопани в този слой (античен хумусен слой без културни останки) и са били фундаментирани на здравата скала.

Цитирана литература:

- Александров 1980:** Г. Александров. Антична вила № 2 край Монтана - Известия на Музеите в Северозападна България, 4, 1980, 9-64.
- Бешевлиев 1949:** В. Бешевлиев. Конон. - В: Извори за старата история и география на Тракия и Македония (под съставителството на Г. Кацаров и Д. Дечев). София, 1949, 234-235.
- Велков 1921:** И. Велков. Антични паметници из България. - Годишник на Народния музей, 3, 1921, 198-216.
- ВИА 1949:** Всеобщая история архитектуры. 2, 1. Архитектура Древней Греции. Москва, 1949.
- Делев 1978:** П. Делев. Родова гробница или хероон-мавзолей? Разкопки на един тракийски долмен - *Thracia Antiqua*, 3, 1978, 89-107.
- Делев 1993:** П. Делев. Хероон. - В: Кратка енциклопедия „Тракийска древност“. София, 1993, 305.
- Коджаманова, Овчаров 2005:** Д. Коджаманова, Н. Овчаров. Мегалитният паметник при с. Татул в светлината на една нова находка. - В: Земите на България люлка на тракийската култура, 2, 83-85. София, 2005.
- Овчаров 1974:** Д. Овчаров. О наличии герооно в Древней Фракии - In: *Thracia*, 3. Serdicae, 1974, 345-352.
- Овчаров 1979:** Д. Овчаров. Тракийска надгробна могила и светилище от III в. на н. е. при с. Люблен, Търговишки окръг. - *Археология*, 1979, 3, 33-46.
- Овчаров, Коджаманова, Димитров 2006:** Н. Овчаров, Д. Коджаманова, З. Димитров. Проучвания на езическото светилище и средновековно имение при Татул, Момчилградско. - В: Археологически открития и разкопки през 2005 г. София, 2006, 356-357.
- Филов 1911:** Б. Филов. Новооткрити старини. - *Известия на българското археологическо дружество*, 2, 1911, 276-277.
- Филов 1913:** Б. Филов. Археологически вести. - *Известия на българското археологическо дружество*, 3, 1913, 316-323.
- Църков 1988:** И. Църков. Спасителни разкопки край „Лесичерският стълб“ - с. Лесичери, Великотърновско - В: Археологически открития и разкопки за 1987 г. Благоевград, 1988, 103-104.
- Църков 1990:** И. Църков. Спасителни разкопки „Лесичерски стълб“ - В: Археологически открития и разкопки за 1989 г. Кюстендил, 1990, 75.
- Църков 1996:** И. Църков. Дикилнташ - Стълбо - Марков камък - Лесичерски стълб. Един херон? - В: Юбилеен сборник „30 години Великотърновски клон на Съюза на учените в България“, 1. Велико Търново, 1996, 111-118.
- Шкорпил, Шкорпил 1912:** К. Шкорпил, Х. Шкорпил. Балчик. - *Известия на Варненското археологическо дружество*, 5, 1912, 47-64.
- Akurgal 1987:** E. Akurgal. Griechische und römische Kunst in der Türkei. München, 1987.
- Alzinger 1974:** W. Alzinger. Augusteische Architektur in Ephesos. (Österreichisches Archäologisches Institut, Sonderschriften, 16). Wien, 1974.
- Boardman 1988:** J. Boardman. Greek Art and Architecture. - In: *The Oxford History of the Classical World. Greece and the Hellenistic World* (by J. Boardman, J. Griffin, O. Murray). Oxford, New York, 1988, 269-304.
- Bourguet 1914:** E. Bourguet. Les ruines de Delphes. Paris, 1914.
- Burn 1999:** L. Burn. The British Museum Book of Greek and Roman Art. British Museum Press, London, 1999 (second edition; first published in 1991).
- Conrad 2004:** S. Conrad. Die Grabstelen aus Moesia Inferior. Untersuchungen zu Chronologie, Typologie und Ikonografie. Leipzig, 2004.
- Conze, Hauser, Niemann 1875:** A. Conze, Al. Hauser, G. Niemann. Archäologische Untersuchungen auf Samothrake, 1. Wien, 1875.
- Conze, Hauser, Benndorf 1880:** A. Conze, Al. Hauser, O. Benndorf. Neue archäologische Untersuchungen auf Samothrake, 2. Wien, 1880.
- Dinsmoor 1950:** W. B. Dinsmoor. The Architecture of Ancient Greece. London, 1950.
- Dörpfeld 1910:** W. Dörpfeld. Die Arbeiten zu Pergamon 1908-1909. I. Die Bauwerke. - *Mitteilungen des Kaiserlich Deutschen Archäologischen Instituts, Athenische Abteilung*, 35, 1910, 346-401.
- Dörpfeld 1912:** W. Dörpfeld. Die Arbeiten zu Pergamon 1910-1911. I. Die Bauwerke. - *Mitteilungen des Kaiserlich Deutschen Archäologischen Instituts, Athenische Abteilung*, 37, 1912, 233-276.
- Durando 2000:** F. Durando. Greece. A Guide to the Archaeological Sites. Milan, 2000.
- EAA 1961:** Enciclopedia dell'Arte Antica. Roma, 1961.
- Fedak 1990:** J. Fedak. Monumental tombs of the Hellenistic Age: A study of selected tombs from the pre-Classical to the Early Imperial Era. University of Toronto Press, 1990.
- Frazer 1982:** A. Frazer. Macedonia and Samothrace: Two Architectural Late Bloomers. - In: *Studies in the History of Art*, 10. Macedonia and Greece in the Late Classical and Early Hellenistic Times (= Symposium Series, I). National Gallery of Art, Washington, 1982, 191-203.
- Fyfe 1936:** Th. Fyfe. Hellenistic Architecture. Cambridge, 1936.
- Havelock 1971:** C. Havelock. Hellenistische Kunst. Wien / München, 1971.
- Jones 2003:** M. W. Jones. Principles of Roman Architecture. Yale University Press. New Haven and London, 2003.
- Kanitz 1880:** F. Kanitz. Donau-Bulgarien und der Balkan, 2. Leipzig, 1880.
- Koukouli-Chrysanthaki, Bakirtzis 2003:** C. Kou-

- kouli-Chrysanthaki, C. Bakirtzis. Philippi. Athens. 2003.
- Krischen 1927:** F. Krischen. Der Entwurf des Maussoleions von Halikarnass - Jahrbuch des Deutschen Archäologischen Instituts, Archäologischer Anzeiger, 42, 1927, 162-169.
- Krischen 1944:** F. Krischen. Löwenmonument und Maussolleion. - Mitteilungen des Deutschen Archäologischen Instituts, Römische Abteilung, 59, 1944, 173-181.
- LA 1971:** Lexikon der Antike. Leipzig, 1971.
- Lawrence 1996:** A. Lawrence. Greek Architecture. The University of Yale Press, 1996.
- Lehmann 1962:** K. Lehmann. Samothrace. The Hall of Votive Gifts. (= Bollingen Series, 60, 4, I). New York, 1962.
- Lehmann, Spittle 1964:** K. Lehmann, D. Spittle. Samothrace. The Altar Court (= Bollingen Series, 60, 4, II). New York, 1964.
- Lehmann 1998:** K. Lehmann. Samothrace. A Guide to the Excavations and the Museum. New York, 1998.
- Lorentz 1931:** F. Lorentz. „Maussollos“ und die Quadriga auf dem Maussolleion zu Halikarnass. Leipzig, 1931.
- Luckenbach 1904:** H. Luckenbach. Olympia und Delphi. München/Berlin, 1904.
- Otschar 1990:** U. Otschar. Zum Monument des C. Memmius - Jahreshefte des Österreichischen archäologischen Instituts in Wien. Hauptblatt, 60, 1990, 57-85.
- Perkins 1981:** J. B. W. Perkins. Roman Imperial Architecture. Yale University Press. New Haven and London, 1981.
- Roebuck 1951:** C. Roebuck. Asklepieion and Lerna (= Corinth, XIV). Princeton, New Jersey, 1951.
- Praschniker, Theuer 1979:** K. Praschniker, M. Theuer. Das Mausoleum von Belevi (= Forschungen in Ephesos, VI). Wien, 1979.
- Sear 2000:** F. Sear. Roman Architecture. London, 2000 (first edition 1982).
- Sichtermann 1962:** H. Sichtermann. Archäologische Funde und Forschungen in Lybien. Kyrenaika 1959-1961, Tripolitani 1942-1961 - Jahrbuch des Deutschen Archäologischen Instituts, Archäologischer Anzeiger, 76, 1962, 417-536.
- Stierlin 2001:** H. Stierlin. Greece. From Mycenae to the Parthenon. Köln, 2001.
- Thompson 1982:** H. A. Thompson. Architecture as a Medium of Public Relations among the Successors of Alexander. - In: Studies in the History of Art, 10. Macedonia and Greece in the Late Classical and Early Hellenistic Times (= Symposium Series, I). National Gallery of Art, Washington, 1982, 173-190.
- Tzonis, Giannisi 2004:** A. Tzonis, P. Giannisi. Classical Greek Architecture. The Construction of the Modern. Flammarion, Paris, 2004.
- Watzinger 1932:** C. Watzinger. Zur Geschichte des Grabturms. - In: Palmyra. Ergebnisse der Expeditionen von 1902 und 1917. Berlin, 1932, 77-84.
- Weeb 1996:** P. Weeb. Hellenistic Architectural Sculpture. Figural Motifs in Western Anatolia and the Aegean Islands. The University of Wisconsin Press, 1996.

The ancient *heroon* at Tatul (Summary)

Nikolay Ovcharov, Zdravko Dimitrov,
Krassimir Leshtakov, Daniela Kodzhamanova

It was during the Antiquity that the Thracian sanctuary at the village of Tatul, near Momchilgrad, evolved to its final appearance. As with the ritual complexes characteristic of Mediterranean civilizations, a number of the basic components of a big ancient sanctuary developed at Tatul as well (fig. 1). On completion of the archaeological excavations in the summer of 2007 the team of archaeologists exploring the site established the existence of the following components:

- enclosed ritual area or *temenos*;
- unbroken fencing wall *peribolos* - enclosing the *temenos* and cutting it off from the outside world;
- approaches to the ritual area (the *temenos*) from south, east, and north;

- monumental stairway constructed from perfectly shaped stone blocks with equal dimensions (*quadrae*) and consisting of two wings and an intermediate landing;

- altar spaces within of the *temenos* - a flat landing and a deep niche in front of it, both cut out in the rock;

- fragments of portable altars from the early Hellenistic period, featuring exquisite zoomorphic and floral ornamentation;

- two burial niches (most probably symbolic), cut out at the top of the most impressive rock formation on the site;

- monumental square-plan cult building with tall walls made in the *opus quadratum* technique, enclosing the entire complex from the north (figs. 2 and 3);

- steps hewn out in the rock in the very interior of the sanctuary, and a big well, dug in the southernmost section of the site.

In accordance with the evidence of the archaeological material along with the epigraphic, numismatic, historical sources, and mostly the stratigraphy of the site and its separate areas, the architectural structures at Tatul should be referred to the period from the late fourth or the early third centuries to the beginning of the first century AD (more precisely, during the reign of Emperor Tiberius, 14-37 AD).

The integral ensemble of the Tatul sanctuary (the two symbolic rock tombs at the summit, the altars, the rock landings and niches, the stairway approaches, the fencing wall (*peribolos*), and building No 1 constructed in *opus quadratum*) is closest to what D. Ovcharov and P. Delev define as a model of an ancient *heroon*, i.e. a complex where the cult of a heroized (deified) dead person (*heros*, a hero) was practiced. In its classic form, it is supposed to consist of a tomb, a ritual building (mausoleum), and an enclosed sacred area. All these components are available now, in the wake of the last season of the archaeological excavations at the Tatul sanctuary.

Considering similar facilities in the Hellenistic world - when mausoleums and *heroons* became common and developed as architectural concepts, components, building techniques, construction materials, architectural volumes and decoration - we come to the conclusion that the identification of building No 1 and the entire ancient sanctuary at Tatul as a *heroon* type complex is correct and well-grounded. The tomb towers at the cemetery of Palmyra (figs. 4 and 5) are the closest parallels of building No 1 at Tatul with regard to construction, plan, volume development, position of the entrances, and the proportion of the socles to the main courses to these entrances.

Other important Hellenistic and early Roman parallels are as follows: the so-called altar at

Kalat Fahra, the mausoleum in Mylasa, also called 'a small-scale copy of the mausoleum in Halicarnassus', the *heroon* in the ancient town Aizanoi in Asia Minor, the mausoleum in Attaleia, today's Antalya, the *heroon* in Sagalassos, the *heroon* in Agrigentum or the so-called Tomb of Theron, the mausoleum in Dougga, Tunisia, North Africa, the mausoleum in Maktar, Tunisia, the mausoleum in Gasr Doga in today's Libya (very close to the ancient Oea, today's Tripoli), the mausoleum in Glanum, France, the mausoleum in the Kidron valley near Jerusalem (the so-called tomb of Absalom), and the building in Philippi that features the shape of a classical temple, but nevertheless is defined by the researchers as a *heroon*.

The chronology of building No 1 was established in 2004 - 2007. As is evidenced by the stratigraphy and archaeological and numismatic material, this ritual building was used in the Hellenistic period (late fourth or early fifth centuries BC through first century BC), but has not been preserved in its original state. Here are some of the more important finds from this period: imported black-glazed ware decorated in the West Slope style (fig. 8); a complete two handled cup with golden brown glaze (fig. 9); and numerous fragments from the roofing of building No 1 (fig. 10). The destruction of the initial structure at the end of the first century BC or the beginning of the first century AD was followed by a stage of reconstruction, which can be precisely dated within the second or third decade of the first century AD. The final abandonment of building No 1 as a ritual facility should have taken place even before the end of the first century AD. During the excavations we did not come across any archaeological, numismatic, or epigraphic evidence whatsoever from the period of the Flavian and Antonine dynasties (late first to the end of the second centuries AD). In the Late Antiquity and the Middle Ages the building was re-used, but there is no evidence of a new construction period.

За изобразителната програма на гробницата от Александрово

Тотко Стоянов

В засега последната, подробна публикация на стенописите от гробницата при Александрово, Хасковско, в която са отразени наблюдения от археологическите проучвания на екипа на Г. Китов през 2003 година, са включени нови подробности (придружени и с добри цветни илюстрации) за долния фриз от централната гробна камера на този забележителен паметник. Те дават ценна информация за ритуалите на траките и металните съдове, използвани при провеждането им. Предмет на тази статия са анализът на формата и функциите на представените, според Г. Китов, сребърен и златен ритони, в контекста на изобразителната програма на гробницата.

С цел по-голяма прецизност, тук ще представя цитати от публикацията, които се явяват изходна база за представената по-долу интерпретация. Според Г. Китов, на този етап от наблюденията върху стенописите, в запазената част от долния фриз - срещу входа, се „представя за пръв път в тракийското изкуство жертвоприношение“. В сцената се разграничават не четири (както в по-ранните публикации), а седем фигури (Китов, 2004, 159, фиг. 29). Фигурите, прави и седнали, са изобразени около маса, на която е поставено жертвено животно - бик. В левия край на композицията е представена права женска (?) фигура, облечена в къса дреха „до под колената краката изглежда са голи“. Тя крачи в посока надясно към седнал мъж. „Ръцете се протегнати напред и поднасят на седналия мъж ритон, със странно S-видно извито тяло, остро дъно и широко право устие. Съдът, ако се тълкува сивочерният му цвят, е сребърен“ (Китов, 2004, 159, фиг. 30)¹. Четвъртата човешка фигура, от ляво надясно, е „... поради силното изтриване сред най-неясните. Това, което е сигурно е, че тя е изправена зад масата, обърната е леко наляво и разговаря със седналия мъж, държи в свитата си в лакътя дясна ръка ритон като този на най-лявата фигура, но жълт (златен)... Масата е

с прави крака. Под нея се вижда да са поставени два аскоса - голям отпред и по-малък зад него и малко вдясно. Съдовете са от злато (жълти)“ (Китов, 2004, 160). Върху фрагмент от стенописите, който е стоял вдясно от описаната сцена са разграничени „правоъгълна, отрупана със златни съдове (жълти) маса и една човешка фигура. Най-вляво има висока фиала, до нея много голяма ситула, следват на заден план асковиден съд, каничка, амфориски (?), голям, обратноконичен съд. На преден план се виждат неясни предмети - други съдове или някакви храни, както това е в Казанлъшката гробница.“ (Китов, 2004, 160, фиг. 33)². Според автора „вероятно... изображенията... представят моменти от ритуал - получаване символите на властта от нов цар, извършване от него като жрец на жертвоприношение на бик, съпроводено с ритуално изливане на течности, подготовка на маса за пиршество и, може би, върху липсващата част от стенописите - самото пиршество.“ (Китов, 2004, 161).

При подобно тълкуване на сцените и от гледна точка на функциите на представените в двата фрагмента от долния фриз **съдове**, е интересно как авторът идентифицира **човешките фигури**. Първата фигура, от ляво надясно, която поднася ритон на седнал върху табуретка мъж „изглежда вероятно да се тълкува като Великата богиня - майка. Правата пред елипсовидната маса е в женствена поза и държи фиала в протегнатата си напред ръка. Подобно на нея фиала държи и Великата богиня - майка от кана № 157 в Рогозенското

¹ И. Маразов също приема идентифицирането на съда като ритон: „Седящ герой поема ритон по време на пир“ (2005б, 130).

² В малко по-късна публикация Г. Китов (2005а, 133, 134) конкретизира идентификациите на съдовете: „поне седем седнали и прави човешки фигури... са край елипсовидна и правоъгълна маса, 3 от тях държат златен и сребърен ритон (с аналогия, доколкото ми е известно, единствено от Требенище - Filow 1927, № 35), сребърна фиала, под едната маса се виждат два златни аскоса, а другата е отрупана със златни (жълти) съдове и храни. Повечето от изображенията са силно изтрити, тълкуването им е несигурно.“ „Като се има пред вид, че големи участъци от образното поле са силно изтрити или начупени и липсват, може да се допусне, че пълната композиция е включвала, освен жертвоприношение, и сцени на подготовка и провеждане на пиршество“. Вж. Китов 2005б, 153.

съкровище. Има основание да приемем, че и нашата фигура е на жена и то отново на богинята, особено като се има предвид златотъканата ѝ дреха и обстоятелството, че тя подава на седналия на трон мъж един от символите на власт - фиала.“ (Китов, 2004, 161, 68-169). В контекста на общия коментар на Г. Китов за всички останали човешки изображения, описаната по-горе фигура (четвърта от ляво надясно) държаща златен (? Т. С.) ритон, следва да е мъжка.

За характеристиките на представените в дромоса, в предгробната и в гробната камера човешки изображения, безспорно важно значение имат облеклото, обувките и други аксесоари. Както правилно отбелязва проучвателят, сред паметниците на монументалната живопис сравнения могат да се правят единствено с изображенията от Казанлъшката гробница и с максимална степен на условност (поради липсата на пълноценно оцветяване), с тези от гробницата с кариатидите при Свещари. Късите хитони и туниките, с които са облечени голяма част от персонажите от Александрово, имат известни сходства с дрехите на някои лица, изобразени в Казанлъшката гробница. Наистина, трудно е да се търсят точни паралели с паметници на монументалната живопис и вазописта. Това е в подкрепа на идеята, че са представени характерни за Тракия реалии (Китов, 2004, 169-170).

По отношение на възможните паралели с „тракийски“ персонажи в гръцката вазопис (Zimmermann 1980; Siebert 1998; Nachmann 1995) не е без значение и датата на стенописите. Според Г. Китов „стенописите в Александрово биха могли да бъдат изпълнени след средата и преди края на IV в. пр. Хр. - най-вероятно третата му четвърт.“ (Китов 2004, 171). Смятам, че доста по-реалистична е дата през ранноелинистическата епоха, при това по-вероятно в края на IV - началните десетилетия на III в. пр. Хр. Един от аргументите ми е растителният фриз в предгробната камера, който има много близък паралел в подобен фриз, включително като колорит и място в структурата на декорацията, в дромоса на Казанлъшката гробница (Китов 2004, 158, фиг. 27; Живкова 1973, табл. 19)³. Появата и развитието на този мотив в античната архитектурна пластика, вазо-

пис и монументална живопис, мозайки и изделия на торевтиката и ювелирството, който със специфичните си характеристики има датираща стойност за много от паметниците в които е вложен, са обект на изчерпателна студия на Ю. Вълева, публикувана съвсем наскоро⁴. Той е използван и в други паметници от Тракия, което свидетелства, че появата му в стенописите на Казанлъшката и Александровската гробница, е обективен резултат на възприемане на модни тенденции в къснокласическото и ранноелинистическото изкуство. На първо място трябва да се посочи растителният фриз, живописан върху вертикалните плоскости от касетирания таван на централната камера на комплекса в могилата Оструша край Шипка (Valeva 2005, 134-136, Pl. 17.1-5, 7, fig. 1-2), датиран от авторката между 330 и 310 г. пр. Хр. (Valeva 2005, 163-166; Valeva 2006, 462). Твърде интересна група нагърдници от Тракия са познатите от Мезек⁵, Върбица и Янково⁶. За фрагменти от три подобни нагърдника от комплексите в могилите Оструша, Голяма Арсеналка и Цвяткова в Казанлъшката долина, съобщава Г. Китов (Китов 1996, 39-40; Kitov 1996, 12-13). Близки до тракийските са и два нагърдника от войнски погребения при Катерини (Archibald 1985, 169-170, 173, 179, fig. 4)⁷ и Пидна (Φάκλαρις 1991, 1-11, πίν. 1-7). Датировката на цялата група нагърдници тип Мезек се вменя във втората половина на IV в., но трябва да се има предвид и доста по-късната дата на погребението в гробницата при Върбица - началото/първата половина на III в. пр. Хр.

Като друг детайл датиращ, или по-точно спомагащ да се прецизира периода на живописване на Александровската гробница, ще посоча детайл, който не е комен-

⁴ Valeva 2006. Благодаря на автора за предоставения ми екземпляр от тази недостъпна в България публикация.

⁵ Филов 1937, 67, № 42, обр. 75-77. Archibald 1985, 179, 181, аргументира дата за първичното погребение на което пренадлежи нагърдника „не по-рано от последната четвърт на IV в.“ Според А. Фол, първичното погребение на тракийски владетел от одриски произход датира от края на IV в. (Fol 1991). Срв. за хронологията на комплекса в Мал-тепе: Домарадски, Танева 1998, 50-53; Stoyanov 2005, за нагърдника вж. и Busenbender 2002.

⁶ Реконструкцията на нагърдника от Върбица и сходството му с фрагментите от Янково бяха предложени в литературата за пръв път от Л. Огненова Маринова. Вж. Ognenova-Marinova 1961, 528-529, figs. 15-18; Ognenova-Marinova 1969, figs. 10, 14, 17.

⁷ Дата на комплекса ок. средата на IV в. пр. Хр. Според З. Арчибалд това е най-ранният паметник от серията от пет нагърдника появили се около средата на IV в. пр. Хр.

³ Като че ли най-реалистична и същевременно най-тясна дата досега е предложена от Д. П. Димитров (1966) - между 80-те и 60-те години на III в. пр. Хр. За сходна дата - след началото на III в. пр. Хр. срв. и Рабаджиев 2002, 80, с бел. 134.

тиран от изследователя. Повечето от персонажите в централната камера, особено конните ловци от горния фриз, са голобради. Когато става дума за паметник в тракийска среда, това следва да не е просто подробност. Известно е, че самият Александър въвел модата мъжете в двора му да бъдат обръснати (Palagia 1998, 27). Следователно, тази иконография би могла да се появи в репертоара на местните художници не по-рано от последната четвърт на IV в. пр. Хр.

За иконографското влияние на аристократичния лов във Македония следва да се има предвид и „голият дебелак“, както духовито го е определил Г. Китов (Китов 2004, 163, 167, фиг. 38-39). По-нататм той описва как е вдигнал високо двойна брадва и „всеки миг ще достигне раненото животно и ще му нанесе унищожителен удар“ (Китов 2004, 163). В македонските стенописи, мозайки и релефна пластика мъжът с брадвата представя стандартно присъстващ в царския лов професионален ловец, чиято роля била да нанесе финалния удар върху звяра (Palagia 1998, 28).

Действително, голотата и гротескното тяло на този персонаж, е трудно да се обосноват като тракийска традиция и самият Китов отбелязва тази особеност. В случая търсенето на религиозна и/или политическа символика, е още по-неприемливо на фона на всички други изображения, представящи тракийският войн-аристократ в паметници, сигурно интерпретирани като местни на базата на „варварския“ стил, характера на облеклото и др. (Zimmermann 1980; Siebert 1998; Nachmann 1995).

Възприемането на елементи от официалното пропагандно изкуство на македонския двор и тези на диадохите в хода на елинистическата епоха, в декоративния репертоар на престижните гробници на тракийската аристокрация, би било разумно обяснение. Тук вероятно е мястото да припомним, че доколкото ги има, живописните композиции в комантираните гробници от Казанлък, Свещари и Александрово се вместили напълно в очертаната от Д. Полит схема за представяне действията на царя, създадена за култа на владетеля при управлението на Александър и използвана по времето на диадохите. Три групи сюжети станали бързо популярни в пластичните изкуства - ловни сцени, бойни сцени и религиозни или военни процесии (Pollitt 1986, 38-46). В релефната пластика пък (вотивна и надгробна), още от класическата епоха добива популярност представянето на симпозиона и хероичес-

кия банкет. Иконографски и тематично те се преплитат с т. нар. погребално угощение, представено върху посветителни и надгробни релефи. Възлегнал мъж, седяща жена и младеж-виночерпец, с малки вариации, или обогатени с допълнителни мотиви, са изобразени върху десетки паметници от Атика до малоазийска Йония (Tönges-Stringaris 1965, Pfhul, Möbius 1979; Dentzer 1982). Сред най-представителните примери, изобразяващи влагането на тази схема в монументалните гробници (херони) на владетели и аристократи от „варварската“ периферия, е т. нар. Паметник на Нерейдите в Ксантос, Ликия, построен в началото на IV в. пр. Хр. (Dentzer 1982, 415-419, R 50, pls. 52-54; Ebbinghaus 2000). Върху северната стена на целата е представена многофигурна композиция. Запазени са десет легла (клинета), с възлегнали върху тях мъже. Шестима от тях държат или виночерци им поднасят ритони от раличен тип. Според С. Ебингхаус, композицията показва афинитет с гръцкия симпозиум, но интерпретацията на централната фигура, ритоните и други елементи, липсата на жени и др. подсказва, че е представен пир (банкет) на местния династ (Ербина), заедно с други ликийски аристократи (Ebbinghaus 2000, 99-101, 105-106).

Като особено представителен пример за въвеждането на тези сюжети в македонските монументални гробници през елинистическата епоха, бих посочил фризът върху фасадата на проучената неотдавна гробница при Св. Атанасий, близо до Пела (Tsibidou-Avloniti 2002, 93-97, pls. 22-24; Τσιβιδίου-Αυλονίτη 1999, 1248-1255). Многофигурна цветна композиция представя сцената симпозион, с няколко акцента. В централната част, върху три клинета са възлегнали главните персонажи - шест симпосиаста, по двама на легло. Те са увенчани с венци. Вторият симпосиаст (от ляво на дясно) държи ритон във вдигната си дясна ръка, а четвъртият - скифос в лявата си ръка. Пред всяко клине е представена маса - една правоъгълна и две кръгли. И трите маси са отрупани с различни видове храни, общи, както при изобразяването на симпозиони от IV в. пр. Хр., така и в сцените тип „погребално угощение“: яйца, плодове - нарове и грозде. Забелязват се и полусферични или пирамидални предмети, в които могат да се разпознаят сладки, задължително съпровождащи пиенето на вино. Подобни лакомства са представени и върху трикрака масичка пред главния персонаж в сцената от Казанлъшката гробница. Отляво сцената на

симпозиона от фриза на разглежданата македонска гробница завършва с гол ефеб-виночерпец, също увенчан с венец, държащ ойнохое в дясната и фиала в лявата ръка. А. Цибиду-Авлонити подчертава, че голотата му е чисто гръцка иконографска концепция, в противовес с малоазийските и етруски примери, където обичайно той е представен облечен (Tsibidou-Avloniti 2002, 94). Зад виночерпеца е нарисуван шкаф с три рафта - т. нар. *kylikeion*, на който са подредени нужните за банкетата съдове, където са разположени фиали мезомфалос (може би позлатени), един кантарос и други съдове. Сред тях може да бъде идентифицирана и хидрия, изобразена със синкави штрихи. Към тази основна сцена на симпозиона се присъединяват още две групи: отляво приближава шумна компания, съставена от трима мъже на коне и четири пеши спътници, а отдясно - осем млади войни, „облечени по македонски маниер”. Групата отляво носи четири запалени факли, което подсказва, че събитието се случва нощем. Те са увенчани, а единият носи сребърна ситула (с вино), детайл, свидетелстващ, че явно идват от друг симпозион (Tsibidou-Avloniti 2002, 95; Τσιβίδου-Αυλονίτη 1999, 1253).

Струва ми се, че анализът на реалиите от долния фриз от Александрово в широк културен контекст, би помогнал за поубедителната им интерпретация. Следва да се направят уточнения и по отношение мястото и значимостта на двата фриза в изобразителната програма на гробницата. Според Г. Китов, вторият фигурален фриз, представящ лов на елени и глигани е „централен и най-важен не само за нас, но и за авторите и посетителите...” (Китов 2004, 162). Сходно е мнението и на И. Маразов по въпроса. Той приема, че „в долния регистър на куполната камера е представена сцена на угощение - финален етап от „мъжките дейности“ (наред с войната и лова).“ и „Може би все пак в долния фриз на фреските от куполното помещение в Александрово пирът е замислен като следващо лова действие, което значи, че на трапезата са се поднасяли и месата на убитите по време на лова животни.“ (Маразов 2005в, 95).

Без да влизам в подробности, тук ще посоча фактите, изискващи различна интерпретация за йерархията на фризовете. Долният фриз, представящ пиршество, жертвоприношение, а вероятно и други сцени, е висок 68 см (Китов 2004, 159), докато фризът с ловни сцени - само 38 см. При това той е разположен на височина

„малко над очите“ (Китов 2004, 162). Ако пресметнем изброените от автора пояси отдолу-нагоре, тя се оказва 221,5 см, т. е. доста високо за основно изображение. Ако съпоставим основните параметри на гробниците при Александрово и Казанлък се вижда, че при докорацията очевидно са следвани сходни пропорции на разполагане на елементите ѝ.

гробница	Н купола	Д камерата	Н долен фриз	Н горен фриз
Александрово	≈ 3.40 м	3.30 м	68 см	38 см
Казанлък ⁸	3.20 м	2.62 м	59 см	29 см

Вече бяха посочени сходствата на растителните ластари, използвани в предгробните помещения на двете гробници, които се явяват елемент на общи декоративни тенденции. Съпоставките и на по-малките пояси, както и наличието на пояс от помпейско червено и други елементи, също свидетелства за общи декоративни традиции. Множеството известни данни относно организацията и елементите на декорацията на Казанлъшката гробница и паралелите им сред паметниците на архитектурата и монументалната живопис от ранноелинистическата епоха недвусмислено доказват, че те са местно отражение на основните тенденции в тази епоха (Стоянова 2005, 303-305, с лит.). И това не е никак странно, с оглед на факта, че Тракия, особено на юг от Хемус е била част от елинистическото културно *койнέ*.

В контекста на тези бележки считам, че в изобrazителната програма на Александровската гробница е налице сходна организация - долен фриз с основни послания, за съжаление частично и лошо запазен, и горен, чийто изображения допълват програмата. Както и при Казанлък, ядрото на основния фриз е сюжетът „погребално угощение“, чиято семантика в светлината на посоченото вече за паметниците от Средиземноморието вероятно съдържа и идеята за хероизацията на „стопанина“ на гробницата, допълнена от картината на ловните му изпитания и подвизи. Сцената с жертвоприношение на бик, разпозната в долния фриз от Г. Китов, както бе посочено в началото, не произтича от ловните епизоди, представени в горния фриз, а е свързана с цикъла на хероическия банкет. Подобен елемент е представен в пространната изобразителна програма на един от най-известните хероони от Ликия от началото на IV в. пр. Хр.⁹ - този от Триса

⁸ Василева 2005, 125-155.

⁹ Oberleitner датира хероона от Триса между 380 и 370 г. пр. Хр.- Oberleitner 1994, 61, а Е. Стюарт ок. 370 г. (А. Stewart 1990, 171-172, fig. 475).

(Oberleitner 1994, 44, 46, Abb. 92, 97-98).

Относно интерпретацията на първата и четвъртата фигури като Великата богиня - майка, се налагат някои сериозни възражения. 1. Първата от фигурите, която е сравнително добре запазена, е по-ниска от седналия до нея мъж. 2. Представена е с къс хитон. Тези детайли са в противоречие с познатите изображения, дори в Тракия, на матронални богини, винаги представяни с дълъг хитон. И в Казанлъшката (жената с поднос вляво от владетеля) и в Свещарските гробници (жената, поднасяща венец към главата на владетеля), женските персонажи, които основателно се идентифицират с някое от превъплъщенията на Великата богиня-майка, освен с посоченото матронално облекло, са изобразени по-високи от останалите персонажи¹⁰. В Казанлъшката гробница художникът дори е нарушил границата на следващия пояс - очевидно преднамерено.

Смятам, че може да се предложи друга интерпретация и за първата и четвъртата фигури от фриза (от ляво на дясно). По-вероятно е тези персонажи да са прислужващи и да поднасят вино на участниците в банкет. В гръцкия симпозион такива са един или двама юноши-виночерпци. Релефите, представящи *le banquet couché* ги изобразяват от едната или от двете страни на пируващите да изливат вино от амфора в кратер, да го размесват и разливат в ритони, кантароси или фиали, които подават на възлегналите участници в пира (Tönges-Stringaris 1965, Pfhul, Möbius 1979, Dentzer 1982). В Александровския фриз участниците в угощение (погребално, хероически банкет или по-вероятно в контекста на гробницата - и двете), са седнали върху столове и тронове по тракийска традиция. В досегашната литература е обърнато внимание, че Ксенофонт (Anab. VII. 3; вж цитата по-долу) специално отбелязва тази особеност за елинската си аудитория, описвайки пира при Севт (Маразов 2005в, 132). Досега това беше представено в основната сцена при Казанлъшката гробница и след появата на Александровската може да се очаква откриването и на други подобни паметници от Тракия.

Тук ще цитирам по-дълъг откъс от споменатия разказ на Ксенофонт, като основа за дискусията относно характера на съдовете представени в сцената от Александрово. „Като се събрали най-знатните от при-

състващите тракийци и военачалници-те, и стотниците на гърците, и пратеници от градовете, колкото имало, те **насядали в кръг**, за да обядват. След това били внесени за всички гости **триножни маси**, около **двадесет** на брой. Те били пълни с парчета месо, на които били забодени големи пити от подквасен хляб. Но ястията били слагани най-много пред гостите, защото имало такъв обичай; ... **Рогове, пълни с вино**, били разносяни, но когато виночерпецът дошъл с **рога** при Аристееас, той, като забелязал, че Ксенофонт вече не яде, рекъл: „На оня дай: защото той е вече свободен, а аз съм още зает...“ Севт, като чул, че говори, попитал виночерпеца, какво казва. А виночерпецът му предал смисъла, защото разбирал гръцки. А като продължавало пиенето, дошъл един тракиец, който водел със себе си един бял кон, взел **рог**, напълнен с вино, и рекъл: „Пия наздравица за тебе, Севте, и ти подарявам тоя кон: с него преследвай, когото искаш, и ти ще го догониш, а отстъпваш ли, не бива да се боиш от неприятеля си...“ Друг пък довел един млад роб и го подарил по същия начин, като пил по-напред наздравица. А трети поднесъл на Севта дрехи за съпругата му. И Тимасион му пил наздравица и му подарил една сребърна **фиала** и един килим, който струвал десет мини... А Ксенофонт недоумявал, какво да направи, и то защото тогава той **седял** като почетен гост в най-близкото до Севта **кресло** (*δίφρων*) Хераклид пък накарал виночерпеца да му подаде рога. Ксенофонт обаче бил вече си попийнал и станал смел, та взел рога и казал: „Аз пък, Севте, ти поднасям в дар себе си и тия свои другари, та да ти бъдат верни приятели...“ А Севт станал, изпил заедно с него виното и излял върху себе си останалите капки вино от рога.“ (Xenoph. Anab. VII. 3).

Съвсем скоро, сред материалите от разкопките на втори тракийски некропол при Добрина бе публикуван напълно запазен глинен рог (Василчин 2006, 104, кат. № 28, табл. IV). Датиран е в края на V - началото на IV в. пр. Хр. (Cullin-Mingaud, Doncheva, Land 2006, 98, cat. No 144). Този екземпляр е засега единственият изцяло запазен съд от този тип. Наред с качествената си изработка, имитираща метален съд, той е изключително важен за прецизиране на въпроса за ритуалните съдове, използвани от тракийските аристократи през класическата и елинистическата епоха в угощенията, които, както личи от текстовете у Ксенофонт и Диодор, имат дълбок социален и политически контекст.

¹⁰ За Казанлъшката гробница срв. Рабаджиев 2002, 57-58 с дискусията в литературата в бел. 7-15; за Свещарската - Fol, Chichikova, Ivanov, Teofilov 1986, 112.

В първичната публикация и в цитирания каталог, съдът е определен като ритон. Това е отражение на традиционното схващане, наложено не само в българската литература, за тъждество между ритон и рог. Като пример може да се посочи сребърният рог от гроб I от архаичния некропол при Требенище, назован от Б. Филлов „сребърен рог за пиене“ (Silbernes Trinkhorn) (Filow, Schkorpil 1927, 10, 30 No 35, Taf. VI), но в съвременната литература е наричан ритон (Маразов 1978, 22, обр. 17; Копова 1995, 196, 197). Коректната и по-подробна информация, предоставена ми от колегата И. Василчин¹¹, показва, че съдът от Добриня завършва без отвор в долния си край, т.е. това е рог/чаша за пиене (Василчин 2006, 104, кат. № 28, табл. IV. РИМ Варна инв. № 11002). Много е вероятно по подобен начин да е завършвал и отдавна публикувания от М. Мирчев глинен съд от гроб 37 в некропола при Равна, чийто долен край е отчупен (Мирчев 1962, 118, 127, обр. 18, табл. XXIX.5).

Неотдавна, бе обърнато внимание на нуждата от функционално разграничаване на ритоните от роговете и по отношение на съдовете от богатите скитски гробни комплекси (Власова 2001, 20, 22). И днес този проблем остава актуален, тъй като и в руската (съветската) и украинската литература, повечето автори не разграничават функционално рога от ритона (Рябова 1991). Може би тук следва да се спомене и мнението, че ритоните са не особено многобройни на фона другите ритуални съдове в банкетните сервизи, факт открояващ особената им (специална) роля в култовата практика (Рябова 1991, 154-155). Авторката подчертава, че по-голяма част от ритоните от гробове на скитски аристократи датират от IV в. пр. Хр.

Сред откритите през последните години паметници на тракийската торевтика има още един, който е важен като обективен аргумент в тази дискусия. В една от апликациите за конска амуниция от Пейчова могила при Старосел е представен за пръв път, засега, в сигурен тракийски паметник конник, поднасящ към устата си рог. Съдът обаче е назован ритон (Китов 2003, 31, обр. 36; срв. Маразов 2005в, ил. с. 19). В контекста на разказа на Ксенофонт, цитиран по-горе, струва ми се нещата са ясни.

Изхождайки от изложеното дотук, бих предложил и прецизиране на типа съд, държан от персонажите, които вече опре-

делих като виночерпци. Смятам, че те поднасят на седящите до тях аристократи не ритон (сребърен или златен), а рог. Това със сигурност се отнася за съда в ръцете на първата фигура. Вертикалното положение и захващането под устието, като висока чаша, е категорично указание за подобно тълкование. То има паралели, както в гръцката вазопис, така и в някои тракийски паметници.

Според С. Ебингхаус, оскъдното количество ритони от неблагоприятни материали подсказва, че широките слоеве от населението в Тракия са продължавали да пият от рогове или други чаши (Ebbinghaus 1999, 422)¹². Действително, през IV в. пр. Хр. докъм началото на III в., когато очевидно започват да стават популярни ритони, изработени от сребро, глинените версии на реални ритони (с втори отвор) са крайно ограничени - такива са ритоните или фрагменти от такива от Карлово, Перник, Мандренското езеро, устието на Ропотамо и Анево (Цончев 1959, 102-103, № 19, обр. 22-23; Чангова 1981, 89, обр. 44. 3; Карайотов 1975, 26-28, ил. с. 28-29; Karayotov 2002, 562, fig. 3-4; Стоянов 2003, 132, обр. 1.1.).

В разказа на Диодор, с очевидни морализаторски мотиви, представящ начина по който гетският владетел Дромихайт се отнесъл с пленения Лизимах, има интересни данни, свързани с настоящата дискусия. Според разказа, гетският цар „... поканил на угощение Лизимах, заедно с приятелите му и най-близките си люде измежду тракийците. Той приготвил два дивана за Лизимаха и за неговите хора и ги послал с пленените царски постилки, а за себе си и за своите другари наредил прости дивани, покрити със слама. Също така били приготвени два вида ястия. На тях сложил на сребърна маса голямо изобилие от разнообразни гозби, а на тракийците скромно приготвени зеленчуци и месо върху проста дъсчена маса ...на тях наливал вино в сребърни и златни чаши, а на своите люде - в чаши от рог и от дърво, както бил обичаят у гетите. Когато пирът бил в разгара си, той напълнил **най-големия рог**, обърнал се към Лизимаха с обръщението „татко“ и го запитал, кое угощение му се струва по-достойно за един цар, македонското или тракийското... Лизимах отговорил, че македонското му се струва по-достойно ...“ (Diod. XXI, 12)¹³.

¹¹ Използвам случая да благодаря и за качествената фотография, която колегата Василчин беше любезен да ми предостави.

¹² От друга страна, тя изказва интересната хипотеза, че ритонът с роговидно тяло бил много по-популярен в Тракия заради сходството с роговете за пиене (Ebbinghaus 1999, 421-422).

¹³ Преводът на текста е по Кацаров, Дечев 1949, 199.

Може би разликата между практиката на елините и жителите на Тракия и други съседни „варварски“ култури е, че първите принасят реални банкетни сервиси и паноупии в светилищата, или ги изобразяват върху надгробни или вотивни плочи с т. нар. сцена на *banquet couché* (Dentzer 1982, 480-490, 501-503), а вторите ги поднасят (в пълни комплекти или части от тях) в гробовете на хероизирани покойници. В специална студия Х. Хофман показва, че употребата на глинени ритони (с животинска глава) в атически гробове от началото на V в. пр. нататък отразява ренесанс на ритуалната им употреба, като атрибут на хероическия банкет, във връзка със сближаването между култа към Дионис и

култа към хероите. Поднасянето им в гроба на мъртвия отразява надеждата за спасение и безсмъртие чрез алузията с бога (Hoffmann 1989). В подобна насока е мнението, че тарентинските глинени ритони от IV в. пр. Хр. са изработени за погребалния ритуал и това би могло да се отнася и за много апулийски вази с погребални сцени (Kurtz, Boardman 1971, 213).

Възможно е, художникът да е представил рога с цел да засили хероическото, легендарното внушение, тъй като в ранноелинистическата епоха, на която принадлежи и Александровската гробница, рогавете вече са излезли от мода в Тракия, доколкото може да се съди от инвентара на неогребалните гробни комплекси от това време.

Цитирана литература:

- Василева 2005:** Д. Василева. Тракийските гробници. Архитектурно-метрично изследване. (Studia Archaeologica Universitatis Serdicensis, Suppl. 3). София, 2005.
- Василчин 2006:** И. Василчин. Втори тракийски некропол при с. Добриня, Провадийско. - Известия на Народния музей Варна, 40 (55), 91-123.
- Власова 2001:** Е. В. Власова. Сосуды в форме рога из Семибратных курганов. - В: Ювелирное искусство и материальная культура. Издательство Государственного Эрмитажа, Санкт-Петербург, 20-26.
- Дечев, Кацаров 1949:** Д. Дечев, Г. Кацаров. Извори за старата история и география на Македония и Тракия. София, 1949.
- Димитров 1966:** Д. П. Димитров. За датата на стенописите от тракийската гробница при Казанлък. - Археология, 1966, 2, 1-13.
- Домарадски, Танева 1998:** М. Домарадски, В. Танева. Емпорион Пистирос, 2, Тракийската култура в прехода към елинистическата епоха. Септември, 1998.
- Живкова 1973:** Л. Живкова. Казанлъшката гробница. София, 1973.
- Китов, 1996:** Г. Китов. Могилата Голяма Арсеналка. - Археология, 1996, 4, 31-42.
- Китов 2003:** Г. Китов. Тракийски култов комплекс Старосел. Варна, 2003.
- Китов 2004:** Г. Китов. Гробницата в Александрово. - Известия на Исторически музей Хасково, 2, 2003, София, 2004, 149-175.
- Китов 2005а:** Г. Китов. Александровската гробница - нови факти и наблюдения. - В: Съкровището. Научна конференция Сливен, 2003 г. МИФ, 10. София, 2005, 127-141.
- Китов 2005б:** Г. Китов. Александровската гробница - авторство на стенописите и някои кон-
- ски амуниции от Тракия и Скития. - В: Траките и околният свят. Научна конференция, Шумен 2004 г., МИФ 9, София, 2005, 149-164.
- Китов 2005в:** Г. Китов. Александровската гробница. Варна, 2005.
- Маразов 1978:** И. Маразов. Ритоните в древна Тракия. София, 1978.
- Маразов 2005а:** И. Маразов. Heterotopia на Древна Тракия, 1. Могила, гробница, погребални дарове. - В: Траките и околният свят. Научна конференция Шумен, 2004 г. МИФ, 9, София, 2005, 73-121.
- Маразов 2005б:** И. Маразов. Могили, гробници, епос, иконография. - В: Съкровището. Научна конференция Сливен, 2003 г. МИФ, 10. София, 2005, 93-126.
- Маразов 2005в:** И. Маразов. Тракийският войн. София, 2005.
- Мирчев 1962:** М. Мирчев. Раннотракийският могилен некропол при с. Равна - Известия на Археологическия институт, 25, 1962, 165-185.
- Рабаджиев 2002:** К. Рабаджиев. Елински мистерии в Тракия. Опит за археологически прочит. София, 2002.
- Рябова 1991:** В. О. Рябова. Культові посудини Скіфії. - В: Толочко, Мурзин 1991, 153-156.
- Стоянов 2003:** Т. Стоянов. Един необичаен ритон от с. Анево, Карловско. - В: Академични четения в чест на професор Зл. Гочева. (НБУ, Годишник на Департамент „Средиземноморски и източни изследвания“, 1, 2002), София, 2003, 132-140.
- Стоянова 2005:** Д. Стоянова. Някои наблюдения върху ордера и архитектурната декорация на Казанлъшката гробница. - In: Т. Stoyanov, М. Tonkova, Ch. Preshelev, Ch. Popov (eds.) Studia in Honorem Lubae Ogdenova-Marinova. Veliko Tarnovo, 2005, 302-309.

- Толочко, Мурзин (ред.) 1991:** П. П. Толочко, В. Ю. Мурзин. Золото степу. Археологія України. Шлезвиг, 1991.
- Филов 1937:** Б. Филов. Куполните гробници при Мезек - Известия на Българския археологически институт, 11, 1937, 1-107.
- Цончев 1959:** Д. Цончев. Сивата тракийска керамика. - Годишник на Народния археологически музей в Пловдив, 3, 1959, 95-133.
- Чангова 1981:** Й. Чангова. Тракийското селище от I хил. пр. н. е. - В: Перник, 1. Поселищен живот на хълма Кракра от V хил. пр. н. е. до VI в. на н. е. София, 52-104.
- Andronikos 1989:** M. Andronikos. Vergina. The Royal Tombs. Athens, 1989².
- Archibald 1983:** Z. Archibald. Greek Imports: Some Aspects of the Hellenic Impact on Thrace. - In: Ancient Bulgaria. Papers presented to the International Symposium on the Ancient History and Archaeology of Bulgaria, University of Nottingham, 1981, Nottingham 1983, 304-321.
- Archibald 1985:** Z. Archibald. The Gold Pectoral from Vergina and its Connections. - OJA, 165-181.
- Busenbender 2002:** A. Busenbender. Zur Verwendung von Matrizen am Beispiel des Mezek-Pektoralen. - In: A. Fol (ed.) Thrace and Aegean. Proceedings of the Eighth International Congress of Thracology, Sofia 2000, Sofia, 2002, 533-540.
- Cullin-Mingaud, Doncheva, Land (eds.) 2006:** M. Cullin-Mingaud, M. Doncheva, Ch. Land. Des Thraces aux Ottomans. La Bulgarie à travers les collections des musées de Varna. Catalogue d'exposition. Montpellier. 2006.
- Dentzer 1982:** J.-M. Dentzer. Le motif du banquet couché dans le Proche-Orient et le monde grec du VIIe au IVe siècle avant J.-C. Roma, 1982 (BEFAR, vol. 246).
- Ebbinghaus 1999:** S. Ebbinghaus. Between Greece and Persia: Rhyta in Thrace from the Late 5th to the Early 3rd Centuries B.C. - In: G. Tsetschladze (ed.) Ancient Greeks. West & East. Brill, Leiden-Boston-Köln, 1999, 385-425.
- Ebbinghaus 2000:** S. Ebbinghaus. A Banquet at Xantos. Seven Rhhyta on the Northern Cella Frieze of the „Nereid“ Monument. - In: G. R. Tsetschladze, A. J. N. W. Prag, A. M. Snodgrass (ed.) Periplous. Papers on Classical Art and Archaeology presented to Sir John Boardman, Thames & Hudson, London, 98-109.
- Filow, Schkorpil 1927:** B. Filow, K. Schkorpil. Der archaische Nekropole von Trebenischte am Ochrida-See. (W. de Gruyter) Berlin und Leipzig, 1927.
- Fol, Chichikova, Ivanov, Teofilov 1986:** A. Fol, M. Chichikova, T. Ivanov, T. Teofilov. The Thracian Tomb near the Village of Sveshtari. Sofia, 1986.
- Fol 1991:** A. Fol. The Chariot Burial at Mezek. - In: The Celts. Milano, 1991, 384.
- Hachmann 1995:** R. Hachmann. Männer- und Frauentracht in Thrakien. - Thracia, 11, 1995 (Studia in honorem Alexandri Fol), 203-240.
- Hoffmann 1989:** H. Hoffmann. Rhyta and Kantharoi in Greek Ritual. - Greek Vases in the Paul Getty Museum, 4, Malibu, California, 131-166.
- Karayotov 2002:** I. Karayotov. Nouveaux monuments des villes antiques du littoral ouest de la mer Noire. - В: πύθη. Изследвания в чест на проф. Иван Маразов, София 2002, 558-567.
- Kitov 1996:** G. Kitov. The Thracian Valley of the Kings in the region of Kazanluk. - Balkan Studies, 37, 1, 1996, 5-34.
- Konova 1995:** L. Konova. The necropolis from Trebenište - Studies and problems. - Thracia, 11, 1995 (Studia in honorem Alexandri Fol), 195-202.
- Krauß 1996:** D. Krauß. Hochdorf III. Das Trink- und Speiseservice aus dem späthallstattzeitlichen Fürstengrab von Eberdingen-Hochdorf. Forschungen und Berichte Vor- und Frühgeschichte. Baden-Württemberg, Stuttgart, 1996.
- Kurtz, Boardman 1971:** D. Kurtz, J. Boardman. Greek Burial Customs. London, 1971.
- Oberleitner 1994:** W. Oberleitner. Das Heroon von Trysa. Ein lykischer Fürstengrab des 4. Jahrhunderts v. Chr. - Antike Welt, Sondernummer, 1994.
- Ogdenova-Marinova 1961:** L. Ogdenova-Marinova. Les cuirasses de bronze trouvée en Thrace. - Bulletin de Correspondance hellénique, 85, 1961, 501-535.
- Ogdenova-Marinova 1969:** L. Ogdenova-Marinova. Les motifs décoratifs des armures en Thrace au IV siècle av. n. ère. In: Actes du Ier Congrès International des Etudes Balcaniques et Sud-Est Européennes 1966, Sofia, 1969, 2, 397-418.
- Palagia 1998:** O. Palagia. Alexander the Great as lion hunter. The fresco of Vergina Tomb II and the marble frieze of Messene in the Louvre. - Minerva, 4, 1998, 25-28.
- Pfuhl, Möbius 1979:** E. Pfuhl, H. Möbius. Die ostgriechischen Grabreliefs, Band 1-3, 1977, 1979, Mainz.
- Pollitt 1986:** J. J. Pollitt. Art in the Hellenistic Age. Cambridge, 1986.
- Siebert 1998:** G. Siebert. L'image de la Thrace à Athènes à l'époque classique. - Pulpudeva, 6, Sppl. 1998, 79-89.
- Stoyanov T. 2005:** T. Stoyanov. The Mal-tepe Complex at Mezek. - In: The Culture of Thracians and their neighbours. Proceedings of the International Symposium in memory of M. Domaradzki, Kazanlak 1999, Oxford, BAR Archaeopress, International series. 2005, 123-128.
- Stewart 1990:** A. Stewart. Greek Sculpture. An Exploration. New Haven & London, 1990.
- Tönges-Stringaris 1965:** R. N. Tönges-Stringaris. Das Griechische Totenmahl. - Mitteilungen des Deutschen Archäologischen Instituts. Athenische Abteilung, 80, 1956, 1-99.
- Tsibidou-Avloniti 2002:** M. Tsibidou-Avloniti. Excavating a painted Macedonian tomb near Thessaloniki. An astonishing discovery. - In: M. Stamato-poulou, M. Yeroulanou (eds.) Excavating Classical Culture. Recent Archaeological Discoveries in Gree-

ce. Studies in Classical Archaeology I. BAR, International Series, 1031. Oxford, 91-97.

Valeva 2005: J. Valeva. The Painted Coffers of the Ostrusha Tomb. Sofia, 2005.

Valeva 2006: J. Valeva. Late Classical and Early Hellenistic Scroll Ornament. - In: S. Mucznik (ed.) ΚΑΛΑΘΟΣ Studies in Honour of Asher Ovadiah, Assaph 2005-2006. Studies in Art History, 10-11, Tel Aviv University, 451-482.

Τσιμπίδου-Αυλονίτη 1999: Τσιμπίδου-Αυλονίτη. Η ζωφόρος του νέου μακεδονικού τάφου στον Άγ. Αθανάσιο Θεσσαλονίκης. Εικονογραφικά ζητήματα - In: Papers of the Sixth International Symposium on Ancient Macedonia, Thessaloniki, 1996, (1999), 1247-1259.

Φάκλαρις 1991: Π. Φάκλαρις. Περιτραχήλιον. - ΑΔ, 40, 1985 (1991), 1-17.

On the pictorial program of the Aleksandrovo tomb (Summary)

Totko Stoyanov

New details of the lower frieze from the burial chamber of the tomb at Aleksandrovo have appeared in the latest publications about the mural paintings in this remarkable monument. A comment on the form and function of the silver and gold rhytons, represented there according to G. Kitov, as well as their context, are the subject matter of this article.

This paper makes the point that the lower frieze in the burial chamber of Aleksandrovo tomb, depicting a feast, comes first in keeping with the logic of tracing the 'pictorial program' of the burial chamber. In other words, what is represented there logically precedes the message of the upper frieze with the hunting scenes. Therefore, we should accept, bearing in mind the similar organization of the decorative space of the dome, that the lower (positioned higher) frieze at Aleksandrovo will correspond to the lower frieze from the burial chamber in Kazanlak tomb, representing a funeral feast, whereas the upper hunting scene frieze at Aleksandrovo will respectively match the one with the chariots at Kazanlak. What else, besides a heroic feast, might the multi-figural composition from the first and basic frieze in Aleksandrovo tomb symbolize, is a question one can hardly answer today.

A new interpretation has been proposed concerning the first and the fourth figures of the frieze (from left to right). It is highly likely that the characters portrayed there have a servant status - they serve the wine to the participants in the feast. In the Greek symposium and in the pictorial representations of heroic feasts, this role is played by one or two young men: cup-bearers. The reliefs presenting *le banquet couché* picture them on one or both sides of those celebrating, pouring wine from an amphora into a

krater, mixing it and filling up rhyta, kantharoi or phialai, and passing them to the reclining feast participants.

A more precise specification of the vessel type held by the depicted characters has been proposed in the article; according to the author it is a drinking horn rather than a silver or gold rhyton. This is particularly true of the vessel held by the first figure on the left. Its vertical position and the way it is being held under the mouth, as with a tall cup, is an unconditional indication of the above interpretation. It has its parallels not only in Greek vase decoration, but in certain Thracian artifacts as well. Until now, insufficient attention has been paid to the symbolism of the rhytons and drinking horns found in Thracian burial contexts. This is why a great number of the discovered horns or images of horns in monuments of Thracian *toreutics* have inaccurately been referred to as rhytons rather than horns.

The difference has been pointed out between the practices of the Greeks, on the one hand, and of the inhabitants of Thrace along with other neighboring 'barbarian' cultures, on the other hand, concerning the use of the feast sets. The former used to bring real feast sets and panoplia in the sanctuaries or depict them upon tombstones and votive tablets with the so-called scene of *banquet couché*, whereas the latter brought them (either the full sets or only parts) in the graves of heroified dead. It is possible that the artist painted horns in order to strengthen the impression of fabulous heroism, in view of the fact that in the early Hellenistic period (the time of the Aleksandrovo tomb), the horns had already been out of fashion in Thrace, so far as we can judge by the grave goods in the unlooted tombs from that time.

Some elements of the decorative system have been indicated in connection with the general interpretation of the Aleksandrovo friezes that suggest a dating for the tomb (at least for the phase of plastering up and painting of the walls) in the early Hellenistic period or more precisely in the end of the fourth and the first decades of the third centuries BC.

Новооткрит печат на Михаил багатур и багатурският род на Йоан, Сондоке и Михаил

Казимир Попконстантинов

*Посвещавам на 70-годишнината
на чл. - кор. проф. Иван Добрев*

Неотдавна публикувах новооткрит печат на неизвестен βαγατουρ (τοῦ) βασι(λεως τῶν) Βουλγαρων, с което отново поставих проблема за титула и функциите на престолонаследнието в средновековна България, както и за ролята на Ἰωάνν βαγατουρ и Μηχαῖλ βαγατουρ, чиито оловни печати станаха предмет на оживени дискусии и спекулирания (Попконстантинов 2008, 76). Основна причина за това бе фрагментарността на шестте печата на Μηχαῖλ βαγατουρ и на текстовете върху тях. Дълго време се очакваше да се появи печат с добре запазен текст, който да разреши загадката около разчитането на различни части от текста, които досега не са били задоволително преодоляни от първоиздателите им. В досегашните публикации, посветени на известните общо 9 печата на Ἰωάνν βαγατουρ и Μηχαῖλ βαγατουρ, се предлагаха

различни варианти на четене и интерпретиране на титулатурата на престолонаследника и съотношението ѝ с титлата багатур (Георгиев 1990, 99; 1992, 3-5; Йорданов 2001, 69-75; Попконстантинов 2008, 75-87).

Затова новооткритият печат на Μηχαῖλ βαγατουρ,¹ седми поред и с най-добре запазен текст сред намерените досега печати (пет в Равна и един в Смядово), дава надежда за окончателно решаване на въпроса за правилния начин на изписване и предаване на дискутираната титла канά

¹ Печатът на Μηχαῖλ βαγατουρ ми бе предоставен за публикуване от колекционер, който твърди, че е намерен в манастира при Равна, Провадийско. Изказвам своята благодарност за доверието, което ми бе оказано и за възможността този великолепен екземпляр да стане достояние на науката. Лабораторният металографски анализ показва, че печатът е оригинален, а не съвременен фалшификат.

Обр. 1. Новооткрит печат на Μηχαῖλ βαγατουρ

Α. + Κύριε βοήθη τῷ σῷ δούλῳ; Β. Μηχαῖλ βαγατουρ κανε ηρετχ θηνος
(По Казимир Попконстантинов)

Fig. 1. Newly discovered seal of Μηχαῖλ βαγατουρ

Α. + Κύριε βοήθη τῷ σῷ δούλῳ; Β. Μηχαῖλ βαγατουρ κανε ηρετχ θηνος
(After Kazimir Popkonstantinov)

ηρτχ θηνος на престолонаследниците на царете Борис (852-889) и Симеон (893-927).

Оловният печат, предмет на настоящата статия, принадлежи на Μηχαήλ βαγατουρ и е поредният, шести, оловен печат, намерен в княжеския манастир от 889 г., посветен на „Св. Богородица“ при Равна².

Печатът е с плътно ядро (с дебелина 2 мм), добре центриран и с прецизно изпълнен отпечатък. Размерите му са следните: диаметър на ядрото - 23 мм; на зрънчестия кръг с вметения от двете страни надпис - 20 мм; височина на буквите 1-3 мм. (обр 1 1-2).

Лице: Между зрънчестия кръг и двойно пресечения патриаршески кръст върху тристъпален „постамент“ отчетливо е изписан кръгов надпис: + κ(ύρι)ε βοήθη τῷ σῶ δοῦλω. Каналът за шнура пресича дясната половина на надписа, без да го нарушава.

Опако: В зрънчест кръг е вметен петредов надпис, който завършва с четириточковиден кръст:

+ Μηχαήλβαγατουρκανέηρτχθηνος

Общото между седемте печата на Μηχαήλ βαγατουρ е легендата, текстът върху лицевата и обратната част, както и изображението на „патриаршески“ кръст върху тристъпален „постамент“. Сега, след появата на поредния печат на Μηχαήλ βαγατουρ от Равненския манастир, се налага да допълня, че лицевата част на новооткрития печат има точни паралели с петия печат от Равна и с печата от Смядово (Йорданов 2001, 69-74; Йорданов 2004, 240) както по отношение на размерите на кръста и неговото оформление, разстоянието между трите „стъпала“³, така и по отношение на графиката на всички графеми, еднаквото разстояние между тях в текста: + Κ(ύρι)ε βοήθη τῷ σῶ δοῦλω Μηχαήλ βαγατουρ κανέ ηρτχ θηνος (Попконстантинов 2008, 76-77). И двата екземпляра произхождат от една и съща матрица (булотирион). Със своята запазеност и отчетливо изписан пълен текст на титлата на престолонаследника, новият печат на Μηχαήλ βαγατουρ, сравнен с двата печата на Йоан багатур, в които тя е предадена по същия начин (само с тази разлика, че наставката завършва на - ηνω, а не на - ηνος), показва традицията при изготвянето на този вид печати. Същевременно, новооткритият печат слага край, от една страна, на съмне-

нията и дискусииите относно начина на изписване на титлата, а от друга показва, че по същия начин тя е предадена и върху публикуваните пет частично запазени печата от Равна,⁴ видно от запазения върху тях текст (Георгиев 1990, 99; Йорданов 2001, 73; Попконстантинов 2008, 78). Дълго време тази част от текста представляваше трудност, не толкова в разчитането, тъй като буквите са запазени доста добре, особено при печата на Ιωάνν βαγατουρ, а в тълкуването на „усложнената“ от първоиздателите титулатура.

На основание единственият цялостно запазен текст върху новооткрития печат, пълният текст на седемте фрагментирани печата гласи:

+ Κ(ύρι)ε βοήθη τῷ σῶ δοῦλω Μηχαήλ βαγατουρ κανέ ηρτχ θηνος⁵

Различията между тях се наблюдават в няколко аспекта. Първата разлика е свързана с размерите на ядрото: три от шестте печата от Равна са с диаметър 20 мм, при четвъртия той е 31 мм, петият има диаметър 21 мм, а новооткритият - 23 мм. Те от своя страна се открояват от печата, намерен в Смядово, който е с диаметър 25 мм. Втората разлика се отнася до височината на кръста върху лицевата част, която е еднаква при три от равненските печати, докато при четвъртия и при този от Смядово, е различна. Третата разлика е разстоянието между стъпалата на постаментата, върху които е „стъпил“ кръста. И не последно място трябва да се отбележат палеогр. фските отлики между четирите печата от Равна от една страна и този от Смядово от друга, което се забелязва при анализ на графиката на Β, Δ, Ε, Η, Κ, Μ, Ο, ω, Χ.

⁴ Втората съставка от титлата на престолонаследника - кава ηρτχ θηνος върху печатите на Йоан багатур или канέ ηρτχ θηνος „канартикин“ върху печатите на Михаил багатур, както се вижда от новооткрития печат, е изписана по един и същи начин - ηρτχ θηνος, а не ηρτχ(ι)θ(ι)νος. Във връзка с публикуване на печата от Смядово И. Йорданов с основание отбелязва: „От последния екземпляр установяваме, че титлата е съставена от буквите IPTX | NOC. Учудващо е, че приблизително същите букви са запазени и на двата екземпляра от печата на Йоан - IPTX | HNW. Наличието на ΘΥ там, както бе посочено в предишните публикации, е само едно предположение“. По-подробно вж.: Йорданов 2001, 69-74; Георгиев 1990, 99-103; Попконстантинов 2008, 77-87. Към наблюденията на И. Йорданов ще добавя, че е съвсем естествено и в двете групи печати на Йоан багатур и Михаил багатур титулатурата да е предадена идентично - ηρτχ θηνος.

⁵ В публикувания от И. Йорданов пети печат на Μηχαήλ βαγατουρ (намерен в Равна, днес е в частно лице), който се явява четвърти вариант на тази група печати, текстът върху обратната страна е запазен частично. В р. 4 ясно се чете ηρτθ. Според И. Йорданов между τ и θ има знак за съкращение. По-подробно вж.: Йорданов 2003, табло XXXIII № 127a.

² Петият оловен печат от Равна се намира в частно лице. Публикуван е от проф. дин И. Йорданов. За любезното сведение и публикацията му благодаря още веднъж.

³ Има точни паралели и с печати от комеркиарията Девелт и редица византийски печати, датирани в хронологическите граници на втората половина на IX в.

В заключение на този преглед трябва да подчертая, че деветте печата на Ιωάννη βαγατουρ и Μηχαήλ βαγατουρ се открояват от всички близо 190 владетелски печата на княз Борис, царете Симеон и Петър⁶. Върху лицевата страна на владетелските печати е представено изображение на Иисус Христос и кръгово изписан надпис, а върху обратната им страна - на Св. Богородица и също кръгов надпис (Йорданов 201, 159-166). За разлика от тях върху багатурските печати на Йоан и Михаил на лицевата страна е представен т. нар. патриаршески кръст върху многостъпален „постамент“, а надписите на обратната страна са разположени в пет реда и започват с техните имена⁷. Тези на пръв поглед „незначителни“ детайли, убягнали от вниманието на първоиздателите, дават ключ към решаване на въпроса за притежателите на печатите, и същевременно пораждат съмнения относно твърдението, че печатите на Ιωάννη βαγατουρ и Μηχαήλ βαγατουρ, са печати на цар Симеоновите синове Михаил и Йоан. От съдържанието на двете групи печати става ясно, че титлата багатур се отнася към притежателите на печатите Йоан багатур, Михаил багатур, които са багатури на престолонаследника, а не на цар Симеоновите синове „престолонаследници“ (?). В статията си И. Йорданов (Йорданов 1997, 356-357) загатва за съмненията си относно „датирането и принадлежността на печата на Йоан багатур. и канартикин“: „Ако това е печат на българския престолонаследник от 927 г., то той би следвало да се доближава до тези на Симеон I и Петър I, които по нищо не отстъпват на съвременните печати, дори напротив.“ И допълва „...той се различава по своята палеография рязко от печатите на Михаил канартикин, за които ще стане дума по-долу...Ако го сравним със съвремен-

Обр. 2. Оловен печат на βαγατουρ (τοῦ) βασι(λέως τῶν) Βουλγάρων
Α. + Κύριε (или Θεοτοκε) βοήθει τῷ σῶ δούλῳ

Β. βαγατουρ (τοῦ) βασι(λέως τῶν) Βουλγάρων

(По Казимир Попконстантинов)

Fig. 2. Lead seal of βαγατουρ (τοῦ)

βασι(λέως τῶν) Βουλγάρων

Α. + Κύριε (или Θεοτοκε) βοήθει τῷ σῶ δούλῳ

Β. βαγατουρ (τοῦ) βασι(λέως τῶν) Βουλγάρων

(After Kazimir Popkonstantinov)

ните византийски печати, той бе следвало да се датира най-рано в края на IX в.“ Докато И. Йорданов с основание отбелязва, че от палеографска гледна точка надписите върху печатите на Йоан багатур имат най-близки паралели с владетелските печати на Борис-Михаил, то ми е трудно да се съглася с извода на И. Йорданов, че гравьорът на печатите на Йоан багатур е бил неопитен, тъй като бил „запознат с изписване на надписи върху камък“. Благодарение на отзивчивостта на колежата ст. н. с. В. Пенчев, за което му благодаря още веднъж, имах възможност да работя на място във фонда и експозицията на НИМ и подробно да разгледам оригиналите на печатите на Йоан багатур и Михаил багатур. Подчертаването на редовете е рядка практика и в епиграфските паметници. По-важно в случая е, че палеографията на графемите от двете страни на печата показва опитна ръка в начертанието на детайли в такива знаци особено на Α, Λ, Θ, Ω, Ε и не по-малко на Ο, Υ, Γ, Ν, Κ, Η. И не на последно място начертанието на Β е с характерни особености, специфични за надписите от IX в. Към тези наблюдения ще добавя, че гравьорът е отбелязвал с точки височината на буквите, особеност, която се наблюдава и в редица епиграфски паметници. Няма нищо „варваризирано“ в надписа на печатите на Йоан багатур. Колкото до това дали гравьорът е византиец, това е въпрос, на който може да се отговори доста лесно. Нима владетелските печати на Борис-Михаил, Михаил-мо-

⁶ От публикуваните в корпуса 150 и около 40 намиращи се в частни колекции печати на царете Борис, Симеон и Петър няма нито един, върху който да е изобразен патриаршески кръст, което според мен също поставя под съмнение, че печатите на Михаил багатур на престолонаследника и Йоан багатур на престолонаследника, са на цар Симеоновите синове Михаил и Йоан. За царските печати по-подробно вж.: Йорданов 2001, 159-166.

⁷ По отношение на петредовото изписване на текста върху обратната страна на багатурските печати на Михаил и Йоан, ще отбележим, че те имат паралели по-не засега, единствено с двата печата на княз Борис - Михаил монах, от Бога поставен архонт на България, който може да бъде датиран в хронологическите граници на 889-907 г. Както деветте багатурски печати, така и двата на княз Борис-Михаил монах „нарушават“ традицията на владетелските печати. Дали това се дължи на консервативността на дворцовата канцелария или на други причини се спирам в друга самостоятелна студия.

нах и Симеон са дело също на византийски гравьори, тъй като те са първите печати, след единичните печати на Мавър, патриций и архонт на серимисините и българите, на хан Тервел, двата печата на Телериг патриций, двата златни „медальона“ на хан Омуртаг? Натрупаният опит с изработването на булотириони за печатите излизащи от дворцовата канцелария на българските владетели е дал възможност на гравьора или гравьорите да подготвят булотириони както за печатите на багатури-те Йоан, Михаил, така и на „безименния“ багатур на василевса, видно от тяхното многообразие. Едва ли при налагащата се смяна на всеки булотирион или част от него се е прибегвало до услугите на византийски гравьор?

Багатури на престолонаследниците през IX в.

В публикациите си, посветени на тези печати, с известна уклончивост И. Йорданов отбелязва свързването им с царските синове. Въпреки това, той представя една нетрадиционна схема за примиряване на противоречията, възникнали след публикуването на печатите от Равна (Георгиев 1990, 103). Според него Йоан е престолонаследник на своя по-голям брат Петър, непосредствено след възкачването му на престола през 927 г. (Йорданов 1986, 392-396), мнение оспорено от И. Божилов (Божилов, Гюзелев 1999, 271-278) и П. Георгиев, който предлага своя реконструкция на цар Симеоновите наследници (Георгиев 1992, 11-12), като допълва, че Михаил, най-големият син на Симеон, е заемал позициите на престолонаследник за кратък период от време; а след замонашването му за престолонаследник е обявен Йоан, вторият син. В края на реконструкцията си П. Георгиев отбелязва, че преди своята кончина цар Симеон лишава и Йоан от престолонаследие, и на трона е поставен Петър, от втория брак на царя.

Така, след отъждествяването на притежателите на печатите на Михаил багатур и Йоан багатур с двама от синовете на цар Симеон: с първородния Михаил и с втория (или третия) Йоан, изследователите попаднаха в омагьосан кръг. За това най-вече спомогна съвпадението на имената на багатури-те Михаил и Йоан върху двете печата с изписана титла: *κατά ηγετχ θηνω*, *κατά ηγετχη θήνω*, която съвпада с титулуването на първородния син на цар Симеон, Михаил, канартикин (*κατά-τικεῖνος*), отбелязан в съчинението на император Константин Багренородни „За церемониите във византийския двор“. Съв-

Обр. 3. Оловен печат на Ἰωάννη βαγατούρ
 А. + Κύριε βοήθει τῷ σῷ δούλῳ
 Б. Ἰωάννη βαγατούρ κατὰ ηγετχ θηνω
 (По Казимир Попконстантинов)

Fig. 3. Lead seal of Ἰωάννη βαγατούρ
 А. + Κύριε βοήθει τῷ σῷ δούλῳ
 Б. Ἰωάννη βαγατούρ κατὰ ηγετχ θηνω
 (After Kazimir Popkonstantinov)

сем основателно И. Божилов отбелязва „Смущава възможността и двамата Симеонови синове да са притежавали титла, която се полага само на един от тях - престолонаследника. Колкото до Михаил затруднения няма. Поне за известно време той е бил наследник на престола и притежател на титлата канартикин. Но как да се обясни фактът, че и третият син (ако той е тъждествен с Йоан от печата) е имал същата титла? Идеята, че това е станало едва в 927 г., когато новият български цар Петър, току-що оженил се, все още не е имал деца, обяснява печата, разбира се, но е недостатъчно убедителна.“ (Божилов, Гюзелев 1999, 272). Позволих си този дълъг цитат, за да се види, че всички изследователи, занимавали се през последните години, или докоснали се до анализирането на тези печати, са съсредоточили вниманието си върху титлата канартикин и имената Михаил и Йоан, отъждествявайки ги безспорно със синовете на цар Симеон, без да се съобразят със структурата на текста, нито с гръцките падежни окончания на първобългарски титли. В първобългарските епиграфски паметници някои от титлите, както отбелязва В. Бешевлиев, са съставени от две или повече отделни части и гръцко падежно окончание получава само последният член, тъй като са били схващани като неразделно цяло. Според него „изхождайки от словореда на тюркските езици, в които думата, която играе ролята на прилагателно, се поставя на първо място, може да се приеме, че първата част означава ранга, службата, която е заемал в държавния апарат. Тези съчетания не представляват струпване на титли, а обозначаване на класовата принадлежност и на служебното положение“ (Бешевлиев 1992, 65-67). Съчетанието на почетната титла багатур в

печатите на Михаил багатур, Йоан багатур като βαγατουρ кава ηρτχ θηνω/-νος, а не καὶ ηρτχιθίνος, (в която направената от Ив. Йорданов, П. Георгиев прибавка на υ, ι в ηρτχ θηνω/-νος е излишна, видно от текстовете върху деветте печата на двамата багатури) и особено в третата група печати - βαγατουρ (τοῦ) βασι(λέως τῶν) Βουλγάρων, която показва, че βαγατουρ е със самостоятелно значение и се среща само в сфрагистичните паметници, а не в съчетание както в епиграфските паметници. Към тези наблюдения ще отбележа, че титлата кава ηρτχ θηνω/-νος е на границата на две съставки, в които се явяват колебания. Те надали биха могли да се обяснят само с особеностите на гръцките писмени знаци, свързани с гръцката фонетика. Тук вероятно се отразява несигурността на съставителите на надписите, които на своя и без това несигурен гръцки се стремят да предадат сложността на прабългарската титулатура. Че това е така, е видно и от начина на изписване на кава ηρτχ θηνω в печатите на Йоан багатур и καὶ ηρτχ θηνος в печатите на Михаил багатур. В първата група печати, които са и по-ранни, авторът е предал титлата в *dativus sg.* (съществ. II склонение, в което има имена, които се скланят по II скл., но дат. падеж е равен по форма на родителния); а във втората група титлата е в *gen. sg.* (съществ. III склонение), а не е в именителен падеж, както предлага П. Георгиев (Георгиев 1990, 106). Явно той се е подвел от окончанието -ος в титлата, ко-

ято не е в *nom. sg.*, а е в *gen. sg.*, тъй като е по III скл. Подобни примери се срещат в редица прабългарски епиграфски паметници „...τοῦ ἄρχοντος θρεπτός...“ (N69). Към тази група са същ. имена от трите рода на основи на съгласна (консонантни основи): πομπήν, πομπέν-ος, ὁ; αἰών, αἰώνος, ὁ; δαίμων, ονος, ὁ; ἡγεμών, ὄνος, ὁ; ἀστήρ, ἑρος, ὁ и др. Тяхната основа се намира като се махне окончанието -ος за *gen. sg.* А словосъчетанието καὶ ηρτχ θηνος спада към същ. от III скл. Съотношението между окончанието или наставките в двата случая е крайно интересно, но неговото разглеждане би ни отвело встрани от същността на настоящата задача. Двете групи печати дават основание да се предположи, че поне в част от сложните съчетания в прабългарските титли, дошли до нас запазени в надписи върху колони и сфрагистични паметници на гръцки език, ще продължават да поставят доста въпроси докато те се разглеждат едностранчиво. Това се потвърждава от начина на предаване на престолонаследническата титла κανάρτικεῖνος (Mikkola 1925, 132-133; Beševliev 1932, 13-15; Feher 1936, 58-62; Menges 1958, 446), отбелязана в съчинението на император Константин Багренородни „За церемониите във византийския двор“ (Constantini Porphyrogeniti. I, 781-782) и начина на изписване върху оловните печати на Йоан багатур и Михаил багатур. Така възниква въпроса, в каква посока е станала тази промяна, какво прабългарско произношение се крие зад писмената форма на тази титла в съчинението на Константин Багренородни и в оловните печати? Кой от авторите е по-близо до това произношение - този на съчинението „За церемониите във византийския двор“ или тези на текста в двете групи печати?

Този въпрос се налага особено от фактите отбелязани по-горе, относно различните графични варианти в многократно упоменатите византийски и български паметници, които вероятно са отражение на езиковите навици на съставителите на надписите, българи, знаещи гръцки или имаме форми, които се мъчат да предадат на гръцки неизвестни нам прабългарски синтактични съчетания. И накрая ще добавя, че сложността на разрешаване на тези въпроси проличава най-добре не от данните на съчинението „За церемониите във византийския двор“, където нормите на строго спазваното традиционно писане покриват несъответствията между графиката и изгласа, а тъкмо текстовете в сфрагистичните паметници, чиито съставители поради зна-

Обр. 4. Оловен печат на Μιχαήλ βαγατουρ
Α. + Κύριε βοήθει τῷ σῷ δούλῳ
Β. Μιχαήλ βαγατούρ καὶ ηρτθ(ηνος)
(По И. Йорданов)

Fig. 4. Lead seal of Μιχαήλ βαγατουρ
Α. + Κύριε βοήθει τῷ σῷ δούλῳ
Β. Μιχαήλ βαγατούρ καὶ ηρτθ(ηνος)
(After Ivan Yordanov)

чително по-малката зависимост от гръцката писмена традиция усещат много по-силно тези несъответствия и в колебливите си изписвания намират една по-близка връзка между живата езикова действителност и нейното графично отражение.

В досегашните проучвания, посветени на деветте оловни печата на багатурите на престолонаследника, титлата багатур е оставена на втори план и не е разглеждана самостоятелно, а е интерпретирана като неразделна част от престолонаследническата *κανάρτικείνος* отбелязана и предадена фонетично точно⁸ в съчинението на император Константин Багренородни „За церемониите във византийския двор“. Това обаче е в разрез както с четирите печата от другата група печата с легендата *κύριε βοήθει τῷ σῷ δούλῳ βαγατουρ* (тоῦ) *βασι* (λέως τῶν) *Βουλγάρων* (обр. 2 а, б), така и с палеографските особености, изображението върху лицевата част и други характерни особености на тези печата, които вече изтъкнах по-горе (Попконстантинов 2008, 76-78).

Изложените съображения, свързани с текстовете върху печатите, определят подхода ми към един словообразователен тип, чиито възможности и граници на употреба в рамките на прабългарския материал трябва да бъдат изяснени преди всичко чрез обстоен анализ на този вид домашни извори, които не са се запазили в пълното си разнообразие, необходимо именно за прилагане на подобен подход. Но и тринадесетте налични, са достатъчни за разрешаването на този сложен въпрос, който възниква винаги при всеки пример от запазения и предаден с гръцко писмо прабългарски езиков материал. Това проличава най-добре не толкова от данните на византийски и други автори, където нормите на едно строго спазвано традиционно

писане покриват несъответствията между графика и изговора. Именно епиграфските и напоследък сфрагистичните паметници, чиито съставители, поради значително по-слабата си зависимост от гръцката писмена традиция, усещат много по-добре тези несъответствия и в колебливите си изписвания дирят по-пълно съответствие между живата езикова действителност и графичното ѝ отражение. Този факт изисква по-голяма прецизност, когато въз основа на домашни извори, като оловните печата, се възстановява звуковия състав на някои прабългарски думи, както е в конкретния случай с *καὲ η̅ρτχ θη̅νος*, а не *καὲ η̅ρτχι θυ̅νος* (Георгиев 1990, 99-103; Йорданов 2001, 69-74).

След всичко отбелязано дотук следва логичният въпрос възможно ли е тези девет печата с титлата *βαγατουρ*, съчетана с *κανάρ η̅ρτχ θη̅νω*/ - *η̅νοσ*, да бъдат отъждествени с личности извън владетелското семейство? Ключ за правилното тълкуване на тази титулатура дава текстът върху четирите печата от третата група: *βαγατουρ* (тоῦ) *βασι*(λέως τῶν) *Βουλγάρων* (Попконстантинов 2008, 76-78).

Отговорът на този въпрос може да бъде подпомогнат с данни от епиграфските паметници от IX в., към които до този момент не е проявен достатъчен интерес. Титлата *βαγατουρ* се среща в различни съчетания в епиграфските паметници и винаги заема първо място: *βαγατουρ* *κ[α]να ..*] (№ 1); *βαγατουρ βαγαίνου* (№ 48); *βαγατουρ βαγαίν[ος]* (№ 64); *Βογοτορ βοηλα κουλουβρος* (№ 69) (Бешевлиев 1985, 134; 193; 234; 239) и нито веднъж с *καναη̅ρτχθη̅νω*, - *η̅νοσ* или с (тоῦ) *βασι*(λέως τῶν) *Βουλγάρων*. За разлика от епиграфските паметници обаче, титлата *βαγατουρ* се среща самостоятелно в текстовете върху двата оловни печата на Йоан багатур (обр. 3 1-2), седемте печата на Михаил багатур и върху четирите печата на *βαγατουρ* (тоῦ) *βασι*(λέως τῶν) *Βουλγάρων* (Попконстантинов 2008, 76), в приписката в Чивидалското евангелие и в протоколите на VIII вселенски събор, където се упоменава името на Сондоке багатур (Иванов 1933, 630.; Moravcsik 1933, 22; Попконстантинов 1987, 123-135).

Синтактичният анализ на текста върху тринадесетте оловни печата с титлата *βαγατουρ* стои най-близко до текста на надпис № 69: „...Τζελα βογοτορ βοηλα κουλουβρος ἦτον κ̅ε τοῦ ἄρχοντος θρεπτός...“ - „Чепа боготор боил беше кулубър и храненик на архонта...“ (Бешевлиев 1985, 239). Ето защо легендата върху отделните групи печата и превода не е както ги предлагат

⁸ Това е видно от титлата на престолонаследника: *ὁ κανάρτι κείνος* от византийския извор и *κανάρ η̅ρτχ θη̅νω* върху двата печата на Йоан багатур и *καὲ η̅ρτχ θη̅νος* върху седемте печата на Михаил багатур. По-подробно за *ὁ κανάρτι κείνος* вж. статията на J. Mikkola (Mikkola 1925, 132-133), който като вещ познавач на тюркските езици дава убедителна етимология на титлата. Опити в това отношение са направени и от П. Георгиев, който се позовава на фонетичната близост с думи в речници от ареала на тюркските езици, които са в разрез с правилно изписаната титла в печатите на Йоан багатур и Михаил багатур, а не реконструираната от него - *κανάρ η̅ρτχιδι̅νω*, *κανάρ η̅ρτχιδι̅υ̅νος* и предложения превод: + Господи, помагай на твоя раб Михаил багатур, утрешен хан, първороден (син)“. В самостоятелна работа се спирам на цялостно преразглеждане на въпроса за престолонаследническата титла, съобразена с текста в деветте багатурски печата, а не реконструирана на база фрагментирани текстове.

първоиздателите, а трябва да гласи следното, както ясно и четливо е изписано върху печатите на багатурите:

+ Κύριε βοήθει τῷ σῷ δούλῳ Ἰωάννῃ βαγατούρ κανά ηρτχ θηνω

[+ Господи, помагай на твоя раб Йоан багатур на канартикина /на престолонаследника].

+ Κύριε βοήθει τῷ σῷ δούλῳ Μηχαήλ βαγατούρ κανε ηρτχ θηνος

+ Κύριε βοήθει τῷ σῷ δούλῳ Μηχαήλ βαγατούρ κανε ηρτχ θηνος⁹ [+ Господи, помагай на твоя раб Михаил багатур на канартикина /на престолонаследника].

Следователно, от структурата на текста върху двата печата на Йоан багатур и седемте печата на Михаил багатур става ясно, че титлата βαγατούρ се отнася към притежателите на печатите Йоан и Михаил, които са багатури на престолонаследника¹⁰.

С други думи, притежателите на печатите на Йоан багатур и Михаил багатур не принадлежат към царската фамилия. Още преди 40 години В. Гюзелев обърна внимание на печата на Йоан багатур, като го отъждестви с „болярина Йоан - един от видните представители на първото пратеничество на княз Борис до папа Николай I през август 866 г.“ и допълва, че „след смъртта или остаряването на кана-багатур Йоан неговата титла и функции са били поети от сина му Сондоке. Този факт свидетелства за съществуването на наследственост в управленческия апарат на Първата българска държава.“ (Гюзелев 1969, 319; Гюзелев 2007, 172). Изследвайки титлата на багатурите, И. Венедиков, вещ познавач на военното и административното устройство на средновековна България, отбелязва, че „багатурите се превърнали в единна войска, чиито представители, подобно на византийските спатари и протоспатари, членове на личната императорска гвардия и от благороден произход, ко-

мандват различни отреди, изпълняват военни задачи и придружават представители на владетели в мисии в чужбина. За да се изрази службата им при византийския император, след титлата „протоспатарий“ или „спатарий“ следва ΒΑΣ - съкращение за βασιλεὺς т. е. на императора. Често спатариите са натоварвани с дипломатически мисии в чужбина, функция, присъща и за багатурите. Постепенното изравняване на статута на българските багатури с византийските спатарии се доказва от държането на багатури в столицата на разположение на кана“ (Венедиков 1979, 52). Както се вижда И. Венедиков убедително показва ролята и значението на багатура в двореца, в ханската и княжеската фамилия, която се допълва и от двата оловни печата на Йоан багатур, от седемте печата на Михаил багатур и четирите на анонимния багатур от третата група печати.

Предложеното от мен четене на деветте печата на Йоан и Михаил, съобразено с конструкцията и анализа на текста, ми дава основание да потърся мястото на техните притежатели сред имената на членовете на дипломатически пратеничества в Рим и Цариград, споменати в няколко извора от втората половина на IX в. В тези пратеничества са отбелязани личности, носители на различни титли, известни както от средновековни епиграфски и сфрагистични паметници, така и от византийски извори.

ЙОАН БАГАТУР (866-867 г.)

През 866 г. започнали оживените и преки дипломатически контакти на българската държава с Римската църква. Цялостният преглед на състава на българските пратеничества в Рим навежда на извода, че в повечето случаи те са били поверявани еднолично на Борисовия сродник Петър¹¹. Най-многочислени са били пратеничествата през август 866 и октомври 867 г., разгледани много подробно от В. Гюзелев (Гюзелев 1969, 319; 381; 2007, 172; Попконстантинов 1987, 123-135).

На 29 август 866 г. папа Николай I (858-867) приема в Латеранския дворец първото българско пратеничество, в което участвали Петър, приближеният на княз Борис, още **Йоан** (подчертано от мен К.П.) и Мартин, които явно са принадлежали към великите боляри: *legatos vestros*,

⁹ Засага се среща само в един печат от Равна, публикуван от И. Йорданов.

¹⁰ Още в първите публикации на Т. Герасимов (Герасимов 1951, 73-75), В. Бешевлиев (Бешевлиев 1985, 248-249), В. Гюзелев (Гюзелев 1969, 319, 325), И. Венедиков (Венедиков 1979, 51), посветени на печата на Йоан багатур, те отбелязват, че Йоан е кански багатур и те като вещи познавачи на гръцки език проявяват коректност в четенето и превода независимо от определянето на Ирхитюенски като фамилно име. Че интерпретирането Йоан багатур на престолонаследника и Михаил багатур на престолонаследника е правилно, става ясно от легендата върху друга група печати: Вж.: (Попконстантинов 2008, 76-77) + Κύριε или (Θεοτόκε) βοήθει τῷ σῷ δούλῳ βαγατούρ (τοῦ) βασι(λέως τῶν) Βουλγάρων [+ Господи, (или Богородице) помагай на твоя раб багатур на царя на българите] и съображенията ми в бел. 7.

¹¹ Той бил най-довереното лице на княз Борис и вероятно най-добре подготвеният дипломат, който със своята богата езикова, вероятно и теологическа култура е бил най-подходящият пратеник и преговарящ с папския престол по редица въпроси свързани приемане на християнството от княжеския двор и българския народ.

*Petrus scilicet cognatum vestrum, et Ioannem atque Martinum.*¹² През октомври 867 г., малко преди смъртта на папа Николай I (+13 ноември 867 г.), българският владетел „повторно проводил свои пратеници в Рим, искайки за архиепископ на България да бъде поставен Формоза“ (Anastasii Bibliothecarii PL, CXXVIII, § 609). Анастасий отбелязва, че пратеничеството се е състояло от legatos, без да упоменава имената им. За неговия състав можем да съдим само от следния текст на двете приписки в Чивидалското евангелие:

1/ Тук са имена от България. На първо място техният **княз Михаил** (подчертано от мен К.П.) и брат му Докс, и другият брат Гавриил, и съпругата му Мария, и синът му Расате, и другият Гавриил, и третият син Симеон, и четвъртият син Яков, и дъщеря му раба божия Пракси, другата му дъщеря Анна. **Зергобула** (подчертано от мен К.П.) (Иванов 1933, 630).

2/ От България, който пръв дойде в този манастир, името му е Сондоке, и съпругата му Анна, и баща му **Йоан** (подчертано от мен К.П.), и майка му Мария, и син му **Михаил** (подчертано от мен К.П.), и другият му син Велегнев, и дъщеря му Богомила, и другата Каля и третата Марта, и четвъртата Елена, и петата Мария, и другата му съпруга Собеслава. И другият знатен мъж Петър... и Георги. Петър и съпругата му София“ (Иванов 1933, 630)¹³.

Другият важен извор, тясно свързан с разглежданата тема, са протоколите от VIII Вселенски събор, проведен в Цариград през 869-870 г. и най-вече от деня на неговото закриване (28 февруари 870 г.). На тази дата, на последното заседание в храма „Св. София“ са присъствали само българските пратеници, чиито имена са отбелязани в следната пооследователност: „По същия начин [бяха седнали] и преславните съдии на височайшия български княз Михаил: Стазис **ичиргу боила**, **Сондоке багатур** (подчертано от мен К.П.) Илия **кана таркан**, Прастичизунас **сампис** и **сампис** Алексей Хунол.“ (Moravcsik 1933, 22).

И след приключване на спорния български църковен въпрос между Рим и Цариград през 870 г., римските папи не вярвали, че окончателно са загубили битката за влияние над българския църковен диоцез. Решаваща роля в това отношение изиграл па-

па Йоан VIII, който поддържал непрекъснатата кореспонденция с княз Борис. От особено значение е писмото на папа Йоан VIII от май 879 г., адресирано „до Петър, Цербула и **Сундики** (подчертано от мен К.П.) и другите велможи и съветници на нашия любим син Михаил, княз на българите.“

В разгледаните паметници, отнасящи се към втората половина на IX в., на преден план при воденето на дипломатическите преговори, редом с родственника на княз Борис - Петър, изпъкват **Иван**, бащата на Сондоке и самият **Сондоке**. Последният оглавява някои от пратеничествата,¹⁴ участва почти във всички мисии в Рим и Цариград в продължение на 10-12 години, както личи и от писмата на папа Йоан VIII от 879 г. Споменът за него е твърде траен, за да не бъде пропуснато името му в обемистата кореспонденция между папската институция и княжеския двор. В случая от особен интерес са отбелязаните в приписките в Чивидалското евангелие, както и в други писмени извори от този период имена на **Иван (багатур)** (подчертано от мен К.П.), член в първото пратеничество, на неговия син **Сондоке багатур** (подчертано от мен К.П.), член на пратеничества в Рим, Цариград и на сина на Сондоке, **Михаил** (подчертано от мен К.П.). Според мен двама от тях **Иван (багатур)** и **Михаил**, са именно притежателите на багатурските печати, неправилно приписвани на цар Симеоновите синове - Михаил и Йоан.

Тук се вижда от приписката в Чивидалското евангелие (866 г.), от протоколите на VIII Вселенски събор (870 г.) и от писмата на папа Йоан VIII, с титлата Βαγатур е упоменат единствено Сондоке, който, според тълкованието на В. Гюзелев, „е наследил титлата и служебното положение на баща си кана-багатур Йоан“¹⁵. Това обстоятелство, констатирано въз основа на анализа на разглежданите писмени извори и данните от двата печата на Йоан багатур, дава пълно основание да се смята, че именно отбелязаният в приписката в Чивидалското еванге-

¹² ЛИБИ, II, 184.

¹³ В приписките не е отбелязана титулатурата на нито един от вписаните в тях членове на пратеничеството и семействата им, освен на княз Михаил и на Зергобула С/таз/ис, за когото се предполага, че е ичиргу боила, водачът на пратеничеството (Иванов 1933, 630).

¹⁴ Сондоке единствен от всички пратеници е получил правото да запише имената на своето семейство, подобно на владетелското. Независимо от това той не е отбелязал нито своята титла, каквато е притежавал, нито титлата на баща си, въпреки че с титлата багатур е упоменат в протокола от последното заседание на VIII Вселенски събор от 28 февруари 870 г. в Цариград (Иванов 1933, 632.).

¹⁵ В полза на системата на престолонаследието, наследството във властта и титулатурата може да се позовем на сведението в „Шестоднев“ на Йоан Екзарх: „И при българите отначало князете според техния род - синът на мястото на бащата, братът на мястото на брата“ (Гюзелев 1969, 381).

лие Йоан е βαγατοῦρ на Владимир - Расате престолонаследника - καὶ αὐτοῦ θηνω. Следователно, събитията, с които са свързани печатите на Йоан багатур, трябва да се отнесат към времето на последния български хан и първи християнски владетел цар Борис и неговия престолонаследник. Това твърдение не е в разрез с направения от мен анализ на текста, нито с изворовите данни, в които споменаването на Йоан багатур и Сондоке багатур след ичиргу-боилата по всяка вероятност се дължи на високото им положение по произход, а не на тяхната титла. В такъв случай трябва да се приеме, че е съществувала самостоятелна титла багатур, тясно свързана с ханската, а по-късно с княжеската фамилия - именно на това лице владетелят е поверявал не само дипломатическите мисии, но и възпитанието и дори личната охрана на престолонаследника¹⁶. Втората група печати, при които е отбелязано името Михаил багатур, също поставят въпроса за тяхната принадлежност. На пръв поглед остава неясно кой е този Михаил багатур, на когото принадлежат известните седем печата? Без да се надценяват свидетелствата на писмените извори, притежателят им може да бъде потърсен в семейството на багатур Сондоке. Във втората приписка на Чивидалското евангелие, както вече отбелязах, е споменато: „От България, който пръв дойде в този манастир, името му е Сондоке, и съпругата му Анна, и баща му Йоан, и майка му Мария, и син Михаил...“. Видна е ролята и влиянието, които са имали както Йоан, така и синът му Сондоке, не

само като членове на Съвета на великите боляри (боили) (Гюзелев 1969, 381), но и като приближени на княжеската фамилия. Съвсем естествено е след Йоан багатур, който е бил багатур на престолонаследника на цар Борис, Владимир - Расате, а Михаил багатур, внук на Йоан и син на Сондоке, е багатур на Михаил, първородният син и престолонаследник на цар Симеон. След като се установи точният текст върху тринадесетте багатурски печата и се анализира и прецизира съдържанието на надписите върху трите групи печати, явяващи се единствените засега домашни извори за дейността на трима багатури от IX-X в., от които единият багатур на царя, ще си остане анонимен, а другите двама известни от приписката в Чивидалското евангелие, се осветлява необикновената им дейност и особената роля, която е играл багатурът в царския двор, положението, което е заемал в иерархията по време на царете на Борис и Симеон. Очевидно двамата багатури - Йоан и Михаил са били с признати заслуги към държавата и царуващата династия, което се доказва и от участието, особено на Йоан в редица пратеничества до Рим, последван от своя син Сондоке багатур, също играл важна роля в българската дипломация. Заслугите и на двамата багатури се отнасят със сигурност към времето на цар Борис, а след неговото оттегляне от престола и към времето на Владимир (Расате) и цар Симеон. Безспорно, принадлежейки към висшето болярско съсловие, с едно минало и настояще, пълно със заслуги и към династията, багатур Йоан е заемал при цар Борис поста и титла βαγατοῦρ καὶ αὐτοῦ θηνω, висша форма на доверие за възпитанието и грижите за първородния му син. От общо тринадесетте оловни печати на багатури, от които девет на βαγατοῦρ καὶ αὐτοῦ θηνω / - ηνος и четири на βαγατοῦρ (τοῦ) βασι(λέως τῶν) Βουλγάρων, които се датират в хронологическите граници на IX-X в., узнаваме, че само едно лице е могло да носи в дадено време тази титла, която намираме само в наши извори, е била длъжностна титла, присъждана само на багатура на престолонаследника и багатура на царя. Тази титла се нарежда сред най-висшите служби в царския двор, вследствие на което нейният носител е имал право единствен след царя да има печат.

Подобна интерпретация води до една неочаквана, но логична трактовка на багатурите като част от институционалната система в първото българско царство и притежаването на собствен печат с личното име, титла и пояснението, че е „багатур на престолонаследника“ (в едната група пе-

¹⁶ Титлата багатур в различни форми и значения се среща не само у всички тюркски народи, но и у много индоевропейски на изток, при ранните Селджуци, у аланите в Персия, в Индия. При някои от тях тази титла е сходна с „atabeg“, „ataibak“. По-подробно виж: (Венедиков 1979, 51; Körprülü 1935, 711-18; Atasözü 1974); Благодаря на колежата проф. д-р Кирил Петков, който в личен разговор ми обърна внимание като възможен паралел на багатура на престолонаследника с „atabeg“, „ataibak“, въпрос, на който се спирам в самостоятелна работа. Още едно косвено, но много сериозно доказателство затова, че в българския царски двор се обръща специално внимание за възпитанието на престолонаследника, както във византийския двор, представя публикуваната наскоро от видния славист проф. Уилям Федер книга „КНЯЖЕСКИ ИЗБОРНИКЪ ЗА ВЪЗПИТАНИЕ НА НАРТИКИНА“. В. Търново, 2008. Доказателство за предназначението на този средновековен Княжески Изборник е „заключителната му глава, която е изградена върху прочутото „Огледало на царете“, написано от константинополския дякон Азанип за император Юстиниан I, недвусмислено сочи като адресат престолонаследника... Такава, като Княжият изборник, вътрешно-династична документация на царска педагогика не е известна в други европейски средновековни култури“ (Федер 2008: 11-12). По-подробно на тези въпроси се спирам в самостоятелна работа.

чати), и „багатур на царя на българите“ /в другата група печати, но без личното име на багатура/. Тази посока на разсъждения се подкрепя и от последователността на ранговете в България отбелязани от Константин Багренородни: „...πῶς ἔχουσιν ὁ κανάρτι κείνος καὶ ὁ βουλίας ταρκάνος οἱ υἱοὶ τοῦ ἐκ Θεοῦ ἄρχοντος βουλγαρίας... - „[... Как са канартикинът и боила тарканът, синовете на от Бога поставения владетел на България...]“ (Constantini Porphyrogeniti 781-782.) Наистина споменатите титли на престолонаследника - ὁ κανάρτι κείνος и на брат му - ὁ βουλίας ταρκάνος са представени в тяхната пълнота и последователност и в това не можем да се съмняваме. Ако приемем твърдението на Ив. Йорданов и П. Георгиев, че печатите на Йоан багатур и Михаил багатур са престолонаследнически защото във въпроса на логотета на дрома към българските пратеници - „...Как са канартикинът и боила тарканът, синовете на от Бога поставения владетел на България...“ Пред титлата на канартикина е „пропусната“ другата част βαγατούρ, отбелязана в оловните печати. Едва ли императорската администрация и особено логотета могат да бъдат упрекнати в непознаване на

структурата на българската дворцова институция. Няма съмнение, че в протокола е отразена терминологичната същност на една важна българска институция - престолонаследникът. Очевидно, византийският администратор се е сблъскал с това „странно“ название на престолонаследник - κανάρτι κείνος, създадено на непонятния за него език на първобългарите, но го е предал фонетично точно, както и ὁ βουλίας ταρκάνος (Йорданов 2003, 396), титлата на втория син на цар Симеон, титлите на шестимата велики боили, на вътрешните и външните боили. На практика, чрез деветте багатурски печати на βαγατούρ κανά ησυχ θηνω / - ηνος са налице сведения за ранговете от домашни извори, които взаимно се допълват с данните за ранговете, отбелязани от Константин Багренородни.

Все още остават спорни и неразрешени окончателно редица въпроси, свързани с групата на т. нар. престолонаследнически печати. Отъждествяването им с Йоан багатур и Михаил багатур от приписката в Чивидалското евангелие представлява поредна стъпка към изясняване на титлите и личностите сред българската аристокрация през Първото българско царство.

Цитирана литература:

Бешевлиев 1985: В. Бешевлиев. Първобългарите. Бит и култура. София, 1985.
 Бешевлиев 1992: В. Бешевлиев. Първобългарски надписи. София, 1992.
 Божилов, Гюзелев 1999: И. Божилов, В. Гюзелев. История на средновековна България (VII-XIV в.). София, 1999.
 Венедиков 1979: И. Венедиков, Военното и административното устройство на България през IX-X в. София, 1979.
 Георгиев 1990: П. Георгиев. Оловни печати от манастира при Равна, Провадийско. - В: Известия на Народния музей Варна, 26(41), 1990, 103-110.
 Георгиев 1992: П. Георгиев. Титлата и функциите на българския престолонаследник и въпросът за престолонаследието при цар Симеон (893-927). - Исторически преглед, 1992, 8-9, 3-12.
 Гюзелев 1969: В. Гюзелев, Княз Борис Първи. София, 1969.
 Гюзелев 1971: В. Гюзелев, Ичиргу-боилите на Първата българска държава (VII-XI в.). - В: ГСУ, ФИФ, 65, 1971, 3, 123 - 179.
 Гюзелев 2007: В. Гюзелев, Кавханите и ичиргу-боилите на българското ханство-царство. Пловдив, 2007.
 Иванов 1933: Й. Иванов. Българските имена в Чивидалското евангелие. - В: Сборник в чест

на пр. ф. Л. Милетич. София, 1933, 630-633.
 Йорданов 1986: И. Йорданов. Още веднъж за моливдовулите на Йоан багатур. В: Проблеми на прабългарската история и култура, 1. Шумен, 1986, 378-390.
 Йорданов 2001: И. Йорданов. Корпус на печатите на Средновековна България. София, 2001.
 Йорданов 2004: И. Йорданов. Печатите от комеркиарията Девелт. - В: Acta Musei Varnensis. 2. Нумизматични и сфрагистични приноси към историята на Западното Черноморие. Варна, 2004, 230-245.
 Йорданов 2007: И. Йорданов. Средновековни български и византийски печати (IX-X в.) с етнонима Boulgarwn. - В: Изследвания по българска средновековна археология. Сборник в чест на проф. Рашо Рашев. Велико Търново, 2007, 167-178.
 Йорданов 1997: И. Йорданов. Средновековни български печати с титлата багатур. - В: Проблеми на прабългарската история и култура, 3. Шумен, 1997, 354-362.
 Йорданов 1993: С. Йорданов, Бележки върху социалната организация на прабългарите. - Studia protobulgarica et mediaevalia europensia. - В: В чест на професор Веселин Бешевлиев. Велико Търново, 1993, 71-83.

Йорданов: С. Йорданов Мечоносците на Първото българско царство. - В: Традиции и приемственост в България и на Балканите през средните векове. Юбилеен сборник, посветен на проф. дин Йордан Андреев. Велико Търново, 2003, 384-404. **ЛИБИ**, II, 161, 184.

Попконстантинов 1987a: К. Попконстантинов, Латинската мисия през 866-870 г. и отражението ѝ в старобългарската култура (по археологически и епиграфски данни). - In: Die Slawischen Sprachen, 1987, 11, 115-121.

Попконстантинов 1987b: К. Попконстантинов. Българските имена в „Liber confraternitatum vetustior“, в манастира „Св. Петър“ в Залцбург. - Годишник на Софийския университет „Св. Климент Охридски“. Център за славяно-византийски проучвания „Иван Дуйчев“. 1, 1987, 123-135.

Попконстантинов 2008: К. Попконстантинов. Печати на багатури или печати на престолонаследници? - В: Юбилеен сборник Сто години от рождението на д-р Васил Хараланов (1907-2007). Шумен, 2008, 76-87.

Попконстантинов 1994: К. Попконстантинов, Епиграфски бележки за Иван, Царсимеонови-ят син. - В: Българите в Северното Причерноморие. Изследвания и материали. Велико Търново, 1994, 71-76.

Федер 2008: У. Федер. **КЪНАДЖИНИ ИЗБОРНИКЪ ЗА ВЪЗПИТАНИЕ НА КАНАРТИКИНИ**. Велико Търново, 2008.

Anastasii Bibliothecarii. Historiae de vitis Romanorum pontificum. - PL, CXXVIII, § 609.

Beševliev 1932: V. Beševliev, Der Titel καναρτι κεινοσ - Byzantinische Zeitschrift, 32, 1932, 13-15.

Constantini Porphyrogeniti. Imperatoris de ceremoniis aulae Byzantinae libri duo, ed. Bonn. 1829-1830, 1, 781-782.

Fehér 1936: G. Fehér, Der Protobulgarische Titel κανάρ. - Byzantinische Zeitschrift, 36, 1936, 58-62.

Körprülü 1935: M. F. Körprülü, Ata. - In: Heyet Tarafından, ed. Islam Ansiklopedisi. Istanbul, 12. Vol. 1, 711-718.

Kosven 1935: M. O. Kosven. Atasözü. Slam Ansiklopedisi. Lewis, Geoffrey. The Book of Dede Korkut. New York, 1974.

Menges 1958: K. H. Menges, A note on the compound titles in the Protobulgarian Inscription. - In: Byzantion, 28, 1958, 446-449.

Mikkola 1925: J. J. Mikkola, Was ist kanar-tigin. - В: Сборник в чест В. Златарски. София, 1925, 132-133;

Moravcsik 1933: G. Moravcsik, Namenliste der bulgarischen Gesandten am Konzil vom Jahre 869/870 - Известия на Историческото дружество, 13, 1933, 22-25.

A newly found seal of Michael *bagatour* and the *bagatour* family of Ioannes, Sondoke and Michael (Summary)

Kazimir Popkonstantinov

During the last few decades one can notice the increase in the number of the *bagatour* seals which played an important role in elucidating various problems related to the title and function of the heir to the throne in medieval Bulgaria and to his actual position in the state hierarchy. A special contribution to that set of questions have been made by the two seals with the name of Ioannes *bagatour*, six seals with the name of Michael *bagatour*, and four other seals the legend on which, according to Ivan Yordanov, must be read as κύριε βοήθει τῷ σῷ δοῦλῳ βαγατουρ (τῆς) βασιλείας τῶν) Βουλγάρων.

The discovery of one more seal of Μηχαήλ βαγατουρ with the legend + Κ(ύρι)ε βοήθη τῷ σῷ δοῦλῳ Μηχαήλ βαγατουρ κανέ ηγετχ θηνος, a piece in a very good condition, has provided a

safe ground for the correct reading of the Greek transcription of the title κανέ ηγετχ θηνος borne by the heirs to the throne of Tsar Boris I Michael (852-889) and Tsar Symeon (893-927). Moreover, the seals of the anonymous *bagatour* call for a reconsideration of the seals of Ioannes *bagatour* and Michael *bagatour* usually attributed to the sons of Tsar Symeon.

Thus, on the basis of painstaking linguistic analysis and analysis of the content and structure of the text on the three groups of seals, the present article suggests that the seals of the *bagatours* Ioannes and Michael in fact belonged to personal officers and mentors (*bagatours*) of the heirs to the throne and members of a common family known from a marginal note from AD 867 in the Cividale Gospel.

The correct reconstruction of the text on the thirteen *bagatour* seals throws light on the distinctive activity and particular role played by the *bagatour* in the royal court and its position in the court hierarchy in the time of the tsars Boris and Symeon. Apparently, the services of the two *bagatours* Ioannes and Michael to the state and the ruling dynasty were highly acknowledged as particularly demonstrated by the participation of Ioannes in a number of diplomatic missions to Rome followed by his son Sondoke as an active contributor to the Bulgarian diplomacy. The services of both Ioannes and Michael are related to the time of Tsar Boris and after his retirement, to the time of Vladimir-Rasate and Tsar Symeon. As a member of the high nobility Ioannes *bagatour* occupied the position and hold the title of βαγατούρ κανά ηρτχ θηνω, a high manifestation of the royal confidence by entrusting to him the care and educa-

tion of the royal first-born son. On the basis of the thirteen lead seals of *bagatours*, nine out of which of βαγατούρ κανά ηρτχ θηνω/ - ηνος (bagatour of the heir to the throne) and four of βαγατούρ (του) βασι(λέως τών) Βουλγάρων (*bagatour* of the emperor of the Bulgarians), all dated to the 9th-10th c., it became evident that throughout a particular period of time only one person was allowed to hold that title which we found only in our native sources. Since that title corresponded to the highest services in the royal court and therefore, its bearer was the only one in addition to the tsar who was given the privilege to have his own seal. Such an interpretation brings us to an unexpected yet logical interpretation of the *bagatours* as a part of the rank system of the First Bulgarian Kingdom and thus, complements the data for the Bulgarian ranks provided in *De ceremoniis* by Constantine Porphyrogenitus.

Златен пръстен-печат от некропола на църквата „Св. 40 мъченици“ във Велико Търново

Константин Тотев

Археологическите разкопки на търновския храм „Св. 40 мъченици“ почти винаги се оказват тясно свързани с проучванията на църковния некропол. Разкритите по различно време средновековни гробове от всички страни на църквата, вече достигнаха над петстотин (Тотев 2001, обр. VI, 30-44; Тотев и кол., 2001a, 127-128.; Тотев и кол., 2002, 19-20; Тотев и кол. 2003, 112-113; Тотев и кол., 2006, 381-384; Тотев и кол., 2008, 695-698; Тотев, Дерменджиев 2005, 295-296). Сред тях, според характера и спецификата на инвентара си, се открояват шест гроба, предоставящи конкретна информация за имената на погребаните. Всичките са на мъже на различна възраст, върху дясната ръка на които е поставен златен пръстен-печат с надпис, означаващ името, а понякога и служебното положение на техния собственик. Такъв е случаят с пръстена на Слав столник царев, съхраняван в колекцията на цар Фердинанд, за който няма конкретни данни от кой обект в Търново произхожда (обр. 5 2). Златните пръстени-печати от некропола на църквата „Св. 40 мъченици“ внасят известна яснота по отношение имената на техните притежатели. Така станаха известни погребаните в гроб № 11 - Бесар, гроб № 18 - Доброслав, гроб № 39 - Калоян, гроб № 46 - Рафаил и гроб № 1 - Сено (Вълов 1974, 44-51; Дерменджиев, Косева 2001, 75-81; Тотев 1998, 97-108).

Известен е тенденциозният опит да се идентифицира погребаният в гроб № 39 с българския цар Калоян (1197-1207), срещу който неведнъж са изтъквани сериозни аргументи¹. В настоящата статия инте-

ресът ми е насочен към публикуване и разчитане името върху последния, шести златен пръстен-печат от некропола на църквата „Св. 40 мъченици“, намерен в открития през 2000 г. гроб № 95 (Тотев и кол., 2001, 127-128).

За целта ще се спра накратко върху проучванията на златните пръстени-печати в България и в чужбина. Става въпрос за интересна група паметници на византийското ювелирно изкуство, на които изследователите отделят сравнително малко внимание. Върху техните щитове понякога са гравирани монограми или надписи, а раменете им са украсени с различни изображения и орнаменти. Появата на негативни надписи върху пръстените от тази група позволява да се определи предназначението им като печати. В много случаи това са инвокативни надписи, които започват с кръстен знак и молитвено обръщение към Христос, Богородица, или други светци за помощ от името на притежателя на пръстена, често допълвано от служебното му положение или ранг. При други екземпляри надписът съдържа само името на притежателя на пръстена. Отбелязаните в надписите имена, ранг или служебно положение, дават основание на някои от изследователите да смятат, че са принадлежали на високопоставени, известни от историческите извори лица, и респективно да служат като отправна точка за датировка. По този повод А. Банк отбелязва, че подобна атрибуция е твърде рискована, тъй като не само имената, но и званията на различни исторически лица често съвпадат (Банк 1988, 73-74). Случаят с Калояно-

¹ Според ктиторския надпис на цар Иван Асен II църквата „Св. 40 мъченици“ е изцяло завършена през 1230 г., т.е. 23 години след смъртта на цар Калоян. Освен това гроб №39 се намира извън самия храм, погребението е извършено в обикновена гробна яма, изкопана в земята, ковчегът е дървен, самият гроб не е обозначен с надгробие или надпис, а върху него е положена тухлената настилка на Северната галерия. При погребенията на търновските царе е спазен владетелският погребален ритуал от това време. Така именно в царската църква „Св.40 мъченици“, която е построена като фамилен храм-мавзолей, са погребани представителите на Асеновата ди-

настия /цар Иван Асен и неговите близки, както и цар Иван Александър и членовете на неговото семейство/ но не извън очертанията ѝ, а в нейния наос и притвор /Дерменджиев. Царските гробници в църквата „Св. 40 мъченици“ в Търновград. - Минало, 2002, 4, 24-39/. Обкованите с оловни листи ковчези са поставени в богато украсени мраморни или тухлени гробници, облицовани с мраморни плочи, както и в масивни мраморни саркофази, които са изградени и поставени в южния и северен кораб на наоса и до южната стена на притвора. Върху стениите над гробните съоръжения е имало живописни изображения на погребаните владетели.

вия пръстен от църквата „Св. 40 мъченици“ във В. Търново е само един от многобройните примери (Вълов 1974а, 86-91).

Според М. Хатзидакис, пръстените-печати, изработени от евтин материал са широко разпространени и не представляват интерес, тъй като надписите върху тях повтарят формули, известни от екземплярите от скъп метал (Chatzidakis 1944, 23). Противопоставяйки се на становището му, А. Банк изтъква, че надписите, съдържащи имена, титли и звания, се срещат върху масивни златни и значително по-рядко върху сребърни пръстени и напълно отсъстват върху екземпляри от бронз и мед, което най-добре откроява социалната принадлежност на собствениците им (Банк 1988, 74).

Г. Викън изразява мнението, че във Византия този вид пръстени се развива в две посоки. Първоначално започва системно гравирание на горната им част, с което се получава печатният ефект, постиган дотогава чрез стъклени или каменни геми, а по-късно се налага емблематичния репертоар, в който преобладават монограми и надписи, вместо предпочитаните през късноримския период фигурални композиции (Vikan, Nesbitt 1980, 16-20). Практиката скъпи пръстени да се използват освен за накити и като подпечатващи пособия, на които обикновено се означава името и дори длъжността на собственика им става много популярна както във византийската империя, така и в съседните страни. Специално за пръстените-печати Г. Викън цитира важно сведение на Климент Александрийски (215 г.), отнасящо се за мъжките пръстени, според което те трябвало да се носят в основата на малкия пръст, тъй като удебеляването на фалангата на ставата ги предпазва от лесно изпадане. Носенето на пръстени именно на малкия пръст добре се вижда и върху една миниатюра от XII в., представяща момента, в който египетският фараон поставя пръстен на ръката на Йосиф при издигането му във висша административна длъжност, според която е отговарял за изхранването на населението (Vikan, Nesbitt 1980, 16). Описаната традиция за носене на мъжкия пръстен-печат се илюстрира и от златен венчален пръстен, намерен при разкопките край църквата „Св. 40 мъченици“ във Велико Търново. Плочката му е изградена чрез обемно отлети, хванати една за друга ръце. На мъжката ръка добре личи релефно представен пръстен на кутрето (Тотев 1998а, 31, обр. 22).

Разглеждайки Ермитажната колекция от византийски пръстени В. Залеская ги

разделя хронологически в четири групи: ранновизантийски IV-VI в.; средновизантийски X-XI в.; палеологови XIII-XV в. и къстовизантийски XVII-XVIII в. Към първата принадлежат пръстени печати с християнски символи (хризма, кръст, гълъб) и сюжети, взети от светото писание, в които преобладават образи, изградени в духа на ранновизантийските традиции (Залеская 1994, 91-99). Пръстените от средновизантийския период не са толкова разнообразни и за разлика от ранновизантийските в техния репертоар преобладават изображения само на отделни светци, а не на библейски сцени, и най-често те са с имената на собствениците. Гръцките надписи обикновено повтарят формулата „Господи помагай на този, който ме носи.“ Представят се и светци-войни в цял ръст, като особено е предпочитан св. Теодор Стратилат с копие в дясната и щит в лявата ръка, а името е разположено в кръгов надпис. В репертоара на третата група пръстени-печати от палеологовата епоха, се прокрадват някои емблематични сюжети, насочващи към контакти със средновековния Запад. Според Залеская появата им върху паметници от византийския кръг, е свързана с времето на съществуване на Латинската империя. Почти неизучени са четвъртата група пръстени с гръцки надписи от XVII-XVIII в. Известна представа за тях получаваме, преди всичко от сръбски и български образци (Залеская 1994, 91-99).

Внимание заслужава и студията на Б. Иванич „Пръстените на сръбските средновековни владетели“ (Иванич 1998, 9-18). Става въпрос за 259 паметника от средновековния отдел на Народния музей в Белград; от тях 136 са сребърни, 114 - бронзови и 9 - златни, като авторката публикува 95 екземпляра, най-общо свързани с работата на сръбски златари от XIII до XV в. При средновековните пръстени тя смята, че е много трудно да се открият сръбските, западните или византийските майстори.

Въпросът за средновековните пръстени-печати от България за пръв път е повдигнат от Й. Иванов в известната му студия „Старобългарски и византийски пръстени“. Сред разгледаните находки, попадащи в хронологическия диапазон IV-XIV в., превес имат златните пръстени-печати от времето на Второто българско царство, някои от които са открити при разкопките на църквата „Св. София“ в София (Иванов 1911, № 1, 1-14).

Интензивните археологически проучвания през последните 30 години в старата

столица В. Търново увеличи броя на тази група накити, използвани като печати. Важни се оказват златните пръстени, открити от В. Вълков при разкопките на некрополите на църква № 9 на Царевец и храма „Св. 40 мъченици“ (обр. 5 3, 5, 6, 7, 9). Сред тях е и познатият Калоянов пръстен, чието тълкуване повдигна полемика, която засегна и въпросите за хронологията на строителството на църквата и манастирския комплекс. Въпреки трудностите, породени от този, както вече споменах тенденциозен спор, златните пръстени печати на Доброслав, Калоян и Бесар, са правилно датирани от В. Вълков във втората половина на XIII - началото на XIV в. (Вълков 1974, 44-51).

Впоследствие И. Сотиров се опита да внесе яснота в тази дискусия, включвайки някои отдавна известни, както и новооткрити паметници, хвърлящи светлина върху въпроса за изработването на златните пръстени-печати през Второто българско царство. Той обаче предложи една твърде условна по отношение на доказателствения материал хипотеза, т.е., че на крепостта Царевец в средата на XIII в. е работило едно или дори две гравьорски ателиета, в които местни майстори са изработвали разглежданите златни пръстени печати (Сотиров 1992, 341-365). Съвсем немислено и фриволно е допускането, че едно от тези ателиета е ръководено от кипърски златар, идентифициран от Сотиров с личността, носеща името Теодор Филантири от златния пръстен-печат с гръцки надпис, открит в гроб при църква № 10 на Царевец (Сотиров 1992, 352). Тази изцяло неаргументирана постановка е използвана неудачно от някои български археолози и нумизмати, разработващи проблематика, свързана с българското приложното изкуство или стила и иконографията на редица сигилографски паметници.

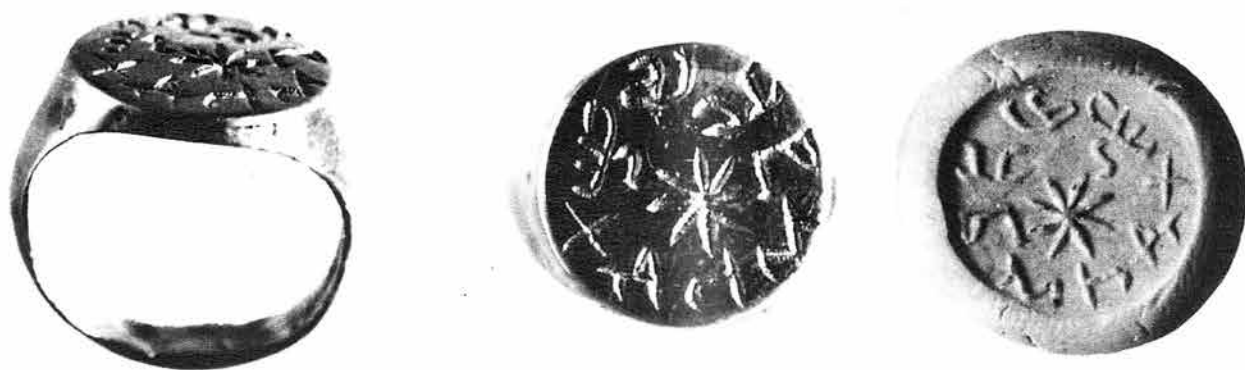
Именно в тази посока са основните изводи в серия статии за златарството в Търново и по-специално за търновските златни пръстени-печати на М. Долмова, застъпваща категорично тезата за поява и развитие на гравьорска школа в средновековната българска столица, която още през първата половина на XIII в. работи в стила на западноевропейското изкуство (Долмова 2004, 274-276, №№ 1, 2, 11, 13, 14.) Всъщност това виждане, неколккратно доработвано и препечатвано от самата авторка, отдавна е коригирано от М. Робов, който публикува нов двустранен калъп за накити и представи аргументирано нивото и възможностите на българските майстори в

технологията на производство на различни бижута в столицата на Второто българско царство (Робов 1993, 109-118; Робов 2005, 277-286). Същият съвсем резонно обръща внимание, че при изпълнението на специални поръчки, каквито са златните пръстени-печати, се изисква изработката на възсъщни модели, които несъмнено затруднявали възможностите на майсторите и ограничавали потенциала на местните ателиета (Робов 2005, 277-279 обр. 1-4; 284-285).

Дори да допуснем съществуването на отделни византийски или западноевропейски майстори, работили в българската столица през XIII-XIV в., които са следвали собствен технологичен опит и репертоар, засега няма достатъчен брой открити паметници, притежаващи подобни характеристики, т.е. липсват творби, постигнати чрез свършени ювелирни похвати, както и доукрасени с клетъчен емайл, ниело, разноцветни пасти, или с инкрустирани скъпоценни камъни и перли. Това са основните аргументи, които позволяват да се твърди, че златните пръстени-печати са преди всичко импортна продукция или са закупувани като полуфабрикати и дообработвани и надписвани от местни златари, според вкуса и изискванията на клиента. Понякога, при конкретна поръчка, тези майстори, са имали възможност да имитират, без особен успех, и отделни византийски образци (Тотев 1999, 615).

В корпуса на печатите на Средновековна България, И. Йорданов включва и група пръстени-печати с кирилски надписи (Йорданов 2001, 138-144, табл. XIII, №№ 175-187). Същевременно, той категорично заявява, че за разлика от владетелските печати, е доста трудно пръстените-печати да се датират или свържат с определена личност. Въпреки това, в каталожния вид на тази част от изследването си, Йорданов прави критичен анализ на аргументи и мнения, предлагащи възможности за идентификация на някои от собствениците на тези пръстени-печати (Йорданов 2001, кат. №№ 176, 179, 182). По отношение на Калояновия пръстен-печат обаче, той категорично се дистанцира от каквато и да е атрибуция, свързана с владетелска особа, носеща това име. Според Йорданов върху пръстена-печат е „... изписано името на частното лице Калоян и то не бива да се идентифицира с цар Калоян“ (Йорданов 2001, кат. № 178).

Нови неизползвани възможности при разработване на тази проблематика предлагат няколко златни и сребърни пръстени с гръцки и кирилски надписи, постъпи-

Обр. 1. Велико Търново. Дамаров златен пръстен-печат от гроб № 95 (първа 1/2 на XIV в.)
Fig. 1. Veliko Tarnovo. Damar's gold signet ring from grave No 95 (first half of fourteenth century)

ли от археологически разкопки или като откупки, които вече се включиха в научен оборот. Това са Сеновия златен пръстен-печат, Рафаиловия пръстен, този на Ходор от Кранево, Варненско, на меченосца Тагчи, пръстенът с инвокативен надпис от Охрид и др. (Тотев 1998, 97-108; Дерменджиев, Косева 2001, 75-81; Тотев, Чокоев 1993, т. V, табл. IV^{7,9}). В доклад на Шестия международен сфрагистичен симпозиум представих два нови византийски пръстени печати от България (Totev 2002, 11-20). Интерес заслужава византийският пръстен-печат от колекцията на д-р Хараланов, Шумен, който също беше включен в обръщение (Йорданов 2001, кат. № IV.13, 187, 143-144, табл. XIII-187; Jordanov, Zhekova 2007, 50, cat.no.84). Неотдавна бе открит златен пръстен с името Васил в средновековна крепост при Баница, Русенско (Йорданов 2005, 421-428) Публикувани са и четири пръстени-печати от частна колекция, произхождащи от Североизточна България с гръцки и кирилски надписи (Николов 2002, 273-276, обр. 1-4; Йорданов 2003, 112-113, № 188).

Съвсем наскоро изтъкнатият византист Д. Спайер успя да локализира константинополско ателие, изработвало златни пръстени-печати във византийската столица през XIV в. Именно с неговата дейност той свързва над 10 златни пръстени-печати, открити на различно място или в отделни страни, сред които е и този на Теодор Филантри, произхождащ от гроб край църква № 10 на крепостта Царевец във Велико Търново² (обр. 5 I). Със сигурност се доказва, че в случая става въпрос за византийска продукция и е редно кате-

горичните изводи и заключения за местна изработка най-сетне да бъдат коригирани. Отделни екземпляри от тази група пръстени-печати с по - обикновена художествена украса изглежда са изработвани по византийски модели от индивидуални златари с утвърден опит и в българската столица Търново през XIV в.

Нарасналият брой на златните пръстени-печати предлага по-благоприятна перспектива за съпоставки и анализи, както по отношение технологията на изработка, така и във връзка с иконографията, стила и възможностите да се локализируют някои от производствените центрове (обр. 5, 6) Разглеждането на археологическите данни за тях внасят повече яснота не само по отношение статуса на собствениците им, но и позволяват да се прецизира датировката на пръстените-печати от Средновековна България. Засега само от некрополите на търновската църква „Св. 40 мъченици“ и софийската „Св. София“ е отбелязано концентриране на гробове със златни пръстени печати. Всички те, независимо от негативните или позитивни надписи, както и от придружаващия ги разнообразен иконографски репертоар, са били свързани с подпечатването на различни вещи, писма и документи. В този аспект изясняването на основното предназначение и използване със сфрагистична цел на тези творби на ювелирното изкуство, като че ли досега се отминава от българските изследователи не само при опита за изграждане на сполучливи критерии за датировка на този род пръстени, но и във връзка с различни по-свободни тълкувания, например за статуса и ранга на техните притежатели.

Разкопките, които проведох през 1992-2005 г. по категоричен начин доказаха светския характер и границите на некропола, развил се около църквата „Св. 40 мъченици“, преди изграждането на мана-

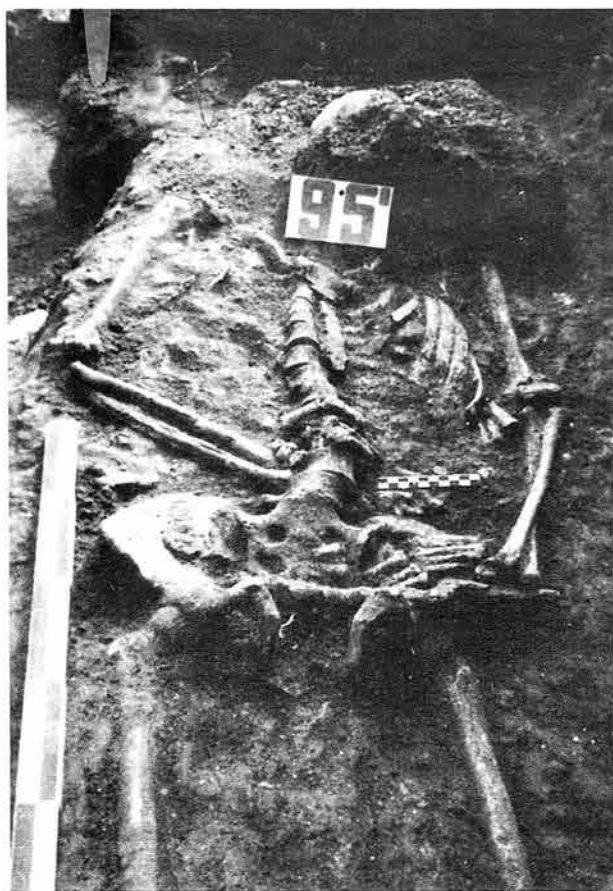
² Непубликувани материали и наблюдения от подготовката за печат студия на проф. Джефри Спайер „Една група златни пръстени печати от XIV в.“. За възможността предварително да използвам някои от изводите, отново благодаря на автора.

тира Великата лавра. Датировката на некропола с основание може да се търси във втората половина или края на XIII, докъм средата на XIV в. (Тотев 2001, обр. V, 38-39, обр. VI). Погребаните мъже, жени и деца от столичния елит са полагани в масивни дървени ковчези, облечени в скъпи костюми, със златни и сребърни накити и друг погребален инвентар. Най-богатите по отношение наличие на скъп инвентар и текстилни останки гробове, се намират непосредствено около църквата, където и гъстотата на погребаните е най-голяма. Такъв е случаят и с петте гроба, в които са открити златни пръстени-печати, разположени в непосредствена близост до стените на наоса и притвора на храма.

Първият гроб № 11 с пръстен-печат (20, 14 г) и надпис „Бесаров пръстен“ е открит от В. Вълков пред северната апсида на църквата. Следва гроб № 18 в южната галерия, откъдето произхожда пръстен с надпис „Доброславов пръстен“ и тегло 11,69 г. В него са открити още четири позлатени копчета, следи от кожена дреха около гръдния кош и таза, а върху черепа - златосърмена препаска. В гроб № 39 е открит най-известният от тези пръстени-печати с тегло 60,10 г и надпис „Калоянов пръстен“. Гробът е ситуиран до североизточния ъгъл на наоса, на дълбочина 1,30 м, под настилката на северната галерия. Тук са открити останки от златосърмена препаска по черепа и подобен текстил по гръдния кош и горните и долни крайници, както и 6 сребърни копчета с позлата и 56 малки бронзови копчета (Вълков 1974, 47-50). Въз основа на описания инвентар и направените физико-химични изследвания на костните останки, необосновано бе лансирана хипотезата, че този гроб, ситуиран извън храма, принадлежи на цар Калоян (1197-1207) (Инкова 1979, 93). Друг златен пръстен, с гравирани монограм, е открит от В. Вълков в гроб № 46, в очертанията на Западната пристройка (12,47 г) (обр. 5, 9). Съвсем наскоро монограмът беше сполучливо развързан, като се разчете името Рафаил (Косева, Дерменджиев 2001, 75-81). Освен този пръстен в гроба са намерени златна халка и останки от златосърмен текстил (Вълков 1974, 51, обр. 19a). Разкритият от мен през 1992 г. Сенов гроб се намира под настилката в западния край на удължението на северната галерия. Върху малкия пръст на дясната ръка на погребания млад мъж е поставен фино изработен и украсен с ниело златен пръстен с тегло 5,6 г и надпис „Сенов пръстен“ (Тотев 1998, 97-108). Освен това,

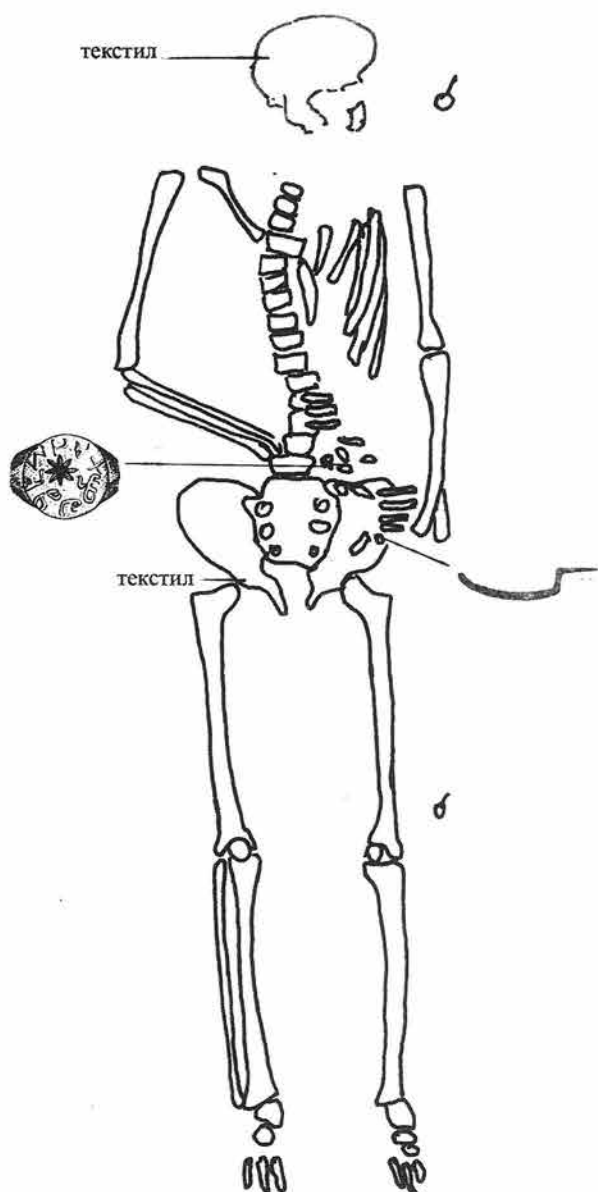
върху черепа се откри златосърмена препаска, а до него - железен връх от стрела или малко копие. И в гробовете с №№ 2, 73, 75, 76 и 91, разположени в непосредствена близост до Сеновия гроб, има останки от златосърмен текстил по черепа и костите, както и златни и сребърни накити - пръстени, обеци, игли за коса и копчета. Особено се отличава скъпото облекло от гроб № 76, от който произлиза и масивен златен пръстен с вторично инкрустирана антична гема (Тотев 2001, обр. VI, VII-9).

Шестият, непубликуван досега златен пръстен-печат е открит от мен през 2000 г. в гроб, означен с № 95 (Тотев и кол. 2001a, 127-128). За разлика от останалите пет гроба със златни пръстени-печати, той е ситуиран на значително по-голямо разстояние от стените на църквата (5 м северно от северната галерията, точно срещу притвора на църквата, в кв. XVI-6/7). Според антропологичното изследване на В. Русева възрастта на погребания мъж е между 25 -30 години. Положен е в масивен

Обр. 2. Велико Търново. Гроб № 95 от некропола на църква „Св. 40 мъченици“, В. Търново

Fig. 2. Veliko Tarnovo. Grave No 95 in the cemetery of Forty Holy Martyrs church

Обр. 3. Графична рисунка на гроб № 95 с открития инвентар

Fig. 3. Veliko Tarnovo. Grave No 95 (including grave goods), line drawing

ковчег, обкован с железни гвоздеи, като дясната му ръка е свита върху корема, а лявата - изпъната до тялото (обр. 2, 3). По черепа и таза са установени останки от златосърмен текстил. Върху безименния пръст на дясната ръка е поставен златен пръстен-печат с кръгов надпис (обр. 1, 3). Особен интерес заслужава откритият в лявата ръка на погребения железен сърп, с дължина 0,35 см и ширина 2,5 см (обр. 3, 4). Засега от разкопките във В. Търново е известен само един подобен случай при гроб в некропола на църква № 5 на хълма Трапезица, проучен от З. Генова. Конкретен аналог по отношение на сърпа като погребален инвентар е гроб № 29 от сред-

новековния некропол край Сопот, където също е открит сърп. Последният, обаче е възможно да не е стоял в ръката на погребения, а да се е намирал върху самия ковчег (Джамбов 1988, 158). При новооткрития гроб от църквата „Св. 40 мъченици“ сърпът е поставен в ръката на починалия, най-вероятно като символ на силата на смъртта и според мен значението му не трябва да се свързва със занятието на покойния приживе.

Златният пръстен-печат от гроб № 95 е заведен под инв. № 66 (обр. 1). Той тежи 12,7 г. Височината му е 2,19 см, диаметърът на кръглата плочка е 1,62 см. Външният диаметър на халката е 2,28 см, а вътрешният - 1,9 см (обр. 1). Профилът на халката е полукръгъл. Върху опаката страна на плочката и вътрешността на халката е останал отпечатък, вероятно от материала, върху който е изстивала отливката. В центъра на кръговото поле, около осемлъчева розета е разположен надпис с кирилски букви в позитив. Гравировката на надписа и осемлистната розета е изпълнена доста дълбоко посредством тънък V-образен резец (обр. 1).

Според графиката на изписването на буквите, надписът от този пръстен е най-близък с Бесаровия пръстен-печат (обр. 5, 7). Буквите не са с еднаква височина и нямат оформени серифи. Изображението на розетата в централното поле в единия си край е изместено към периферията (обр. 1). Вероятно това е наложено от високото вдигане на титлата над последните две букви. Подобно изместване на изображението към периферията с надписа се наблюдава и при Бесаровия пръстен (обр. 5, 7, 8).

Началото на надписа започва с кръстен знак (обр. 1; 6-8) Първата буква - Д се чете съвсем ясно. За следващата буква на пръв поглед може да се приеме, че е Л, тъй като се вижда една вертикална гредичка, а почти от средата ѝ надолу и наляво се извива дъга. Освен това сред известните пръстени-печати с кирилски и гръцки надписи от това време графиката на буквата никъде не е изпълнена по този начин. При всички екземпляри начертанието на буквата Л е от две прави линии, съединени в горния край под остър ъгъл. След тази буква ясно се разчита буквата М. Такова струпване на три съгласни букви - ДЛМ, без следи от титли и лигатурни връзки е невъзможно и по тази причина считам, че втората буква най-вероятно ще е А, чиято закръглена част в долния край е останала недовършена. Липсата на хоризонтална гредичка в горния край може

да се обясни с недостига на място, тъй като осемлистната розета е разположена съвсем близо до тази буква. Четвъртата буква е **А**. Тя има доста издължена хоризонтална гредичка в горния край. Петата буква отново създава проблем при разчитането. На пръв поглед може да се приеме като буквата **К** или **В**. Възможността обаче, буквата да бъде **К** е много малка, тъй като палеографията ѝ се различава от всички, гравирани върху пръстени от България или от Балканите. Прави впечатление, че при гравирането тази буква е разчленена на две части. Вертикалната гредичка с коремчето в горната част дава възможност да се прочете буквата **Р**. Предполагам, че е направен опит за своеобразно лигатурно свързване на трите буквени знака - **Р**, **В** и **О**, която е неотменна част при формирането на падежната форма - **ОВ(Ъ)**. Така стигаме до прочитаната на тази част от надписа, като **ДАМАРОВ(Ъ)**. Следващите две букви са лигатурно свързани **П** и **Р**, както и последните две букви - **С** и **Т**, но над тях има и титла. Тези четири букви недвусмислено означават съкратената дума **ПРЪСТЕН(Ъ)**.

Колебанията около разчитането на лигатурното свързване на буквените знаци наложи да бъдат предложени няколко предварителни варианта за четене на името - **Алмаров**, **Далмаров** или **Димав пръстен**. Първият вариант отпадна, тъй като началната буква със сигурност е **Д**, а при втория вариант е невъзможно да се търси лигатурно свързване на **Д** и **А** в началната буква или **А** и **Л** при втората буква. В последния вариант на четене, втората буква от надписа се определя като **Н**, което при графиката на буквения знак, според мен е също невъзможно. Така след всички изложени съображения и анализ на буквените знаци, смятам че с най-голяма вероятност, може да се приеме четенето на надписа като **ДАМАРОВ ПРЪСТЕН**.

Етимологията на името може да се свърже с персийската дума *damrag*, за която намираме следното тълкувание: 1. *анатом.* жила, жилка; 2. *ботан.* жила; 3. *минер.* жилав камък, рудна жила; 4. *прен.* сприхав, избухлив; или *damarli* - 1. жилав; 2. *прен.* opak, твърдоглав, опърничав, вироглав (Персидско-русский словарь, 1974) Среща се и като име - *Δάμαρις* (Дамара) на първата християнка в Атина, жена на Дионисий Ареопагит, която се споменава в Деян. 17:34 и паметта ѝ се чества от гръцката църква на 4 октомври. ('А някои мъже се присъединиха към него и повярваха между тях беше Дионисий Ареопагит

Обр. 4. Велико Търново. Железен сърп от гроб № 95
Fig. 4. Veliko Tarnovo. Grave No 95, iron sickle

и една жена, на име Дамара, и други с тях' (Деян. 17:34, 1990). В гръцкия език думата *δάμαρ*, *ή*, влиза със значение 'съпруга, жена'. (Вейсман, 1991) Като име в старите славянски текстове се среща като *дамарь/дамарь* - в Слещански апостол от XII в., в един Апостол от Киев от XII в. и в Апостол от Сърбия от XIV в. Всички те се определят като носители на ранната, Кирило-Методиева редакция (Lexicon linguarum..., 1966) В разглеждания паметник името е мъжко, предвид използваната наставка за образуване на притежателно прилагателно име.

Иконографията на централното изображение върху плочката на пръстена - осемлистната розета, всъщност представлява стилизирано представяне на два преплетени кръста. Използването на осемлистна розета като декоративен елемент в украсата се среща и при златен пръстен от некропола на църква № 9 на Царевец. В центъра на плочката е гравирана лилия. По периферията са разположени кръстовидно четири осемлистни розети, символизиращи кръст (обр. 5 З). Семантиката на розетата като кръстно изображение е налице и при византийския златния пръстен-печат на Теодор Филантри, открит при църква № 10 на Царевец (Totev 2002, 11-20). Надписът на този пръстен започва с шестлистна розета, вместо изображение на традиционния четирираменен кръст. Осемлистна розета присъства и в украсата на друг златен пръстен от XIV в., открит при Гнильяне, Сърбия (Иванић 1998, сл. 15). Според сръбските изследователи наличието на тази розета или звезда, както я наричат, в съчетание с хералдическо изображение, е знак за принадлежност към владетелския дом (Милошевић 1990, кат. № 83). В случая няма основания да приемем подобно тълкувание, тъй като липсва зооморфен репертоар, а освен това при пръстените-печати от България, според мен, подобни животински изображения нямат емблематична натовареност, а са по-скоро с декоративно значение и се срещат върху редица паметници на византийското приложно изкуство. По тази причина едни и същи изображения украсяват

№	произход	материал	работна част	№	произход	материал	работна част
1	Гроб № 10 църква №10 Царевец В.Търново	злато		13	Варненски район	Сребро с позлата	
2	В.Търново	злато		14	Айтоски минерални бани	злато	
3	църква № 9 Царевец В.Търново	сребро с позлата		15	с. Царевец, Врачански район	злато	
4	Гроб № 1 Ц. „Св. 40 мъченици” В.Търново	Злато		16	с. Баниска, Русенски район	злато	
5	Гроб № 18 ц. „Св. 40 мъченици” В.Търново	злато		17	с. Жълтд Шуменско частна колекция	сребро с позлата	
6	Гроб № 39 ц. „Св. 40 мъченици” В.Търново	злато		18	Шумен	злато	
7	Гроб № 11 ц. „Св. 40 мъченици” В.Търново	злато		19	Гробница в ц. „Св. София” София	злато	
8	Гроб № 95 ц. „Св. 40 мъченици” В. Търново	злато		20	Гробница в ц. „Св. София” София	злато	
9	Гроб № 46 ц. „Св. 40 мъченици” В.Търново	злато		21	Гробница в ц. „Св. София” София	злато	
10	Пазарджик	злато		22	Шуменска крепост	сребро с позлата	
11	Кюстендил	Сребро с позлата		23	Гроб № 4 в притвора на църквата в Овеч	злато	
12	с.Кранево, Кестрич кале	злато		24	Калиакра	мед с позлата	

Обр. 5. Златни пръстени-печати от България (произход)

Fig. 5. Gold signet rings from Bulgaria (origins)

№	тегло	надписи *позитив **негатив	декорация *ниело **пластична ***гравирана	№	Тегло	надписи *позитив **негатив	декорация *ниело **пластична ***гравирана
1	13,27 г	** *ΘΕΟΛΟΓΟΥΤΩΦΙΛΑΥΤΡΗ	* 	13	12,28 г	* ΘΕΟ ΟΔΟΡΟ ΣΟΠΡΗ ΙΚΗΡΙΣ **	**
2		* †СЛАВСТОЛНЧРЕВ†	-	14	27,72 г	* †ПЕМ РЗНПН ЕРЗНН РЪТЪУ ДПРЪ **	**
3	6,61 г	-	-	15		* НХ† ДТБИ СВВ * 8Т	***
4	5,6 г	* *СВНОВЪПРЪСТЕНЪ	* 	16	6,84 г	* ВΔ СНΔ	**
5	11,69 г	* *ΔΟΒΥΟCΛΔΒΠΦ *	-	17	9,70 г	** ΦΓΗΠΗΠΡЪКМН'ΡΥΝΝЪΦ	**
6	61,10 г	** *КАЛОРИНОВПРЪСТЕНЪ	-	18	20 г	* *ТЪХΡΟΔΤΟΛΥΤΗΔ	-
7	20,14 г	** *БЕСЦРОВПРЪСТЕН	-	19	35,05 г	* *ВНТОМНРОВЪПРЪСТЕН	*
8	12,7 г	* *ΑΙΜΑΒΕCΗ	-	20	13,65 г	** *ΧΘΑΟΡΟΒЪПРЪСТЕН	**
9	12,47 г	* 	-	21	11,06 г	-	-
10	18,5 г	* *ΥΠΩΝΩCΑΤΑΓΗ	-	22	18,86 г	-	-
11	11,30 г	** *ΡΑΔΟCΛΑΟΒΠΡCΤΕΝ	*** 	23	7,40 г	-	-
12	11,45 г	** *CΘΟΔCΗΝΧΩΑ	-	24	8,2 г	-	-

Обр. 6. Златни пръстени-печати от България (надписи и украса)

Fig. 6. Gold signet rings from Bulgaria (inscriptions and ornaments)

пръстени-печати на различни лица.

Разглежданият златен пръстен е отлят в специално приготвен калъп. След изливането, ръбовете по халката му са доработени чрез изчукване, както това е направено при Бесаровия пръстен. Очевидно, с тази технологическа характеристика изработката на Дамаровия пръстен се отличава от съвършените образци, като Сеновият, Ви-

томировия и този на Слав столник царев, където доработката след отливането е извършена с фини пилички (обр. 5 2, 4, 19; обр. 6 2, 4, 19) Освен това, както вече изтъкнах, кръглата плочка на Дамаровия пръстен не е разделена на две концентрични полета, където обикновено се гравира надписът и избрания животински или декоративен репертоар. Подобен пример

има единствено при Бесаровия пръстен (обр. 5 7; обр. 6 7). Изглежда при отливането на Дамаровия пръстен е имало и технологически трудности. Имам предвид появата на значителен брой шупли. Най-големите от тях - върху плочката и от вътрешната страна в долната част на халката, са запълнени с капки метал и са допълнително шлифовани. Сходните технологически прийоми, палеографията на надписите, композиционното решение при декорацията подсказват, че пръстените на Бесар и Дамар са дело на един и същ майстор, работил през XIV в. в столичния град (обр. 1; обр. 5 7, 8; обр. 6 7, 8).

По своята форма и основни параметри, свързани с технологическото изпълнение, художествената украса и гравирание на надписа, Дамаровия пръстен се отнася към групата пръстени-печати с кръгови надписи. Същевременно, тази група може да се раздели на две подгрупи. Първата, към която принадлежи Сеновият, Витомировият и особено византийският пръстен на Теодор Филантри (обр. 5 1, 4, 19; обр. 6 1, 4, 19), се отличава със съвършено изпълнение, точни пропорции и използването на ниело украса. Дамаровият пръстен се отнася към втората подгрупа, в която се включват Бесаровият, Доброславовият, този на Ходор от Кранево, Варненско и др. (обр. 5 5, 7, 8, 12; обр. 6 5, 7, 8, 12), характеризирани се с по-груба изработка, механично повтаряне на технологични и други елементи. От всички пръстени с кръгови надписи единствено тези на Бесар и Дамар са без очертание на вътрешното поле на плочката, в което е разположено изображението. Обикновено по-ранна е групата пръстени с ниело украса, чиято датировка трябва да се търси още в края на XIII, началото на XIV в., докато по-грубите им подражания без ниело украса са създадени през XIV и дори в началото на XV в.

Завършването на разкопките на некропола на църквата „Св. 40 мъченици“ налагат да споделя и някои от стратиграфските наблюдения относно датировката на разглежданата група пръстени-печати, постъпили от некропола. Откритите гробове, северно от църквата се явяват най-представителни от целия некропол, тъй като и преди неговото възникване тук е бил подхода към централния портик на храма (Тотев 2001, 39, обр. II; V-2; VI). Те са разположени в редове, като в непосредствена близост до църквата почти няма застъпване или пресичане от по-късни препогребвания. Ситуирането на всички гробове спрямо средновековната архитек-

тура несъмнено показва, че те са изкопани след построяването на църквата „Св. 40 мъченици“ през 1230 г., но преди изграждането на манастира Великата лавра към средата на XIV в. Показателно е, че при всички досегашни разкопки не се откриха гробове, оставащи под основите на самата църква. Възникването на некропола се отнася най-рано към втората половина на XIII в., когато към църквата е построен притвор, и продължава да функционира до средата на XIV в., когато са издигнати Западното, Източното, Южното и Северното крило на царския манастир.

Направените хоросанови бъркала и изкопаните варници, свързани със строежа на манастира и разширяването на храма в северна, южна и западна посока, запечатват или пресичат много от гробовете. Откритите сектори от каменни и хоросанови дворни манастирски настилки също покриват голяма част от гробовете. Така например, стилобата на Първа северна галерия и фундаментите на Втора северна галерия застъпват гробове №№ 40 и 41, проучени от В. Вълков и №№ 73, 74, 77, 80, 81, 122, 123, проучени от К. Тотев (Тотев, Дерменджиев 2000, 28-33; Тотев и кол. 2003, 112-113), под стилобатите на двете Южни галерии остават гробове №№ 11, 12, 14, 15, 19, 33, 34, 35, 41, 45, 46, 62, 64, 65, 66, 67, 70, 71, 72, 124, 125, 126, 127. Освен това се установява, че гроб № 93 от разкопките на К. Тотев е бил унищожен при изкоп за основите на Западното манастирско крило, а гроб № 100 остава под фундамента на Източното крило. Други няколко гроба №№ 96, 101, 102 и 105, проучени от К. Тотев, се оказали частично или напълно разрушени при направата на голяма варница за строежа на Източното манастирско крило (Тотев и кол., 2002, 119-120). Три гроба - №№ 85, 97 и 99, проучени от К. Тотев, бяха запечатани от две бъркала, използвани за строежа на същото крило. В това отношение е важен гроб № 51, проучен от В. Вълков и гробове №№ 115, 116, 117, 118 от разкопките на К. Тотев (Тотев и кол. 2003, 112-113), които са попаднали в очертанията на изграденото по-късно Южно уширение на Източното манастирско крило, и са запечатани от настилка в неговата вътрешност. Други гробове, проучени от К. Тотев, с №№ 75, 85, 86, 88, 89, 97, 99, 107, 108, 119, 132, 133, 154, 178, 181, 193, 235, 236, 237, 238, 241, 244, 246, 247, 250, 251, 252, 253, 254, 255, 259, 260, 261, 270, 274, 281, остават под хоросановите бъркала и варници, а гробовете №№ 102, 103, 104, 115, 116, 117, 118, 121, 148, 180, 182, 189, 196, 197, 198, 205, 207, 208,

209, 210, 211, 212, 213, 215, 216, 217, 218, 219, 220, 221, 222, 230, 262, 263, 264, 265, 276, са изцяло или частично покрити от двете дворни манастирски настилки (Тотев и кол. 2001-а, 127-128.; Тотев и кол., 2002, 19-20; Тотев и кол. 2003, 112-113; Тотев и кол., 2006, 381-384; Тотев и кол., 2008, 695-698; Тотев, Дерменджиев 2005, 295-296).

Тук е необходимо да се подчертае фактът, че всички проучени гробове от север на храма, както и откритите строителни бъркала и варници, са вкопани в пласт с материали от първата половина на XIII в., с чието насипване е бил отчасти подравен църковния двор. Впоследствие те са били изцяло запечатани от дебел пласт строителни отпадъчни материали - хоросан, камъни, тухли, стенописни фрагменти и керамопластична украса от разрушения през втората половина на XIV в. манастирски екзонартекс, от които е била направена нова дворна хоросанова настилка на манастира и подравнено нивото пред северната фасада на църквата. С него е съобразен и повдигнатия праг на северния вход на възстановения екзонартекс, известен сега като Запад на пристройка. От предложените данни е видно, че съществуването на столичния некропол е приключило с изграждането на

манастирските постройки около църквата - странични галерии, екзонартекс, жилищни и стопански крила, не по-късно от средата на XIV в.

Изложените стратиграфски данни за датираността на некропола и инвентара на разглежданите гробове на Бесар, Доброслав, Калоян, Рафаил, Сено и Дамар, от края на XIII - първата половина на XIV в. предлагат известни възможности за определяне на статуса на погребаните видни столичани. Например, разглеждания гроб № 95 позволява да го сравним с останалите пет гроба със златни пръстени печати от същия некропол. Най-общо става въпрос за останки от златосърмен текстил по различни части на скелета, които преди всичко показват вкуса, нивото и ранга на погребаните в некропола на църквата „Св. 40 мъченици“ и същевременно с това предоставят съществени наблюдения за погребалния обряд и костюм на столичния елит през Второто българско царство. Вероятно става въпрос за гробовете на изтъкнати граждани и военни и техните семейства, чийто престиж и заслуги в държавния апарат, военната йерархия и търновското общество, са позволявали те да бъдат погребани около храма на победата - царската църква „Св. 40 мъченици“.

Цитирана литература:

- Банк 1988:** А. Банк. Образец и копие в прикладном искусстве Византии X-XIV вв (Региональные и социальные аспекты). - Сб. Восточное Средиземноморье и Кавказ IV-XVI вв. Ленинград, 1988, 73-74.
- Вейсман 1991:** А. А. Вейсман. Греческо-русский словарь. Москва, 1991.
- Вълов 1974:** В. Вълов. Новите разкопки на църквата „Св. 40 мъченици“ във Велико Търново. - Археология, 1974, 2, 44-51.
- Вълов 1974а:** В. Вълов. „Калояновият пръстен“ или надписът на Иван Асен II. - Исторически преглед, 1974, 2, 86-91.
- Дерменджиев 2002:** Е. Дерменджиев. Царските гробници в църквата „Св. 40 мъченици“ в Търновград. - Минало, 2002, 4, 24-39.
- Косева, Дерменджиев 2001:** Д. Косева, Е. Дерменджиев. Рафаиловият златен пръстен печат от некропола на църквата „Св. 40 мъченици“ във В. Търново. - Трудове на катедрите история и богословие на Шуменски университет „Епископ Константин Преславски“, 4, 2001, 75-81.
- Деян. 17:34, 1990:** (Деян. 17:34) Новый завет. Псалтир. София, Синод. Издателство, 1990.
- Джамбов 1988:** И. Джамбов. Средновековен некропол край Сопот. - Известия на музеите в

- Южна България, 14, 1988, 143-160.
- Долмова 2004:** М. Долмова. Библиография. - Средновековно Търново. Археологически проучвания. Юбилеен сборник, Велико Търново, 2004, 274-276, №№ 1, 2, 11, 13, 14.
- Залеская 1994:** В. Залеская. Коллекция византийских и поствизантийских перстней. - В: Сб. Византия и Ближний Восток. Санкт-Петербург, 1994, 91-99.
- Иванић 1998:** Б. Иванић. Прстенје српске средњовековне властеле. Београд, 1998.
- Иванов 1911:** Й. Иванов. Старобългарски и византийски пръстени. - Известия на българското археологическо дружество, 1, 1911, 1-14.
- Инкова 1979:** В. Инкова. Калояновото погребение (Технико-лабораторни изследвания). София, 1979.
- Йорданов 2001:** И. Йорданов. Корпус на печатите на Средновековна България. София, 2001, кат. № IV.13, 143-144, табл. XIII-187.
- Йорданов 2003:** И. Йорданов. „Корпус на печатите на Средновековна България“. Addenda et Corrigenda. - Нумизматика и епиграфика, 1, 2003, 95-113, табл. XXIII-XXXV.
- Йорданов 2005:** С. Йорданов. Съкровище от средновековни накити от Русенско. - В: Проф.

д.и.н. Станчо Ваклинов и Средновековната българска култура. Велико Търново, 2005, 421-429.

Милошевић 1990: Д. Милошевић. Каталог накита од XII до XIV века из збирке Народног музеја у Београду. Београд, 1990.

Николов 2002: Н. Николов. Новооткрити средновековни пръстени печати от Североизточна България (XI-XIV в.) - *Acta musei varnaensis* III-2 Българските земи през Средновековието (VII-XVIII в.). - Международна конференция в чест на 70-годишнината на проф. Александър Кузев. Варна, 2005, 273-276.

Персидско-русский словарь 1974: Персидско-русский словарь, Москва, 1974.

Робов 1993: М. Робов. Двумилицев калъп за отливане на накити от Търново. - *Годишник на музеите в Северна България*, 19, 1993, 109-118.

Робов 2005: М. Робов. За отливането на накити във В.Търново (XII-XIV в.). - Българските земи през Средновековието (VII-XVIII в.). Международна конференция в чест на 70-годишнината на проф. Ал. Кузев. - *Acta musei varnaensis*, 3-2. Варна, 2005, 277-286.

Сотиров 1992: И. Сотиров. Проблемът за Калояновия пръстен и неговия притежател. - *Годишник на Националния исторически музей*, 8, 1992, 341-365.

Тотев 1998: К. Тотев. СЕНОВЪ златен пръстен печат от търновската църква „Св. 40 мъченици“. - *Старобългаристика*, 22, (1998), 3, 97-108.

Тотев 1998а: К. Тотев. Два пръстена печати от България. - *Проблеми на изкуството (извънреден брой)*, 1998, 31-37.

Тотев 1999: К. Тотев. Византийски модели и традиции в приложното изкуство на Второто българско царство. - *Търновска книжовна школа*, 6, 1999, Велико Търново, 601-619.

Тотев 2001: К. Тотев. Царската църква „Св. 40 мъченици“ и манастирът Великата лавра в Търновград (Резултати от последните разкопки) - *Археология*, 2001, 1-2, 30-44.

Тотев и кол. 2001а: К.Тотев и колектив. Разкопки на църквата „Св. 40 мъченици“ във Велико Търново. - В: *Археологически открития и разкопки през 1999-2000 г.* - XI национална археологическа конференция. София, 2001, 127-128.

Тотев 2005: К. Тотев. Златен пръстен-печат от Кранево, Балчишко. - *Acta musei varnaensis* III-2 Българските земи през Средновековието (VII-XVIII в.). - Международна конференция в чест на 70-годишнината на проф. Александър Кузев. Варна, 2005, 269-271.

Тотев, Чокоев 1993: К. Тотев, И. Чокоев. Злат-

ни и сребърни пръстени-печати от територията на Балканския полуостров. - *Известия на Историческия музей - Кюстендил*, 5, 1993, 385-398.

Тотев, Дерменджиев 2000: К. Тотев, Е. Дерменджиев. Новооткрити галерии на църквата „Св. 40 мъченици“ във В. Търново. - *Археологически вест*, 2000, 2, 28-33.

Тотев и кол. 2003: К. Тотев и кол. Разкопки на некропола на църквата „Св. 40 мъченици“ и Източното крило на манастира Великата лавра във В. Търново. - В: *Археологически открития и разкопки през 2002*, XLII Национална археологическа конференция. София, 2003, 112-113.

Тотев, Дерменджиев 2005: К. Тотев, Е. Дерменджиев. Разкопки на обект „Некропол - централна част на северния двор на църквата „Св. 40 мъченици““ във В. Търново. - В: *Археологически открития и разкопки през 2004 г.*, XLIV Национална археологическа конференция. София, 2005.

Тотев и кол. 2006: К. Тотев и кол. Проучвания на обект „Некропол в северната половина на манастирския двор на църквата „Св. 40 мъченици““ и Проучвания на обект Църква „Св. 40 мъченици“ - Запад, Северен сектор. - В: *Археологически открития и разкопки през 2005 г.* XLV Национална археологическа конференция, София, 2006, 381-384.

Тотев и кол. 2008: К. Тотев и кол. Разкопки на църквата „Св. 40 мъченици“- Южен двор“ във В. Търново. - В: *Археологически открития и разкопки през 2007 г.*, София, 2008, 695-698.

Съкровища 2007: Съкровища на Средновековна България. Каталог на изложба. Варна, 2007.

Chatzidakis 1944: M. Chatzidakis. Un anneau byzantine du musée Benaki. - *Byzantinisch-Neugriechische Jahrbücher*, 1944, Bd. 17, Separata.

Jordanov, Zhekova 2007: I. Jordanov, Z. Zhekova. Catalogue of Medieval Seals at the Regional Historical Museum of Shumen. Shumen, 2007.

Lexicon linguae 1966: Slovník jazyka staroslovenského. Lexicon linguae palaeoslovenicae, 1. Praha, 1966.

Popkonstantinov, Kronsteiner 1994: K. Popkonstantinov, O. Kronsteiner. Старобългарски надписи / Altbulgarische Inschriften. Wien, 1994, Bd. 36.

Totev 2002: C. Totev. Two Byzantine Signet Rings from Bulgaria. - *Studies in Byzantine Sigillography*, 7 (ed. By W. Seibt). Washington, 2002, 11-20.

Vikan, Nesbitt 1980: G.Vikan, I. Nesbitt. Security in Byzantium. Locking, Sealing and Weighting. Collection Publication, 2. London, Washington, 1980.

Gold Signet ring from the cemetery of Forty Holy Martyrs church, Veliko Tarnovo (Summary)

Konstantin Totev

The newly-discovered signet ring that is the subject of this paper was found in grave No 95 excavated in the cemetery of Forty Holy Martyrs church in Veliko Tarnovo, in 2000. Unlike the other five burials with gold signet rings, it is situated further from the walls of the church, in square XVI - 6/7. According to the osteological analysis, the age at death of the deceased man was between 25 and 30. He was laid in a massive coffin, studded with iron nails; his right arm was bent upon the abdomen, and his left arm was stretched beside the body. Remnants of gold-thread fabrics have been found upon the skull and the pelvis. He wore a massive gold signet ring with a circular inscription on the ring-finger of the right hand. Special attention should also be paid to the iron sickle found in the left hand of the buried man (figs. 3 and 4).

The gold signet ring has been labeled as inventory No 66. It weighs 12.7 gr. The Cyrillic circumscription **ДАМАРОВ ПРЪСТЕН** ('the ring of Damar') is engraved in positive in the center of the circular field (1.62 cm in diameter) of the flat surface, around an eight-pointed rosette. A cross sign initiates the legend. Regarding the graphic of its letters, the inscription is most similar to that of the signet ring of Besar (fig. 5 7). The discussed gold ring was cast in a specially prepared mold. After casting, the edges of the round part underwent additional processing by hammering in the same way as with the ring of Besar. The above technological characteristic tells the ring of Damar apart from the more perfectly manufactured samples, such as the ones of Seno, Vitomir, and that of Slav 'stolnik tsarev' (stolnik of the Tsar), the additional after-casting processing of which was made by dead-smooth files (fig. 5 4, 19, 2). The similarity of the technological methods, the paleography of the inscriptions, and the compositional approach in the decoration suggest that the rings of Besar and Damar were made by the same craftsman who worked in the capital city in the fourteenth century.

With respect to its shape, main characteristics of manufacturing technology, artistic decoration, and legend engraving, the ring of Damar

belongs to the category of signet rings with circular inscriptions. In its turn, this category can also be divided into two types. The first comprises the rings of Seno and Vitomir, and especially the Byzantine ring of Theodore Phylantris (fig. 5 1), and is notable for their exquisite manufacturing, perfect proportions, and the use of niello decoration. The ring of Damar refers to the second type, which comprises the rings of Besar, Dobroslav, that of Hodor from Kranevo, near Varna etc. (fig. 5 5, 7, 12). This second type is characterized by a cruder workmanship and the mechanical repetition of technological and other components. Of all the circular inscription rings, Besar's and Damar's are the only ones whose plate's inner field (with the image) is not delineated. Normally, the niello-decorated ring type will chronologically come earlier; it could be dated as early as the thirteenth and the early fourteenth centuries AD, whereas their cruder imitations without niello decoration were manufactured in the fourteenth and even in the early fifteenth centuries AD.

Stratigraphic evidence concerning the dating of the cemetery and the grave goods from the discussed graves of Besar, Dobroslav, Kaloyan, Rafail, Seno, and Damar - late thirteenth to early fourteenth centuries AD - gives certain grounds to determine the social status of these prominent citizens of the capital buried there. Grave No 95 is comparable to the remaining five burials with signet rings from the same cemetery. The remains of gold-thread fabrics over various skeletal parts attest mostly to the taste, social strata affiliation, and rank of those buried in the cemetery of Forty Holy Martyrs church. At the same time they enable the researcher to gain significant knowledge about the burial rituals and the attire of the metropolitan elite of the Second Bulgarian Kingdom. The burials must have belonged to distinguished citizens, military commanders, and their families, whose prestige and contribution to the administration of the state, the military hierarchy, and Veliko Tarnovo community, would have allowed for their interment near the Temple of Victory - the royal Forty Holy Martyrs church.

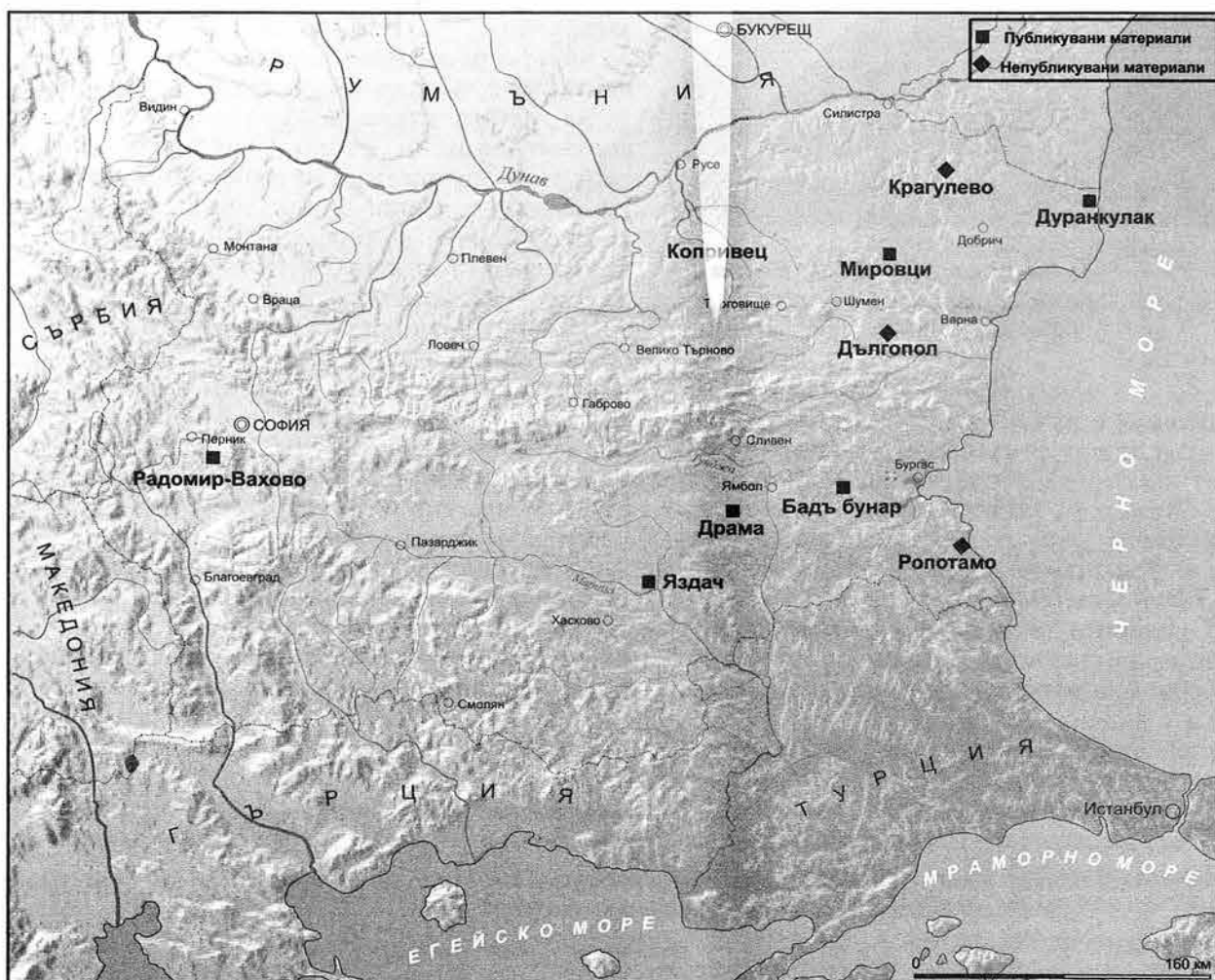
Керамика от началото на ранната бронзова епоха от м. Бадъ бунар край Карнобат

Росица Христова

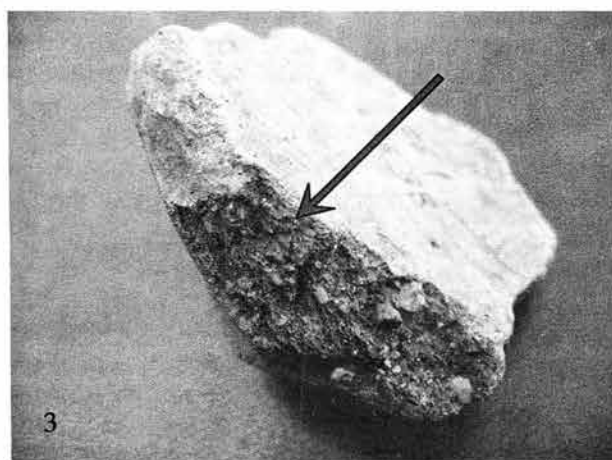
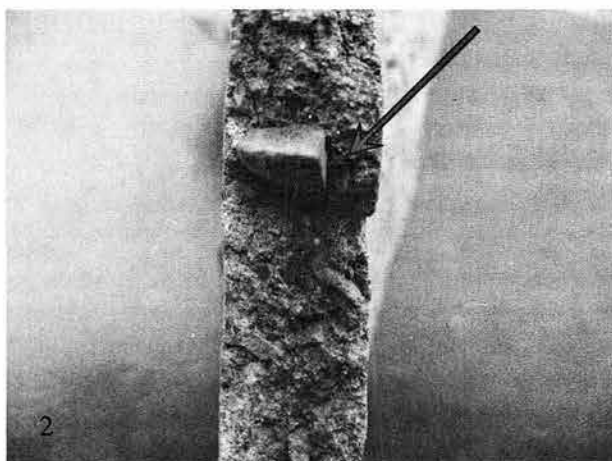
Обект на настоящото съобщение е керамика от началото на бронзовата епоха, открита при спасителни разкопки по трасето на АМТ, ЛОТ 5, км 6⁺⁷⁰⁰-6⁺⁸⁰⁰. Обектът се намира в м. Бадъ бунар¹, намираща се на 5 км южно от град Карнобат (Христова

¹ Обектът е част от местността Бадъ бунар и Сарповеце. Екипът взе решение той да остане в научно обръщение с названието Бадъ бунар.

2007, 16). Разположен е в подножието на хълм с плавни склонове, който в западната си част е ограничен от малко дърво. В най-крайната част на проучвания участък, в непосредствена близост до дърето, бе проучена частично запазена жилищна структура. В северозападната ѝ част се разчистиха основи от ломени камъни на калова спойка, основа на огнище и струпване на керамични фрагменти. Не бяха ре-

Обр. 1. Разпространение на култура Черна вода III на територията на България
Fig. 1. Cerna voda III culture area in Bulgaria

Обр. 2 и 3. Бадъ бунар край Карнобат. Керамични фрагменти - примеси в глиненото тесто
Figs. 2 and 3. Bada Bunar, near Karnobat. Ceramic sherds: temper

гистрирани дупки от колове. Запазените деструкции се откриват на дълбочина 0,30 м от нивото на обработения с машини терен (Христова 2008), а други - като част от пълнежа на ями от желязната епоха, нарушили по-ранните културни пластове².

Технологични данни

Основните технологични критерии на разглежданата керамика са: цвят на повърхността, обработка на повърхността, примеси в глината и характеристика на лома. Направените описания са извършени на базата на пряко наблюдение, без използване на микроскопски анализ.

Сред керамиката доминират съдовете с кафяв и сив цвят на повърхността. По-голяма част от фрагментите имат груба, не-

равномерно загладена повърхност, покрита с тънък шлик отвън или отвън и отвътре.

Въз основа на вида и концентрацията на примесите могат да се разграничат четири основни вида глина: много груба, груба, полугруба и полуфина, сред които доминира много грубата и грубата. По отношение на използваните примеси преобладават камъчета с различна големина, кварцови частици, пясък, а в по-редки случаи шамот и органика. Ломът е едно-, дву- или трисъставен.

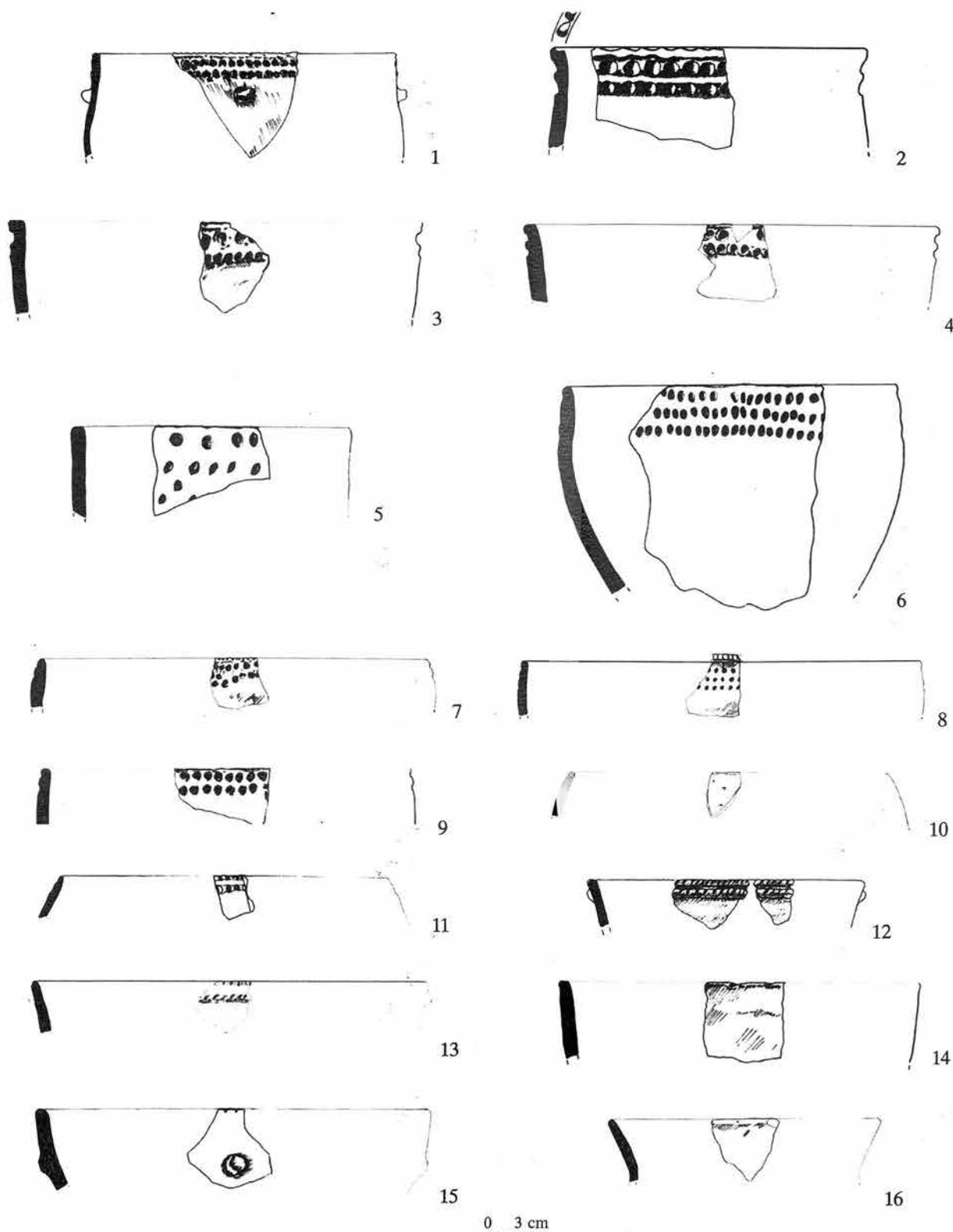
При много грубата глина основните примеси са от тъмна и светла слюда, едри (0,7 см), средни и дребни камъчета, които са със средна до висока концентрация (обр. 2). Като допълнителни примеси са установени шамот (обр. 3) и органика, но и двете субстанции са в минимално количество. Всички фрагменти от тази категория принадлежат на дълбоки съдове с дебелина на стената между 1-1,5 см, със сив, сиво-черен или кафяв цвят на повърхността и с червен или сив нюанс. Те са грубо загладени, с украса от набождания в два до четири реда, или с една или две релефни ленти с ямички под устието.

За грубата глина са характерни висока концентрация на средни и дребни камъчета; кварцови частици при някои фрагменти; светла и тъмна слюда; пясък и шамот в минимално количество. Фрагментите принадлежат на дълбоки съдове, гърнета и купи с дебелина на стената между 1 см и 0,8 см. Повърхността им е груба или грубо загладена, с кафяв цвят, с нюанс към червено или сиво, с нюанс към черно и бежово. Те са без украса или с набождания под устието в два или три реда. Някои екземпляри имат релефна лента с набождания или ямички.

Средно грубата глина се отличава с примеси на светла и тъмна слюда, средни и дребни камъчета и пясък. При някои находки е добавен шамот в минимално количество. Фрагментите са части от купи, паници и гърнета с дебелина на стената от 0,5 до 0,9 см. Повърхността им е кафява, с нюанс към червено или сиво, в отделни случаи - с нюанс към черно. Външната и вътрешна повърхността е добре загладена. Украсата им се състои от набождания и канелюри.

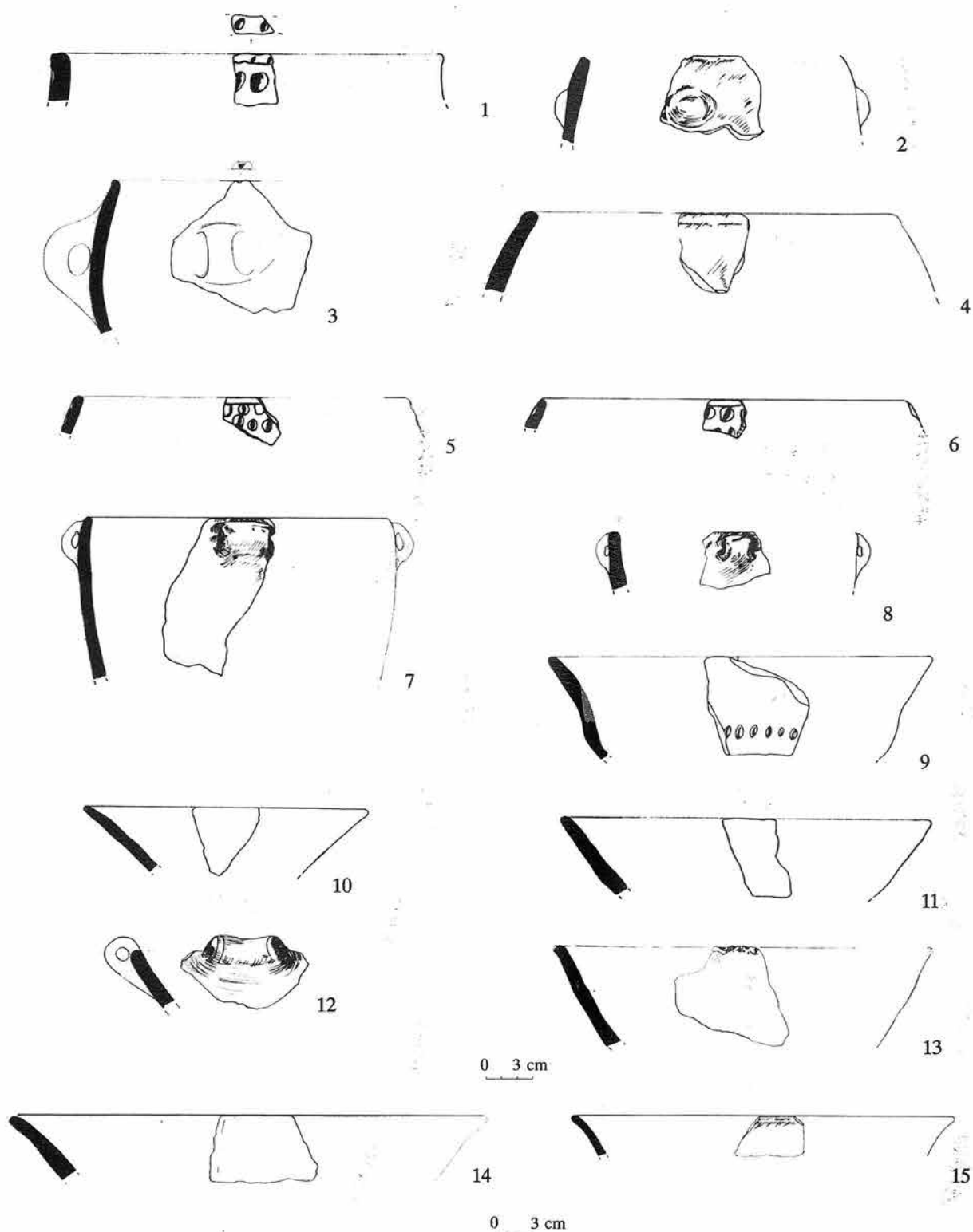
Основните примеси при полуфината глина са светла и тъмна слюда, пясък и ситни камъчета. Фрагментите принадлежат на купи и паници, украсени чрез набождания, релефна лента с ямички, fishbone орнамент. Дебелината на стената е между 0,6 - 0,7 см, с кафяв цвят на повърхността, понякога с

² Спасителните разкопки се проведеха през лятото на 2006 г. под ръководството на Д. Момчилов (ИМ-Карнобат) и Ц. Дражева (РБМ). Пълни и сондажни проучвания са направени между км 6⁺⁴⁰⁰ - 6⁺⁸⁰⁰, докато материалите от началото на РБЕ попадат в обсега на км 6⁺⁷⁰⁰ - 6⁺⁸⁰⁰.

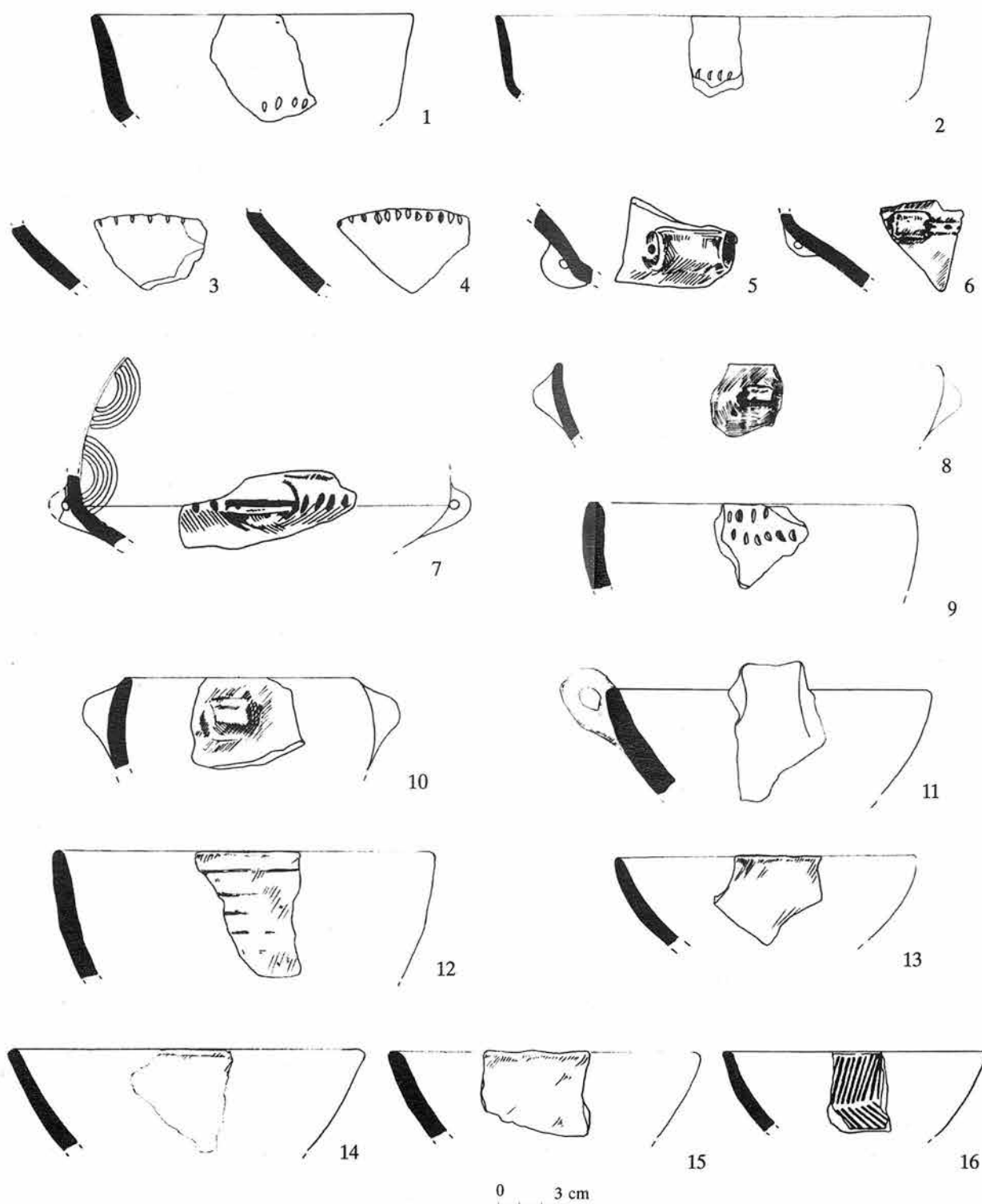
Обр. 4. Бадъ бунар край Карнобат. 1-5 - тип I: дълбоки съдове с прави към устието стени; 6-9 - тип II: дълбоки съдове с издути стени; 10-11 - тип III: дълбоки съдове със стени, наклонени към вътрешността на съда; 12-15 - тип IV: дълбоки съдове със стени, наклонени навън; 16 - тип V: дълбоки съдове с фуниевидно извито навън устие

Fig. 4. Bada Bunar, near Karnobat. 1-5 Type I: Deep vessels with straight mouth rim; 6-9 Type II: Deep vessels with bulging walls; 10-11 Type III: Deep vessels with inverted walls; 12-15 Type IV: Deep vessels with everted walls; 16 Type V: Deep vessels with a funnel mouth

Обр. 5. Бадъ бунар край Карнобат. 1 - тип I: гърнета с прави към устието стени; 2, 3 - тип II: гърнета със сферична форма; 4-6 - тип III: гърнета със стени, наклонени към вътрешността на съда; 7, 8 - тип IV: гърнета с тунелести дръжки под устието; 9 - тип I: паници с конусовидно тяло и фуниевидно устие; 10-15 - тип II: паници с форма на обърнат конус

Fig. 5. Bada Bunar, near Karnobat I Type I: Pots with straight walls; 2-3 Type II: Spherical pots; 4-6 Type III: Pots with inverted walls; 7-8 Type IV: Pots with tunnel lugs under the mouth; 9 Type I: Conic dishes with a funnel mouth; 10-15 Type II: Inverted conical dishes

Обр. 6. Бадъ бунар край Карнобат. 1-7 - тип I: купи с конично тяло и фуниевидно устие; 8, 9 - тип II: купи с полусферично тяло; 10 - тип III: купи със сферично тяло; 11-16 - тип IV: купи с форма на обърнат конус
 Fig. 6. Bada Bunar, near Karnobat 1-7 Type I: Conic bowls with a funnel mouth; 8-9 Type II: Hemispheric bowls; 10 Type III: Spherical bowls; 11-16 Type IV: Inverted conical bowls

нюанс към червено или сиво и сиво-черно.

От функционална гледна точка са установени три групи керамика: трапезна, кухненска и керамика за складиране, разпределени в четири основни категории съдове: дълбоки съдове (за съхраняване на храни и течности), гърнета (за приготвяне и съхраняване на храни и течности), купи (за сервиране и хранене) и паници (предимно за хранене) (Лещаков 1988, 7). При тяхното описание са използвани основни геометрични понятия като конус, сфера, полусфера³. Фрагментираността на керамичният материал не дава възможност за разработване на подробна типология.

А. Дълбоки съдове

Категорията включва съдове, чиито форми подсказват употребата им като хранилища. Те се отличават от гърнетата с голямата дебелина на стените си, грубата повърхност и големият диаметър при устието. Възможно е някои от формите да принадлежат към групата на гърнетата и тук са включени условно към тази категория.

Тип I. Дълбоки съдове с прави към устието стени (обр. 4 1-5). Устието варира от право, равно отрязано (обр. 4 1, 5) до изтънено и заоблено (обр. 4 4). Украсата се състои от набождания в два до четири реда, а при някои екземпляри - и върху устието.

Тип II. Дълбоки съдове със слабо издути стени (обр. 4 6-9). Устието им варира от заоблено (обр. 4 6), изтънено и заоблено (обр. 4 7), скосено (обр. 4 8, 9). Украсата се състои от набождания в два до три реда, а при някои случаи и върху устието.

Тип III. Дълбоки съдове с наклонени към вътрешността стени (обр. 4 10, 11). Устието е заоблено до изтънено. Украсата в някои случаи се състои от две релефни ленти под устието с набождания.

Тип IV. Дълбоки съдове със стени, наклонени навън (обр. 4 12-15). Ръбът на устието варира от заоблено (обр. 4 12, 13, 15) до изтънено навън (обр. 4 14). В някои случаи украсата се състои от две релефни ленти, разположени под устието, с набождания.

Тип V. Дълбоки съдове с фуниевидно извито навън устие (обр. 4 16).

Б. Гърнета

Категорията включва съдове, които имат по-малък устиен диаметър в сравнение с находките от предната категория. Те

са по-дълбоки. Това определя и различното им функционално предназначение.

Тип I. Гърнета с прави към устието стени (обр. 5 1). Устието е равно отрязано. Украсата в някои случаи се състои от релефна лента под устието с набождания и ямички под релефната лента.

Тип II. Гърнета със сферична форма (обр. 5 2-3). Формата на устието им варира от косо отрязано до изтънено и завито навън.

Тип III. Гърнета със стени, наклонени към вътрешността (обр. 5 4-6). Устието е заоблено и косо отрязано. Украсата им се състои от набождания под устието в един или повече реда.

Тип IV. Гърнета с конвексни стени и тунелести дръжки под устието, със заоблено и косо отрязано устие (обр. 5 7-8). Като подтип може да се разграничи съд с ниска цилиндрична шия и тунелести дръжки под устието (обр. 5 8).

В. Паници

Категорията включва отворени съдове, чийто най-голям диаметър е при устието.

Тип I. Паници с конично тяло и фуниевидно извито устие (обр. 5 9). Ръбът на устието е заоблен, преломът между оформлението на устието и тялото ясно изразен.

Тип II. Паници с форма на обърнат пресечен конус (обр. 5 10-15). Ръбът на устието е заоблен, в някои случаи - изтънен и извит навън (обр. 5 14, 15). При един от вариантите има тунелеста дръжка под устието (обр. 5 12). Украсата се състои от набождания върху прелома на съда.

Г. Купи

Купите са по-затворени при устието съдове, в сравнение с представените типове паници. Разграничават се четири основни типа купи.

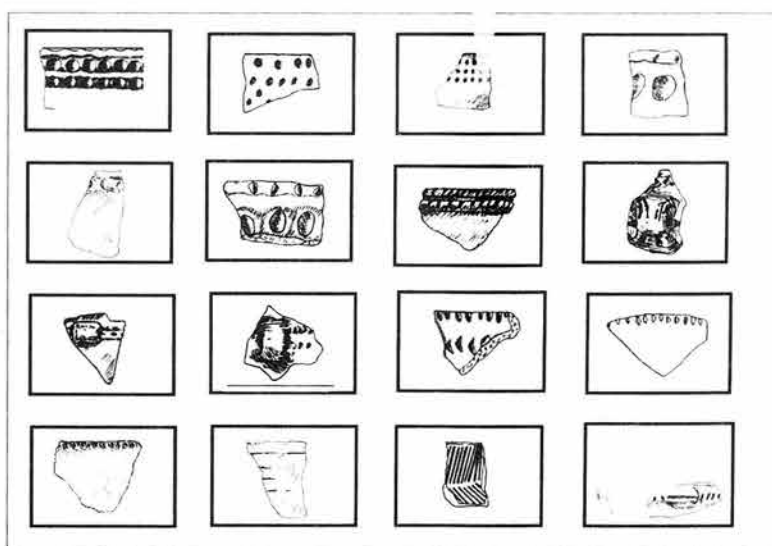
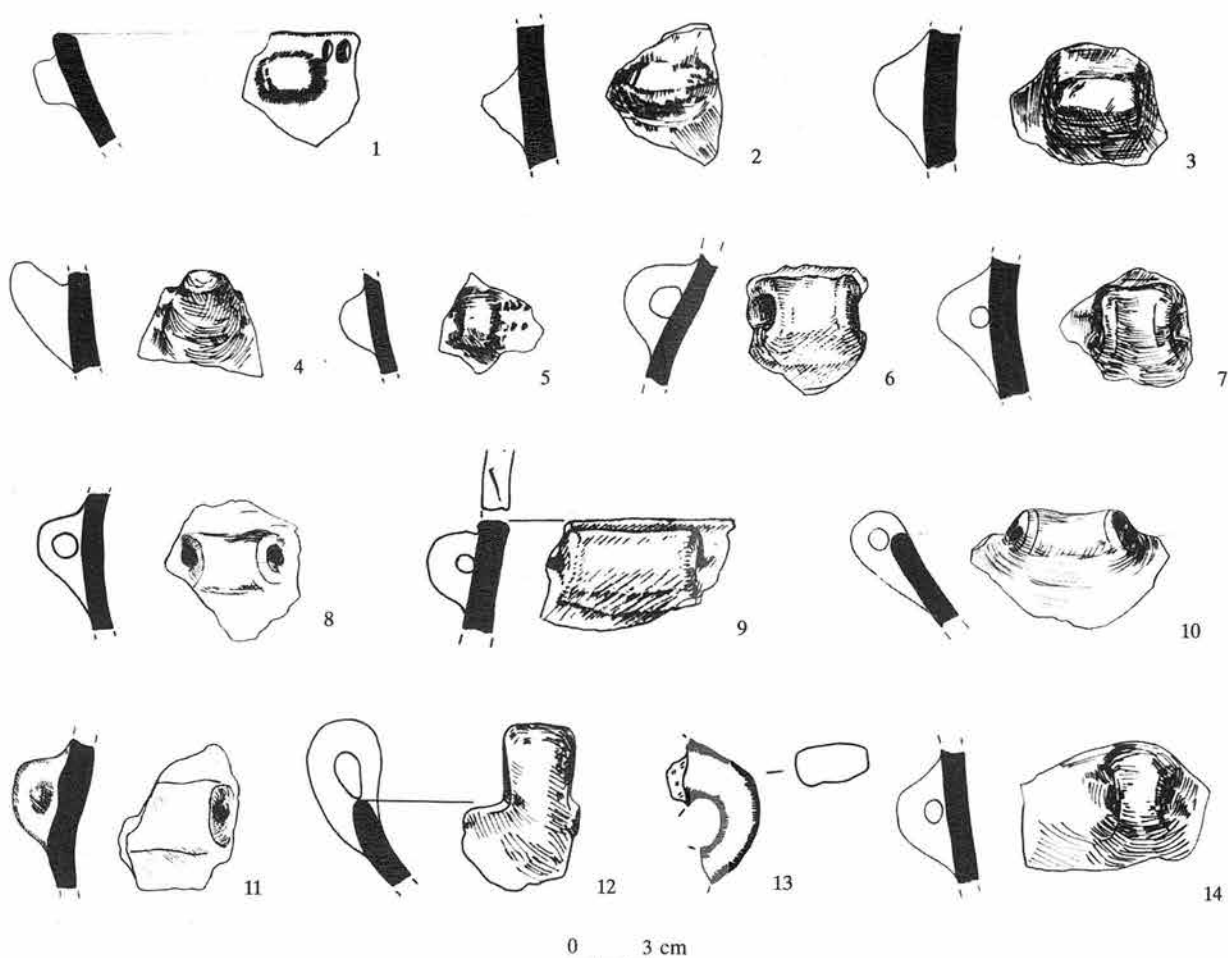
Тип I. Разграничени са купи с конично тяло и фуниевидно устие (обр. 6 1-7). Понякога в зоната на прелома на съда има тунелеста дръжка (обр. 6 5-7). Устието варира от заоблено до скосено. Украсата е набодена или релефна лента с набождания. В някои случаи върху вътрешната страна има врязана украса (обр. 6 7).

Тип II. Купи с полусферично тяло (обр. 6 8, 9). Устието е заоблено или леко скосено, завито навътре, а украсата се състои от набождания в два реда.

Тип III. Купи със сферично тяло. Ръбът на устието им е заоблен, завит навътре (обр. 6 10).

Тип IV. Купи с тяло на обърнат конус (обр. 6 11-16). Устието им варира от заоблено до леко скосено, изтънено. Един от фрагментите е с fishbone орнамент (обр. 6 16).

³ В обработката на материалите по време на разкопките взеха участие художниците Росица Йоргова (АМ-Раднево) и Галина Николова (ИМ-Нова Загора), на които благодаря за оказаната подкрепа.

15

Обр. 7. Бадъ бунар край Карнобат. 1-5 - израстъци с функция на дръжки; 6-11 - тунелести и псевдотунелести дръжки; 12-14 - вертикални дръжки; 15 - водещи техники на украса
 Fig. 7. Bada Bunar, near Karnobat. 1-5 Knobs; 6-11 Tunnel- and quasi-tunnel lugs; 12-14 Vertical handles; 15 Main decoration techniques

Дръжки

Разграничени са тунелести (обр. 7 6-10), псевдотунелести (обр. 7 11), израстъци с функции на дръжки (обр. 7 1-5) и вертикал-

ни, дъговидно извити дръжки (обр. 7 12-14).

Украса:

Основните техники на украса са представени от различните видове набождания -

овално, триъгълно, косо, ромбовидно, нанесени понякога върху релефни ленти. Според разположението си, украсата бива: под ръба или върху самото устие. Преобладава тази от две до четири линии с ямички, разположени под ръба на устието. Понякога те са върху релефната лента. При паниците и купите са характерни набождания върху прелома на съда. Типични са канелираната украса върху вътрешната повърхност на съда и т.нар. *fishbone* орнамент (обр. 7 15).

Разглеждайки посочените форми и украси трябва да отбележа, че аналозиите им са предимно в керамичния комплекс на носителите на култура Черна вода III. Последната е добре проучена на територията на Румъния (Morintz, Roman 1970, 557-570; Morintz, Roman 1968, 81-98). Разпространена е и в Словакия, Унгария, Австрия (S. Oanță-Marghitu 2008: accessible 23. 03. 2008), а в българските земи (обр. 1) е представена в селищата на Североизточна България при Копривец (Zmeykova 2001, 220-221), Мировци (Змейкова 1992, 33-44), Дуранкулак Па, Калугерово, Дългопол, а на юг - при обекти в близост до устието на Ропотамо (Драганов 1990, 161-174), Драма-Мерджумека при Тунджа (Lichardus, Iliev 2001, 166-199; Лихардус, Фол, Гетов 2001, 44), Яздач, Чирпанско (Panayotova, Mikov, Hristov 2004, 191-197). Сред най-южните точки на влияние на културния комплекс Черна вода III - Баден (Болераз), са обектите при Ситагри (Ситагри IV) и Дикили таш (Дикили таш III A) (Séferiadés 2001, 112; Nikolova 2001, 236).

Дълбоките съдове от тип I имат паралели сред типовете от Драма (Lichardus, Iliev 2001, 185-186), Дуранкулак Па, епонимното селище Черна вода, Малу Рошу-Джурджу, Локущени (Zmeykova 2001, 218, 229). Тези от тип II имат аналогии със съдове от Драма (Лихардус, Фол, Гетов 2001, 43), Мировци (Змейкова 1992, 41), Дуранкулак

Па (Драганов 1990, 161, 167), Малу Рошу-Джурджу, Брза Връба и целия Баденски комплекс (Zmeykova 2001, 218, 231). Съдове от тип III се срещат в Драма (Lichardus, Iliev 2001, 185, 187), Мировци (Змейкова 1992, 40), Дуранкулак Па (Драганов 1990, 16), Слобозия, Добротище, Нитриански Храдок от ареала на комплекса Баден (Болераз) (Zmeykova 2001, 218, 231). Гърнетата тип IV имат аналог с подобни от Слобозия и Малу Рошу-Джурджу (Morintz, Roman 1968, Abb. 32 1-3; Abb. 35 2).

Паниците от тип I намират добри аналогии сред аналогични съдове от Дуранкулак Па (Драганов 1990, 167, фигура V, 34), а купите от тип I имат подобни в Яздач, Чирпанско (Panayotova, Mikov, Hristov 2004, 196, Abb.2.2). Формите на купи с конично тяло с малки размери, които може да се причислят към чашите, са познати още от керамичния комплекс на култура Черна вода I (Roman 2001, 32, Abb. 6/9; Morintz, Roman 1968, 48). Те продължават да се срещат през преходния период (Илчева 1996, 16) и по-късно сред керамиката от Баден и Болераз (Němejcová-Pavůková 1992, 374; Köninger, Kolb, Schlichtherle 2001, 664).

Fishbone орнаментът е познат и твърде популярен в целия културен комплекс Черна вода III-Баден (Болераз), с различни варианти на склучения между връзваните линии ъгъл (Jevtić 2001, 337; Govedarica 2001, 366; Morintz, Roman 1968, 94).

Както и на други обекти от българските земи, и на този в м. Бадъ бунар няма ненарушени в стратиграфско отношение ситуации, затова изготвянето на по-прецизна характеристика на този начален етап от ранната бронзова епоха, е въпрос на бъдещи проучвания.

Разгледаната керамика маркира още една точка на разпространение на култура Черна вода III на юг от Стара планина и намира най-близки паралели с тази от Драма-Мерджумека.

Цитирана литература:

Драганов 1990: В. Драганов. Културата Черна вода III на територията на България и по Западното Черноморско крайбрежие. - Добруджа, 7, 1990, 156-179.

Змейкова 1992: И. Змейкова. Раннобронзовото селище при с. Мировци, Варненска област. - Хелис, I, 1992, 33-47.

Илчева 1996: В. Илчева. Технология и класификация на керамиката от Хотница-Водопада-преходен период от енеолота към бронзовата

епоха. - Известия на Исторически музей Велико Търново, 11, 1996, 87-139.

Лещаков 1988: К. Лещаков. Основни класификационни принципи за керамиката от ранната и средната бронзова епоха в Тракия. - Археология, 1988, 3, 1-13.

Лихардус, Фол, Гетов 2001: Я. Лихардус, А. Фол, Л. Гетов. Изследвания в микрорайона на с. Драма (Югоизточна България). Обобщение на основните резултати на българо-германски-

те разкопки от 1983 до 1999 г. София, 2001.

Христова 2007: Р. Христова. Материали от бронзовата епоха, открити при проучване на археологически обект по АМ „Тракия“, км 6 800+6 700. - Известия на музеите на Югоизточна България, 23, 2007, 16-24.

Христова 2008: Р. Христова. Материали от ранната и късна бронзова епоха при проучване по трасето на АМ „Тракия“, ЛОТ 5, км 6 ⁴⁰⁰+ 6 ⁸⁰⁰ (под печат).

Govedarica 2001: B. Govedarica. Die Funde vom Typ Cernavodă III - Boleráz im ehemaligen Jugoslawien. - In: Symposium Cernavoda III - Boleráz in Mangalia 1999, București 2001, 358-368.

Jevtić 2001: M. Jevtić. On the Stratigraphy of Cernavodă III - Boleráz Finds from the Djerdar Area. - In: Symposium Cernavoda III - Boleráz in Mangalia 1999, București, 2001, 330-341.

Königer, Kolb, Schlichtherle 2001: J. Königer, M. Kolb, H. Schlichtherle. Elemente von Boleráz und Baden in den Feuchtbodensiedlungen des südwestdeutschen Alpenvorlandes und ihr mögliche Rolle im Transformationsprozess des lokalen Endneolithikum. - In: Symposium Cernavoda III - Boleráz in Mangalia 1999, București, 2001, 641-672.

Lichardus, Iliev 2001: J. Lichardus, I. Iliev. Die Cernavodă III - Siedlung von Drama - Merdzumekja in Südostbulgarien und ihre Bedeutung für Südosteuropa. - In: Symposium Cernavoda III - Boleráz in Mangalia 1999, București, 2001, 166-199.

Morintz, Roman 1968: S. Morintz, P. Roman. Aspekte des Ausgangs des Äneolithikums und der Übergangsstufe zur Bronzezeit im Raum der Niederdonau. - Dacia, NS, 12, 1968, 45-128.

Morintz, Roman 1970: S. Morintz., P. Roman. Cu privire la cronologia perioadei de tranziție de la ene-

olitic la epoca bronzului în România. - Studii și cercetări de istorie veche (SCIV), 1970, 4, 557-570.

Němejcová-Pavůková 1992: V. Němejcová-Pavůková. Kulturhistorische Verhältnisse in Südosteuropa zu Beginn des Horizontes Ezero-Baden und die möglichen Wege von Kontakten mit dem ägäisch-anatolischen Gebiet. - Studia Praehistorica, 11-12, 1992, 362-384.

Nikolova 2001: L. Nikolova. Approach to The Genesis and Initial Development of the Early Bronze Age Cultures in the Lower Danube Basin and in the Southern Balkans. - In: Symposium Cernavoda III - Boleráz in Mangalia 1999, București, 2001, 236-260.

Oanță-Marghitu 2008: S. Oanță-Marghitu. „The Cernavoda III-Boleráz Phenomenon” after 30 years (http://www.archaeology.ro/so_cernav_eng.htm).

Panayotova, Mikov, Hristov 2004: K. Panayotova, R. Mikov, M. Hristov. Ein Komplex aus der Bronzezeit in der Flur des Dorfes Jasdač, Bez. Čirpan (vorläufiger Bericht). - In: V. Nikolov, K. Băčvarov (Hrsg.). Von Domica bis Drama. Gedenkschrift für Jan Lichardus. Sofia, 2004, 191-197.

Roman 2001: P. Roman. Die Cernavodă III - Boleráz-Kulturerscheinung im Gebiet der Unteren Donau - In: Symposium Cernavoda III - Boleráz in Mangalia 1999, București, 2001, 13-59.

Séferiadés 2001: M. Séferiadés. Dikili Tash et Cernavodă III-Boleráz: contribution aux recherches archéologiques européennes récentes sur la période de transition et le début de l'Âge du Bronze (Europe centrale et orientale). - In: Symposium Cernavoda III - Boleráz in Mangalia 1999, București, 2001, 109-164.

Zmeykova 2001: I. Zmeykova. The Cernavodă III Culture in North-Eastern Bulgaria. - In: Symposium Cernavoda III - Boleráz in Mangalia 1999, București, 2001, 213-235.

Pottery from the beginning of the Early Bronze Age from the site at Bada Bunar, near Karnobat (Summary)

Rositsa Hristova

Rescue excavations necessitated by the construction of Trakia motorway have been carried out in Karnobat region over the past few years that have brought about the enrichment of the knowledge of the Bronze Age in southeastern Bulgaria. The subject of this report is the Early Bronze Age pottery found on the route of the motorway, Lot 5, kilometers 6⁺⁴⁰⁰ - 6⁺⁸⁰⁰. The site at Bada Bunar is situated 5 km south of the town of Karnobat. The ceramic material has been recovered from a house, and separate sherds come from the backfill of Iron Age pits,

which have disturbed the earlier cultural layers. Based on the temper and its concentration in the paste, one finds four main wares: very coarse, coarse, medium-coarse and medium-fine, among which the very coarse and coarse wares dominate. As regards the temper, the crushed grit of various size prevail as well as quartz, sand, and, more rarely, chamotte and organic matter. Wall sections contain one, two, or three stripes.

Three ceramic categories can be distinguished with regard to their function: tableware,

kitchenware, and storage pottery, which are divided into four main vessel classes: deep vessels (for food and liquid storage), pots (for preparation and storage of food and liquids), bowls (for serving and eating), and dishes (mostly for eating). The considerable wall thickness, rough surface, and large mouth diameter are typical of the deep vessels, suggesting their usage as storage containers. They are divided into four types. Pots feature smaller mouth diameters; four types of them have been defined. Dishes are characterized by the largest mouth diameter. They are open vessels classified into only two types. Compared to the latter, the bowls' mouth is narrower. They are divided into four types.

Tunnel- and quasi-tunnel lugs are common, as well as arching handles.

The most common decorations are the vari-

ous prick-marks: oval, triangular, slanting, rhomboid, occasionally on plastic bands. With regard to its position, one can distinguish decoration under or on the mouth rim. The prevailing decoration consists of two to four lines of dimples below the mouth rim. Dimples occur on the plastic band as well. The dishes and bowls feature characteristic prick-marks on the rib. Other commonly used types of ornamentation are the channeling on the interior surface and the fishbone.

The discussed ceramic assemblage marks one more spot of the Cernavoda III spread area south of the Balkan range. Similarly to some other sites in Bulgaria, all the contexts at Bada Bunar have been disturbed. This is why a more precise characterization of this initial stage of the Early Bronze Age will be subject to future research.

Каменен калъп за отливане на връх за копие от късната бронзова епоха от Северозападна България

Любен Лещаков

Предмет на настоящето съобщение е фрагмент от калъп за отливане на бронзов връх за копие от обект Багачина, Монтанско. Калъпът е обнародван от Г. Александров, който се ограничава с кратко описание и датировка на предмета най-общо през късната бронзова епоха. Като място на намиране е посочен римският град до Монтана (Александров 2007, 133). Калъпът се съхранява в РИМ - Монтана, с инв. № 2263 (обр. 1). В инвентарната книга на музея е записано, че е намерен в тракийското светилище Багачина до Сталийска махала, Монтанско. Този факт, както и необходимостта от по-задълбочен анализ на находката, предизвикаха повторното ѝ, по-детайлно разглеждане тук.

Калъпът е изработен от камък със сивокафяв цвят. Той има неправилна, продълговата форма, с овални ръбове. Запазена е само част от едната му половина с размери: дължина 12 см; широчина при мястото на отчупване - 7,9 см; широчина при върха на острието - 8 см; максимална дебели-

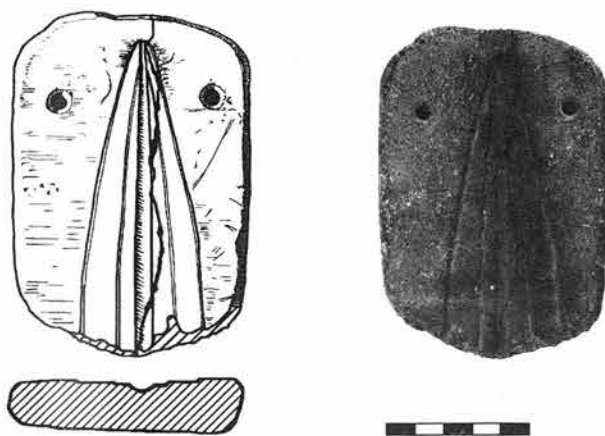
на - 2,1 см; минимална дебелина - 1,7 см. Запазената част от екземпляра е надлъжно пропукана. Повърхността му е покрита с тъмнокафяви, черни и червени петна с характер на обгаряния. Такива петна са наблюдавани от Е. Воче при експериментално отливане на бронзов предмет в каменен калъп, на местата, които са били в досег с разтопения метал, като отбелязва, че потъмняването е повърхностно и лесно отстранимо (Voce 1975, 114). Тъй като опитът е еднократен, не би могло да се каже дали продължителната употреба не причинява и по-трайни промени в дълбочина. Не бива да се изключва и възможността петната да са получени в резултат и на вторично горене при ритуалите, извършвани на светилището.

От двете страни на върха на острието, отливано с този калъп, са разположени два отвора с диаметър 0,5 см. Подобни отвори има и един от калъпите за отливане на върхове за копия от колективната находка от Сокол, Новозагорско (ИМ Нова Загора,

Инв. № 1237), разположени на страничните му стени. Аналогични отвори се наблюдават и при много от калъпите от колективната находка от Побит камък, Разградско (Черных 1978, табл. 67-70). В тези отвори са поставяни дървени щифтове, посредством които двете половини на калъпа се напасват точно една с друга. За още по-голяма сигурност при отливането, след това те са стягани с връв или тънко въже. Свидетелство за тази практика са специално издълбаните жлебове по външните стени на калъпите за върхове за копия от Сокол (Черных 1978, табл. 60, 5, 6, 8).

Размерите на запазената част от острието са: дължина - 11,3 см и максимална ширина - 4,5 см. Режещите му ръбове са дъгообразно разширяващи се, от върха надолу, като малко преди мястото на отчупване те са почти успоредни помежду си. Средното ребро има кръгло сечение и диаметър 0,5 см. От двете му страни се забелязва удебеление, което повтаря формата на острието и има ширина 2,0 см.

До момента не е известно друго острие с подобно сечение, произлизащо от българските земи. То не попада в нито един от типове върхове за копия от КБЕ, изведени от Е. Чьорних (Черных 1978, 228). Подобни сечения в чуждата литература са определяни като „стъпаловидни“ „gestuften Blatt“ или „stepped towards the edge“ (обр. 2). Ширината на удебелението или „стъпалото“ варира в зависимост от ширината на острието, като при повечето паметници формата на стъпалото повтаря тази на острието. Те са характерни предимно за върхове за копия с пламевидно оформено острие. Съдейки по ширината и формата на острието, най-вероятно става дума за връх за копие, аналогичен на един от върховете от депозита Теня, Хърватско. Такова сечение на острието имат и фрагментите от върхове за копия от колективните находки от Лисине, Хърватско; Привина

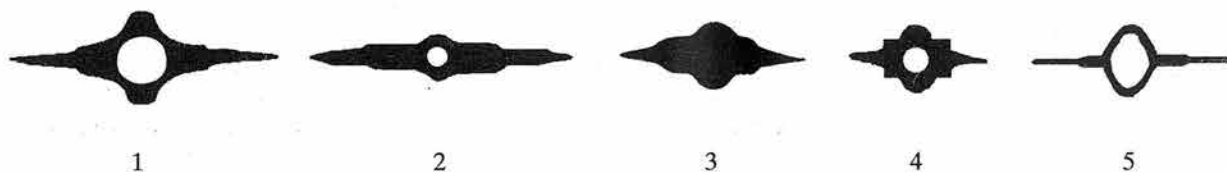
Обр. 1. Монтана. Фрагмент от калъп за отливане на връх за копие от Регионален Исторически музей Монтана.

Fig. 1. Montana. Fragment of a mould for casting spearheads. Montana Regional Museum of History

Глава, Сърбия и Борзава в Закарпатска Украйна (Vinski-Gasparini 1973, T. 31, 10; T. 97, 10; Гарашанин 1975, T. LXIV, 10; Kobal' 2000, Taf. 54, 11).

Върховете за копия със стъпаловидно сечение на острието са широко разпространени в Унгария, Румъния и, в по-малко количество, в Босна и Херцеговина (Mozsolics 1973, 1985, 2000; Petrescu-Dombovița 1977; König 2004). Трябва да се отбележи, че те напълно липсват в съвременна Гърция. Отсъствието им би могло да се обясни с върше силните традиции в местното металургично производство. Макар районът да изпитва силни влияния от металургичните центрове в Централна Европа, в края на късната и началото на ранножелязната епоха местните традиции са все още силни и металурзите изработват и модифицират новите, чужди типове оръжие, според собствената си преценка.

Анализирайки депозитите от периода на „Полята с погребални урни“ в Европа (Urnfelderzeit), С. Хансен отбелязва, че пла-

Обр. 2 - Варианти на стъпаловидното сечение на бронзовите върхове за копия в Югоизточна Европа. 1 Суваля, Босна и Херцеговина; 2 Лисине, Хърватско; 3 Черможише, Словения; 4 Уиоара де Сус, Румъния; 5 Бингула-Дивош, Хърватско

Fig. 2. Variants of bronze spearheads stepped towards the edge in southeast Europe: 1 Suvaia, Bosnia and Herzegovina; 2 Lisine, Croatia; 3 Cermozise, Slovenia; 4 Uioara de Sus, Romania; 5 Bingula-Divoš, Croatia

мевидните копия със стъпаловидно сечение на острието се датират в периода Bг.D - Ha.A по централноевропейската хронология, като долната им граница все още не е напълно уточнена (Hansen 1994, 65). Д. Борић поставя появата им в Bг.D (Борић 1997, 63). Според Т. Кеменчей тези върхове за копия са характерни за депозитите от хоризонт Курд по хронологията на А. Можолитч, който съответства на периода Ha.A1 (Kemenczei 1996, 234).

Голямото количество върхове за копия със стъпаловидно сечение в депозитите от Bг.D - Ha.A в Карпатския басейн и Централните Балкани показва, че те са изделия, характерни за металургичното производство в този район през относително кратък период от време. Появата им в Bг.D може да се разглежда като радикална промяна в конструкцията на върховете за копия. Най-вероятно стъпалото трябва да усили здравината на острието, чрез натрупване на метал от двете страни на средното ребро, който да предпази върха от счупване или огъване при удар. Изглежда, че новият вид конструкция не е бил осо-

бенно удачен, тъй като през Ha.A2 прилагането му рязко намалява, а през Ha.B напълно секва.

Липсата на ясни критерии за разделяне на находките от периодите Bг.D - Ha.A1; споровете относно точния момент на появата на копията със стъпаловидно сечение на острието, както и продължаващите дискусии върху относителната хронология на колективите находки в Централна Европа и Балканите, не позволяват прецизно датiranje на калъпа от Багачина. За него може да се предложи по-общата дата Bг.D - Ha.A1, обхващаща периода на поява, най-голямо разпространение и употреба на върховете за копия със стъпаловидно сечение. Намирането на този калъп обогатява количествено и типологически репертоара на въоръжението от КБЕ в днешните български земи. Същевременно, откриването на находката в северозападната част на страната, в близост до Дунав, още веднъж подчертава силното влияние на културите от Централна Европа над този район, както и ролята на реката като посредник между различните култури и географски райони.

Цитирана литература:

Александров 2007: Г. Александров. Нови данни за металообработването в района на Монтана. - В: Prae. In honorem Henrieta Todorova, Sofia, 2007, 131-135.

Борић 1997: Д. Борић. Остава касног бронзаног доба из Футога. - Рад Музеја Војводине, 39, 1997.

Гарашанин 1975: Д. Гарашанин (ред.). Праисторијске оставе у Србији и Војводини 1, Археолошка грађа Србије, серија 1 - праисторија књ 1. Београд, 1975.

Черных 1978: Е. Черных. Горное дело и металлургии в древнейшей Болгарии. София, 1978.

Hansen 1994: S. Hansen. Studien zu den Metaldeponierungen während der älteren Urnenfelderzeit zwischen Rhônetal und Karpatenbecken. Teil 1, Bonn, 1994.

Kemenczei 1996: T. Kemenczei. Unpublished finds in the Prehistoric Collection of the Hungarian National Museum. - In: Studien zur Metallindustrie im Karpatenbecken und den benachbarten Regionen. Festschrift für Amalia Mozsolics zum 85. Geburtstag, hrsgb. von T. Kemenczei. Budapest, 1996, 231-247.

Kobal' 2000: J. V. Kobal'. Bronzezeitliche Depotfunde aus Transkarpatien (Ukraine), Prähistorische Bronzefunde (PBF), 20, Band 4. Stuttgart, 2000.

Mozsolics 1973: A. Mozsolics. Bronze und Goldfunde des Karpatenbeckens. Depotfundhorizonte von Forro und Ópályi. Budapest, 1973.

Mozsolics 1985: A. Mozsolics. Bronzefunde aus Ungarn. Depotfundhorizonte von Aranyos, Kurd und Gyermely. Budapest, 1985.

Mozsolics 2000: A. Mozsolics. Bronzefunde aus Ungarn. Depotfundhorizonte Hajdúböszörmény, Románd und Bükkzentlászló (Prähistorische Archäologie in Südosteuropa, 17). Kiel, 2000.

Petrescu-Dîmbovița 1977: M. Petrescu-Dîmbovița. Depozitele de bronzuri din România. București, 1977.

Vinski-Gasparini 1974: K. Vinski-Gasparini. Kultura Polja sa žarama u sjevernoj Hrvatskoj. Zadar, 1973.

Voce 1975: E. Voce. Bronze casting in ancient moulds. - In: Notes on the prehistoric metallurgy of copper and bronze in the old world (Occasional Papers on Technology, 4). Oxford, 1975.

Late Bronze Age stone spearhead mould from northwestern Bulgaria (Summary)

Lyuben Leshtakov

This paper presents a stone mould for casting spearheads from the depository of Montana Regional Museum of History, with the inventory number 2263 (fig. 1). It was found during the excavations of the pit sanctuary at Bagachina, near Staliyska hamlet on the bank of the River Danube. There is no more information available about the artifact. The mould is partially preserved. Nevertheless, it confirms the evidence on the principal foundry practices in the Late Bronze Age (LBA), determined earlier with the hoards from Sokol (near Nova Zagora) and Pobit Kamak (near Razgrad).

The find from Bagachina is designed for casting bronze spearheads with a blade stepped towards the edge. Fragment of such a spearhead has been known from Tenya in Croatia. Spearheads featuring such blades were spread

on the entire territory of southeast Europe from Bronze D to Hallstatt A 1. This date has been assumed for the above find as well. Thickening the blade by way of adding a 'step' aims at enhancing its strength and safeguarding it from bending or breaking in case of strong blows. In view of the fact how short-lived this design was, the conclusion can be made that it was not quite successful.

The discovery of the above mould expands the repertory of LBA armaments in Bulgaria both typologically and quantitatively. Moreover, the fact that it has been found in the northwest of the country, close to the Danube, puts a special emphasis on the strong influence of Central European cultures on this region as well as on the importance of the river as a mediator between various cultures and geographical regions.

Стопанско значение на фауната от къснобронзовото селище при Копривлен, Югозападна България

Лазар Нинов

Археологическият комплекс при Копривлен близо до Гоце Делчев - Югозападна България е локализиран през 1995 г. През 1998 и 1999 г. тук са извършени мащабни разкопки във връзка със строежа на магистрала Гоце Делчев - Драма. Комплексът е сложен и включва селище от късната бронзова епоха, тракийско селище, ямно светилище и некропол. Обект на настоящето изследване са животинските кости от къснобронзовото селище. То е разположено върху незаливна тераса южно от проучения през 1995-1997 г. раннотракийски център (Александров 2002). Ръководител на разкопките е С. Александров. Животинските кости са със сигурна стратиграфия и са от периода XV-XII в. пр. Хр. Видовото разнообразие и характеристиките на фауната се определят от различни фактори, в това число и от природните дадености. Копривлен е разположен в котловина с главен град Гоце Дел-

чев, през която тече Места. От изток и от запад са разположени планините Родопи и Пирин. Географският фактор е от голямо значение за спецификата на животновъдството и цялостната стопанска дейност в региона. Долината е тясна и равна, с лек наклон към реката. Тя е дълга 20-30 км и е прорязана от няколко пролома. Разнообразният релеф и надморската височина от 540 м дават отражение върху климата в района. Близостта на Егейско море и възможността за нахлуване на топъл въздух по течението на Места предопределят топъл, преходно средиземноморски климат. Зимата е топла, дъждовна и подходяща за отглеждане и зимуване на добитъка. Лятото е сухо и слънчево, с малки годишни амплитуди на температурата. Растителността е разнообразна и вегетационните процеси продължават през по-голямата част от годината (Станев 2002). Това създава добри условия за паша

и фуражна база на животновъдството.

Остеологичната серия в разглеждания обект не е голяма, но е единствената засега къснобронзова колекция от Югозападна България. Тя дава информация за някои насоки в стопанската дейност и храненето на хората. При изследването на животинските кости използвах общоприетите археозоологични методи за определяне на възрастта, пола и височината на животните. Всички измервания на костите са направени по методиката на А. фон ден Дриш (Von den Driesch 1976). Те дават представа за физическите характеристики на животните.

Животинските останки от късната бронзова епоха принадлежат на следните животински видове: говедо, овца, коза, свиня, куче, благороден елен, дива свиня, мечка и вълк. Открити са и черупки от речни миди. Животинските останки са общо 506. Те произхождат от два хоризонта - по-ранен, от който са запазени 186 фрагмента, и по-късен - представен с 346 фрагмента. Костите са силно фрагментирани. По тях се забелязват следи от разсичане. Костите от домашни животни, с изключение на магарето и коня, имат характерните белези на кухненски

останки. Същото важи и за дивите животни, с изключение на вълка. Варенето е било основен начин на термична обработка. По костите липсват следи от опушване и обгаряне. Оцвяването им е равномерно. Няма следи от директно въздействие на огън. Не са правени опити за надлъжно разсичане на гръбначния стълб. Количеството на целите дълги тръбести кости или големи части от тях е твърде ограничено. Фауната от къснобронзовото селище е представена с един вид мекотели (миди) и единадесет вида бозайници. Намерени са две черупки от речната мида *Unio crassus* L., които принадлежат на два индивида. Речни миди се откриват в много археологически обекти на територията на България, но за пръв път това става по течението на Места. Наличието на минимални количества миди свидетелства, че те не са играли съществена роля в бита и храненето на населението, обитавало къснобронзовото селище. Аналогична особеност се констатира и в други праисторически обекти. Основно стопанско значение за населението имат бозайниците. Ето защо статистическият анализ тук включва само тази група от фауната.

Животински видове	Кости		Индивиди	
	Брой	%	Брой	%
Вълк	1	0,20	1	2,33
Мечка	1	0,20	1	2,33
Дива свиня	2	0,39	1	2,33
Благороден елен	4	0,80	1	2,33
Диви животни	8	1,59	4	9,32
Куче	2	0,39	1	2,33
Свиня	27	5,36	5	11,62
Овца и коза	184	36,51	16	37,20
Магаре	2	0,39	1	2,33
Кон	21	4,17	2	4,65
Говедо	260	51,59	14	32,55
Домашни животни	496	98,41	39	90,68
Всички животни	504	100,00	43	100,00

Таблица 1. Копривлен. Разпределение на костите и индивидите от различни видове бозайници, открити в къснобронзовото селище

Table 1. Koprivlen. Distribution of the bones and individuals of various mammal species at the Late Bronze Age site

На таблица 1 е показан броят на костите и индивидите, както и процентния им дял. Домашните животни са представени с 98,41 % от общия брой на костите и с 90,68 % от броя на индивидите, а дивите - съответно с 1,59 % и 9,32 %. Ловът е бил второстепенен поминък без голямо стопанско значение. През изследвания период селището е имало утвърдено и стабилно животновъдство. Ло-

увани са: елен, дива свиня, мечка и вълк. Последните са убивани, за да се предпазят домашните животни и селищата от хищници. Следите, открити по лакътна кост от мечка, свидетелстват, че мечешкото месо е използвано за храна. Като типична особеност на това къснобронзово селище се откроява целенасоченият лов на едри бозайници. Животни като елен, дива свиня и меч-

ка се отличават с голямо живо тегло. Ползвателната биомаса, получавана след техният отстрел, е висока. Следователно ловната дейност е била насочена изключително към добив на месо. Ловът на всеядни и месоядни животни като дива свиня, мечка, вълк и др., е опасен и свързан с много рискове за ловците. Тази дейност предполага умения и професионален опит, каквито местните ловци от селището очевидно са имали. Непосредствената близост на Пирин и наличието на хранителни и водни ресурси са създавали добри условия за съществуването на голям брой диви животни. Районът е богат на горски масиви със смесени и иглолистни гори. Изследваните останки от дървесина от къснобронзовото селище показват наличието на големи количества бял бор *Pinus sylvestris* L., дъб, габър и бук (Попова 2002, 282). От цялото многообразие на животински видове обитаващи тези земи, ловците намирали за целесъобразно и изгодно ловуването на едър дивеч. Така с по-малко усилия и време хората допълвали храната си и подпомагали хранителния си баланс. Чрез лова те набавяли повече от 10 % от консумираната от тях месна храна. Няма останки от жи-

вотни с ценни кожи. Следователно тези луксозни вещи не са били приоритетни за обитателите на селището и очевидно не са били предмет на търговия и обмен. Животновъдството е отрасъл, който както и растениевъдството дава сигурност в снабдяването с храна. Останките от домашни животни, открити в селището, са седем вида. Най-многобройни са тези от животни, отглеждани основно за месо. Някои от тях приживе са използвани за различни стопански цели. Към тази група се отнасят едри и дребни преживни животни - говеда, овца и коза. Броят им съставлява 89,5 % от останките на домашните бозайници и 76,9 % от броя на индивидите. Най-много са намерените кости от говеда. Те са силно фрагментирани, по част от вторите им фаланги се забелязват изменения, характерни за животни с физически натоварвания. Този факт дава основание да се твърди, че говедото е използвано като впрегатно животно в земеделието и транспорта. Вероятно те са използвани и за оран. Същевременно, годните за измерване кости, са много малко. Всички представени тук измервания са в милиметри (табл. 2, табл. 3, табл.4)

Кости	Дължина между P2-P4	Дължина между M1-M3	Дължина между P2-M3	Дължина на M3
Овца				
Mandibula	21,0	44,0	65,0	20,5
Mandibula	21,0	47,0	66,8	20,5
Mandibula	21,6	46,0	67,8	21,0
Mandibula	21,5	47,0	68,3	-
Свиня				
Maxilla	-	64,5	-	-

Таблица 2. Копривлен. Измервания на зъбите
Table 2. Koprivlen. Measurements of the teeth

При къснобронзовите говеда от Копривлен ювенилните животни са 50 %, субадултните - 21 %, а адултните - 29 %. При овцете и козите структурата на стадата е следната: ювенилни - 43 %, субадултни - 19 % и адултни - 38 %. Следователно, процентът на израсналите и възрастните овце и кози, е висок. Това е свързано с използването на вълната и козината на тези животни. Възрастовата структура на стадата от едри и дребни преживни животни е косвено потвърждение за използването на млякото им.

Свинете не са имали съществен дял в икономиката. Ползата от тях е извличана *post mortem*, когато са получавани месо, мазнини и кожи. Процентният дял на свинете е относително малък. Броят на костите е 5,5 %, а количеството на индивидите

- 12,8 %. Доминират младите индивиди.

Домашните еквиди - кон и магаре, са отглеждани изключително за езда, впряг и носене на товари. Техните кости са общо 4,6 %, а индивидите - 7,7 %. Конят е представен с два индивида - единият във възрастовата група субадултус, а другият - в адултус. Направени са следните измервания на лопатка от кон, принадлежаща на възрастен индивид: най-малка ширина на шийката на лопатката 61,0 мм, най-голяма ширина на ставния край - 90,0 мм, дължина на ставната повърхност - 53,0 мм, ширина на ставната повърхност - 46,0 мм.

През къснобронзовата епоха конят е отдавна утвърдил се в българските земи животински вид. Останки от кон се откриват в различни обекти от раннобронзовата епоха в

Кости	Най-голяма дължина	Проксимална ширина	Най-малка ширина	Дистална ширина	Дистална дебелина	Дължина на acetabulum
Говедо						
Radius	-	-	-	78,0	-	-
Кон						
Tibia	-	-	-	73,8	45,0	-
Магаре						
Metatarsus	226,0	38,0	22,5	34	-	-
Овца						
Humerus	-	-	-	28,0	-	-
Humerus	-	-	-	29,0	-	-
Humerus	-	-	-	31,5	-	-
Femur	-	-	18,0	36,0	-	-
Tibia	-	-	-	25,0	-	-
Свиня						
Metacarpus III	74,0	-	-	-	-	-
Pelvis	-	-	-	-	-	29,5

Таблица 3. Копривлен. Измервания на дългите кости
Table 3. Koprivlen. Measurements of the long bones

Кости	Най-голяма латерална дължина	Най-голяма медиална дължина	Дистална ширина
Говедо			
Talus	60,5	55,5	38,0
Овца			
Talus	28,0	26,5	17,0
Свиня			
Talus	42,0	37,0	

Таблица 4. Копривлен. Измервания на късите кости
Table 4. Koprivlen. Measurements of the short bones

страната - Михалич, Веселиново, Юнаците и др. Магарето присъства в остеологичния материал с две кости - метатарзус и първа фаланга, принадлежащи на един възрастен индивид. Матарзалната кост има най-голяма дължина 226 мм, най-голяма латерална дължина - 224 мм, латерална дължина - 222 мм, най-голяма проксимална ширина - 38 мм, най-малка ширина на диафизата - 22,5 мм и най-голяма дистална ширина 34 мм. Тази находка е единствената открита досега в България изцяло запазена, дълга, тръбеста кост на домашно магаре от бронзовата епоха. По своите размери тя плътно се доближава до аналогични находки от синхронни хоризонти на Кастанас. Става дума за средно едро, стройно животно. Докато домашният кон идва по нашите земи от евро-азиатските степи на Русия, произходът на магаре е от юг. Според съвременните изследвания, прародителата на домашното магаре е Североизточна Африка и Предна Азия. През бронзовата

епоха то се разпространява и на Балканския полуостров. Находките от Копривлен са сред най-ранните от българските земи и това определя важното им значение. Като работно животно магарето има някои предимства пред коня при конкретните природни дадености - то е по-издръжливо, не е капризно към храна, по-малко боледува от коня и е по-дълголетно от него. Магарето е много подходящо за по-малки превози и товари. При това става работоспособно на по-ранна възраст. През късната бронзова епоха са били известни кръстоски с коня - магарешки жребец и кобила или конски жребец и магаряца, които се отличават с по-голяма издръжливост и ефективност от своите родители. Това, че в изследваната колекция, която не е голяма, не са открити кости от мулета, не означава, че не е имало такива. Използването на еквидите (магаре, кон) по трудните планински пътища и пътеки е важна предпоставка за осъществяването на тър-

говските и културните контакти между Беломорието и Горнотракийската низина.

Сред остеологичния материал има останки от кучета. Без да участват непосредствено в стопанската дейност, те са отглеждани за редица помощни дейности - опазване на имущество, охрана на стадата, лов и други. Кучешките кости са много малко - само 0,4 % от останките на домашните животни и 2,6 % от броя на индивидите. Данни за кинофагия няма.

Сравняването на остеологичните материали от Копривлен с други синхронни селища дава възможност да се види мястото на животновъдството и лова в икономиката на различните обекти. За съжаление в България няма обекти, проучени в остеологично отношение, подходящи за сравнение. Най-близко разположеното селище, в което са правени археозоологични изследвания е Кастанас в дн. Гърция. В него, в слоевете от къснобронзовата епоха костите от домашни животни са 76,62 %, а броят на индивидите - 69,5 %. При дивите животни тези показатели са съответно 23,38 % и 30,5 %. В сравнение с тези данни, материалите от Копривлен свидетелстват за по-голямата икономическа тежест на животновъдството по отношение на лова. В Копривлен и в Кастанас отглеждането на овце и кози е било от първостепенно значение. Говедовъдството е било много добре развито в Копривлен, докато в

Кастанас то е на трето място по брой на костите и индивидите. Свиневъдството пък е било слабо развито в Копривлен и втори по значение отрасъл в Кастанас (Becker 1986).

Комплексните археозоологични и археологични анализи на материалите от къснобронзовото селище край Копривлен свидетелстват, че за препитанието си населението е разчитало главно на произвеждащата икономика, в която водеща роля са имали животновъдството и растениевъдството. Чрез лов и събирателство е разнообразявано хранителното меню. Растителността, водите, релефът и топлият климат са благоприятна среда за наличието на много животински видове. Ловен интерес обаче, са представлявали едрите животни, заради месото им. Сред остеологичния материал преобладават домашните животни. Находките от магаре са най-ранните в България. Еквидите са имали важна роля в осъществяване на комуникациите в древността. Връзката на Гоцеделчевската котловина, в която се намира къснобронзовото селище, с вътрешността на Горнотракийската низина и съседните региони, се осъществява през няколко високопланински прохода. Този факт още повече усилва значението на товарните и впрегатните животни за контактите на местното население, обитаващо земите по средното течение на Места.

Цитирана литература:

Александров 2002: С. Александров. Селище от късната бронзова епоха край с. Копривлен. - В: Копривлен, 1. София, 2002, 61-82.

Станев 2002: В. Станев. Копривлен и земите около средното течение на Места в съвременната епоха - историческо-географска и икономическа характеристика. - В: Копривлен, 1. София, 2002, 32-38.

Попова 2002: Ц. Попова. Археоботанични из-

следвания. - В: Копривлен, 1. София, 2002, 280-289.

Driesch 1976: A. Von den Driesch. Das Vermessen von Tierknochen aus vor- und frühgeschichtlichen Siedlungen. München, 1976.

Becker 1986: C. Becker. Kastanas - die Tierknochenfunde. Berlin, 1986.

Economic significance of the fauna from the late Bronze Age site at Koprivlen, southeast Bulgaria (Summary)

Lazar Ninov

The late Bronze Age site at Koprivlen is located in the Gotse Delchev basin, in the Mesta River Valley. It dates from the fifteenth to the twelfth centuries BC. The complex con-

siderations of the pottery, along with the rest of the excavated material from the settlement, including the animal bone assemblages, testify to a well-developed economy and active trade

and cultural exchange with the Aegean. The fauna is represented by the freshwater mussel *Unio crassus* L. and eleven mammal species. The domestic animals account for 98.41% of the total amount of bones or 90.68% of the minimum number of specimens; the wild animals account for 1.59% and 9.32% respectively. This fact testifies to a well-developed stock-breeding. Deer, wild boars, bears, and wolves were subject to hunting. There are no remains of valuable fur animals. The domestic animals are: cattle, sheep, goats, pigs, dogs, horses, and donkeys. Cattle occupy the first place with regard to the number of bones: 51.6% of all mammal bones; sheep and goats come second with 36.5%. According to another criterion, the minimum number of specimens, the above animal groups reverse their position. The sheep and goats total number comes first with 37.2%, and cattle are second with 32.6%. Some cattle remains bear traces of physical strain. The age structure of big and small ruminant livestock secures indirect evidence for the use of their

milk. Pigs did not have an important share in farming. The domestic equids – horse and donkey – were exclusively reared for riding, harnessing, and load carrying. Their bones constitute 4.6%, whereas their specimens are 7.7%. The use of the equids (horses and donkeys) on the rough mountain roads and paths is an important prerequisite for the realization of the trade and cultural exchange between the Aegean, the Upper Thracian lowland, and the neighboring areas. The donkey-related finds here are the earliest ones from Bulgaria. Equids and cattle used to play an important role for communications in the ancient world. Several high-mountain passes served as links between the Late Bronze Age settlement in Gotse Delchev basin, the Upper Thracian lowland, and the neighboring areas. This fact adds an even greater significance to pack and draught animals with regard to the contacts of the local population, inhabiting the lands alongside the middle course of the Mesta River.

Оловен амулет и бронзови камбанки от светилище на Тракийския конник край Трявна

Румен Иванов

Проучените¹ досега археологически обекти от територията на община Трявна, не са много (Бараков 1999, 128 сл.). От 2004 г. се провеждат спасителни разкопки, в м. Елова могила, в землището на Черновръх (на границата с мерата на Малки Станчовци), на 7 км североизточно от центъра на Трявна.

Светилището е съществувало твърде дълго - от епохата на император Александър Македонски вероятно до последната четвърт на IV в. Разбира се, през това време е имало и периоди на преустановяване на дейността на култовото съоръжение (обр. 1). То е използвано най-интензивно

през римската епоха и по-точно при управлението на династиите на Антонините и Северите. Откритите фрагменти от мраморни оброчни плочки показват, че очевидно става дума за светилище на Тракийския конник (Иванов, Бараков 2006, 210-211). През античността районът на Трявна е населяван от племето кробизи (Бараков 1999, 128-135).

По време на археологическите разкопки през 2005 г. бе открита навита на тръбичка оловна пластина. След разгъването ѝ се установи, че тя има правоъгълна форма и размери около 5,0 x 2,2 см, а дебелината ѝ е 0,2 см. От двете ѝ страни са изписани гръцки букви (обр. 2 1-2). Находката представлява античен амулет. За първи път думата *amuletum* е спомената от Плиний Стари в неговата Естествена история (Марков 2005, 23). Смята се, че коренът ѝ произлиза от арабски език. Неин синоним е думата талисман (от френски - *talisman*), също от арабски произход. Все пак между

¹ Проучванията на тракийското светилище при Червоzem се извършват от Р. Иванов (НАИМ) и В. Бараков (Специализиран музей Трявна). В момента материалът се обработва за цялостна публикация. Амулетът бе открит от колегата В. Бараков. Литературата по темата ми бе препоръчана от Н. Марков (НИМ), В. Герасимова (НБУ) и М. Мартинова (АМ - Пловдив). На всички благодаря коректно.

двете думи има известна разлика - талисманът може да бъдат всякакъв предмет, притежаващ свойството да упражнява необикновено влияние и действие - постигане на щастие, успех и дори да придава свръхестествени сили (Cabrol 1907, col.1786; Марков 2005, 23, бел.1).

Амулетите от българските земи, открити случайно или при археологически разкопки и произлизащи от римската епоха, са сравнително малко (Мавродинов, 1925, 21 сл.; Мартинова 1992, 97-100). През късната античност и Средновековието броят им е значително по-голям (Марков, 2002а; Марков 2002б; Марков 2005, 25 сл. и цит. там лит.; Марков 2006, 9 сл.; Попконстантинов, Пейков, 1998, 83-90 и цит. там лит.). През последните десетилетия излязоха важни публикации, разглеждащи магиите, и в частност амулетите през античността, като бяха направени и сериозни опити за анализ (Presidanz, 1928/31; Bonner 1950; Robert 1981, 4-44; Betz 1992; Kotansky 1994; Марков 2005). През епохата на Принципата (от Август до Диоклециан), различните магични учения проникват в абсолютно всички провинции на Римската

империя. Безспорно, люлка на тази мистика са Египет, Сирия, Мала Азия. С течение на времето в римския свят се достига, ако не до уеднаквяване, то до голямо сходство в практикуването на този „занаят“. Постепенно, суеверието се разпространява сред всички слоеве на обществото. С приемане на християнството църквата започва да води яростна война с магьосниците. Въпреки положените усилия действията ѝ не се увенчали с резултат. Нещо повече, и днес „магическото изкуство“, в разнообразните си форми, е дълбоко проникнало в съвременния бит (Марков, 2005, 11.).

През античността за амулети се използвали дебели червени конци (завързани около китката), малки цветни камъчета в кожени торбички, железни парчета с най-причудливи форми, кости от различни животни. За „класически“ амулет обаче, се смятал изработеният от метал, благороден метал или скъпоценни камъни. Философите от александрийската школа учили, че златото принадлежи на Слънцето, среброто - на Луната, оловото - на Сатурн и желязото - на Марс (Марков 2005, 19, 23

Обр. 1. Черноврѣх, Тревненско. Светилище на Тракийския конник
Fig. 1. Chernovrah, near Tryavna. Sanctuary of the Thracian horseman

1

2

Обр. 2. Черновръх, Тревненско. 1 Пластината - амулет от едната страна; 2 Пластината - амулет от другата страна (снимка: В. Бараков)

Fig. 2. Chernovrah, near Tryavna: 1 Plate-amulet, obverse; 2 Plate-amulet, reverse (Photo V. Barakov)

и цит. там лит.). Оловните амулети обикновено се навивали на руло или се сгъвали 3-4 пъти, в зависимост от дебелината на листа. После се поставяли в капсули, най-често от кожа, но може и от метал. Повечето текстове, изпълнени върху олово съдържат призови към лошите демони, проклетия, както и молби към боговете от отвъдното. Същевременно, известни са макар и единични случаи, с текст за любовна магия (Eggerhard 1984, 62 sq.; Мартинова 1992, 98).

Над пластините-амулети се работи най-често и от двете страни. В Тракия, в това число и в региона на днешния град Трявна, както и в източната част на Империята, се използва основно гръцката азбука. Често, заедно с гръцките букви, се допълват (за придаване на повече мистика) и знаци от египетски йероглифи или еврейски букви. В западните провинции надписите върху тези амулети са на латински език. При изписването и оформянето на пластините забелязваме следните разновидности:

- с посвещение от двете страни;
- наред с четивния текст има и магически формули, неразбираеми за съвременния учен
- четивен текст, магически формули и изрисуван образ
- отделни „магически“ букви или формули.

В документ от края на IV в.сл.Хр. се споменава следното: „...Те (магьосниците) си служат с възли и предпазни средства, използват злини, пишат някои букви върху папирус, върху олово или калай, и ги завързват върху тялото на болните“ (Мар-

1

2

Обр. 3. Черновръх, Тревненско. 1 Пластината-амулет. Лице; 2 Пластината-амулет. Опако. Графична възстановка на автора

Fig. 3. Chernovrah, near Tryavna: 1 Plate-amulet, obverse; 2 Plate-amulet, reverse (Graphic reconstruction by R. Ivanov)

ков 2005, 12). Пластините-амулети (и изобщо амулетите) служели за предпазване от злини, от наранявания и смърт, както и от болести. В други случаи, когато се визирали различни желания, те били поставяни в светилища, например - такива с молба за събдяване на голямата любов, за успешно завръщане от поход; за добра сделка и т.н. При младите жени те трябвало да спомогнат за по-лесно забременяване, износване на плода и успешно раждане. Мъжете често се молели за по-дълга potentност. Не са малко случаите, когато амулетите имат форма на фалос.

Предполагам, че в случая с амулета от Тревненско става въпрос за магически букви или формули. Сред пластините-амулети често се срещат и такива със схематична рисунка с изображение на демон (те биват лоши, но има и добри). Някъде в текста се изписват само седемте гласни от гръцката азбука (α, ε, η, ι, ο, υ, ω) - възприемани като символ на седемте познати тогава планети (Марков 2005, 13). Текстът на пластината от светилището на Тракийския конник край Трявна не е много добре запазен. При разчитането му се опитам да удебеля по-ясните и сигурно очертаващи се букви (обр. 3.1, 2). Вероятно става дума за букви с тайнствено послание, известни само на магьосника, на поръчителя и естествено на божеството, към което са отправени с призив да се вслуша и помогне. Сред гласните най-много преобладават „Е“ и „О“, следвани от „А“, изписана по три различни начина (с разширени рамена, с наклонена хоризонтална хаста, и като влизащи един в друг

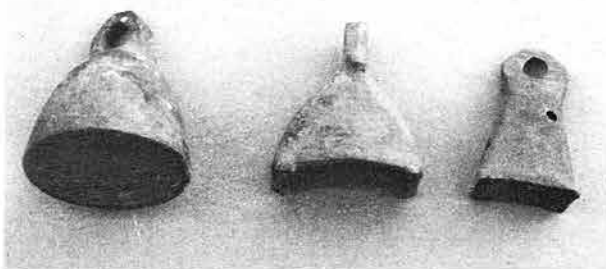
два равностранны триъгълника, образуващи вътрешен ромб). На 6-ти ред една до друга четем гласните „Ω“ и „Ο“, нещо нелогично. При съгласните най-често е изписана буквата „Σ“, като долната и особено горната хоризонтална хаста са извити съответно надолу и много нагоре. Трябва да се отбележи, че подобно изписване на тази буква е характерно за по-ранна епоха².

Самият аз установих, че означена по този начин буквата У е изписана върху съдове от известното Рогонезнско съкровище, Врачанско (Машов 1986, 41 сл.). Сравних и други надписи, открити недалеч от Трявна, произхождащи от двете страни на Балкана. Същото изписване се забелязва и върху фрагмент от сгарогръцки надпис от Спасово, Чирпанско. Относно тази буква Г. Михайлов отбелязва, че това е характерно за елинистическата епоха (IG Bulg., III, 1635). Подобно е положението и с епиграфски паметник от недалечното Съединение, датиран към IV-III в. пр. Хр. (IG Bulg., III, 1639). Сходна е ситуацията и в надпис от Севтополис, датиран в III в. пр. Хр. (IG Bulg., III, 1732 (3)). На север от Трявна е разположен античният град Никополис ад Иструм (IG Bulg., II). Епиграфският материал от него е значителен, но той произлиза от римската епоха (най-общо от управлението на Хадриан до Аврелиан). Повечето паметници, издадени от името на градската управа, са изготвяни от лица, посветени в „номенклатурната калиграфия“, които спазват установените форми на изписване на буквите за това време, като редовете за изчукване на знаците са предварително разграфени. При амулета от Трявна обаче има известни отлики. Сравних буквите от оловния амулет с някои късноантични надписи от българските земи (Beševliev 1964, passim). С изключение на сходството при изписването на няколкото варианта на буквата А, при останалите букви има разлики. При това трябва да се има предвид, че тези сравнения не винаги дават резултат, защото има разлика между надписите върху камък, които най-често имат официален характер, и изработената локално и изписана нетрадиционно оловна пластинка. М. Тачева обаче е на мнение, че в района на Сердика и Пауталия през II в. сл. Хр. някои от буквите, включително и У, се изписват върху епиграфски паметници, как-

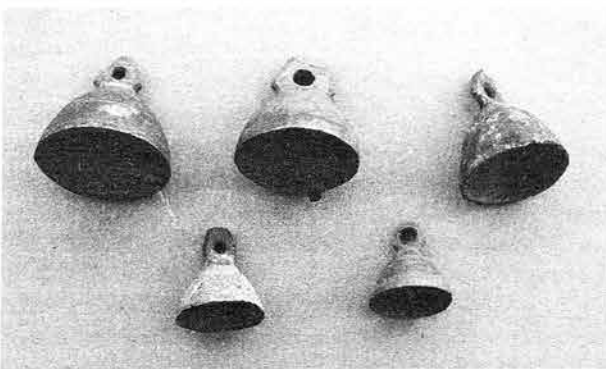
то по-рано (Вж. IG Bulg. IV, №№ 1982 сл. - за Сердика; №№ 2052 сл. - за Пауталия). Относно датировката на амулета от Трявна неизвестното е повече от известното.

В светилището и в култовите ями край него бяха открити над 300 бронзови камбанки (обр. 4 1-2). Параметрите им са представени в таблицата по-долу. Дебелината на стените на по-малките камбанки е 1 мм, а на по-големите е между 1,5 - 2 мм. Някои екземпляри имат езичета, направени от желязо, със средна дължина 8 - 10 мм. Част от камбанките бяха открити във фрагментиран вид.

Камбанките са често откривани в култовите центрове, но в известните досега светилища от римската епоха броят им е сравнително малък. Срещат се както бронзови, така и железни камбанки. Единствено в светилището при Даскалово, днес квартал на Перник, е открито голямо количество камбанки (Любенова 1980). Някои от камбанките са представени в цитираната монография на авторката, но по-голямата част е непубликувана и се съхранява във фонда на Регионалния исторически музей в Перник. Аналогични наход-

1

2

Обр. 4. Черновръх, Тревненско. 1-2 Бронзови камбанки от светилището на Тракийския конник (снимка: Р. Иванов)

Fig. 4. Chernovrah, near Tryavna: 1-2 Bronze bells from the sanctuary of the Thracian horseman (Photo R. Ivanov)

² При показване на пластината на колегите Н. Марков от НИМ и Н. Шаранков от СУ и двамата, независимо един от друг, изказаха хипотезата, че пластината-амулет може да е от по-ранно време.

Таблица 1

Физически параметри на запазените бронзови камбанки от светилището				
Обща вис. (h)	h на тялото h	на дръжката (чашката)	d 1 d 2 (отвор за дръжката)	концентрични кръгове
22 мм	15 мм	7 мм има кръгъл отвор	20 мм 3 мм	
22	15	7 дръжка с форма на ромб	18 2	
17	11	6 дръжка с шестоъгълна форма	14	3 горе + 2 долу
?	15		15	1 горе + 2 долу
20	15	5 тънка нишка	20	2 горе + 1 долу
17	11	6 с шестоъгълна форма	14	2 горе + 2 долу
15	11	4 с шестоъгълна форма	12	2 горе + 2 долу

ки са намерени в Драгановец, обл. Търговище, край Крън, обл. Стара Загора и др. (Константинов 1980, 142 сл.; Табакова-Цанова 1980, 173 сл. Камбанки са открити и в светилището при с.Бабяк в Родопите, в пласт от римската епоха³.

В Тракия камбанките се появяват още в средата на II хил. пр. Хр., като през ранножелязната и късножелязната епоха те са разпространени и от двете страни на Балкана. Предполага се, че камбанката има двойно предназначение. От една страна, звукът служи като магия, която помага на болните (особено на децата) и ги изцелява от болестта. Издаваните звуци трябва да достигнат до божеството, към което са отправени. От друга страна, предназначението им е да прогонят злите сили. Камбанките се срещат и в погребален контекст - предимно в детски гробове, по-малко в женски и в инцидентни случаи - в мъжки. Предполага се, че са поставяни, за да се улесни прехода от земния в отвъдния свят. Нерядко в един гроб са слагани по няколко камбанки, вероятно с цел да се усили действието на този „амулет“ и добрите сили да надделеят. В погребалния ритуал камбанките служат за отблъскване

на злите сили, но същевременно техният звук е целял покойникът да бъде разпознат по-добре от неговите близки, които да го приобщат към себе си. Оставянето на камбанки в светилищата се смята за посвещение към някое божество. Посредством звука им посветителят като че ли се стремил да се свърже с него и молбите му да бъдат чути по-скоро (Агре 2002, 14-17).

Камбанките са важна част от съпътстващите култови атрибути в религиозния живот на хората през античността и по времето на проникващото и все по-трайно утвърждаващо се християнство. Тях можем да открием и в тези синкретични култове, където наред с новите християнски канони виждаме останки и от езически обреди (Dölger 1929, 66 ff.; 1934, Taf. 4, 9, 13, 14, 15). Върху много от камбанките могат да се забележат концентрични кръгове, разположени от външната страна на тялото (в горната и долната част). В тях би могло да се види соларна символика. Изказва се хипотезата, че камбанките са употребявани като особен предмет, който осъществява връзката земя-небе (Агре 2002, 15 сл.).

Както отбелязах по-горе, две от камбанките са значително по-големи (обр. 3 2). Първата бронзова камбана е сплесната по средата и има диаметър 40 мм. Височината ѝ е 60 мм (височина на тялото на кам-

³ Па данни на М. Димитрова-Тонкова от НАИМ. Подборно за проучванията там вж. Тонкова, Гоцев 2008.

баната 50 мм и височина на дръжката 10 мм). Дръжката има кръгло отворче с диаметър 8 мм. От вътрешната горна страна на камбаната е занитена полукръгла скоба, за която е било закачено езичето, което сега липсва. Дебелината на стените на камбаната е 2 мм. Втората голяма бронзова камбана е с форма близка до пресечена четиристенна пирамида. Четирите краища на основата ѝ са с 2-3 мм по-високи от самите страни. Две от страните имат дължина около 40 мм, а срещуположните две - около 35 мм. Височината на камбаната е 50 мм (35 мм на тялото и 15 мм на дръжката). В средата на дръжката има кръгъл отвор с диаметър 10 мм. Дебелината на стените на камбаната е 2-2,5 мм. Може да се допусне, че тези камбани са принадлежали на някое от домашните животни. Вероятно са били взети от него и поставени на това култово място, или пък животните да са принесени в жертва⁴.

Камбанките са чест атрибут в различни ритуали на населението от Източното Средиземноморие и Североизточното и Източното Черноморие - в големи райони, обитавани от скити, сред населението в Северен Кавказ, Мала Азия и др. (Artamonov 1969, 190, 191 etc.; Беглова, Ксенофонтотова, Лапушнян, Лопатин 1985, 90-91, обр. 45). При една от седемте „богини от разградските плочки“ (М. Тачева-Хитова 1982, 396 сл.) са изобразени предмети - горе вляво и вдясно, които отначало са били тълкувани като пискюли, а след това като цимбали (според Kazarow 1922, kol.191,

No. 8, fig. 8). Възможно е предметът вляво да бъде коментиран като двойка камбанки⁵. Най-вероятно тази богиня представлява синкретичен образ между Артемида, която прогонва злото, и фригийският култ на Майката на боговете.

Възниква въпросът как селското тракийско население край светилището е било посветено в тези магии и заклинания, както и откъде може да са закупени тези ювелирно изработени камбанки? На североизпад от Трявна, на около 20 км по права линия, се намира днешното Гостилица, общ. Дряново. Там през римската епоха било съградено голямото тържище (emporion Discoduraterae), където се сбирали много хора от Долна Мизия и Тракия (Султов 1966, 25-44). Извършвала се разнообразна търговия в натура и пари. Северно от Дискодуратере пък се простирал римският град Никополис ад Иструм, край който минавали шест важни пътя. Тук населявали гърци от Мала Азия, римски граждани, траки, както и представители на други етноси. Оттатък билото на Балкана кратък друм отвеждал до големия тракийски център Августа Траяна (Стара Загора). Отначало земите около Трявна принадлежали към градската територия на Августа Траяна. И тук населението през II-III в. било доста пъстро, наред с тракийския и малоазийския етнос. Едва от управлението на император Аврелиан (270-275) земите северно от Балкана попаднали под контрола на град Никополис ад Иструм (Геров 1980).

Цитирана литература:

Агре 2002: Д. Агре. Ролята на камбанките в живота и погребалния обред при траките. - Колекция „Камбана“ във Вършец. Вършец - София 2002, 14-17.

Беглова, Ксенофонтотова, Лапушнян, Лопатин 1985: Е. Беглова, И. Ксенофонтотова, В. Лапушнян, Н. Лопатин. Сокровища Меото-скифският период (VIII-V в. до н.е.). - В: Сокровища курганов Адыгеи. Материали Кавказской археологической экспедиции ГМИНВ 1981-1983 гг. Москва, 1985.

Бараков 1999: В. Бараков. Археологически паметници в Тревненско. - Поселищни проучвания, 1999, 1-2, 128-135.

Геров 1980: Б. Геров. Земевладението в римска Тракия и Мизия (I-III в.) - ГСУ ФКНФ, 72,

1977, София, 1980.

Иванов, Бараков 2006: Р. Иванов, В. Бараков. Археологически проучвания на светилище на Тракийския конник край Трявна. - В: Археологически открития и разкопки за 2005. София, 2006, 210-211.

Константинов 1980: К. Константинов. Тракийско светилище при с. Драгановец, Търговишко. - В: А. Фол, И. Венедиков (ред.). Тракийски паметници, 2. Тракийски светилища. София, 1980, 142-172.

Любенова 1980: В. Любенова. Светилището при Перник. - В: А. Фол, И. Венедиков (ред.). Тракийски паметници, 2. Тракийски светилища. София, 1980, 15-35, 106-134.

Мавродинов 1926: Н. Мавродинов. Гробница

⁴ По информация на Л. Нинов - НАИМ. От малкото наммерен остеологичен материал има данни за овца, коза и говедо.

⁵ Така сподели в личен разговор с мене В. Герасимова-Томова през август 2006 г.

- от IV в.сл.Христа в Пловдив. - Годишник на Пловдивската народна библиотека, 1926, 21-53.
- Марков 2000:** Н. Марков. Ранновизантийски амулет за предпазване от болест. - Нумизматика и сфрагистика, 1, 2000, 85-87.
- Марков 2002а:** Н. Марков. Средновековен амулет с изображение на Горгона. - Археология, 2002, 4, 46-48.
- Марков 2000б:** Н. Марков. Амулет с изображение на петел от времето на късната античност. - Минало, 2002, 1, 9-12.
- Марков 2005:** Н. Марков. По следите на античната магия. София, 2005.
- Марков 2006:** Н. Марков. Християнската символика. София, 2006.
- Мартинова 1992:** М. Мартинова. Златна пластинка-амулет с магически текст от Филипопол. - Известия на музеите от Южна България, 18, 1992, 97-100.
- Машов 1986:** С. Машов. Надписите върху съдовете от рогозенското съкровище. - Изкуство, 1986, 6, 41-45.
- Попконстантинов, Пейков, 1998:** К. Попконстантинов, А. Пейков. Два оловни амулета от X в. против тресавици. - Епохи, 1998, 3-4, 83-90.
- Султов 1966:** Б. Султов. Археологически проучвания в Дискодуратера. - Известия на Окръжен музей Велико Търново, 3, 1966, 25-44.
- Табакова-Цанова 1980:** Г. Табакова-Цанова. Светилището на Аполон Терадеено при с. Крън, Старозагорско. - В: А. Фол, И. Венедиков (ред.). Тракийски паметници, 2. Тракийски светилища. София, 1980, 173-203.
- Тачева-Хитова 1982:** М. Тачева-Хитова. История на Източните култове в Долна Мизия и Тракия (V в. пр. н.е. - IV в. от н.е.). София, 1982.
- Тонкова, Гоцев 2008:** М. Тонкова, А. Гоцев. Тракийското светилище при Бабяк и неговата археологическа среда. София, 2008.
- Artamonov 1969:** M. Artamonov. Goldschatz der Skyten in der Ermitage. Prag - Leningrad, 1969.
- Betz 1992:** H. D. Betz. The Greek Magical Papyri in Translation. Including the Demotic Spells. Chicago, 1992.
- Beševliev 1964:** V. Beševliev. Spätgriechische und spätlateinische Inschriften aus Bulgarien. Berlin, 1964.
- Bonner 1950:** C. Bonner. Studies in Magical Amulets, chiefly Graeco-Egyptian. Ann Arbor, 1950.
- Cabrol 1907:** F. Cabrol. Dictionnaire d'archéologie chrétienne et de liturgie. Paris, 1907.
- Dölger 1929:** F. Dölger. Antike und Christentum. Kultur-und Religionsgeschichte Studien. Bd. I. Münster, 1929.
- Dölger 1934:** F. Dölger. Antike und Christentum. Kultur-und Religionsgeschichte Studien. Bd. IV. Münster, 1934.
- IG Bulg.** G. Mihailov. Inscriptiones Graecae in Bulgaria repertae. 2. Inscriptiones inter Danubium et Haemum repertae. Serdicae, 1958.
- Ekkerhard 1984:** W. Ekkerhard. Das Blätefelheln mit einem Liebeszauber aus Mautern an der Donau. - In: Bericht über der sechszehnten österreichischen Historikertag in Kems. Wien, 1984, 62-65.
- Kazarow 1922:** G. Kazarow. Neue Denkmäler zur Religionsgeschichte Thrakiens. - Archäologischer Anzeiger. Wien, 37, 1922.
- Kotansky 1994:** R. Kotansky. Greek Magical Amulets. The Inscribed Gold, Silver, Copper, and Bronze Lamellae. Part I: Published Texts of Known Provenance (Papyrologica Coloniensia, 22/1). Opladen, 1994.
- Preisedanz 1928/31:** K. Preisedanz. Papyri Magicae. 2. Leipzig - Berlin, 1928-1931 (2e ed. 1973-1974).
- Robert, L., 1981:** L. Robert. Amulettes grecques. - Journal des Savants (Académie des inscriptions et belles-lettres). Paris, 1981, 4-44.

A lead amulet and bronze bells from a Thracian horseman sanctuary near Tryavna (Summary)

Rumen Ivanov

The village of Chernovrah is located 7 kilometers from the town of Tryavna. A sanctuary of the Thracian horseman was discovered on the land of the village, in Elenova mogila locality. Big fragments of marble tablets representing the deity testify to that fact. The sanctuary existed over a long period of time, from the reign of Alexander of Macedon until the fourth century AD (of course, with some periods of decline).

The ritual facility was used most intensively during the Roman period, in the time of the Antonines and the Severi.

A lead plate-amulet (rolled up in the shape of a tubule) with Greek letters on both sides was found in a layer pertaining to the above period. Its dimensions are 5 x 2.2 cm, and its thickness is 0.2 cm. Regrettably, a sensible text cannot be deciphered. These are probably 'mag-

ical formulae' known only to their wizard author, the amulet owner, and the deity worshipped. In view of the letter analysis, we can assume an earlier dating of this amulet. Numerous inscriptions from the Hellenistic period feature letters that are written out similarly to those of the discussed find. The parallels of epigraphic sources from the second century AD are fewer in number.

More than 300 miniature bronze bells originate from the sanctuary. Presumably, the bells had a dual purpose. On the one hand, the sound served as a magic aimed at helping the sick (especially children) and curing them. The sounds produced were supposed to reach the deity, to whom they were addressed, and who, it was hoped, would meet the expectations for help. On the other hand, the sound would adversely influence and chase the evil forces away. Small bells have been found in different burial and cult centers on the northern and eastern coasts of the Black Sea, and in the Eastern Mediterranean as well.

Questions arise as to how the rural Thracian population from the area of the sanctuary was

privy to the magic and rituals, and where these masterly manufactured bells were bought from? Northwest from Tryavna, at about 20 km as the crow flies, today's village of Gostilitsa, Dryanovo municipality, is located. In the Roman period, the big commodity market (*emporium*) *Discoduratae* was there, attracting lots of people from Lower Moesia and Thrace. A wide variety of goods were traded by both payments in kind and money. The Roman town of *Nicopolis ad Istrum* (near Nikyup, Veliko Tarnovo region) occupied an area north of *Discoduratae*. Six important roads passed near the town. The population was diverse: Greeks from Asia Minor, Roman citizens, Thracians, and members of other ethnic groups. It was not a long way to cross the Balkan range' crest either and visit the big Thracian center of *Augusta Traiana* (Stara Zagora). Initially the lands around Tryavna belonged to the town territory of *Augusta Traiana*. The population there was also quite diverse and heterogeneous. It was only during the reign of Emperor Aurelian that the lands north of the mountains came under the control of *Nicopolis ad Istrum*.

Идентификация на следи от металопроизводство в археологически контекст

Анастасия Чолакова

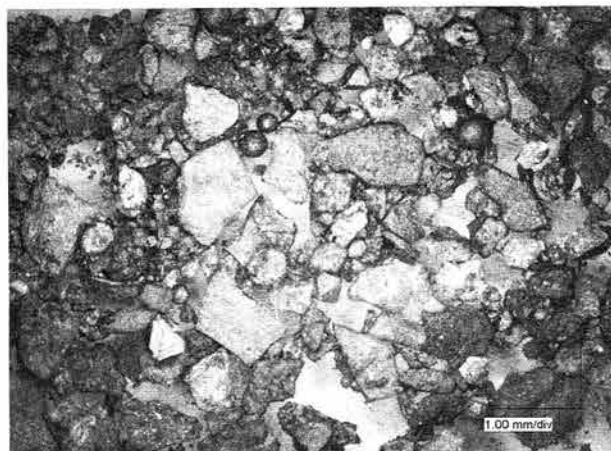
Различните металургични процеси - от извличането на определен вид метал от природни суровини до преработката му в готови изделия, могат да се разглеждат като взаимно свързана технологична система с различни етапи, т. нар. *chaîne opératoire*. Тя се обуславя от една страна от свойствата на металите, а от друга - от нивото на познания и умения за добив и производство, както и от начините за тяхната организация в даден етап на културно развитие (Rehren, Pernicka 2008, 234-237).

Прилаганите в древността металургични похвати днес се възстановяват главно от материали и данни, получени в археологически контекст - т.е. чрез специфична реконструкция на базата на останки, които в повечето случаи са само отпадък или страничен продукт от цялостния процес на металопроизводство. Шлаките са една

от най-директните и информативни следи за съвременното археометалургично изследване, позволяващи идентификация на металургичните процеси, още с изследване на визуалните им характеристики и по-прецизно - чрез прилагането на различни лабораторни методи (Bachmann 1982, 1-9).

Разпознаването и определянето на характера на откритите в конкретен археологически контекст следи от металопроизводство, най-често шлага, са необходимост за реконструкцията на извършваните металургични процеси и тяхното място в общата технологична система. Тези заключения са от голяма важност за крайната археологическа и културно-историческа интерпретация на обекта.

Използването на съвременните лабораторни изследвания, най-често отделно от теренното археологическо проучване, е от

Обр. 1. Помощник, община Гълъбово. Ковашки нагар от късноримския обект, IV в.

Fig. 1. Pomoshnik, Galabovo municipality. Hammer scale from the late Roman site, fourth century AD

съществено значение, но нерядко то се ограничава поради редица обективни фактори. Същевременно, етапът на полевите разкопки позволява непосредствени наблюдения, избор на теренни методи на проучване и подход (Rehren et al. 2007, 215), които са от решаващо значение за идентификацията на следите от древна металургия.

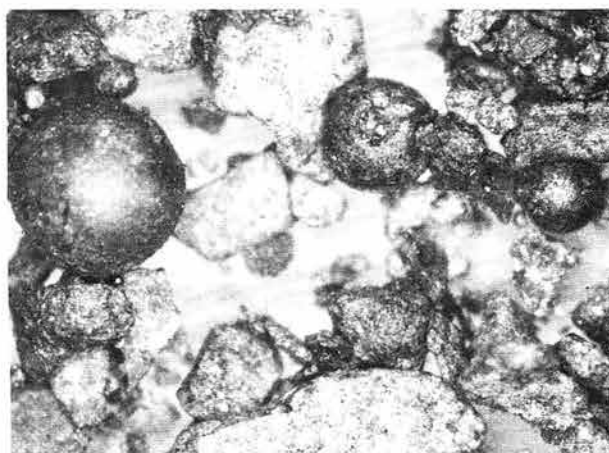
Настоящата публикация представя една не дотам позната и застъпена в българските изследвания категория археологически материал, която е пряко свидетелство за конкретен процес на металлообработка. Именно поради високата си диагностична стойност тя представлява надеждна база за интерпретация.

Първичното и вторичното изковаване на желязо има свои специфични отпадъци като ковашката шлака (Чолакова 2006, 178), регистрирана на много археологически обекти в българските земи, макар и не винаги да е точно идентифицирана. Този процес обаче, създава и друга категория отпадък - т. нар. микрошлака или ковашки нагар (Bayley et al. 2001, 14, Fig. 19; Starley 1995; Hammer 2003, Fig. 12). Поради микроскопичните размери на частиците, тя е много трудно забележима на терена, без специално да бъде издирвана. Ковашкият нагар се открива под формата на малки люспи, с размери средно от 1-3 мм, плоски, с неправилна форма, които се отделят от оксидираната повърхност на горещото желязо при термичния и механичен шок по време на изковаването. Друга разновидност на този материал са миниатюрните сфери, получени при застиването на капки шлака, които също отхвърчат по време на коването. Счита се, че нагарът под формата на люспи, е резултат

от изковаването на желязни късове и предмети, а сферичната шлака е свързана с процеси като пречистване на крично желязо чрез първично изковаване, или спояване на отделни компоненти в единен предмет - т.е. процеси, при които се наблюдава по-изявено образуване на шлака (Dungworth, Wilkes 2008).

Ковашкият нагар се открива обикновено в археологически контексти, при които металлопроизводството е регистрирано по наличието на шлака, пластове с въглени и пепел, следи от горене. Най-често частиците не корозират, запазват сиво-металния си блясък, а поради съдържанието на магнетит регистрирането им на терена става относително лесно и бързо, като се използва магнит.

Сравнително отскоро описаната микрошлака се документира при археологически

Обр. 2. Помощник, община Гълъбово. Сферична микрошлака от късноримския обект, IV в.

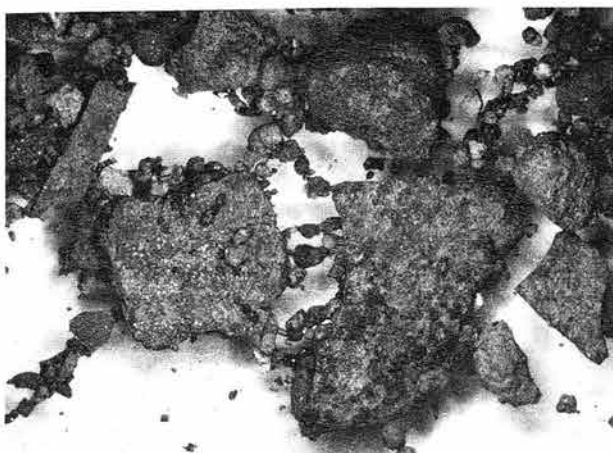
Fig. 2. Pomoshnik, Galabovo municipality. Spheroid hammerslag from the late Roman site, fourth century AD

изследвания на обекти от римската и късноантичната епоха в българските земи¹.

Ковашки нагар под формата на люспи с размери 3-5 мм е открит през 2004 г. при спасителни разкопки във Филипопол², в контекста на работилница за металлообработка от II в., в която са изработвани изделия както от желязо, така и от медни сплави (Мartiнова 2005, 220). Важно е да се отбележи, че в конкретния случай късчетата микрошлака са със сравнително големи размери и концентрация, поради което

¹ Снимките в настоящата статия са направени с дигитален оптичен микроскоп VHX 100 K в Лабораторията за анализи, консервация и реставрация на НАИМ-БАН. Използвано е увеличение от 25 пъти (обр. 1, обр. 3) до 175 пъти (обр. 6).

² Благодаря на проучвателя на обекта Мая Мартинова за информацията.

Обр. 3. Самоков. Ковашки нагар от „Шишманово кале“, Сектор 1В, начало на V в.

Fig. 3. Samokov. Hammerscale from Shishmanovo kale, Area 1B, early fifth century AD

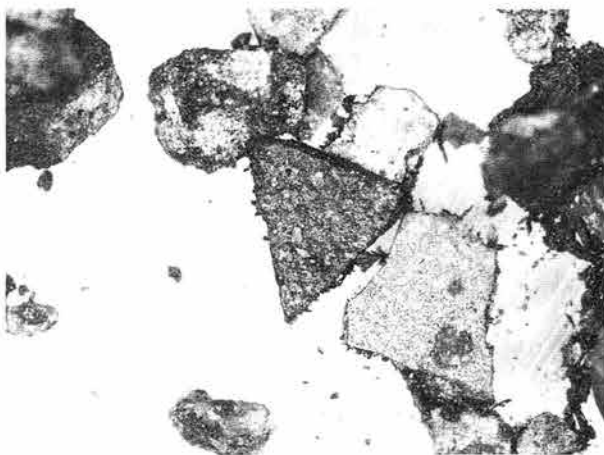
са забелязани и събрани по време на разкопките без да бъдат целенасочено търсени и без използването на магнит.

Друг обект, който предоставя находки на ковашки нагар под формата на люспи и сфери³ е късноантичният комплекс при Помощник, община Гълъбово, датиран в IV в. и проучван през 2006-2007 г. (Динчев 2008, 468). Тук частиците са събрани чрез използване на магнит в пластове с висока концентрация на въглени. Опитът за планирано изследване на този материал показва зависимости в разпространението на нагара в различните помещения на проучената сграда, което не съвпада изцяло с местата на най-висока концентрация на шлака. Регистрирани са както люспи, така и сфери (обр. 1, 2), факт, който би могъл да се приеме като белег за практикуването на различни процеси в изковаването на желязо, но засега проблематична остава интерпретацията за извършване на първично ковачество. Люспите са със средни размери 0,7-1,3 мм, а по-големите сфери достигат диаметър до 1 мм. След внимателното почистване на частиците от почвата и въглените се вижда техният метално-сив блясък; отличават се със силна магнитност.

Спасителните проучвания в Августа Траяна - Берое през 2007 г. също дават възможност за регистриране на ковашки нагар⁴ в чертите на укрепения античен град (Камишева 2008, 419), от пласт вероятно датиран през III-IV в. За разлика от находките при Помощник, тук частиците са по-малки, с не

толкова добре изявена форма и със значително по-ниска концентрация. Микроскопските наблюдения показват наличието на люспи и не малко сфери, но със съвсем дребни размери (под 0,5 мм диаметър). Идентифицирането на материала позволява да се аргументира съществуването на малка ковашка работилница (или дори спорадично практикуване на ковачество) в укрепената част на града, подобно на вече споменатата работилница във Филипопол.

Разкопките на късноантичния и ранновизантийски обект „Шишманово кале“ при Самоков, провеждани през последните години, дават достатъчни и високо диагностични находки, на базата на които да се твърди, че една от основните индустрии в това селище е желязообработката и по-точно коваството както за пречистване на крично желязо, така и вероятно за изработване на готови изделия (Хаджиангелов, Чолакова 2008а, Хаджиангелов, Чолакова 2008б, 445). Целенасоченото търсене на ковашки нагар регистрира сравнително големи люспи с размери до 4-5 мм (обр. 3) върху подовото ниво на сграда в Сектор 1В, чието разрушаване се отнася към началото

Обр. 4. Августа Траяна/Берое. Ковашки нагар от спасителни проучвания, края на V-VI в.

Fig. 4. Augusta Traiana/Beroe. Hammerscale found during rescue excavations, late fifth to sixth century AD

на V в. Концентрацията на материала не е голяма, не е намерена и микрошлака под формата на сфери, но интерпретацията на производствения характер на сградата е сигурна, като се има предвид голямото количество ковашка шлака и откритите клетки (Хаджиангелов, Чолакова 2008а, 75, обр. 6). Проучванията през 2008 г. в Сектор 3 на обекта също идентифицират ковашки нагар. Интересна особеност е, че частиците от Сектор 3 са по-дребни и безформени, много възможно е да са се про-

³ Благодаря на проучвателя В. Динчев за възможността да изследвам материали от обекта.

⁴ Благодаря на проучвателя М. Камишева за възможността да изследвам материали от обекта.

Обр. 5. Сердика. Ковашки нагар от спасителни проучвания, римска епоха

Fig. 5. Serdica. Hammerscale found during rescue excavations, Roman period

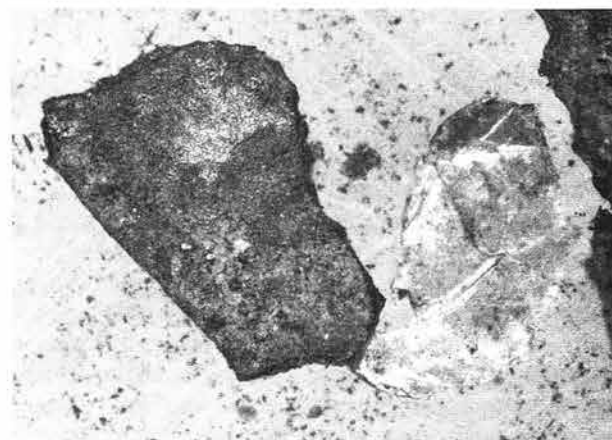
менили като резултат от преотлагането на материалите по стръмния терен в тази част на селището, без да е възможно тази хипотеза засега да бъде потвърдена.

Едни от най-новите теренни изследвания в Августа Траяна - Берое през 2008 г. засвидетелстват наличието на ковашки нагар⁵ в пласт с изобилни отпадъци от металургична и производствена дейност, разположен непосредствено на север от крепостните стени на града (Янков, Илиев 2008, 53). Стратиграфската информация позволява тази индустрия със значим обем да се отнесе към края на V-VI в. Люспи с размери ок. 1 мм и сравнително голямо количество сфери са добре видими в събраните проби (обр. 4), а силната магнитност на частичките е причина дори и съвсем миниатюрни късчета да се прилепят към люспите. Интерпретацията на този съвсем наскоро проучен обект е все още предстояща, но е напълно възможно откритите следи от металургична дейност да са свързани с първично изковаване на крично желязо извън чертите на укрепения град, което има сериозни мащаби и съответна организация.

Илюстрираните дотук примери на идентифициране на ковашки нагар в обекти от римската и късноантичната епоха в българските земи са резултат на целенасочено търсене на терен чрез използване на магнит, когато производствената дейност е вече предположена на базата на други белези (шлака, следи от горене и др.). Същевременно, допустимо е тази микрошлака да се съхрани в проби и да се разпознае след

приключването на полеовото изследване, дори ако пробите са събирани с друга цел (Starley 1995).

Подобно разпознаване позволява запазен къс втвърдени въглени, примесени с шлака и пясък, открит при спасителни разкопки през 2006 г. в София⁶, в пространството северно от амфитеатъра на Сердика, където е установено струпване от отпадъчни материали от римската епоха извън укрепената част на града (Величков 2007, 188). Чрез внимателно промиване на проба от този къс се установява, че той съдържа добре изразени люспи ковашки нагар с размери 0,6-1,00 мм, малки късчета корозирали медни частици и медна шлака, а също така и единични люспи злато (обр. 5, 6); не се забелязва сферична микрошлака. Разнообразието от материали в пробата е резултат от събирането в едно на отпадъци от обработката на различни метали - изковаване на желязо, най-вероятно рециклиране на медни и бронзови изделия. Може да се предположи, че някои от фрагментите цветни метали, предназначени за рециклиране са имали позлата, която се е отделила във вид на миниатюрни

Обр. 6. Сердика. Люспи от ковашки нагар и разрушена позлата от спасителни проучвания в Сердика, римска епоха.

Fig. 6. Serdica. Hammerscale flakes and disintegrated gilding found during rescue excavations, Roman period

люспи злато (обр. 6), останали в отпадъка. Съчетаването на различни производства и изработка на изделия от различни суровини е характерно за малките работилници в античните градове, както беше посочено по-горе за данните от Филипопол.

Регистрирането на ковашки нагар в археологическия контекст или в проби е най-

⁵ Благодаря на проучвателя Д. Янков за възможността да изследвам материали от обекта и за информацията за датировката.

⁶ Благодаря на проучвателите на обекта Ж. Величков, К. Трендафилова, Ю. Мешев за предоставения материал.

лесно и бързо чрез използване на магнит. Освен това, този прост начин не изисква специална подготовка, апаратура и ресурси от страна на проучвателите, а предоставя високо диагностична информация за определяне характера на металургичните процеси и следователно за интерпретация на обекта. Внимателното проследяване на разпространението на ковашкия нагар в площта на обекта е от значение за точното локализиране на самите производствени съоръжения, дори ако те не са запазени. Микрошляката, отделяна при коването на желязо се разпръсква във висока концентрация непосредствено около наковалнята, която най-често липсва в археологическия контекст, а може да се е намирала на издигната работна площадка над терена и откриването на мястото ѝ е практически невъзможно без изследването на ковашкия нагар (Bayley et al. 2001, 14, Fig. 5). Също така, за разлика от шлаката, която може да бъде събрана и изхвърлена от мястото на производство като отпадък или преотложена / преизползвана впоследствие в археологическия контекст, миниатюрните люспи и сфери се запазват най-често в периметъра на работилницата.

За по-точна оценка на количеството нагар се прилагат специални измервания на магнитната възприемчивост на културния пласт, която е пропорционална на съдържанието на микрошлака (McDonnell 1995).

Опитът от теренна работа с тези методи показва, че чрез определяне на нивото на магнитна възприемчивост (директно в културния пласт или върху взети проби от предварително разграфената на малки участъци повърхност на обекта) се създава подробна картина относно концентрацията на ковашки нагар (Hammer 2003, 133, Tabl. 66; McDonnell 1995). По-този начин може да се прецени интензивността на производството (Hammer 2003, 24) и да се реконструира разположението на отделните производствени структури и съоръжения в интериора на работилницата (Dungworth 2006, Fig. 2, 3).

Интересен е въпросът за разликата между ковашкия нагар под формата на люспи и сферичната микрошлака. В представените материали преобладават люспите, което може да се дължи на по-слабата магнитност на сферите - респ. тяхната по-трудна откриваемост. Друго обяснение би могло да се потърси в особеностите на процесите на изковаване (достигната температура и др.), явяващи се причина за образуване предимно на люспи или в различия на самите технически операции. Направените предварителни спектрални изследвания⁷ на находките, открити в някои от посочените късноантични обекти в България свидетелстват, че няма съществена разлика в химичния състав на двата типа микрошлака, в които преобладаващи са оксидите на желязото и силиция.

Цитирана литература:

Величков 2006: Ж. Величков. Amphitheatrum Serdicense. Амфитеатърът на Сердика. - В: Археологически открития и разкопки през 2005 г. София, 2006, 187-191.

Динчев 2008: В. Динчев. Спасителни разкопки на късноримски обект в м. Гарагашкин чаир (м. Могилите) при с. Помощник, Община Гълъбово, през 2007 г. - В: Археологически открития и разкопки през 2007 г. София, 2008, 467-471.

Камишева 2008: М. Камишева. Археологически проучвания в АР „Августа Траяна - Верея - Стара Загора”, УПИ IV-Общ, Кв. 91а (ул. „Васил Левски”). - В: Археологически открития и разкопки през 2007 г. София, 2008, 419-420.

Мартинова 2005: М. Мартинова. Спасителни археологически разкопки на обект „Подлез археологически” в Пловдив. - В: Археологически открития и разкопки през 2004 г. София, 2005, 220-221.

Хаджиангелов, Чолакова 2008а: В. Хаджиангелов, А. Чолакова. Обработка на желязо през

ранновизантийската епоха - обект „Шишманово кале” при Самоков. - В: Етнология на пространството. Част 1. (Годишник на Асоциация „Онгъл”, 5). София, 2008, 70-83.

Хаджиангелов, Чолакова 2008б: В. Хаджиангелов, А. Чолакова. Археологически проучвания на обект „Шишманово кале” при гр. Самоков. - В: Археологически открития и разкопки през 2007 г. София, 2008, 443-446.

Чолакова 2006: А. Чолакова. Металургични производства в ранната история на Никополис ад Иструм. - Известия на Археологическия институт, 39, 2006, 163-184.

Янков, Илиев 2008: Д. Янков, Г. Илиев. Спасителни археологически разкопки на обект в АР „Августа Траяна - Верея - Стара Загора”. - В: З. Димитров (ред.). Българска археология 2008. Каталог към изложба. София, 2008, 52-53.

⁷ Изследванията са направени в Лабораторията за анализи, консервация и реставрация на НАИМ-БАН с енергийно-дисперсионен рентгеново-флуоресцентен спектрометър EDX-720 Raynu - Shimadzu от инж. П. Бонев.

- Bachmann 1982:** H.- G. Bachmann. The identification of slags from archaeological sites (Institute of Archaeology - Occasional Publication, 6). London, 1982.
- Bayley et al. 2001:** J. Bayley, D. Dungworth, S. Paynter. Archaeometallurgy (Centre for archaeology guidelines, 01). London, 2001.
- Dungworth 2006:** D. Dungworth. Metalworking at Mont Beuvray (Bibracte), France. - Historical Metallurgy Society: News, 63, Summer 2006, 7-9.
- Dungworth, Wilkes 2008:** D. Dungworth, R. Wilkes. Hammerscale: high-speed digital video and scanning electron microscopy. - In: B. Cech (Ed.). Early iron in Europe. Prehistoric, Roman and medieval iron production. Abstracts. International Conference, Hüttenberg, Carintia, Austria, 8th - 12th September 2008, 108.
- Hammer 2003:** F. Hammer. Industry of north-west Roman Southwark. Excavations 1984-1988 (Museum of London Archaeology Service - Monograph, 17). London, 2003.
- McDonnell 1995:** G. McDonnell. Geophysical techniques applied to early metalworking sites. - Historical Metallurgy Society: Archaeological Datasheet 4, London, 1995.
- Rehren et al. 2007:** T. Rehren, M. Charlton, S. Chirikure, J. Humphris, A. Ige, H. A. Veldhuijzen. Descisions set in slag: the human factor in African iron smelting. - In: S. La Niece, P. Craddock (Eds.). Metals and mines. Studies in archaeometallurgy. London, 2007, 211-218.
- Rehren, Pernicka 2008:** Th. Rehren, E. Pernicka. Coins, artefacts and isotopes - archaeometallurgy and *Archaeometry*. - *Archaeometry*, 50, 2008, 2, 232-248.
- Starley 1995:** D. Starley. Hammerscale. - Historical Metallurgy Society: Archaeological Datasheet 10. London, 1995.

Identification of metal production remains in archaeological contexts (Summary)

Anastasia Cholakova

The various metallurgical processes - from the extraction of the metal out of raw material to its processing into ready-to-use products - can be thought of as an inter-related technological system with multiple stages, the so called *chaîne opératoire*. On the one hand, it is determined by metal properties themselves, and on the other, by the level of knowledge and skills for recovery and production, as well as by ways of their organization at a given stage of cultural development.

The metallurgical techniques used in the past are being reconstructed nowadays mostly by way of materials and data acquired in an archaeological context, i.e. through a specific reconstruction based on remains, which are, in most cases, only waste or by-products of the integral metallurgical process. Slag is the most direct and informative clue for modern archaeometallurgical research, which relies on the wide-range application of various laboratory techniques, mostly posterior to the field work.

The site excavations and especially the methods of field work are, however, what plays the crucial role in identifying remains of metal production in the archaeological context. The identification is also especially important for the end interpretation of the site.

This article details on a kind of material, which is as yet quite unfamiliar to the archaeo-

logical research in Bulgaria. It is the micro-slag or the so called hammerscale, related to iron smithing (as either primary or secondary smithing). Its specific identification is a probable reason for the eventual omission of this trace of metal production in the course of an archaeological research. This article points out the significance of hammerscale for the precise identification of the metallurgical process type, along with the opportunity for a comparatively precise localization of the metal processing within the site area, and its high informative relevance as to the final interpretation of the archaeological context.

The presented examples of hammerscale from archaeological excavations in Bulgaria date from the Roman and late Roman periods. The above material was recorded for the first time during the digs at Philippopolis; the remains of a smithy there can be referred to the second century AD. This author discusses in greater detail the hammerscale finds from the late Roman site near Pomoshtnik, Galabovo municipality, dated to the fourth century AD (figs. 1 and 2); finds from the fortified settlement at Shishmanovo kale locality near the town of Samokov, dated to the fifth and early sixth centuries (fig. 3); and material from Augusta Traiana (Beroe) related to production activities from the end of the fifth and the sixth centuries AD (fig. 4). Special attention has been

paid to the hammerscale particles revealed during the digs at Serdica, which had been mixed up with bits of copper slag and microscopic scales from disintegrated gilding (figs. 5 and 6). These

finds testify to the simultaneous existence of more than one type of metallurgical processes commonly used at urban workshops during the Roman and late Roman periods.

Теренни обхождания в Костинбродско през 2008 г.

Венцислав Динчев

Теренните обхождания се осъществиха през м. август, 2008 г., във връзка с проект за развитието на туристическия потенциал на културно-историческото наследство на община Костинброд. В тях участваха още н. с. Анастасия Чолакова от НАИМ-БАН и няколко студенти. Посетихме най-известните от специализираната литература и регистрите на АИС „АКБ“ археологически обекти в територията на общината¹. Допълнени и/или коригирани са данните за повечето от тях. Положихме усилия, въпреки ограничените средства, и за издирването на нови археологически обекти и паметници.

Най-ранният в хронологически аспект обект, който посетихме, е селищната могила в северния квартал на Петърч (обр. 1 I). Тя е единствената селищна могила в западната част на Софийското поле изобщо. Размерите ѝ са приблизително: 100 (север - юг) x 75 м. Максималната ѝ височина в момента е към 3-3,5 м. Изглежда, че е натрупана основно през каменно-медната епоха (Петков 1939, 307). Днешното ползване на терена - върху могилата има функционираща църква, не дава възможност за по-прецизни наблюдения и допълнения към характеристиката ѝ.

Изворите на р. Блато, която е най-значителният приток на Искър в Софийското поле, се намират на около 2,3 км северо-

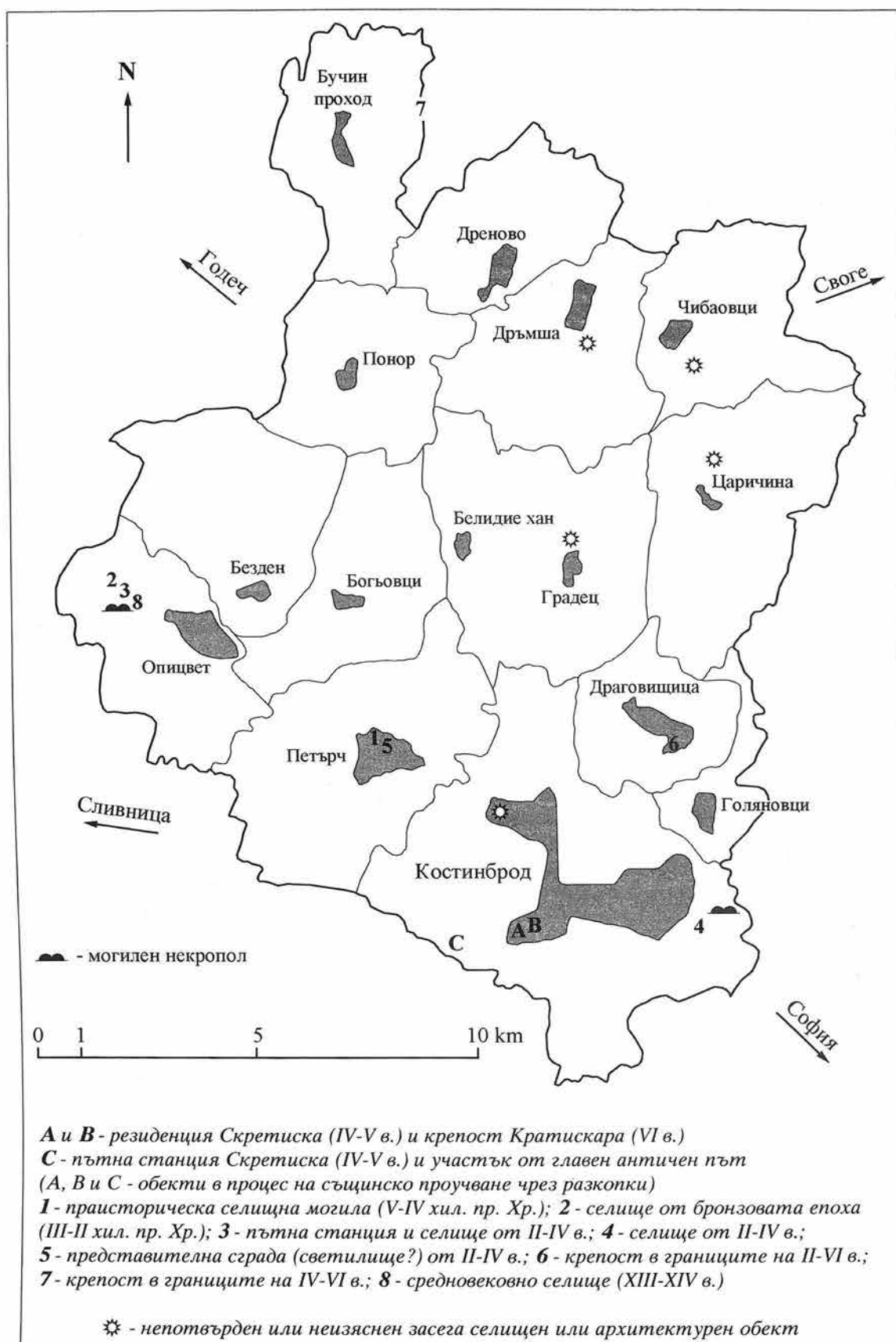
западно от центъра на Опицвет. Днес те са каптирани и включени в помпена станция. Районът е богат на археологически останки и материали от различни епохи (обр. 1 2, 3, 8, обр. 2 и 3). Сред тях най-ранни са находките от бронзовата епоха, регистрирани досега само в близост до помпената станция². При посещението ни през лятото на 2008 г. открихме фрагментирана битова керамика от същото време и в съседна местност в югоизточна посока (обр. 4)³, т. е. площта на съответното селище не е била малка.

Повече нови данни предоставиха обхожданията ни с оглед на местното археологическо наследство от римската и късноантичната епоха. Така например известният античен обект при изворите на р. Блато (обр. 1 3) се оказва значително по-голям по площ, отколкото се предполагаше досега. Той се простира до около 600 м на запад от днешната помпена станция. В геоморфологичен аспект теренът тук е отчасти равнинен, отчасти представлява полегата долна част на склон (обр. 3). В новорегистрирания сектор на обекта, разположен западно от оградата на вододайната зона, личат останки от различни постройки. Те стъпват върху естествената скала, която е максимум на 0,70-

¹ Известните обекти в югозападната периферия на Костинброд - този в м. Градището (в двора на Опитната станция за ягодоплодни култури), където са останките на късноримската резиденция Скретиска и ранновизантийската крепост Кратискара, и този в западния край на двора на завода на „Кока Кола“, където са останките на античната пътна станция Скретиска (обр. 1 А-С) - отдавна са в процес на същинско археологическо проучване (Динчев 2003; Динчев 2008), поради което обхождането им с оглед на общинския проект не бе необходимо. Те не се разглеждат в настоящата статия.

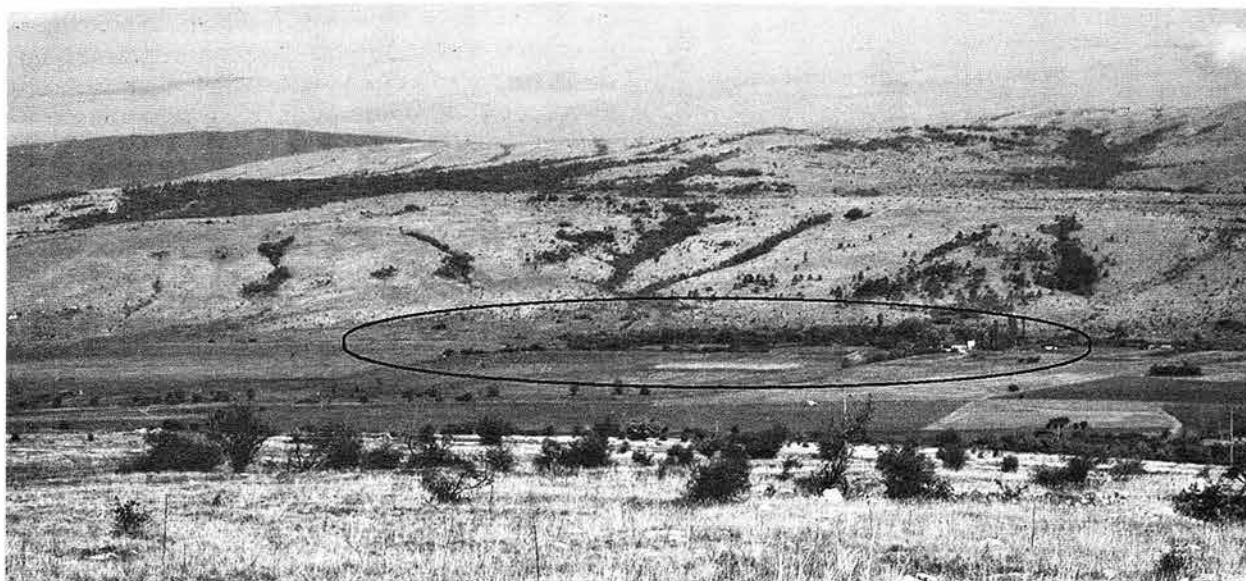
² Първото ми посещение на района на изворите на р. Блато бе през есента на 1992 г. заедно със Стефан Александров от НАИМ, във връзка с кампанията за създаването на АИС „АКБ“. Тогава в оградената вододайна зона до помпената станция имаше пряко копани канали и изкопи за шахти. В тях и в изкопаната от тях пръст открихме деструкции и фрагментирана битова керамика както от III-II хил. пр. Хр., така и II-IV в. сл. Хр.

³ Рисуването с молив на представените фрагменти и находки при тази и при другите таблици в статията е дело на Анастасия Чолакова. Компютърното им оформление за печат и композирането на таблиците е на автора. Фрагментите при обр. 4 са от съдове, работени на ръка. Глината им е с примеси, с кафяв или сив цвят, а изпичането - неравномерно. При някои (обр. 4 1 и 4 3) повърхностите са груби, а при други - огладени (обр. 4 2).

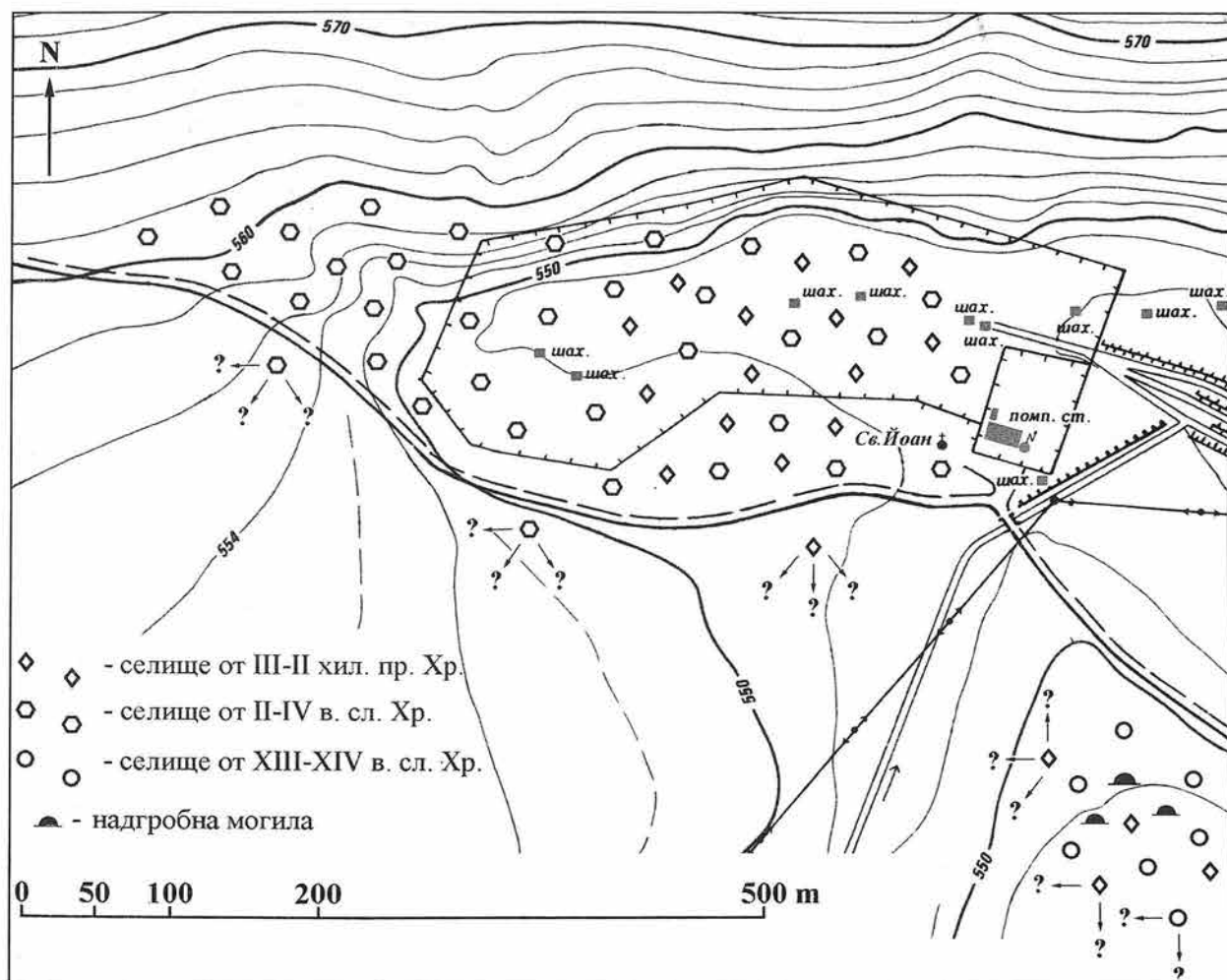
Обр. 1. Карта с най-значимите известни археологически обекти на територията на община Костинброд

Fig. 1. A map showing the most significant archaeological sites in the Kostinbrod municipality

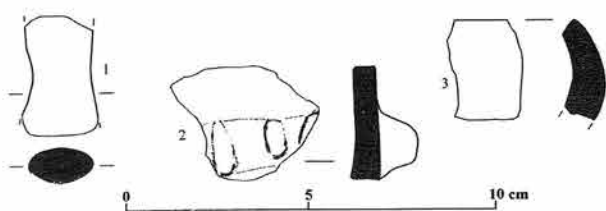
Обр. 2. Костинбродско. Районът при изворите на р. Блато, западно от Опицвет, с останки от селища от бронзовата епоха (III-II хил. пр. Хр.), от римската епоха (II-IV в. сл. Хр.) и от времето на Втората българска държава (XIII-XIV в.) (изглед от юг)

Fig. 2. Kostinbrod region. The area near the springs of the Blato River west of Opitsvet village, with remains of settlements dating to the Bronze Age (third to second mill. BC), the Roman period (second to fourth centuries AD), and the Second Bulgarian Kingdom (thirteenth to fourteenth centuries AD). View from south

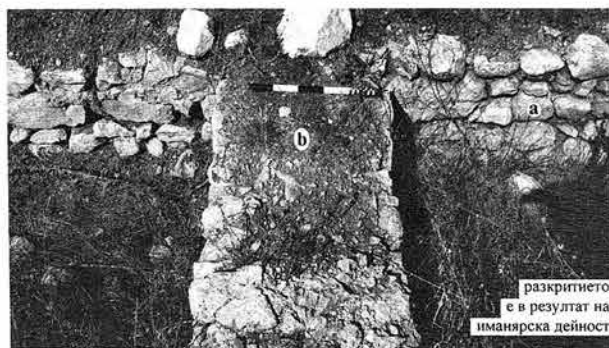
Обр. 3. Костинбродско. Карта на района при изворите на р. Блато с археологическите обекти

Fig. 3. Kostinbrod region. A map of the area of the Blato River springs with the archaeological sites

Обр. 4. Костинбродско. Битова керамика от бронзовата епоха от обекта при изворите на р. Блато
Fig. 4. Kostinbrod region. Bronze Age pottery from the site near the Blato River springs

0,80 м под днешната повърхност на терена. Стените им са дебели 0,65-0,70 м и са градени с необработени, предимно речни камъни, споени с бял хоросан. Сградите имат по няколко помещения. С най-добри възможности за наблюдение в момента са останките от сграда в западната периферия на обекта. Тя е с поне 4 помещения. Вътрешните размери на едно от помещенията в северната ѝ част са 2,60 x 2,00 м. Съседните изглежда са с по-големи размери (обр. 5 и 6). В насипите тук и в западния сектор на обекта изобщо

Обр. 5. Костинбродско. Останки от постройка в западната периферия на обекта при изворите на р. Блато. II-IV в.

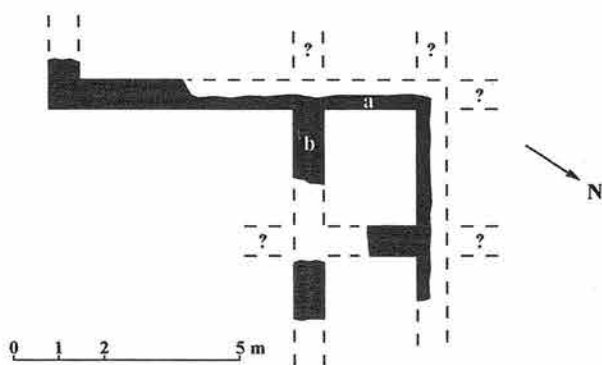
Fig. 5. Kostinbrod region. Ruins of a building on the western periphery of the site near the Blato River springs. Second to fourth centuries AD

има доста фрагментирана строителна керамика (тухли, тегули и имбрици). Намерихме и много фрагменти от глинени съдове от II-IV в. Представени са почти всички основни форми на амбалажната и трапезната керамика - амфори, гърнета, паници, купи, чаши (обр. 7 и 8)⁴. Немалка част от трапезните съдове са с червено или червено-ка-

⁴ Съдовете, представени на обр. 7 и 8, са работени на колело и са равномерно изпечени. При повечето глината е добре пречистена или с примеси от дребни пестъчинки. При някои (обр. 7 5 и 7 6) глината е с по-груба фактура. Цветът на глината е жълт (обр. 7 1, 7 2, 8 1-4), червен (обр. 7 3-5, 8 5), сив (обр. 7 6) или черен (обр. 8 6). С червен или червено-кафяв лак по повърхностите са фрагментите при обр. 7 3, 7 4, 8 1 и 8 4.

фяво лаково покритие. Като цяло местната римска и късноримска битова керамика намира паралели сред керамичните комплекси на други синхронни обекти⁵. В западния сектор на обекта открихме и други материали - тежести за стан, голям железен нож, костен прешлен за вретено (обр. 9). В този сектор липсват предримски материали. Интересен е фактът, че в западната периферия на обекта, включително в насипите над останките на описаната по-горе сграда, се намират и доста човешки, включително черепни, кости. Изглежда, че в някакъв момент след края на IV в. тази част от терена е използвана за гробище.

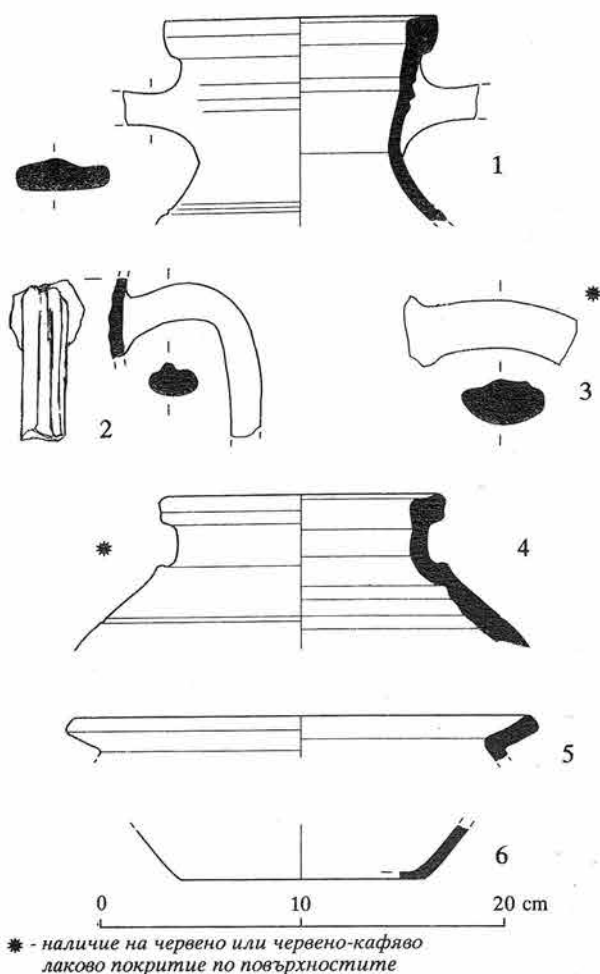
За съжаление, възможностите за наблюдение и откритие в западния сектор на обекта останки и материали са резултат от неотдавнашна масирана иманярска инвазия. На площ от поне 20 дка са направени много „сондажи“, повечето от които извършени с машини. Източният сектор на обекта днес

Обр. 6. Костинбродско. План на видимите останки на постройката в западната периферия на обекта при изворите на р. Блато. II-IV в.

Fig. 6. Kostinbrod region. A ground plan of the visible remains of the building on the western periphery of the site near the Blato River springs. Second to fourth centuries AD

⁵ Така например амфората, представена с обр. 7 1, е близка до амфорните типове V, VI и VIII от керамичния комплекс на вилата край Ивайловград (Кабакчиева 1986, 21, 80-82, 128-131, табл. 25-28/321-326, 338-340). Добре изработеното гърне с лаково покритие и със сложен профил на устието, включително жлеб за капак, представено с обр. 7 4, има почти идентични „двойници“ сред материалите от вилата при Кралев дол, Пернишко (Найденова 1985, 38, 70, 119, №№ 145-147, табл. 39/147). Фината купичка, представена с обр. 8/3, намира морфологични паралели сред червенолаковата керамика от вилата край Ивайловград - купи тип V (Кабакчиева 1986, 15, 68, 116, № 188, табл. 13/188). Паницата с лаково покритие, представена с обр. 8/4, също намира паралели в керамичния комплекс на тази вила - паници тип I, вариант 1в (Кабакчиева 1986, 10, 53-54, 105, №№ 19-24, табл. 2/19, 23). Черни или сиво-черни паници със завито навътре устие - като представената тук с обр. 8/6, са работени например в производствените центрове в територията на Nicopolis ad Istrum - „dishes“ mun 9 (Sultov 1985, 65, tabl. XXVIII/6).

Обр. 7. Костинбродско. Битова керамика от II-IV в. от западната периферия на обекта при изворите на р. Блато

Fig. 7. Kostinbrod region. Household pottery from the western periphery of the site near the Blato River springs. Second to fourth centuries AD

попада в оградената вододайна зона и е покрит с разнообразна растителност. Наличие тук на антични останки и материали е установено при по-ранни проучвания⁶. Непосредствено на запад от помпената станция се намира параклисът „Св. Йоан“ (обр. 3), ремонтиран неотдавна от местни жители. Той е върху издигнат терен, поради наличието на останки от по-ранна (антична ?) и по-голяма сграда под него. Част от тези останки са личали до неотдавна, но в момента са обраснали с растителност и не се виждат. В параклиса се съхранява и използва за олтарна маса голям античен постамент, изработен от варовик, с паралелепипедна форма и с уширена горна част. Височината му е 1,17 м. Размерите му в сечение при горната част са 0,65 x 0,45 м, а при долната - 0,46 x 0,37 м (обр. 10). Край изворите са намирани

⁶ Виж по-горе бел. № 2.

случайно и други архитектурни детайли, както и оброчни плочки на Тракийския конник (Шкорпил, Шкорпил 1892, 77; Добруски 1894, 86-87). Оттук произхожда и обнародвана пътна колона с гръцки надпис от края на II - началото на III в. (Огнепова 1964, 155-157) Днес тя е в двора на църквата в Опицвет (обр. 11). Диаметърът ѝ е 0,44 м, а височината на запазената част - към 1,05 м. Тук се съхранява и част от друга антична колона без надпис, произхождаща от същото място. Нейният диаметър е 0,32 м, а височината на запазената част - 0,41 м.

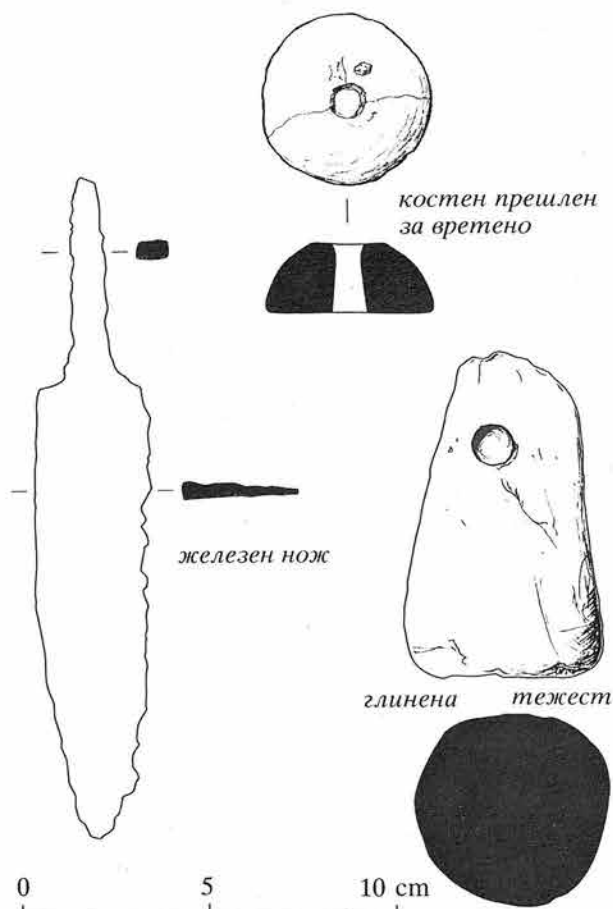
Наличната информация очертава античния обект при изворите на р. Блато като голямо селище до пътя *Naissus - Serdica*. В него по всяка вероятност е имало пътна станция и светилище. Това е най-значителният център в територията на днешната Костинбродска община от римската и началото на късноримската епоха - до появата на вилната резиденция *Scretisca* край днешния Костинброд (обр. 1 А), датирана към края на второто десетилетие на IV в. (Динчев 2003, 53)

Друг значителен селищен обект от същото време е локализиран в м. Примичур, непосредствено на изток от Костинброд и по-точно от старото село Костинброд (Тодоров 1983, 12, 29-30) (обр. 1 4). И тук инцидентно открити посветителни паметници свидетелстват за наличието на езическо светилище (Шкорпил, Шкорпил 1892, 62-63; Mihailov 1966, 88-90, №№ 2017, 2018, 2020). Днешното състояние на терена на обекта - с обилна тревиста и храстовидна растителност, обаче не позволи да се добие нова полезна информация. Не се увенча с успех и опитът ни за точно локализи-

Обр. 8. Костинбродско. Битова керамика от западната периферия на обекта при изворите на р. Блато. II-IV в.

Fig. 8. Kostinbrod region. Household pottery from the western periphery of the site near the Blato River springs. Second to fourth centuries AD

Обр. 9. Костинбродско. Находки от западната периферия на обекта при изворите на р. Блато. II-IV в.

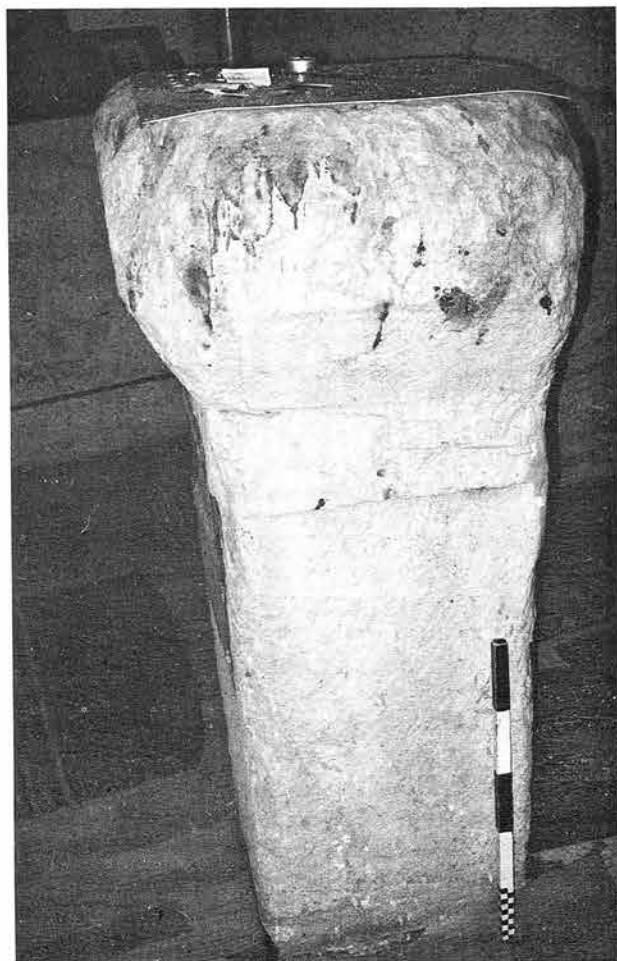
Fig. 9. Kostinbrod region. Finds from the western periphery of the site near the Blato River springs. Second to fourth centuries AD

ране на мястото на предполагаемото светилище на Сабазий в бившето село Маслово (Иванов 1961, 40-43), днес - в северо-западния кв. Обединение на Костинброд (обр. 1).

На видно място в двора на църквата върху селищната могила в Петърч се съхраняват няколко антични архитектурни детайла: масивен профилиран постамент с височина около 0,60 м и размери 1,12 x 1,04 м (в по-широка му част) и 0,66 x 0,52 м (в по-тясната му част) (обр. 12); добре обработен каменен блок, вероятно стъпало на стълбище - 1,30 x 0,54 x 0,20 м (обр. 12); част от колона с височина 0,44 м и диаметър 0,30 м (обр. 13); база за колона с размери при плинтата към 0,40 x 0,40 м, с височина 0,25 м и диаметър 0,28 м (обр. 13); правоъгълна плоча с две дупки, имащи правоъгълни очертания и дълбочина между 0,03-0,04 м (гнезда за закрепване?). Покрай северната дворна ограда на днешната църква са натрупани доста камъни,

сред които има и части от каменни квадри, изработени от същия варовик, като посочените детайли. Тези материали дават основание да се допусне съществуването тук на неподозирана досега представителна сграда от римската епоха - може би езическо светилище (обр. 15).

В м. Градището в южната периферия на Драговищица, до левия бряг на Крива река (обр. 16), има останки на крепост от римската, късноримската и/или ранновизантийската епоха (Димитрова 1963, 69-71). Теренът тук е ползван със стопанска цел от бившето местно ТКЗС, вследствие на което са нанесени щети на обекта. В една от изкопаните преди години силажни ями е разкрит участък от вътрешното лице на северната крепостна стена. Той е видим отчасти и в момента. Лицевата зидария на стената е изградена с грубо обработени камъни, споени с хоросан, от кой-

Обр. 10. Костинбродско. Античен постамент, понастоящем използван за олтарна маса в параклиса Св. Йоан при изворите на р. Блато

Fig. 10. Kostinbrod region. Ancient pedestal, used at present as an altar table in St John's chapel near the Blato River springs

Обр. 11. Костинбродско. Пътна колона от края на II - началото на III в. от обекта при изворите на р. Блато (днес - в двора на църквата в Опицвет) (публикувана: Ognenova 1964)

Fig. 11. Kostinbrod region. A road column from the site near the Blato River springs (today in the church yard in Opitsvet village), from the late second to the early third centuries (published by Ognenova 1964)

то днес е останало малко. Във видимия участък не са използвани тухли. Площта на крепостта е не повече от 4-5 дка. Днешното състояние на терена - с обилна растителност, с полуразрушени постройки и ползарити силажни ями от ТКЗС-то - е пречка за добиването на други данни за обекта.

Добри са резултатите ни от посещенияето на м. Градището на границата на землищата на Бучин проход и Завидовци (към община Своге) (обр. 17) - не твърде високо, но открояващо се в района възвишение (обр. 14). Тук установихме останки от околоръстна крепостна стена от ломени камъни, споени с бял хоросан. Трасето и не личи навсякъде, но е ясно, че защитената площ в горната част на възвишението е сравнително малка - не повече от 2 дка. Градежът на стената и откритите фрагменти от глинени съдове - най-вече

гърнета и капаци (обр. 15)⁷, позволяват датирането на крепостта в границите на IV-VI в.⁸ За съжаление, и в този случай въз-

Обр. 12 и 13. Петърч. Архитектурни детайли от античната сграда върху селищната могила (в двора на днешната църква)

Fig. 12 and 13. Village of Petarch. Architectural piece from the ancient building on the tell site (in the church yard)

⁷ Почти всички фрагменти, представени на обр. 15, са от съдове, работени на колело. Фактурата и моделирането им са сравнително груби, а изпичането им - предимно неравномерно. Цветът на глината варира. Капакът, представен с обр. 15 7, е моделиран на ръка.

⁸ Гърнетата със силно, рязко или по-плавно извит навън и плосък горе устиев ръб, като тези при обр. 15 1-3, са разпространени през IV-VI в. в българските земи (тип I, вариант 1, според общата класификация на Г. Кузманов: Кузманов 1985, 47-48, 89, табл. 28/2-9) и неизменно присъ-

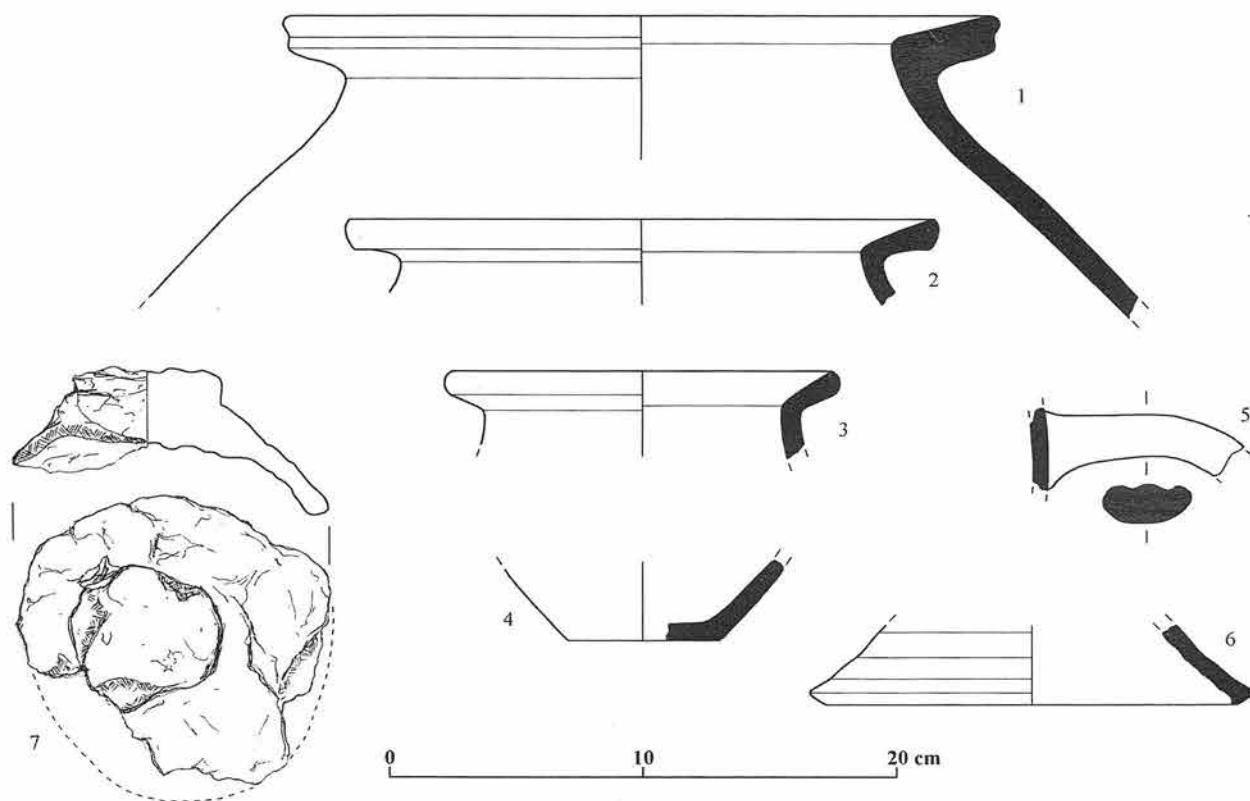

Обр. 14. Възвишението с късноантичната крепост „Градещето“ между Бучин проход и Завидовци (изглед от юг)

Fig. 14. The hill with the late Antique fortification 'Gradishteto' between the villages Buchin prohod and Zavidovtsi (view from south)

можностите за наблюдение и откриване на материали са резултат от иманярска дейност, а донякъде и вследствие на съвременно строителство. В южното подножие на възвишението, откъдето е най-лесния достъп до крепостта, също се намират отделни фрагменти от късноантична битова керамика. Вероятно тук е имало неукрепено предградие.

По време на обхожданията бяха посетени още три местности с име „Градещето“, намиращи се в землищата на различни села. И в трите случая става въпрос за възвишения. В м. Градещето, разположена на 1-1,2 км на юг-югозапад от кметството на Чибаовци (обр. 1), която издирихме с помощта на местен водач, не регистрирахме останки и не открихме каквито и да е културни материали. Ситуацията с м. Градещето (известна също и като „Калето“) в югозападната пе-

Обр. 15. Костинбродско. Битова керамика от късноантичната крепост „Градещето“ между Бучин проход и Завидовци

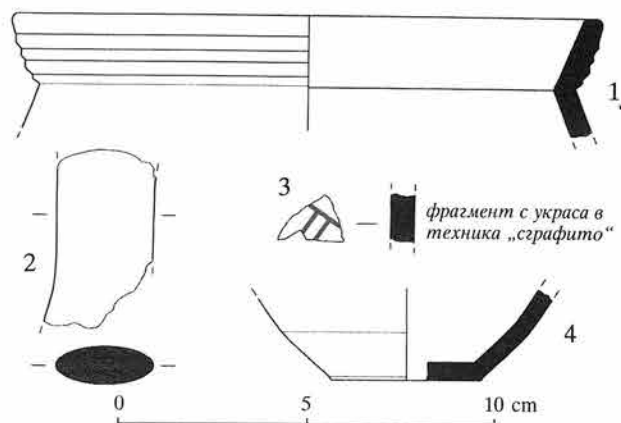
Fig. 15. Kostinbrod region. Household pottery from the late Antique fortification 'Gradishteto' between the villages Buchin prohod and Zavidovtsi

стват в прилично публикуваните керамични комплекси от това време - например в комплекса на Iatrus (Böttger 1982, 66-67, 102, 112, 134-136, 142-143, Taf. 45/207, 46/472, 479, 483, 47/494-496 - варианти на типове II и V), на „калетата“ край Садовец, Плевенско (Кузманов 1992, 213-214, 216, Taf. 81, 83/1-13, 85/1-5, 11-12, 87/2-7, 88/1-4, 7, 89/1-6, 9-18, 105/2-4, 7, 106/1, 2 - варианти на гърнета от

тип 2 и на долии от типове I и 2), или пък на крепостите под днешния гр. Кула (Кузманов 2005, 136-138, 167, 169, табл. XIV/90-97, XVI/108, 109 - варианти на типове II и III). Добри паралели за капака, представен тук с обр. 15/6, могат да се ви дят например сред материалите от Iatrus (Böttger 1982, 137, Taf. 49/513, 514) и Садовските „калета“ (Кузманов 1992, 216, Taf. 108/4-6, 8, 9, 20).

риферия на Дръмша (обр. 1) е почти същата. Сигурно е, че тук не е имало крепост. Все пак тук попаднахме на ограничени по площ и количество строителни останки - камъни и хоросан, които свидетелстват за наличие на някаква единична постройка (наблюдателна кула ?; параклис ?) с неизяснена засега хронология. По-различна изглежда е ситуацията с м. Градището непосредствено на север от Градец. Тук са били намирани стари монети, а на върха на възвишението имало „коло“, т. е. стара крепост. В селското читалище ни показаха снимка на медна монета на император Проб (276-282 г.). В двора на парклиса „Св. Георги“, който е в западното подножие на възвишението, видяхме част от антична варовикова колона (диаметър - 0,38 м). Не е изключено в района да е открит и обнародваният преди години каменен кратер с посветителен надпис на Асклепий (Гочева 1967, 57-59). Самото възвишение обаче е значително по площ, а склоновете му са залесени. Поради това и поради ограниченото време, с което разполагаме, наблюденията ни обхващаха само южния му склон, където не попаднахме на културни останки и материали. Регистрацията на предполагаемия античен обект тук остава задача за бъдещи проучвания. Сведения за м. Градището получихме и при посещението в Царичина. Така местните жители наричат склона на едно възвишение над левия бряг на Царичинска река (обр. 1). Преди години там са били намирани „гърнета“. Имало е и пепел. Опитите ни за точно локализиране на обекта обаче не се увенчаха с успех. Районът е пуст, а по обходените терени над левия речен бряг не регистрирахме културни останки и материали.

Посещението на известните могили некрополи и единични надгробни могили, както и издирването на нови такива в територията на общината, не бяха сред задачите на тези обхождания. Все пак огледахме някои, които са в близост до посетения селищни обекти или до съвременната пътна мрежа - например повечето от могилите на некропола между Костинброд и Житен (към област София - град), който вероятно е свързан с античния обект в м. Примичур (обр. 1 4), и единичната надгробна могила на около 1 км западно от Дръмша, до шосето за селото. По някои от могилените насипи, включително при последната, личат иманярски изкопи, но в тях не видяхме културни материали. При изворите на р. Блато и по-точно в съседната на юг-югоизток местност огледахме една известна вече могила⁹ и устано-

Обр. 16. Костинбродско. Средновековна битова керамика от югоизточния сектор на обекта при изворите на р. Блато. XIII-XIV в.

Fig. 16. Kostinbrod region. Medieval household pottery from the southeastern sector of the site near the Blato River springs. Thirteenth to fourteenth centuries

вихме наличието на още две, неизвестни досега, т. е. тук има некропол с три могили (обр. 1 и 3). Те са на разстояние 30 до 50 м една от друга. Двете новорегистрирани могили са в обработваем терен и са ниски. Известната от по-рано могила е с голям иманярски изкоп, в който има камъни, включително полуобработени - може би произходат от разрушено гробно съоръжение. В насипа няма датиращи материали.

Досега от територията на община Костинброд не бе известен археологически обект, който със сигурност да се отнася към българското средновековие. В резултат на извършените обхождания вече е установен и такъв обект. Пак в района на изворите на р. Блато (обр. 1), в местността с представения по-горе могилен некропол (обр. 3), открихме не малко количество фрагменти от глинени съдове. Както посочих по-горе, някои от тях са от бронзовата епоха. Повечето обаче са от времето на Втората българска държава (обр. 16)¹⁰ и индикират съответно селище. Не е изклю-

¹⁰ Фрагментите на обр. 16, са от съдове, работени на колело. Глината е с примеси от пясък и слюда. Изпиченето е предимно неравномерно. Доминиращият цвят на глината е кафяв. Повечето фрагменти са с глазура: безцветна, по вътрешната повърхност на устието (обр. 16 1); жълто-зелена, по повърхностите на дръжката (обр. 16 2); жълта, при дребния фрагмент с украса в техника „сграфито“ (обр. 16 3). Гърнетата с извито устие с набраздена външна повърхност (обр. 16 1), с по една елипсовидна в сечение дръжка (обр. 16 2) и с плоско дъно (обр. 16 4), са сред най-разпространените форми в кухненската керамика на обектите от XIII-XIV в. в българските земи - например в столицата Търново (Георгиева 1974, 12-24, обр. 2/3, 3/3, 4/2, 4, 11/2 - гърнета от тип IV и варианти на гърнета от типове II и V) и в Червен (Георгиева 1985, 133-134, обр. 1-4 - гърнета от тип I).

⁹ С регистрационен № 1530075 в АИС „АКБ“.

чено разбитите от иманярите гробове над останките в западната периферия на античния обект, за които също споменах по-горе, да са от некропола на това селище.

Огледът на многобройните паметници от територията на общината от епохата на късното средновековие, Възраждането и началото на модерните времена (XV-XIX в.) - оброци, параклиси и др., е задача за отделен изследователски проект, но все пак не пренебрегнахме тези от тях, на които попаднахме при обхожданията. Така например документирахме две частично запазени каменни колонки с бази и груба орнаментация, които се съхраняват в обновения параклис „Св. Георги“ при Гра-

дец и вероятно принадлежат на по-ранната сграда на параклиса¹¹. Документирахме и няколко каменни оброчни кръста, включително този, който се почита и днес в двора на посочения параклис¹².

В заключение ще посоча, че извършените обхождания оправдаха предварителните очаквания и добавиха нова информация за съставянето на археологическата част на общинския проект. Нямам обаче претенцията, че с тях приключва изтотвянето на археологическата карта на община Костинброд. За да стане това са необходими нови, по-мощни и повсеместни теренни обхождания на цялата общинска територия.

Цитирана литература:

Георгиева 1974: С. Георгиева. Керамика от двореца на Царевец. - В: Царевград Търнов, 2. София, 1974, 7-186.

Георгиева 1985: С. Георгиева. Грънчарство. - В: Средновековният Червен, 1. София, 1985, 133-165.

Гочева 1967: З. Гочева. Оброчен надпис на Асклепий от с. Градец, Софийско. - Археология, 1967, 1, 57-59.

Димитрова 1963: А. Димитрова. Мраморна глава на Полифем от Софийско. - Археология, 1963, 2, 69-71.

Динчев 2003: В. Динчев. Късноримската резиденция SCRETISCA и ранновизантийското селище КРАТИСКАРА. Археологическите проучвания в м. Градището край гр. Костинброд през 1990-1994 г. (Разкопки и проучвания, 30) София, 2003.

Динчев 2008: В. Динчев. Спасителни археологически разкопки при римската пътна станция Scretisca край гр. Костинброд. - В: Археологически открития и разкопки през 2007 г. София, 2008, 478-480.

Добруски 1894: В. Добруски. Материали по археологията на България, 1. Тракийски конници. - Сборник за народни умотворения, наука и книжнина, 11, 1894, 68-102.

Иванов 1961: Т. Иванов. Към култа на Сабазий в Сердикийската област. - Археология, 1961, 4, 40-43.

Кабакчиева 1986: Г. Кабакчиева. Керамика от вилата при Ивайловград, II-IV в. (Разкопки и проучвания, 15). София, 1986.

Кузманов 2005: Г. Кузманов. Късноантичната керамика. - В: Кастра Мартис - квадрибургий и кастел (Разкопки и проучвания, 33). София, 2005, 128-180.

Найденова 1985: В. Найденова. Римската вила в с. Кралев дол, Пернишки окръг (Разкопки и

проучвания, 14). София, 1985.

Петков 1939: Н. Петков. Материали за проучването на предисторическата епоха в България. - Известия на Българския археологически институт, 13, 1939, 307-309.

Тодоров 1983: Б. Тодоров. Костинброд. София, 1983.

Шкорпил, Шкорпил 1892: Х. Шкорпил, К. Шкорпил. Надписи и изображения на конници из разни краища на България. - Сборник за народни умотворения, наука и книжнина, 8, 1892, 59-81.

Böttger 1982: B. Böttger. Die Gefäßkeramik aus dem Kastell Iatrus. - In: Iarus-Krivina, B. II, Ergebnisse der Ausgrabungen 1966-1973. Berlin, 1982, 33-148, Taf. 11-54.

Kuzmanov 1992: G. Kuzmanov. Die lokale Gefäßkeramik. - In: S. Uenze (mit Beiträgen). Die Spätantiken Befestigungen von Sadovec (Bulgarien). Ergebnisse der Deutsch-Bulgarisch-Österreichischen Ausgrabungen 1934-1937 (Münchener Beiträge zur Vor- und Frühgeschichte, 43). München, 1992, 201-221, Taf. 54-109.

Mihailov 1966: G. Mihailov. Inscriptiones graecae in

¹¹ Базите не са самостоятелни, а са одялани заедно с колонките. Размерите на едната са: 0,25/0,26 x 0,25/0,26 м (база); 0,60 м (запазена височина); 0,19/0,20 м (диаметър на колоната). Размерите на другата са: 0,31/0,32 x 0,31/0,32 м (база); 0,54 м (запазена височина); 0,19/0,20 м (диаметър на колоната). По повърхностите им има груба релефна орнаментика. При първата има и врязана украса в долната част на колонката - силно стилизирани розети, вписани в кръгове.

¹² Интерес във връзка с тези паметници представляват и получените устни сведения - например, че в околностите на Чибавци има общо 23 каменни оброчни кръста, а в околностите на Градец - 8, без този в параклиса „Св. Георги“. Повечето от тях принадлежали на отделни родове, които ги почитали с курбани на определени празници.

Bulgaria repertae. IV. Inscriptiones in territorio Serdicensi et in vallibus Strymonis Nestique repertae. Serdicae, 1966.

Ogdenova 1964: L. Ogdenova. Une pierre milliaire de Serdica de l'époque de Septime Sévère. - Eirene,

2, 1964, 155-164.

Sultov 1985: B. Sultov. Ceramic Production on the Territory of Nicopolis ad Istrum (IInd - IVth Century) (Terra Antiqua Balkanica, 1; ГСУ ИФ, 26, 2). Sofia, 1985.

Field survey in Kostinbrod area, 2008 Season (Summary)

Ventsislav Dinchev

A field survey was carried out in 2008, in connection with a cultural and historical heritage project of Kostinbrod municipality. We visited those archaeological sites known so far, at which no excavations have been made. As a result, the information about most of them has been either expanded or corrected.

The earliest known site is the tell in the northern part of Petarch (fig. 1 1). It is the only tell site in the western part of Sofia Basin. Its approximate dimensions are 100 m (north-south) x 75 m. The maximum height at present is ca. 3 to 3.5 meters. It was evidently occupied mostly during the Chalcolithic.

The area around the springs of the Blato River, the most significant tributary of the Iskar in Sofia Basin, is rich in archaeological artifacts and material dating to different periods (figs. 1 2, 3, 8, 2 and 3). The earliest among them are from the Bronze Age (fig. 4). The respective site featured a considerable area. Of even greater significance is the Roman settlement in the same locality (fig. 3). Remains of various structures erected by stones and mortar (figs. 5 and 6) can be seen in its western area. Fragmented construction and household pottery (figs. 7 and 8) along with other finds from second to fourth centuries AD (fig. 9) have also been uncovered. Regrettably, we 'owe' the opportunity to examine the site to the looters' destructive activities. A Roman limestone pedestal (fig. 10) has been preserved and is presently used as an altar table in the local St John's chapel (fig. 3), which, on its part, was erected upon the foundations of an earlier structure (possibly Roman). Other architectural fragments, votive tablets, as well as a road column with a Greek inscription from the late second or early third century (fig. 11), published years ago (Ogdenova 1964), have also been accidentally found near the springs of the river. The above Roman site is located in close proximity to the road *Naissus - Serdica*, which makes it a likely seat of a road station. A tumu-

lus cemetery has also been recorded next to it (figs. 1 3 and 3).

The remains of yet another significant settlement from second to fourth centuries AD have been localized in the Primichur locality, which lies a short distance east of Kostinbrod. Close to it, there is another tumulus cemetery (fig. 1 4).

We have found ancient architectural pieces (figs. 12 and 13) as well as quadrae upon the Petarch tell, which testify to the existence of an unsuspected so far public building from the Roman period, presumably a pagan shrine (fig. 1 5).

The ruins of a fortress, erected and used within the time frame of second to fourth centuries AD, lie on the left bank of the Kriva River, on the southern outskirts of Dragovishtitsa. Its area does not exceed 0.4 - 0.5 ha.

There are ruins of a small fortification (not exceeding 0.2 ha) on a hill east of Buchin prohod (figs. 1 7 and 14). The technique of its wall construction - crushed stones held together by mortar - along with the household pottery found there (fig. 15) allow us to date the fortification from the fourth to the sixth centuries AD.

The existence of one or more sites from the Roman and late Antique periods can be presumed with certainty in the immediate vicinity of Gradets (fig. 1), but their precise localization will be left to future research.

Until now, no site in Kostinbrod municipality could positively have been referred to the Middle Ages. As a result of the field survey that has been carried out, such a site has been localized, and it is near the springs of the Blato River of all places (fig. 1 8). The household pottery discovered there (fig. 16) is indicative of a settlement dating from the thirteenth to the fourteenth centuries (fig. 3).

The inspection of the numerous sacred grounds and chapels from the fifteenth to the nineteenth centuries in the municipality was not among the tasks of the field survey; nevertheless we have recorded some of these monuments as well.

За производството на един вид кръстове-енколпиони

Сте́ла Дончева

През 2004 г. в Средновековния фонд на музея в Шумен постъпи твърде интересен предмет, носещ видимите следи на своето производство. По замисъл, той е трябвало да представлява кръст-енколпион, изработен от бронз и съставен от две половини, свързани шарнирно помежду си, върху които релефно са нанесени Христовото разпятие и Богородица Оранта¹. Какво всъщност се е получило? При отливането на двете части на кръста в двустранния калъп настъпва разлив на метала, който деформира правилното очертание на предмета (обр. 1 1-2). При това, около шарнирното окачване в долния край пространството се запълва с бронз, като дори личи и мястото на щифтовете, оформяли отворите на шарнира. В горната част на двете половини са запазени лееци от бронз, чиято форма пресъздава леечните канали, по които металът е достигнал до формата на кръста. Освен разлива около очертанието на предмета, се наблюдава и недостиг на метал за оформянето на двете напречни рамена, което личи от дебелината на едната половина на енколпиона. Обратните страни на кръста оформят касета, която е трябвало да съхранява частици от светото кръстно дърво или някаква друга реликва (обр. 1 3).

Не по-малко внимание заслужават релефните изображения върху видимите страни на енколпиона. На пръв поглед изглежда, че е извършено традиционното съчетание на Христовото разпятие върху едната част и Богородица Оранта - върху другата. При по-внимателно вглеждане обаче се оказва, че изображенията върху двете страни на кръста са еднакви. И ако подобно, макар и по-рядко срещано съчетание все пак съществува в практиката, то някои особености, характерни за иконографския тип се наблюдават за първи път. Така например, върху горната част на изобразителното поле и на двете половини, силно стилизирано е представена Богородица Оранта. Лицето е издължено, а чертите са само загатнати с няколко врязани линии. Около

него върви релефното очертание на мафория, който се спуска върху хитона и минава под двете ръце, издигнати в орантна поза (обр. 1 1-2). Хитонът е предаден с прави, релефни успоредни линии, но за разлика от традиционното канонично изображение не достига до глезените, а само до коленете. Краката са ясно очертани и завършват с обърнати наляво стъпала. Именно този детайл предизвиква въпроса, защо хитонът на Богородица не покрива цялото тяло? Долната част от образа е иконографски утвърдена по-скоро за Спасителя, когато е изобразяван с къса туника (перизома)², но не и за Богородица Оранта. Очевидно, тук не става дума за някакъв нов тип, а за допусната грешка на гравьора. Други подобни енколпиони не са ми известни. Трябва да се отбележи само един екземпляр, произхождащ от ранносредновековната крепост до Цар Асен, Силистренско с изцяло запазени две половини, върху които в нисък релеф е представена Богородица Оранта. На него обаче тя е с традиционния дълъг хитон (Атанасов, Йотов 1989, 87-89, табл. V-13, VI-13), (обр. 2). Образът е силно геометризиран и подробностите от лицето са трудно доловими. Според откривателите двете еднакви изображения са резултат на производствена грешка - дело на някое местно ателие, където канонът не е овладян в детайли, а иконографските схеми се третират по-свободно. Съществуването на подобни местни интерпретации на утвърдени типове още повече се потвърждава от настоящия паметник, при който има не само два еднакви образа, но е объркана и тяхната иконография. Като прибавим към това и видимите следи от производствена дейност по самия предмет с още по-голяма увереност може да се твърди, че представеният тук кръст е дело на местно ателие. Неговата най-обща локализация е в североизточните предели на страната, но за съжаление липсва по-конкретна информация за местонамирането, която да прецизира произхода му. Въпреки това, находката е сигурно свидетел-

¹ Размерите на целия предмет са: дължина - 6,4 см, ширина - 4,0 см, дебелина - 0,3 см, а тези на самия кръст: дължина - 4,0 см, ширина - 2,3 см. Инв. № 24216. Средновековен отдел, РИМ-Шумен.

² Иконографският тип на разпнатия Христос, облечен в колобиум като влиятелно лице, а не в перизома като наказан престъпник, се появява през VI в. и се запазва докъм X в. (Вълева 1981, 79).

1

2

3

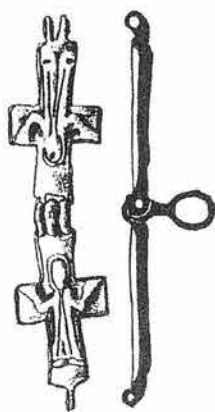
Обр. 1. Шумен. Бронзов кръст-енколпион със следи от производството му

Fig. 1. Shumen. Bronze cross-encolpion with traces of its production

ство за съществуването на местно производство на подобен вид култови предмети в по-широки хронологически граници.

Сходни с описаното изображение на Богията майка, но в нейната традиционна иконография (в орантна поза, мафории и дълъг хитон), са енколпиони, известни от Пъкюл луй Соаре, Диногения, Одърци - всичките датирани в началото на XI в. (Diaconu, Vilceanu 1972, 161, pl. XXVIII, 7 b; Barnea 1967, 360, fig. 193-1,2; Дончева-Петкова 1981, 26, табл. III, 5), (обр. 3). Сходно третиране на образа се забелязва върху кръст от средновековното селище до Нова Черна, където горната граница на живот е края на X в. (Милчев, Ангелова 1970, 43, табл. XLII, 6-3). Подобен кръст е намерен и в Средище (Атанасов 2007, 215, обр. 58). Върху запазената горна половина на единичен бронзов кръст от ранносредновековната крепост до Руйно, Дуловско (Атанасов 1991, 35, таб. III, No 26), се наблюдава идентично представяне на Богородица. Този аналог сравнително точно определя и доказва времето на производство и на настоящия паметник в края на X - началото на XI в. (обр. 4). Тази датировка се потвърждава и от двете части от енколпиони, намерени до северната стена на Дръстър (Атанасов 1992, 258, обр. 2-28, 31), върху които е изобразена Богородица Оранта в подобен стил, както и от тази в Народния музей, София, определена като част от донесен от поклонническите земи кръст (Миятев 1921, 74, обр. 58). Тук трябва да се посочат и бронзовите кръстове от местността „Градището“ при Якимово (Милчев 1963, с. 29, обр. 8), което доказва популярността и широкия териториален обхват на този вид паметници. Повечето подобни кръстове обаче произхождат от Североизточна България. Това се потвърждава както от посочените примери, така и от намерените екземпляри в столичните центрове и тяхната околност. От особено значение са кръстовете от работилницата при северната порта на Плиска, гробището на Преслав и манастира при Равна - всички датирани през X в. (Дончева-Петкова 1991, 59, таб. III, 1, с. 62 и цит. лит). Това потвърждава широкия хронологичен обхват на разпространение на този тип кръстове-енколпиони - от началото на X в. до средата на XI в.

Едно от първите изследвания, свързани с производството на тези предмети, принадлежи на Л. Дончева-Петкова (Дончева-Петкова 1992, 1-12). Макар на тогавашния етап на проучване да не е имало сигурни данни за наличието на специализирани

Обр. 2. Цар Асен, Силистренско. Бронзов кръст-енколпион с изображение на Богородица Оранта върху двете половини. X - началото на XI в.

Fig. 2. Tsar Asen, near Silistra. Bronze cross-encolpion with images of the Mother of God Orans upon its two halves. Tenth to early eleventh centuries AD

центрове за производство, тя основателно предполага, че голяма част от тях са изработени в българските земи. Този факт се потвърждава от разкритите отделни работни помещения в Плиска, Преслав, както и от няколкото фрагмента от малки каменни калъпи за едностранни кръстчета от манастира в Тузлалъка (Дончева-Петкова 1992, 7).

Настоящият кръст - макар и бракуван продукт, дава представа за твърде важен процес, а именно - технологията на производство на подобен вид паметници. Тя е протичала по следния начин: от добре пречистен и втвърден чрез охлаждане восък се изработва първообраз на предмета, върху който с калем се оформят всички подробности (Сотиров 2001, 185). Този първообраз се залива в леярска касичка с рядка, много добре пречистена глина. Тъй като в случая предметът е обемен и триизмерен, калъпът се изготвя от две части. След като се налее едната половина и се стегне, повърхността ѝ се намазва с мазнина и графит или друг фин прах и се налива втората половина. Когато глината започне да изсъхва, калъпите се слагат в пещ и се изпичат. Преди отливане с тях се извършва оглед и ретуш, след което в свързаните калъпи, в които прецизно са издълбани отдушници, се налива разтопеното олово. Една част от намерените оловни, най-вече едностранни кръстове, които са били в употреба в този си вид са направени по този начин (Дончева 2007, 42-56). Останалите оловни модели, като етап от цялостното производство на бронзовите изделия се ретушират и отпечатват в двустранна касичка с предварително подгот-

вена леярска пръст. В двете ѝ половини се оформят леечни канали, по които разтопеният метал - в случая бронза - трябва да достигне до нанесените преди това отпечатъци на предмета. Задължителна е направата и на допълнителни канали, чието предназначение е да изведат отделените газове, получени в процеса на отливането на разтопения бронз.

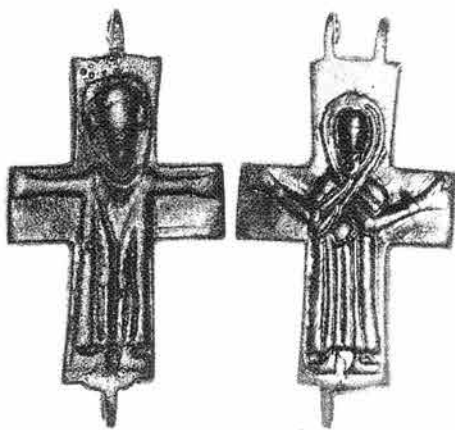
При представеният кръст обаче описаният технологичен порядък е нарушен в последната си фаза - отливането на бронза в леярската пръст. Разливът на метал се дължи на недостатъчно прецизно отпечатване на оловния модел в касичката, при което материалът се натрупва при щифтовете за шарнирното окачване и така не достига за оформянето на напречните рамена на кръста. Несъмнено е настъпило и разместване на двете половини на леярската каса, поради което двете половини на енколпиона са неестествено доближени една до друга. От своя страна разливът на метала в долната част е „запечатал“ щифтовете, които предварително са били поставени, за да се оформи канала за шарнирното окачване. Това ясно личи и в горната част на едната половина.

Първоначално смятах, че еднаквите изображения предполагат направата на едната част от два различни предмета, при което би следвало върху другата половина да е изобразено Христовото разпятие. Това предположение отпадна поради формата на щифтовете, които съвпадат и образно „сглобяват“ целия двусъставен предмет. Оттам възникнаха и въпросите, свързани с иконографската интерпретация, на които се опитах да обърна внимание по-го-

Обр. 3. О-в Пъкуйол луй Соаре, Румъния. Половина от бронзов кръст-енколпион с Богородица Оранта. X - средата на XI в.

Fig. 3. The Island of Pacuiul lui Soare, Romania. A half of a bronze cross-encolpion with the Mother of God Orans. Tenth to mid-eleventh centuries AD

Обр. 4. Средище, Силистренско. Бронзов кръст-енколпион. X - началото на XI в.

Fig. 4. Sredishte, near Silistra. Bronze cross-encolpion. Tenth to early eleventh centuries AD

ре. Именно те поставят и въпроса за уменията на майстора-гравьор и неговите познания на изобразителния канон. Ако този предмет беше дело на столичен ателие или на пътуващ майстор, то такъв пропуск не би могъл да бъде допуснат. Това още веднъж потвърждава неговата местна направа - вероятно е изработен в някой от известните вече производствени центрове при Новосел, Златар или Надарево или пък в работилница до средновековно селище или крепост. Изготвянето на подобни предмети в посочените места се доказва от резултатите, получени от проучванията през последните години, вследствие на което техният брой нарастна значително (Бонев, Дончева 2006, 300-302; Бонев, Дончева 2008, 636-638; Дончева 2007, 179, обр. 1; Дончева 2008, 639-642). На този етап определено може да се говори за наличие на добре организирано производство на предмети на дребната пластика, съсредоточено основно около по-значимите центрове на Първото българско царство и най-вече в околностите на столицата Преслав. Сред богатата и многообразна продукция

се откроява групата на кръстовете-енколпиони, като потвърждение за това, че по-голямата част от тях не са предмет на внос или пък донесени от поклонници в светите земи, а са изготвени в ателиетата на местните майстори-ювелири. Безспорно е съществуването на определени образци, служели за еталон при направата на първоначалните модели. Впоследствие обаче, тяхното пресъздаване започва да се влияе от индивидуалната интерпретация и практическите умения на гравьора. Като се добави и чисто техническото изпълнение на майстора, който вероятно е самият гравьор, се получава изделие, носещо единствено отглас от образа. На практика то е свършено ново произведение - плод на местното ювелирно изкуство. Именно такъв представител е и разгледаният тук

Обр. 5. Ранносредновековна крепост Картал кале до Руйно, Дуловско. Едностранен бронзов кръст с Богородица Оранта. X в.

Fig. 5. The Kartal kale early medieval fortress at Ruyno, near Dulovo. One-sided bronze cross with the Mother of God Orans. Tenth century AD

кръст-енколпион, който дава отговор, но и поставя немалко въпроси, свързани с производството и разпространението на този вид предмети на територията на ранносредновековна България. В настоящата работа бе направен опит за осветляване на една малка част от тях. Те ще бъдат проучедявам да имаме по-точни познания за отделните етапи от производствения процес и местата на неговата реализация.

Цитирана литература:

Атанасов 1991: Г. Атанасов. Християнски паметници от ранносредновековната крепост до с. Руйно, Дуловско. - Добруджа, 8, 1991, 28-50.
Атанасов 1992: Г. Атанасов. Средновековни кръстовете-енколпиони от Силистра. - Известия на Народния музей Варна, 28 (43), 1992, 246-267.
Атанасов 2007: Г. Атанасов. Християнският Дуросторум-Дръстър. Доростолската епархия през Късната античност и Средновековието IV-XIV в. История, археология, култура и из-

куство. Велико Търново, 2007.

Атанасов, Йотов 1989: Г. Атанасов, В. Йотов. Кръстовете-енколпиони и медальони от ранносредновековната крепост до с. Цар Асен, Силистренско. - Добруджа, 6, 1989, 81-97.

Бонев, Дончева 2006: С. Бонев, С. Дончева. Старобългарски производствен център за металопластика при Новосел, Шуменско. - В: Археологически открития и разкопки. София, 2006, 300-302.

- Бонев, Дончева 2008:** С. Бонев, С. Дончева. Старобългарски производствен център за металопластика при Новосел, Шуменско. - В: Археологически открития и разкопки през 2005 г. София, 2008, 636-638.
- Вълева 1981:** Ю. Вълева. Средновековни кръстове-енколпиони от Националната художествена галерия. - Археология, 1981, 1-2, 72-86.
- Дончева 2007:** С. Дончева. Оловни кръстове от Шуменско - орнаментика и производство. - В: Паметници, реставрация, музеи, 2007, 3-4, 42-55.
- Дончева 2007:** С. Дончева. Бронзова матрица от Златар, Преславско (IX-X в.). - Археология, 2007, 1-4, 178-184.
- Дончева 2008:** С. Дончева. Център за производство на художествен метал при с. Златар, Преславско. - В: Археологически открития и разкопки. София, 2008, 639-642.
- Дончева-Петкова 1981:** Л. Дончева-Петкова. Средновековното селище при с. Одърци, Толбухински окръг. - Известия на Народния музей Варна, 17 (32), 1981, 19-28.
- Дончева-Петкова 1991:** Л. Дончева-Петкова. За някои типове кръстове-енколпиони от Добруджа. - Добруджа, 8, 1991, 51-65.
- Дончева-Петкова 1992:** Л. Дончева-Петкова. Проблеми при производството на кръстове-енколпиони (материали, технологии, ателиета). - Археология, 1992, 4, 1-12.
- Милчев 1963:** А. Милчев. Ранносредновековни български накити и кръстове енколпиони от Северозападна България. - Археология, 1963, 3, 22-37.
- Милчев, Ангелова 1970:** А. Милчев, С. Ангелова. Археологически разкопки и проучвания в местността Калето при с. Нова Черна, Силистренски окръг през 1967-1969 г. - Годишник на Софийски университет, Философско-исторически факултет, 13, 1970, 1-65.
- Миятев 1921:** К. Миятев. Палестински кръстове в България. - Годишник на Народния музей, 1921, 59-89.
- Сотиров, И.** Чипровска златарска школа. Среда на XVI - началото на XVIII век. София, 2001.
- Barnea 1967:** I. Barnea. - In: Obiecte de cult. - Dinogetia, 1. București, 1967, 356-378.
- Diaconu, Vilceanu 1972:** P. Diaconu, D. Vilceanu. Păciul lui Soare, I. București, 1972.

On the manufacture of a type of cross-encolpia

(Summary)

Stela Doncheva

An interesting find, bearing visible traces of its manufacture, was received in the Shumen Museum in 2004. It was intended to be a cross-encolpion, made of bronze and consisting of two halves held together by a flexible joint. Upon the two halves, the Crucifixion and Mother of God Orans are represented in relief. What had happened in reality? While the two parts of the cross were being cast in the double mold, a spilling of the molten metal occurred, distorting thus the normal shape of the object.

The relief depictions upon the visible outer sides of the encolpion deserve no less attention. At first glance it would seem that the traditional combination of the Crucifixion of Christ on one side and the Mother of God Orans on the other side was represented. However, a more careful inspection has revealed that, as a matter of fact, the images on both sides are identical. And if this combination, no matter how rare it is, can still be encountered, then there are some peculiarities pertaining to that iconographic pattern, which have not been observed before. For instance, the Mother of God Orans is represented in a particu-

larly stylized way on the upper part of the pictorial field of the two halves. Her face is elongated, its features being scarcely suggested by means of only a few lines, cut into the surface. Her *chiton* is represented by straight parallel lines in relief; unlike the traditional canonical depiction it is knee-long rather than reaching the ankles. The legs are clearly cut, ending by feet, which are turned left. This lower part of the image had been iconographically established in portraying the Savior (when presented in a short tunic, a *perisoma*), but not in portraying the Mother of God Orans. Apparently, it is not a new type of Mother of God Orans. Apparently, it is not a new type but rather a mistake on the engraver's part. To my best knowledge, there are no other encolpia of a similar kind.

In the beginning I presumed that the identical images might mean that the same part of two different objects was manufactured; this assumption would have led to the conclusion that the other part should represent the Crucifixion of Christ. However, this hypothesis was dropped out, because the joint pins' shape made them fit quite

well, so that the entire two-component item was properly assembled. This fact was the reason why I had to consider the peculiarities of the iconographic interpretation, mentioned above. On the grounds of precisely these peculiarities, the question arises of the skill of the master engraver and his knowledge of image representation canon. If this item had been manufactured in a workshop in the capital or by a traveling craftsman, such a blunder would have been inadmissible. This is one more testimony that the object was produced in the area of its discovery - most likely at some of the already known production centers - near Novosel, Zlatar, and Nadarevo villages in Shumen region, or in a workshop adjoining a medieval settlement or fortress. The manufacturing of similar items in the above places has been proved by the exploration results in recent years. At this stage we can maintain with certainty that a well-organized production of small plastic art items existed and was concentrated in the vicinity of the more significant centers of the First Bulgarian Kingdom, and mostly near the capital Preslav. The group of cross-encolpia stands out among the abundant and diversified

produce, serving as a testimony that most of them were manufactured in the workshops of the local master jewelers rather than being imported or brought in by pilgrims to the Holy Land. Undisputedly, certain prototypes existed, serving as models for the initial manufacturing. However, their subsequent reproduction came under the influence of individual interpretation and the practical skills of the engraver. Moreover, the end product also bore the mark of the mere technical skill of the respective craftsman (probably the engraver himself), which in its turn would render the resemblance to the original almost unnoticeable. In reality, the item was an entirely novel product, a creation of local jewelers' art. This is precisely the type of the discussed cross-encolpia; it gives answers, but also raises questions about the manufacturing and the spread of such items in early medieval Bulgaria. I have made an attempt to answer some of them in this report. They will be considered in greater detail in future, when we are likely to gain a more precise and comprehensive knowledge about the individual stages of the production process and the whereabouts of its realization.

„Чудатата“ кана

Гергана Гьонова

Във фонда на Регионален исторически музей в Русе, под № III 2919, се съхранява един изненадващ с функцията си керамичен съд. Открит е при археологически разкопки в Червен през 1979 г. от Стоян Йорданов¹. Произхожда от изсечено в скалата, дълбоко мазе на сграда, разположено северно от катедралната църква №1. Тази сграда датира от XIII-XIV в., но в нея е имало и материали от ранния османски период.

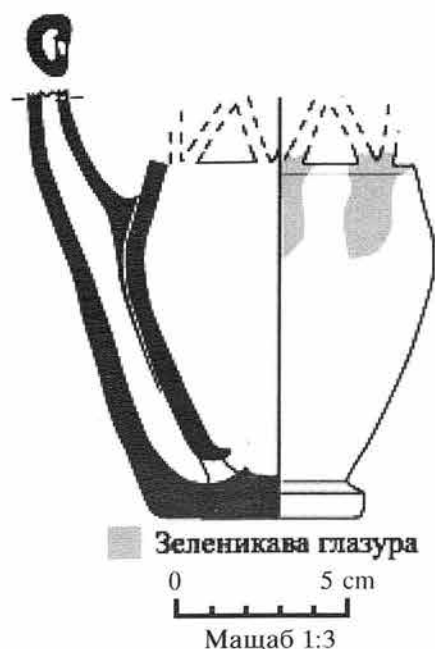
От формата е запазена долната част на затворен съд (кана), до нивото на раменете. В стените му са изрязани триъгълници (най-вероятно равнобедрени), подредени последователно с върха нагоре и с върха надолу (обр. 1 1 и 2). Врязана хоризонтална ивица определя нивото на изрязванията. Съдът е издължен, източен е на колело и дооформен чрез изрязване и заглаждане с нож. Следите от тази техника са най-видими в долната му част, където в прехода между тялото и плоското дъно е изрязана тълговата пета. От петата нагоре тръгва дръжка с овално сечение, която в долната част на съда е долепена до тялото. Дръжката е куха по цялата запазена дължина, като началото на канала се отваря на нивото на дъното от вътрешната страна. В най-горната ѝ запазена част, от вътрешната страна на дръжката към канала е пробита малка дупчица. Каната е изработена от много фина слюдеста глина с хомогенна структура. След изпичане, чирепът е твърд, с червеникаво-кафяв цвят и с по-светъл лом. Горната част на находката е била потопена в постна, зеленикава глазура, от която са се получили разтичания върху запазената част.

Функцията на този съд може да бъде разгадана чрез сравнения с цели запазени форми. В колекциите от керамика и фаянс във Франция и Англия, както и в съвременните продукции на керамични работилници от Магреб, Северозападна Африка се срещат така наречените лъжливи, изненадващи, тайни или чудати кани (*pichet „à surprise“*, *„à secrets“*, *pichet „trompeur“*, *„puzzle jug“*, *„Vexierkanne“*). Става дума за кани

с куха дръжка, чийто канал започва от нивото на дъното от вътрешната страна на съда, продължава по дължината на дръжката, преминава в тръбовидно оформено устие и завършва с малко чучурче на устието, разположено на противоположната на дръжката страна. Гърлото на тези кани е оформено винаги ажурно, чрез изрязвания или пробивания. Единствения начин да се черпи от налятата в съда течност е да се пие чрез всмукване от чучурчето, както се пие от стомна. Изненадата обаче, идва от това, че от малка, пробита към канала дупчица (обикновено така, че да не се вижда) влиза въздух и при всмукване течността не се изкачва по канала. На жадния остава да намери дупката, след като е предположил съществуването ѝ, да я запуши с пръст и да пие. В някои случаи, дупчицата не е само една или има поредица от истински и фалшиви дупки (обр. 3 1). В други случаи, вместо дупка, на устието или дръжката са разположени повече от едно чучурчета, истински и лъжливи, като истинските трябва да се запушат, за да остане едно, от което да се пие (обр. 2 2 и 3; 4). При най-издържаните варианти дръжката и чучура могат да имат различни форми - например лоза (обр. 3 2) или змия и птиче (обр. 3 3). Използвайки този принцип, закачливи грънчари са давали свобода на въображението си и са постигали разнообразни резултати. По-късни фаянсови варианти от XIX и XX век, съдържат надпис, често в стихотворна форма, предлагащ на онзи, който разгадае „тайната“, да отпие от съда (обр. 2 2).

Що се отнася до публикувани паралели на този вид съдове, повечето от тях принадлежат на етнографски или художествени колекции и се отнасят към времето след XVII в. и до днес. Данните за съществуване на „чудати“ кани през по-ранните периоди са рядкост. Едни от малкото публикувани археологически находки, датирани чрез стилистически сравнения през XV в., са намерени в Копенграге (Саксония, Германия) (Stephan 1992). Те принадлежат към серия съдове с релефна антропоморфна украса и представят грънчарското производство на съдове от грес² (*grus*, *stonware*) от Зийгбург (Ренания, Гер-

¹ Изказвам благодарност на Стоян Йорданов за предоставената информация.

Обр. 1. 1 Червен, кана, XVI в. (рисунок: Г. Гьонова). 2 Червен, кана, XVI в. (снимка: Г. Гьонова)
Fig. 1. 1 Cherven. Jug, 16th century AD (line drawing G. Guionova); 2 Cherven. Jug, 16th century AD (photo G. Guionova)

мания). Единственото, което ги свързва с разглежданият тук съд е принципът на функциониране. В английските колекции, един от най-ранните примери на „чудата“ кана е изработен от червена глина, покрит е със зелена глазура и носи дата 1571 (Hume 2001, 176). Според цитирания автор в идеята на тази форма е заложена германска шега. По-късните такива предмети в Англия (обр. 2 1, 2 и 3) принадлежат на производствата от фаянс и от грес (Hume 2001; Black 2001; Draper 2001). Във Франция, „чудати“ кани са били изработвани както от „народни“ грънчарски майстори, така и от фаянсови мануфактури. Всъщност, тази форма е била на мода по времето на Луи XIV (1638-1715) сред престижното фаянсово производство на Неверс и Руан, а в последствие, е произвеждана масово от фаянс, например в Бове, началото на XIX в. (Rosen 2000; Cartier 2002), и в регионалните грънчарски ателиета от XVIII и XIX в. и до наши дни (Combes-Mésièrre et al. 2002; Combes-Mésièrre 2003; Pannequin 2002; Malgras 1985) (обр. 3 1, 2 и 3). Ако най-ранните известни примери на „чудати“ кани са публикувани сред керамиката от северните райони на Западна Европа (Германия, Англия), по-на юг те се срещат сред по-късното традиционно занаятчийско производство от XIX-XX в., като например в Испания, района на Арагон (Alvaro Zamora 1980) или още по-на юг, в Магреб. За Централна Европа, унгарското грън-

чарско производство представя едни от рядко публикуваните примери. Две глазирани кани, с фестонирано изрязани гърла и множество чучурчета по устието и дръжката, произхождат от град Ходмезьовашархей, южна Унгария, по долината на река Тиса, и са датирани от 1798 г. (обр. 4).

Макар и незастъпени сред публикуваната балканска археологична керамика, единственият известен пример в българската литература доказва запазването на тази форма и в късното грънчарство у нас: една от стомните сред троянската керамика от Музея на народните занаяти и приложни изкуства е изработена на този принцип (Съйчевски 1977). Тя има пластична украса с кръст и надпис с дата „1861“, което я доближава до обредните бардуци и сватбени крондири. От функционална гледна точка, освен чучура на дръжката, втори чучур е поставен срещу нея на гърлото и малка дупка се отваря към канала на дръжката от вътрешната ѝ страна. Шийката между дръжката и тялото е надупчена с вертикални редици от по четири дупки (обр. 5).

В грънчарството изобщо, идеята за предмети-закачка, предназначени да учуд-

² Гресът е вид керамика, характерна с висока твърдост и непроникливост, дължащи се на частичното остъкляване при изпичането на каолинова глина и фелдспат при температура между 1150° и 1300°C (Larousse 2004). За този вид керамика се използва също така и терминът *каменина*.

Обр. 2. Англия, кани. 1. Кана, фаянс, ок. 1790-1800; 2. Кана, фаянс, стихотворен надпис, 1771 г.; 3. Кана, каменина (stoneware), релефна украса, XIX в. (по Hume 2001)

Fig. 2. United Kingdom. Jugs: 1 Maiolica jug, ca. 1790-1800; 2 Maiolica jug, metric inscription, 1771; 3 Stoneware jug, relief decoration. 19th century AD (after Hume 2001)

ват или забавляват, съществува от дълго време. Сред продукцията на известните работилници от Патерна в Испания, например, още през XIII век са изработвани кани с двойни стени, като външната е ажурно украсена (Mesquida Garcia 2001). Този вид съдове, предназначени за течности, чийто стени същевременно са оформени като дантела, продължава да съществува и в най-късните занаятчийски производства в Западна Европа и в Магреб, едновременно с „чудатите“ кани. В най-старото известно на Запада ръководство за керами-

ка, от около 1540 година, италианският автор Сиприано Пиколпасо описва пълнеща се от фуниевидно дъно ваза чиято тясна и удължена част завършва във вътрешността на съда. По този начин, поставена в право положение, течността не изтича, а се налива от чучура (Conti 1976, 55-75). Подобен съд произхожда от Задар в Хърватско, датиран е между 1420 и 1490, и е отнесен към фаянсовото производство на областта Романъ на Адриатическото крайбрежие (Petricioli 1987). Същият принцип е известен и сред по-късното традиционно

Обр. 3. Франция, Курсел-ла-Форе, департамент Сарт. 1 Кана, каменина (stoneware), първо десетилетие на XIX в.; 2 Кана, глазирана керамика, първо десетилетие на XX в.; 3 Кана, глазирана керамика, XIX в. (по Combes-Mésièrè et al. 2002; Combes-Mésièrè 2003)

Fig. 3. France, Courcelles-la-Forêt, depart. Sarthe. 1 Stoneware jug, first decade of 19th century; 2 Glazed jug, first decade of 20th century; 3 Glazed jug, 19th century (after Combes-Mésièrè 2002 and Combes-Mésièrè et al. 2002)

Обр. 4. Ходмезьова шархей, Унгария, глазирана кана, 1798 г. (по Kresz 1991)

Fig. 4. Hydmezsvásárhelyen, Hungary. Glazed jug, 1798 (after Kresz 1991)

грънчарско производство в Магреб.

Ако предложените сравнения по отношение на функцията на „чудатата“ кана са сравнително далечни, това се дължи на относително малкото количество подобни предмети сред проучваната керамика. Както отбелязва един от авторите, дори на Запад, където такива примери са сравнително многобройни в колекциите, това се дължи не толкова на количеството на произведените форми, колкото на дългото съхранение, предизвикано от специфичния им характер (Hume 2001, 175). От стилистична гледна точка, обаче, могат да се приведат географски по-близки сравнения на описаната тук „чудата“ кана. Така например, геометрично изрязани триъгълници върху зеленоглазирани форми са известни сред керамиката от Румъния (Трансилвания) - върху купа от XVII в. (Slatineanu 1958, 131). В Сърбия (Белград), същата украса е използвана за кахла от втората половина на XVII век (Bikić 2004, tip XVI/9, fig. 34). Според археологическия контекст на намиране, „чудатата“ кана от Русенският музей, би могла да се отнесе към първите векове на османския период. Технологичните ѝ и стилистични характеристики (глина, глазура, изработка, украса), я датират по-скоро към XVI-XVII век. Може да се предположи най-обща дати-

ровка около XVI-и век.

От посочените по-горе примери проличава, че разпространението на „чудатите“ кани сред предметите за закачка и шегата е познато най-вече за района на северозападна Европа, както и за крайбрежието на Средиземноморието. Ако най-старите известни такива кани се отнасят към XV век, то произходът и разпространението на тези предмети остава, засега, неуточно. Ограниченото количество на публикувани примери от Балканите не означава, че тук отсъстват подобни форми. Във фрагментирано състояние и без познати аналози, идентифицирането на тези съдове е невъзможно. Ето защо, чрез описанието на морфологията и на функцията на „чудатата“ кана, тази бележка би могла да даде повод за откриването на нови примери.

Обр. 5. Троян, стомна, пластична украса и надпис „1861“ (по Съйчевски 1977)

Fig. 5 Troyan. Pitcher with plastic decoration and the inscription 1861 (after Съйчевски 1977)

Цитирана литература:

- Съйчевски 1977:** П. Съйчевски. Троянска керамика. София, 1977.
- Alvaro Zamora 1980:** M. I. Alvaro Zamora. Alfareria popular Argonesa. Zaragoza, 1980.
- Bikic 2004:** V. Bikic. Gradska keramika Beograda (16-17 vek). Beograd, 2004.
- Black 2001:** J. Black. British Tin-Glazed Earthenware. Buckinghamshire, 2001.
- Cartier 2002:** J. Cartier. Faïences du Beauvaisis au XIXe siècle. Manufactures de Saint-Paul et de l'Italienne. Paris - Bauvais, 2002.
- Combes-Mésièrè 2003:** L. Combes-Mésièrè. Le chat, la souris et le potier... Pierre-Innocent Guimonneau de la Forterie (1726-1794): chirurgien et potier à Courcelles-la-Forêt (Sarthe). Le Mans, 2003.
- Combes-Mésièrè et al. 2002:** L. Combes-Mésièrè, G. Galbrun-Chouteau, G. Kervella. Potiers et faïenciers de la Sarthe. 2002.
- Conti 1976:** G. Conti. Cipriano Piccolpasso. Li tre Libri dell'arte del vasaio. Firenze, 1976.
- Draper 2001:** J. Draper. Post-Medieval Pottery 1650-1800. Buckinghamshire, 2001.
- Hume 2001:** I. N. Hume. If these pots could talk - collecting 2,000 years of British household pottery. Hanover, 2001.
- Kresz 1991:** M. Kresz. Magyar fazekasművészet. Novi Sad, 1991.
- Malgras 1985:** G.-J. Malgras (dir.). Nouveau Tardy: poteries, grès faïences. France. Mayenne, 1985.
- Mesquida Garcia 2001:** M. Mesquida Garcia. Las olleras de Paterna. Tecnología y producción. Volumen I, siglos XII y XIII. Paterna, 2001.
- Pannequin 2002:** B. Pannequin. Poteries vernissées. Comment les reconnaître. Paris, 2002.
- Petricioli 1987:** S. Petricioli. Nekoliko rijetkih primjeraka majolike 15 stoljeca iz Zadara. - Prilozi Povijesti umjetnosti u Dalmaciji, 26, 1986-1987, 183-193.
- Rosen 2000:** J. Rosen. La faïence française du XIIIe au XVIIe siècle. - Dossier de l'art, 70, 2000.
- Slatineanu 1958:** B. Slatineanu. Ceramica feudala românească. Și originile ei. Bucurest, 1958.
- Stephan 1992:** H.-G. Stephan. Late medieval face-mask vessels from central Europe - Specialised forms of figurative pottery from Copengrave, southern Lower Saxony, in their wider central and northern European context. - In: D. Gaimster, M. Redknap. Everyday and Exotic Pottery from Europe c. 650-1900. Studies in honour of John G. Hurst. Oxford, 1992.

Puzzle Jug (Summary)

Guergana Guionova

A pottery jug in the collection of the Russe Regional Museum of History, acquired from excavations at Cherven, belongs to a group of strange artifacts labeled 'puzzle jugs' or 'mysterious jugs'. This wheel-made jug has an elongated body finished by cutting and smoothing with a knife (fig. 1 I, 2). Traces of this technique are best visible at the lower body of the jug; at the transition between the body and the flat bottom, an angular 'heel' has been cut out. Puzzle jugs, including the Cherven find, have hollow handles, with the channel running up to the mouth and ending into a small spout opposite the handle; the neck is decorated with a fretwork pattern. The only way to take a sip of the liquid in the jug is to suck it in but one or several openings draw air into the channel, and one has therefore to find and block them, thus discovering the jug's 'secret'.

Many examples of such artifacts could be found in faïence and grease collections in the United Kingdom and France dating from the

seventeenth and twentieth centuries; they are also common in the traditional glazed potteries in Western and Central Europe, Spain and the Maghreb, Northwest Africa. One of the earliest archaeological examples belongs to the grease pottery with anthropomorphic plastic decoration from Siegsburg (Rhineland-Palatinate, Germany) and dates from the fifteenth century. From a stylistic point of view, the Cherven jug could be compared to the green glazed fretwork pottery of seventeenth-century Romania and Serbia. The same shape was preserved in the later pottery production in Bulgaria; a jug of the Trojan pottery type at the Museum of Folk Craft and Applied Arts follows the same production technique, with a plastic cross and the inscribed date 1861, which relates it to the ritual *barduk* (juglet) and the wedding *kronDIR* (fig. 5). Besides the spout on its handle, a second spout is placed opposite it and a small hole is opened to the channel of the handle, on its inner side. The neck between the handle and the body

is pierced by vertical lines of four holes each.

The archaeological context of the puzzle jug from the Russe Museum suggests that it could be dated to the early centuries of the Ottoman period. Its technological and stylistic diagnostics (clay paste, glaze, workmanship, decoration) narrow the dating further to the seventeenth and

eighteenth centuries. A date somewhere in the sixteenth century could thus be suggested. The absence of close parallels is probably due to its specific rare shape, which was not very popular. The Cherven jug proves that such pots existed in a Balkan context, while its origins and distribution area remain unknown.

Храмът на Орфей при Татул или за отговорността на археолога

Костадин Рабаджиев

Написаното тук е опит да се постави въпросът за отговорността ни в предлагането на идеи и в създаването на минало. Защото съзиждането на научна хипотеза е процес на осмисляне на факти и идеи, подреждането им в конструкция, която да бъде доказвана и контролирана, потвърждавана и отричана. Затова научното дирене е процес колкото индивидуален, много повече проява на социална активност и общуване, както и отговорност, тъй като е видно, че миналото гради настоящето, но кое минало в многовариантната палитра от реконструкции?

Повод за настоящия отзив е публикуваната статия на Николай Овчаров (НАИМ при БАН) с дългото и странно заглавие: „Новооткритото светилище при Татул, Момчилградско, и въпросът за локализацията там на единствения известен в Тракия храм на Орфей“ (Овчаров 2006, 26-37). Странно е не заради граматическата неяснота, а поради това, че въпросът за локализацията на храма на Орфей е поставен редом до утвърдението му като единственият известен. По същия модел в статията, зад наглед дискуссионното допускане на Орфей като божество, което е почитано на върха (с. 35), без анализ е утвърден култът му там (с. 36) в съоръжение, което странно е наречено *храм-мавзолей* (стр. 31). За това неясно съчетание от термини ми е думата тук - „храм-мавзолей“ би имало смисъл само ако бе ясно дефинирано. Ако в гръцкия свят храмът е сграда, в която е бил съхраняван култовият образ на бога и е част от архитектурен комплекс, посветен и свързан с практикуването на култа му, то мавзолеят е гробно съоръжение с монументална надземна част, издигнато в градска среда, където доминира архитектурния пейзаж, за да изяви политическото присъствие на погребания вътре и след земната му смърт (за уточнение на термините виж: Fedak 1990, 23 f). И ако в тракийския свят божествата и техният култ очаквано биха били различни, то това би трябвало да се дискутира, за да се защити употребата на

термина, което авторът не е направил. Напротив, написаното е доведено до абсурд, като изводът за мавзолей се гради върху допускането, че заради „малкия вход“, достъпът до вътрешното пространство на храма е бил ограничен - сякаш гръцките храмове, въпреки широките врати, са били отворени за достъп, както е за туристическия поток днес (!). Доказателствената стойност на това твърдение е сходно с убедеността на автора, че храмът-мавзолей е бил издигнат по нареждането на тракийски първенци (отново недоказано) и че това е първият запазен надземен тракийски храм (?), което звучи повече като атракция, отколкото аргументация за научна значимост.

Статията е изградена върху факти, които изглеждат подредени, но са дълбоко неверни - като например за траките-одрисите столицата им Севтополис, което най-малко показва научна некомпетентност, тъй като градът е основан около две десетилетия след похода на Филип II в Тракия (в 341 г.), с който е сложен край на държавата на одрисите. Малката държавица на Севт, номериран от нас трети, трудно бихме определили като неин продължител и наследник - именната традиция не е достатъчно основание (Севт като одриско царско име), а ситуирането на т. нар. столица в района на подбалканските полета, откъсната от богатствата на крайбрежията, подсказва за изолуираност (Делев 2004, 346), като територия едва ли по-голяма от разпространението на бронзовите монети на владетеля ѝ (Домарадски 1998, 29, обр. 3).

Особено смущава опитът да се локализира култът на Орфей и на Резос в Родопите. Без да е извършен анализ на писмените свидетелства, е използвано късното сведение на Л. Флавий Филострат (в края на II-средата на III век сл. Хр.) за светилище на Резос в Родопите, за да бъде наречен той „родопски цар на траките“ (с. 35), макар по-ранните автори (след Еврипид) да свързват хероя с планината Пангей. За достоверност на сведението от съчинението *Хероикос*, Флавий Филострат е квалифи-

циран като древен историк (без да е упоменат в текста на Н. Овчаров), какъвто не е бил и не се е стремил да бъде, тъй като нито едно от съчиненията му няма историческа насоченост. Така Омировият епос е прочетен от Н. Овчаров като историческа книга, без да се поставя под съмнение действителността на случилото се. Навремето и Х. Шлиман е вярвал така, днес обаче за Резос има натрупана значителна литература, която не е използвана от автора - от П. Пердризе (Perdrizet 1910, 13-28) насам, изследователите са раздвоени в интерпретацията на сведенията за култ на хероя в района на Пангей, които не са по-ранни от времето на Еврипид и вероятно са свързани с атинската политика тук - основаването на Амфиполис и апетитите им към сребърните залежи в планината. Това именно е дало основание на У. Лийф да разгледа Резос единствено като литературна инвенция, изключвайки възможността за съществуването на тракийски мит и култ на хероя (Leaf 1915, 1-11). Дори и да не приемам логиката на написаното, то поставя редица въпроси, свързани с модерния прочит на мита (дискусията в: Rabadjiev 2007, 509-513). И ако този анализ е неподходящ за медийното пространство, то научната публикация (дискутираната тук статия има тази претенция), не би трябвало да го пропуска. От тази гледна точка звучи странно и написаното за Орфей - полемиката дали е реална личност или митична фигура, гръцка или на траките, е безплодна след написаното от поколения изследователи. Поднесена като спор между туристически агенции (с. 35 сл.), тя поставя сянка на съмнение върху научната добросъвестност.

В написаното за Орфей е вярно само, че първото му споменаване е от поета Ибик в средата на VI век пр. Хр. В текста (с. 36) е упомената единствено версията, според която Орфей е син на Ойагър, синът на Харопс, когото Дионис поставил на трона в Тракия след конфликта си с Ликург. Тя ни е известна по Диодор (60 - 30 г. пр. Хр.), който я ситуира на тракийския бряг на Хелеспонта, извеждайки по този начин тракийски царски произход на Орфей (Diod. 3.65.4-7). Конфликтът на Дионис с Ликург е известен още на Омир, но според поета това се е случило в митичната Ниса, където Ликург подгонил невръстния Дионис и неговите кърмачки (Hom. II., 6.130-140). Омир не е уточнил къде се намира Ниса, но в по-късните *Омирови химни* тя е ситуирана при Нилските струи (Hymn. Hom., 1.8). В произведението си

„Едони“, Есхил споменава Ликург като цар на едоните (фрг. 76), нещо, което е повторено и в „Антигона“ на Софокъл (955-960). Племената територия на едоните е била между Стримон и Нестос, поради което и Аполодор локализира царството на Ликург при Стримон (Apollod. 3.5.1). Според Диодор обаче, сблъсъкът се е състоял при Хелеспонта, където Дионис пресякъл морето при триумфалното си завръщане от Индия. Това ни дава основание да допуснем, че промяната в локализацията се дължи на Александровия поход на Изток - самият Александър избрал маршрута през Хелеспонта между Сестос на европейския бряг и Абидос на малоазийския, вероятно, за да унищожи персийската заплаха по пътя, от който тя се е появила в Европа - това е стратегическото трасе, което бил избрал Ксеркс (Hdt. 7.33), за разлика от пътя на Дарий през Босфора. Така Александър, който в пропагандата на своя поход твърдял, че ще повтори победата на Дионис на Изток (Arg. Anab., 5.1.1-5.2.2; 7.10.6), е създал вероятно и представата за маршрута на Дионис през Хелеспонта, поради което и схолиастът към Омировата *Илиада* в елинистическата епоха (Schol. Hom. II., 6.133) е избрал именно Тракия сред вариантите за местоположението на Ниса (Rabadjiev 2002, 857-860).

Опит да компилира двете локализации е сведението на Конон, че Орфей е царувал над македоните и над одриската земя (Con. 45), макар че Аполоний Родоски съобщава в „Аргонавтика“ за Орфей като цар в бистонска Пиерия (Apoll. Rhod., 1.32-34), а според Страбон Орфей е от киконите и е живял в селцето Пимплея до град Дион, в подножието на Олимп (7, Frg. 18), като за същия град или за близкия Либетра говори и Павзаний, който ситуира там и неговия гроб (9.30.4-12). На друго място и самият Диодор извежда произхода на Орфей от киконите (Diod. 5.77.3-1), което очертава устойчива локализация в поречието на Аксий (Вардар), Стримон (Струма) и Нестос (Места) и егейския бряг на Тракия, свидетелство, че представата за Орфей е била донесена и локализирана в местата на ранните контакти с македони и траки във времето на политическо общуване, когато религиозно чуждите идеи са получили етническа интерпретация, разбира се с политически нюанси в гръцкия театър. Идеята, че тук елините се запознали с тракийската представа за Орфей по мнението на проф. Александър Фол (Фол 1991, 190 сл.) е примамлива, но неподкрепена от тракийските

свидетелства (за интерпретацията на елинските писмени свидетелства, за импортирните и местни образни паметници, артефакти и археологически ситуации (Рабаджиев 2002, 125-165).

Колкото до снимката на стр. 34, недобре представената бронзова статуетка е определена от автора като „*Орфей или Аполон Китаред*“, макар и да е ясно, че съмнение за Орфей не би могло и да съществува - от показаната част е видно, че тя вероятно е едно от многобройните копия на прочутата статуя на Ликейския Аполон, смятана за творба на Праксител и посветена на бога в атинския гимназион (LIMC 1984, Nos 39 a-z). Иконографският тип представя Аполон с лък в лявата ръка, но твърде сходни са и изображения с китара или лира в лявата и плектрон във вдигнатата над главата дясна ръка (LIMC 1984, Nos 196, 713), което в случая не може да бъде изяснено, тъй като е показана само част от статуетката (за тълкуването на паметниците и изображенията на Орфей от римските тракийски провинции виж: Рабаджиев 2005, 72-79).

Тук, разбира се, бих се разграничил от каквато и да е етническа интерпретация на миналото. Кръстопътното ни положение и историческа съдба прави подобен модел твърде несигурен, а в залитанията си балканските нации са твърде склонни към спекулации с историята в името на съвременни политически тежнения. Така опитите да се възвеличат древните обитатели на земите ни и постигнатото от тях понякога надхвърля границите на разумното и се оказва, че шансът на древните елини е бил в географската им близост до Тракия и траките (!?). Защото научната сензация е колкото индивидуален продукт, толкова и проява на обществен интерес, но съзнателно търсената пресечна точка и на двете е резултат от манипулирани факти и недоброе съвестното им поднасяне. Съзнавам, че непрофесионалната среда трудно би понесла обема от информация и тромавият анализ, който превръща арте-

факта в археологически извор. Самият аз предпочитам да използвам удобствата на дигиталната техника пред възможността да опозная сложните процеси в нея. Проблемът тук е в колегията, която трябва да коригира и допълва създаваната медийна представа. За съжаление *гилдията* не е на висотата да поеме отговорност за представата, която се създава за Тракия и траките в днешното ни общество. И докато това не се случи, географията на тракийските земи ще включва единствено възвишението на Перперикон, където по странен начин се вмества цялата човешка история, заобиколено от „Долината на царете“, изпълнена със злато и загадъчни ритуали - модел, колкото опростен, толкова и неверен.

* * *

Спекулацията с миналото е много достъпна, било поради непознаването му или поради убедеността, че всичко е прекалено просто и поради това - ясно. С болка установявам, че зад обществената популярност на археологическите открития проблясва жълтият метал, стаената иманярска страст в душата на българина, която едва ли бихме обяснили единствено с възможността за бързо забогатяване. Това е част от медийната представа за археологията, която вещи в занаята колеги експлоатират без достатъчен свян. Прозвища като „*българският Шлиман*“ или „*Индиана Джоунс*“ илюстрират това. Зад достойната за възхита пламенна страст на Х. Шлиман към открития прозира поведението му на „слон в стъкларски магазин“ по отношение на проучванията му в легендарните Троя и Микена, но прикрити зад изключителния му късмет. А филмовият герой изгражда убедителния образ на авантюриста, иначе неубедителен като изследовател, и този порив би бил разбираем за младежката аудитория, но твърде стряскащ, когато учен в зряла възраст търси идентификацията си с екранната звезда по начин, който твърде напомня на казаното за жабата и вола.

Цитирана литература:

Делев 2004: П. Делев. Лизимах. София, 2004.
Домарадски 1998: М. Домарадски. Тракийската култура в прехода към елинистическата епоха. - В: М. Домарадски, В. Танева. Емпорион Пистирот, 2. София, 1998, 11-76.
Овчаров 2006: Н. Овчаров. Новооткритото светилище при с. Татул, Момчилградско, и

въпросът за локализацията там на единствения известен в Тракия храм на Орфей. - В: Проблеми и изследвания на тракийската култура, Казанлък, 2006, 26-37.

Рабаджиев 2002: К. Рабаджиев. Елински мистерии в Тракия. Опит за археологически прочит. София, 2002.

Рабаджиев 2005: К. Рабаджиев. Орфей в изобразителните паметници от Тракия. - In: *Heros Hephaistos: Studia in honorem Liubae Ogdenova-Marinova*. София, 2005, 72-79.

Фол 1991: А. Фол. Тракийският Дионис. Книга първа: Загрей. София, 1991.

Fedak 1990: J. Fedak. Monumental tombs of the Hellenistic Age: A study of selected tombs from the pre-Classical to the Early Imperial Era. University of Toronto Press, 1990.

Leaf 1915: W. Leaf. Rhesos and Thrace. - *Journal of Hellenic Studies*, 35, 1915, 1-11.

LIMC 1984: *Lexicon Iconographicum Mythologiae Classicae* II/ 1, 2 (1984): Apollon.

Perdrizet 1910: P. Perdrizet. Cultes et mythes du Pangée. - *Annales de l'Est* 24/ 1. Paris, 1910, 13-103.

Rabadjiev 2002: K. Rabadjiev. Localizations of Orphic Myth in Thrace. - In: *Thrace and the Aegean. Proceedings of the VIII-th International Congress of Thracology*, 2. Sofia, 2002, 857-860.

Rabadjiev 2007: K. Rabadjiev. Mt. Pangaion. The war for its silver in myth. - In: *Thrace in the Graeco-Roman world. Proceedings of the 10th International Congress of Thracology*. Athens, 2007, 509-513.

The temple of Orpheus at Tatul, or about the responsibility of archaeologists (Summary)

Kostadin Rabadjiev

The proposed text concerns the responsibility of archaeologists in their attempt to reconstruct the past; the harms they could do in pursuit of sensations and popularity. An exact illustration of this is the so called 'sanctuary' of Orpheus at Tatul, which has been declared to be a *temple-mausoleum* (?) of Orpheus without any precise analysis of literary sources and archaeological evidence. This generates false notions

in society about its past, and is a real obstacle to our attempts to make sense of this past. The problem here is the responsibility of researchers themselves, the low professionalism of journalists as well as the archaeological establishment which has not yet got used to discussing in public the perplexed ideas of some of its members. With this text I hope to stimulate the discussion about our responsibilities.

Elephantum ex musca!

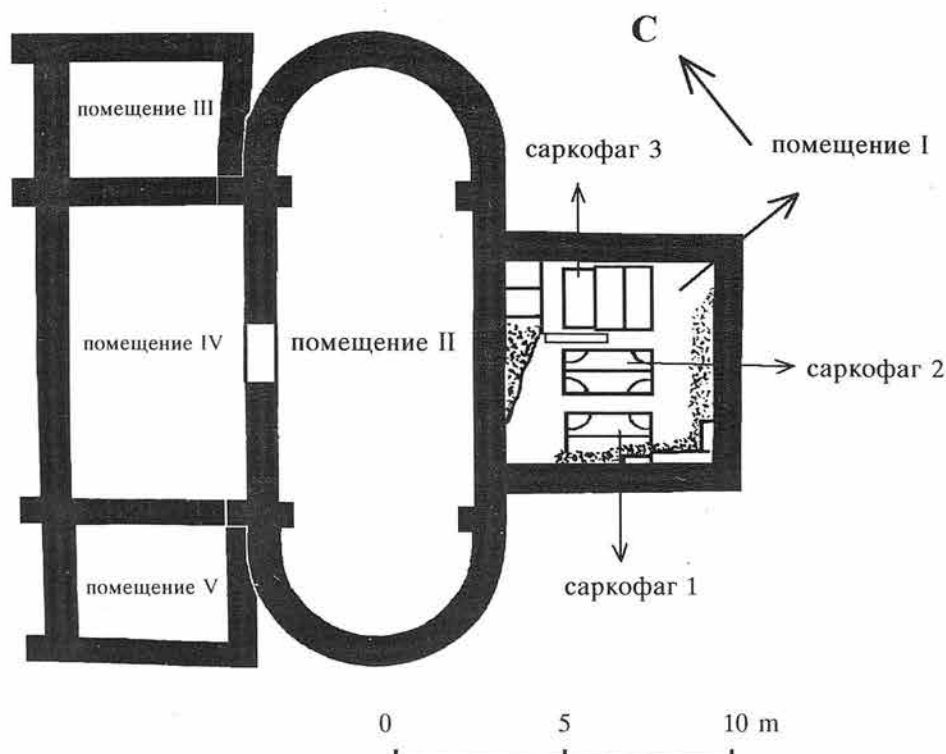
За хронологията, периодизацията и функцията на късноантичния мавзолей в кв. Лозенец, София

Марио Иванов

Късноантичните гробници и мавзолей от българските земи са важни свидетелства за развитието на провинциалната архитектура за периода. Броят им непрекъснато се увеличава вследствие на новите археологически проучвания, което често води до ревизиране на предходните възгледи на учените по различни въпроси в контекста на новите открития. За да бъде пълноценен източник на информация, е необходимо всеки отделен паметник да

бъде своевременно публикуван и интерпретиран от гледна точка на основните моменти, изяснени при неговото археологическо проучване.

През 2001 г., под ръководството на К. Шалганов и автора на настоящата статия, в кв. Лозенец, София бе изцяло проучена голяма сграда от епохата на късната античност, определена като фамилен мавзолей. Основните резултати от археологическото ѝ проучване са отразени в резюме-

Обр. 1. София. План на мавзолея в кв. Лозенец, последна четвърт на IV в.
Fig. 1. Sofia. Plan of the mausoleum in Lozenets residential district. Last quarter of the fourth century AD

тата на годишните отчети за археологическите проучвания в България (Шалганов, Иванов 2002, 96-98) и своевременно представени на международната конференция, проведена в Сандански. Поради причини от различен характер, докладите от конференцията бяха публикувани с известно закъснение, като тази основна публикация за разглежданата сграда в кв. Лозенец се появи едва през 2006 г. (Шалганов, Иванов 2006).

Преди цялостното ѝ разкриване, частични проучвания на сградата са провеждани през 1954 г. Въз основа на разкритата част от полукръгла стена, с приблизително източна ориентация, проучвателят Ив. Велков допуска, че става въпрос за голяма базилика (Велков 1954а, Велков 1954б). По-късно арх. Д. Василева предлага графична възстановка на базиликата (Василева 1984а, Василева 1984б). Предложената от Ив. Велков и Д. Василева идентификация на сградата е възприета и от Н. Чанева-Дечевска, която я включва в публикувания от нея корпус на раннохристиянската архитектура в България (Чанева-Дечевска 1999, 296-299). Извършеното през 2001 г. проучване категорично показва, че сградата не може да бъде причислена към базиликите от периода, а допуснатата грешка се дължи на прибързаното ѝ идентифициране въз основа на малка

разкрита част от нея.

Независимо от категоричните археологически данни, добити при разкопките от 2001 г., проблемите около идентификацията и хронологията на паметника все още се оспорват и интерпретират по различен начин от определени автори. Конкретният повод, провокирал ме да изразя позицията си към проблематиката на обекта, е появилата се наскоро статия от арх. Ст. Бояджиев, в която авторът предлага своето виждане за разглежданата сграда, периодите, хронологията и промените във функционалното ѝ предназначение (Бояджиев 2006). Освен аргументацията против предложените от арх. Бояджиев тези, настоящата статия има за цел да представи и виждането ми за хронологията, периодизацията и функцията на сградата, което в известна степен се различава от това на колежата К. Шалганов¹.

Разкопките през 2001 г., освен споменатата сграда, разкриха и други археологич-

¹ Представената на конференцията и впоследствие публикувана информация за мавзолея у Шалганов, Иванов 2006, всъщност представя мнението на К. Шалганов, като главен ръководител на разкопките. При обсъждането на текста помежду ни аз изложих аргументите си относно предложената хронология и периодизация, тъй като имах различно виждане, но не достигнахме до съгласие. Сега използвам случая да представя още една позиция по проблема, която според мен е добре аргументирана.

чески структури, като няколкото вкопани съоръжения от IV в. пр. Хр. Същите са вече публикувани и тяхната интерпретация няма отношение към по-късната сграда (Иванов 2003). Южно от сградата и в непосредствена близост до нея е проучена голяма пещ за строителна керамика. Тя е хронологически синхронна на мавзолея и функционирането ѝ трябва да се свърже с необходимостта от тухлен строителен материал за него (Козарев 2004). Не е изключена и възможността за използване на част от тухления материал при изграждането на отделни части от големия (вероятно манастирски) комплекс, разположен недалеч в посока югоизток върху най-високата част на Лозенското възвишение (Даскалов, Горянова, Иванов 2001, 131-133; Даскалов, Горянова, Трендафилова 2002, 123-126). Основните резултати от проучването на голямата сграда са представени в първичната публикация на обекта (Шалганов, Иванов 2006), поради което тук ще бъдат изложени само в резюме за нуждите на анализа.

Проучената сграда се състои от пет помещения, подредени в особено планово решение по оста северозапад - югоизток (обр. 1). Основното помещение представлява почти квадратна гробна камера, в която се разполагат три саркофага, номерирани по реда на тяхното проучване от 1 до 3 (обр. 1, пом. I). Входът към него е изместен на североизток от основната линия на симетрия на сградата. Помещението е конструктивно свързано със следващото, което в план е издължено по оста ЮЗ - СИ, завършвайки в двата края с големи апсиди, чиито диаметър е равен на ширината на помещението (обр. 1, помещение II). На мястото на прехода от апсидите към правоъгълната част, от вътрешната страна на помещението са оформени по два контрафорса. Входът е разположен в центъра на северозападната дълга страна. От външната страна на това помещение са оформени още два контрафорса, симетрично разположени спрямо двата вътрешни. Към тези контрафорси на fuga са долепени три правоъгълни помещения, от които средното е най-голямо. По северозападното външно лице на трите помещения са разположени четири контрафорса (обр. 1, помещения III, IV и V).

Акцент в плановете решение на така описаната сграда е първото помещение, оформено в подземната си част като гробна камера. Трите саркофага, открити вътре, са захванати до ниво около 15 см под ръба на коритата във варопясъчен разтвор

с ломени камъни. След извършване на съответните погребения, саркофазите са допълнително залети с варопясъчен разтвор до нивото на билото на капациите, като на тази кота разтворът е подравнен. Единствено саркофаг 3, разположен в най-североизточната част на камерата срещу нейния вход, е покрит само донякъде с разтвор. Около една трета от дължината на саркофага от югоизток попада под разтвора, като е изградена малка стеничка, оформяща лице на положения разтвор. Подобна функция от северозапад изпълнява каменен блок, положен на тясната си дълга страна. Така се образува правоъгълно пространство, чийто под са две от трите каменни плочи, с които е покрит саркофаг 3. Нивото на този под е разположено на около 0,30 м по-ниско от нивото на разтвора, покриващ капациите на останалите два саркофага.

В най-близката до входа плоча, са оформени две плитки вдълбавания с приблизително квадратна форма, в които има по един корозирал железен щифт.

В трите саркофага са положени следните индивиди: в саркофаг 1 - мъж (45-50 г.), жена (35-40 г.) и две деца (съответно на възраст ок. 5 г. и между 6 и 7 г.), в саркофаг 2 - мъж и жена (съответно 60-65 г. и 45-50 г.) и в саркофаг 3 - мъж и жена (съответно 50-55 г. и 45-50 г.) (Йорданов, Димитрова, Русева 2002). Те са ограбени още в античността, но малкото открити находки позволяват да се предположи, че в тях са били положени скъпи гробни дарове и лични вещи на покойните (срв. Шалганов, Иванов 2006, 321, обр. 6, 7, 7а, 8). В саркофаг 1 се откри масивен златен коланен накрайник и бронзови монети, а в саркофаг 2 - само бронзови монети. В саркофаг 3, освен монетите, е поставен и луксозен стъклен съд тип *vas diatretum* (Иванов 2004). Извън саркофазите, в останалите помещения на мавзолея, се откриха основно бронзови монети и съвсем ограничено количество фрагментирана битова керамика. В голямото помещение с апсидите, близо до входа към гробната камера, се откри солид на Теодосий II, сечен в 423/424 г.²

Въз основа на приведените в първичната публикация аналогии на подобни мавзолеи и предвид хронологията на монетния материал и останалите находки К. Шалганов предлага широка хронология за сградата - периода между втората четвърт

² Монетите са определени от ст.н.с д-р Д. Аладжова (НАИМ - БАН).

на IV в. и третата четвърт на V в. Според него в този хронологически интервал се разграничават два строителни периода на мавзолея: 1 - началото на втората до края на третата четвърт на IV в. и 2 - края на IV в./ началото на V в. до края на третата четвърт на V в. (Шалганов, Иванов 2006, 317). През първия строителен период мавзолеят се е състоял само от две помещения - почти квадратната гробна камера и голямото помещение с апсидите, конструктивно свързано с нея. Саркофазите са захванати във варопясъчния разтвор само до нивото около 15 см под ръба на коритата, а входът към гробната камера е разположен по средата на стената между двете помещения, съобразно общата осева симетрия на сградата. През втория строителен период, след частично разрушаване на сградата, са добавени трите помещения, долепени на fuga от северозапад, суперструкцията на гробната камера е наново преизградена, като саркофазите са покрити с втория пласт варопясъчен разтвор, а входът към гробната камера е изместен в североизточната ѝ част (Шалганов, Иванов 2006, 315 - 316).

Твърде различна и по-диференцирана картина представя арх. Ст. Бояджиев в своята публикация. Според него сградата е претърпяла повече изменения в планоно и във функционално отношение. Той счита, че около средата на III в. на това място е изграден езически хероон от богатия собственик на разположените в района тухларни. Според него гробната сграда е едноделна постройка с почти квадратен план, съответстваща на гробната камера на разкрития през 2001 г. мавзолей (обр. 1, пом. I). Този хероон се състоял от подземна и надземна част. Архитект Бояджиев смята, че в подземната част (крипта) е имало само един саркофаг, а подът на надземната част е поддържан от полуцилиндричен свод. Хероонът е разрушен при някое от варварските нападения от втората половина на III в. и изоставен (Boyadjiev 2006, 130-133). Следващата фаза в строителната история на сградата се свързва с началните десетилетия на IV в. (след 313 г.), когато „християните от общността на тухларите“ придобили собственост върху разрушената сграда и я адаптирали за мартирион, в който положили реликвите на последните мъченици за вярата. За целта, преди да възстановят стените на гробното съоръжение, те спуснали още два саркофага в криптата, като този път това били вече християнизирани покойници. В общи линии мартирионът

запазил плановите особености на езическия хероон, с тази разлика, че била увеличена неговата височина. При новата реконструкция на сградата полуцилиндричният свод на камерата е премахнат и тя е запълнена с блокаж от камъни и варопясъчен разтвор, който носел пода на горното помещение. От старата крипта останало съвсем малко пространство над саркофаг 3, принадлежащ според арх. Бояджиев на езическо погребение. При разрушаването и разграбването на хероона саркофагът останал без капак, затова бил покрит с три каменни плочи. Пространството над него е ограничено от изток със стена, а от юг - с изправена каменна плоча и зидария. В този си вид пространството служело за крипта, а достъпът до нея се осъществявал през тесния вход, запазен и днес. Почитането на мъчениците се извършвало в помещението над камерата със саркофазите, в което се влизало през главния вход на мартириона, разположен в центъра на западната фасада (Boyadjiev 2006, 133-134). Според арх. Бояджиев третият строителен период на хероона-мартириум се разполага след управлението на Юлиан Апостат, по времето на когото сградата била отново ограбена. При новото възстановяване постройката е оформена като църква за евхаристийна меса. Подът ѝ е малко повдигнат, олтарната част на църковната сграда не заема цялата площ на бившия мартирион, а апсидата ѝ е отдръпната на около 1 м от разрушената до основи източна стена на мартириона. Към тази най-важна част от църквата е изграден и кораб (помещението с апсидите), разположен не в оста изток-запад на църквата, а напречно. Според арх. Бояджиев това оригинално решение е наложено от денивелацията на терена и опасността от срутване на сградата. „Откритите находки под втория блокаж на саркофазите в криптата фиксират именно тази реконструкция на сградата - втората половина на III - IV в., а не времето на създаване на мавзолея, както смята Шалганов“ (Boyadjiev 2006, 134-136).

Последната, четвърта фаза в строителната история на хероона-мартириум-църква, той логично свързва с времето на Юстиниан I. Тогава към олтарната част от юг е добавен диаконикон, а от северозапад към голямото помещение с апсидите (кораб според арх. Бояджиев) - широк нартекс, фланкиран от две помещения за стълби, водещи към горна галерия, отворена към кораба. „Прибавянето на нартекса към църквата, както впрочем и това

на кораба, е станало след почти пълното разрушаване на тези две части на паметника. Така се обяснява факта, че на 1 м над терена в стените на целата и конхите на наоса се появяват 4 реда тухли вместо три“ (Boyadjiev 2006, 137). В заключение, той заявява следното: „еволюцията, която претърпял първоначалният мартирион, приспособил останките от езическия херон, е протекла точно, както това се е случило с останалите сгради в християнския свят по времето на Римската империя“. „Сред всички примери (за подобна еволюция) с най-особена форма, наложена от характера на терена, се оказва мавзолеят от Лозенец“ (Boyadjiev 2006, 137-139).

Така представеният текст възпроизвежда в максимално резюмиран и опростен вид сложната строителна история на мавзолея в кв. Лозенец, описана в статията на арх. Ст. Бояджиев. При цялото ми уважение към него, като учен с безспорни приноси за българската археологическа наука, не мога да подмина с безразличие пренебрегването на явни факти, почти пълната липса на научна аргументация в подкрепа на лансираните тези, както и представянето на отминалите събития със сигурността на очевиден. За разлика от математиката, археологията не е точна наука и рядко борави със сигурни величини. Именно внимателният анализ на археологическата ситуация, поставена в синхронния си и функционален контекст, позволява лансирането на относително сигурни твърдения, а не увлекателен преразказ на известното от историята на раннохристиянската архитектура чрез налагане на предпоставени тези. По-долу ще се опитам да направя критичен анализ на изложените тези и ще предложа своя по-реална и съобразена с фактите хронология и периодизация на мавзолея.

Аргументи срещу тезата на арх. Ст. Бояджиев. В самото начало съм длъжен да поясня, че настоящата дискусия засяга единствено въпросите на хронологията, периодизацията и функциите на късноантичната сграда в кв. Лозенец, София. Предложените графични реконструкции на мавзолея в цитираните статии на К. Шалганов и арх. Ст. Бояджиев няма да бъдат коментирани.

Според арх. Ст. Бояджиев първият строителен период на мавзолея в кв. Лозенец започва към средата на III в. и се свързва с желанието на богатия собственик на римските тухларни да изгради вечно жилище за себе си. Аргументите му за това твърдение се основават на известни-

те в околността четири надгробни могили (впоследствие разрушени) и на стъкления съд тип *vas diatretum*. Съществуването на могили наблизко, дори и да не се подлага на съмнение, няма отношение към разглеждания мавзолей, най-малко поради две основни причини: подобни сгради като тази в Лозенец не са проектирани да бъдат под земен насип дори във вида, предложен от арх. Бояджиев; хронологията на мавзолея (вж. по-долу) е твърде диахронна на периода, в който съществува практиката за издигане на могили в българските земи. Направеният от него анализ на фигуралния фриз на стъкления съд *vas diatretum* се отличава с абсолютно непознаване на спецификата и проблематиката на тези съдове. Достатъчно е да се отбележи, че съгласно краткото дадено от него описание на находката на стр. 129 ажурната декорация в долната част на съда, над която се развива фигуралния фриз, не е стъклена, а метална! Това твърдение е напълно невярно и не разбирам как арх. Бояджиев е достигнал до подобно заключение. Вероятно го е подвел синият цвят на стъклото, използвано за ажурните части на съда, което не е оправдание за непознаването на текстовото описание на находката. Необходимо е да се отбележи, че въпросният съд е публикуван самостоятелно и детайлно анализиран хронологически и по отношение на останалите си характеристики (Ivanov 2004). Недоумение предизвиква и следното твърдение: „По своя специфичен характер този съд (*vas diatretum* - моя бел.) от езическата епоха позволява сградата да се приеме като един херон“ (Boyadjiev 2006, 132). Хронологията на съдовете от типа *vas diatretum* се вмества основно през IV в., като някои екземпляри могат да се датират и в началото на V в. Това е периодът на бързо налагане (включително и чрез политически средства) на християнството и въпреки краткотрайната езическа реакция при управлението на Юлиан, той едва ли може да се дефинира като езически. От това произлизат две основни заключения: или арх. Бояджиев не познава религиозните тенденции на епохата, или, което е по-вероятно, не е наясно с хронологията на разглежданите съдове.

При по-внимателен прочит на текста дори се налага впечатлението за известна неяснота и произволно смесване на исторически периоди от автора. В заключение трябва да се отбележи, че изследването на съдовете *diatreta* все още поставя много въпроси пред изследователите и използва-

нето им като етнически, религиозен или друг подобен признак е твърде несигурно, ако не се подкрепи с други факти. Относно предложеното от арх. Бояджиев плано-конструктивно решение на т.нар. херон през първия период - едноделна камера с полуцилиндричен свод, то два основни факта го оборват категорично: 1. между гробната камера (пом. I) и помещението с апсидите (пом. II) има конструктивна връзка в субструкцията, което означава, че двете са изградени заедно; предположението, че останките от първоначалния „херон“ са били унищожени дотолкова, че дори са извадени основите, е абсурдно и не се нуждае от коментар; 2. самият арх. Бояджиев твърди, че няма останки от полуцилиндричния свод; при това положение е неаргументирано твърдението за наличието на такъв, особено ако се вземат предвид и изложените вече допълнителни аргументи.

Втората фаза, разграничена от арх. Бояджиев, се свързва с изменението във височина на сградата, спускането на още два саркофага в криптата и адаптирането ѝ за мартирион. При критичен анализ на текста за тази втора строителна фаза отново се забелязва липсата на аргументи в подкрепа на предположените твърдения. Нито археологическите проучвания, нито самият автор обаче дават податки за подобна възстановка на събитията. За читателя остава неясно защо той твърди, че два от саркофазите са положени по-късно и са принадлежали на християни-мъченици, а третият саркофаг, макар и езически, е оставен непокътнат, редом с тези на покойните мъченици и най-после поради какви причини точно „християните от тухларната общност“ са отговорни за описаните действия? Към аргументацията против тези твърдения, освен изложеното за първата фаза, трябва да се отбележат и някои други факти. По-горе посочените полововъзрастови данни за погребаните индивиди ясно показват семейната им свързаност. Останалите неограбени предмети от инвентара на саркофазите свидетелстват, че става дума за твърде заможни хора, които ми е трудно да възприема като мъченици за вярата. Поради същата причина изглежда невероятно християнската тухларна общност да е разполагала със солидни средства, за изграждането на подобно съоръжение.

През третия строителен период, настъпил след поредното разрушаване на сградата при Юлиан Апостат, хероонът-мартириум е възстановен във вид на църква

за евхаристийна меса. Тук арх. Бояджиев напълно е разгърнал своите виждания, окончателно изоставяйки добитите при проучването данни. През този период според него е изградено помещението с двете апсиди, представляващо напречен наос на новата църква. Обяснението как основите на този наос са се свързали конструктивно с тези на по-ранния „хероон-мартириум“ е оставено на въображението на читателя, а и вероятно няма особено значение за автора. Не са посочени данни и как е идентифицирана на терена разположената върху по-ранната сграда апсида на новата църква при положение, че по време на разкопките не беше установена никаква следа от друг градеж на това място. Но дори да оставим настрана тези факти, не по-малко смущаващо е твърдението за изграждане на напречен кораб към олтарната част, чиято оригинална позиция е аргументирана с денивелацията на терена. Изложените от автора „аргументи“ за подобно решение според мен се коренят единствено в желанието на арх. Бояджиев да „напасне“ ситуацията към стройно развитата си хипотеза.

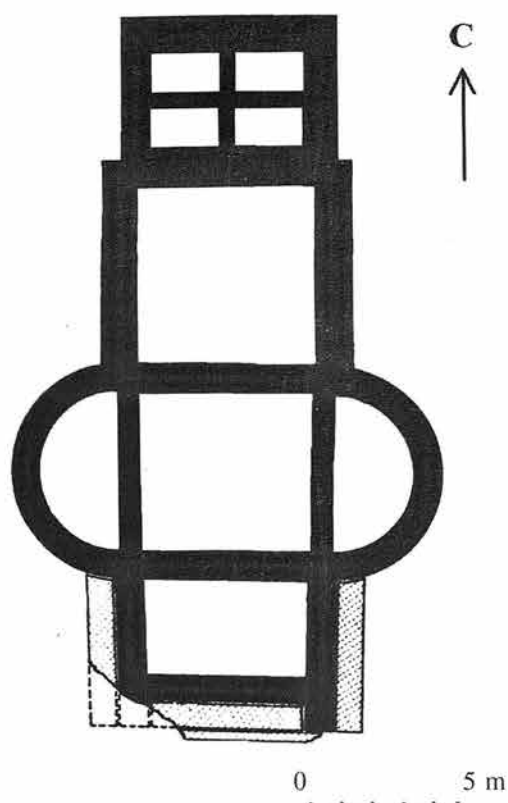
Последният, четвърти период на сградата, се разполага по времето на Юстиниан, когато от северозапад е добавен нартекс. Вероятно това твърдение е предизвикано от наличието на fuga между помещението с апсидите и т. нар. нартекс (обр. 1, помещения III, IV и V). Неясни обаче остават основанията за датировка на въпросния период по времето на Юстиниан, както и защо е било необходимо сградата да бъде разрушавана за трети път „почти до основи“. По време на проучванията не са открити датиращи материали от това време, освен една монета. Налагащият се логичен извод е, че преустройството и функционирането на сградата през този период до окончателното ѝ изоставяне, е преминало без всякаква следа.

Цялата алогичност на представената от арх. Бояджиев строителна история на обекта се заключава в собствените му финални думи: „Сред всички примери (за еволюция на култови сгради от мартириони - моя бел.) с най-особена форма, наложена от характера на терена, се оказва мавзолеят от Лозенец“ (Boyadjiev 2006, 137-139). Посочените по-горе забележки и аргументи са само част от критиката, която може да бъде отправена към визираната статия. Смятам, че аргументацията, която ще предложи по-долу, ще хвърли повече яснота върху хронологията на паметника и неговия характер.

Мавзолеят от кв. Лозенец. При определянето на хронологията, периодизацията и характера на мавзолея от Лозенец съм се придържал само към известните и доказани факти. Налице е неправомерно усложняване на интерпретацията на един обект със сравнително ясна хронология. Основните аргументи за датировката на паметника са откритите монети, както и останалите находки, планово-конструктивните особености на сградата и нейните паралели. Хронологията на монетния материал (169 монети) е следната: 11 - неопределими, 1 - Комод, 3 - Константин Велики, 15 - Константиновата династия, 5 - Валент, 2 - Валентиниан II, 31 - Теодосий I, 15 - Аркадий, 9 - Теодосий II, 2 - Маркиан, 1 - Лъв I, 1 - Юстин I, 1 - Юстиниан I, 10 - IV в без възможност за прецизиране на императора, 51 - края на IV - началото на V в., без възможност за прецизиране на императора, 11 - V в., без възможност за прецизиране на императора. Всички монети са бронзови, от обичайния номинал, с изключение на един солид на Теодосий II, сечен през 423/ 424 г. Датировката на стъкления съд *vas diatretum* е през втората половина на IV в. (Ivanov 2004, 56). Все още е трудно да се прецизира точната хронология на златния коланен крайник, но тя се вменя в границите на IV в. (Шалганов, Иванов 2006, 316). Единичните монети на Комод, Юстин и Юстиниан следва да се изключат при анализа на хронологията, предвид тяхната времева отдалеченост от основната маса парични знаци. На базата на останалите монети К. Шалганов предлага за мавзолея широкия интервал между втората четвърт на IV в. и третата четвърт на V в., с оглед на нумизматичните данни. Този възглед е по принцип правилен, но имам и някои възражения. При датироване на даден паметник по монети за *terminus post quem* се приемат по-късните парични знаци. Необходимо е да се има предвид и друго обстоятелство: през периода IV - V в. е налице силно обезценяване на бронзовите номинали, които прогресивно намаляват теглото и големината си; факт от особено значение най-вече за емисиите след средата - третата четвърт на IV в. до паричната реформа на император Анастасий. Количественото съотношение в идеален вид на нумизматичния материал от мавзолея между по-ранните монети (от по-големия номинал) към по-късните (от по-малкия) е 33 към 117. Отчитайки този факт и реалната възможност за по-продължителна употреба на монетите от по-голям номинал, се налага изводът, че

за начална дата на сградата не трябва да се приемат най-ранните засвидетелствани монети, а по-скоро логичният времеви интервал, маркиран от масовия монетен материал. Тези разсъждения кореспондират добре с аргументите, които ще изложа по-долу. Ето защо, въз основа на монетите бих предложил хронология на мавзолея между последната четвърт на IV в. и четиридесетте години на V в. Към този период принадлежат 113 от сигурно определените монети, а вероятно и още няколко от екземплярите с широка дата.

Установената датировка за стъкления съд *vas diatretum* е през втората половина на IV в. Съвпадението на хронологическите данни едва ли е случайно. Предложената дата за тази находка маркира само времето на създаване на съда, докато депонирането му в саркофаг 3 вероятно трябва да се отнесе към първата четвърт на V в. Основанията за подобна хипотеза са индиректни, но според мен те се вписват добре в общата строителна история на сградата. Следвайки логиката на използване и подреждане в гробната камера саркофаг 3 е най-късно използван от трите саркофага (а не най-ранният, както смята арх. Бояджиев). Единствено той има три каменни плочи за покритие вместо монолитен двускатен капак. Тази особеност се дължи не на ограбване на капака, а по чисто утилитарни причини: входът към надземната част на гробната камера се разполага именно на това място; нуждата от достъп до камерата за извършването на поменалните ритуали е наложила тази промяна в покритието на саркофаг 3. Нещо повече, в най-близката до входа плоча, покриваща саркофага, са монтирани два железни щифта, които вероятно са били предназначени да фиксират към основата каменна маса, върху която са били поставяни храни, напитки и необходимите за ритуала предмети. Датировката на последното погребение в саркофаг 3 може да се предположи към края на първата четвърт на V в. въз основа на открития солид на император Теодосий II. Въпреки че монетата е извън оригиналния си контекст, тя е открита непосредствено пред входа на гробната камера. Отличното ѝ качество, без следи от износване показва, че е била депонирана в някой от саркофазите съвсем скоро след отсичането ѝ. Вече изложената логика на подреждане и използване на саркофазите, както и общата хронология на сградата, позволяват да се предположи, че именно саркофаг 3 е последен в хронологически ред и солидът е част от

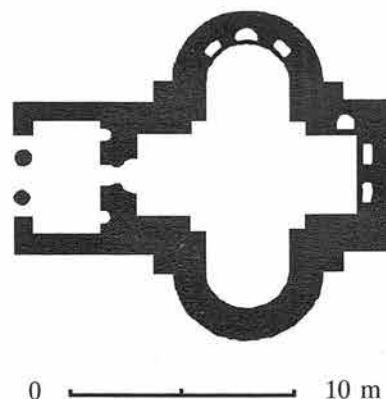
Обр. 2. София. План на мавзолея в кв. Ст. Караджа, IV в. Архив на Общинско предприятие „Стара София“ със СИМ

Fig. 2. Sofia. Plan of the mausoleum in Stefan Karadzha residential district (fourth century AD). Archives of the 'Stara Sofia' Municipal Department and Sofia Museum of History

инвентара му. По всяка вероятност монетата е изпусната от грабителите на мавзолея, позицията ѝ на откриване не позволява друго предположение.

Сред най-важните аргументи в полза на предлаганата хронология на мавзолея в Лозенец са паралелите с идентични паметници от империята. Тук няма да повтарям вече изложените данни в първичната публикация. В териториално отношение най-близък до него е мавзолеят в кв. Стефан Караджа, София (обр. 2). За съжаление, недостатъчните данни, приложени при публикацията му, не позволяват той да бъде използван пълноценно като хронологически индикатор (Станчева 1970, Станчева 1983). Същевременно, вече са изказани сериозни съмнения по отношение на предложената от проучвателя дата във втората половина на III в. (Динчев 1997, 51-52). Посочените паралели доказват по безспорен начин, че мавзолеят от кв. Стефан Караджа не е по-ранен от началото на IV в. Два други мавзолея от подобен архитектурен тип са датирани около средата - третата четвърт на IV в. (Burger 1985-1986, 165-179; Burger 1966, 199-234). Много близък пара-

лел предлага и мавзолеят към вилата при Sadaba, Испания (обр. 3), датиран от проучвателя през IV в. (Waurick 1973, 132). Всички приведени примери недвусмислено показват, че плановото решение на мавзолея от кв. Лозенец следва един разпространен и ясно дефиниран архитектурен тип, характерен за IV в. Отличителна черта на тези мавзолеи е голямото представително помещение, оформено с апсиди в двата тесни края, разположено напречно на ходовата линия. Създаването и разпространението на подобна двойноапсидална зала със сигурност се намира във връзка с особеностите на късноантичната представителна жилищна архитектура. Най-вероятно функцията на това помещение е била да служи за тържествени ритуали по повод чествания, свързани с възпоменанието на починалите, погребани в мавзолея. Характерната планова особеност - две апсиди в двата края на тесните страни - е наложена от новите и модерни за епохата архитектурни решения в богатите жилища, свързани с налагането на типа легло за хранене с извита форма (*stibadium*) и въвеждането на маси със сходна (сигмообразна, D-образна, кръгла) форма, около които се провеждат тържествените събирания (Динчев 2002, 207). Допълнителен аргумент за представително - мавзолейната функция на разглежданите сгради е фактът, че те се разполагат неизменно край вила. На фона на изложените факти е очевидна несъстоятелността на тезата на арх. Бояджиев. Дългата еволюция на Лозенския мавзолей, описана в статията му, се основава единствено на предположени тези, целящи да бъде спасен принципа на превръщане на сгради в мартирони и на мартироните в църкви.

Обр. 3. Испания. План на мавзолея в Sadaba, IV в. (no Waurick 1973)

Fig. 3. Spain. Plan of the mausoleum in Sadaba. Fourth century AD (after Waurick 1973)

Един последен, твърде важен детайл, с оглед изясняването на някои твърдения, е наличието на конструктивна fuga между залата с апсидите и трите помещения на мавзолея, разположени от северозапад. Именно тази fuga е основанието на К. Шалганов да раздели строителната история на мавзолея на два периода. За арх. Бояджиев fugата също е индикация за нов етап във функцията на сградата.

Без да отричам принципното основание на връзката fuga - следващ строителен период, считам, че в конкретния случай този аргумент не е в сила и води до свръхинтерпретация на паметника. В подкрепа на това са следните важни факти:

1 - всички приведени архитектурни паралели за мавзолея в Лозенец задължително съдържат в плановата си схема три основни компонента - преддверие, представителна зала и същинска гробна камера; този факт, както и разсъжденията по-горе за функцията на залата с апсидите, показват, че наличието на преходно помещение към тази твърде важна във функционално отношение зала е задължително; при нито един от примерите няма директен подход от външното пространство към апсидалната зала; преходът винаги е опосредстван от друго помещение; няма никаква логика (освен аргумента с fugата) мавзолеят от Лозенец да е уникален в този аспект;

2 - наличието на fuga при разглеждания паметник се обуславя от чисто практически причини, свързани с изграждането на мавзолея; същественият момент тук е, че само при мавзолея в Лозенец помещенията пред залата с апсидите са три, а не едно. Тази особеност, дължаща се вероятно на по-късната дата на сградата, е породила нужда от изграждане на преходните помещения на fuga към апсидалната зала, тъй като между външното лице на извивката на апсидите и срещулежащото външно лице на стените на двете крайни помещения се образува много остър ъгъл, който чисто практически не позволява едновременно изграждане на помещенията нито в субструкция (ивичните изкопи за основите), нито в суперструкция. Именно това обстоятелство е наложило употребата на fuga, но тя няма отношение нито към хронологията на сградата като цяло, нито към нейното разрушаване и последващо преизграждане, или към новите ѝ функции.

Заключение. В заключение разсъжденията върху хронологията, периодизацията и функцията на мавзолея от Лозенец могат да се обобщят по следни начин:

1. Хронология. Съгласно комплексните данни от археологическия материал, проведен анализ и посочените паралели считам, че изграждането на мавзолея е осъществено вероятно в последната четвърт на IV в. Индикация за това е датировката на стъкления съд *vas diatretum*, датировката на основната част от монетите и предполагаемата по-късна хронологическа позиция спрямо другите разгледани примери. Последната се индикира, както от по-небрежния като цяло градеж, така и от употребата на три помещения пред залата с апсидите. Крайната дата за функционирането на мавзолея според мен трябва да се отнесе към 40-те години на V в. Освен почти пълното изчезване на нумизматичния материал след тази дата, важен аргумент са засвидетелстваните хунски нашествия, при които Сердика е пострадала сериозно, обстоятелство с още по-голямо значение за неукрепените извънградски райони.

2. Периодизация. Предложеният по-горе коментар на изложените тези и проведен анализ показват само един период на функциониране на мавзолея. Той е изграден като мавзолей и просъществувал като такъв до разрушаването и ограбването му вероятно при хунските нашествия. Могат да се направят някои бележки по отношение на етапите на вътрешно оформление на сградата. Трите саркофага вероятно са били поставени във вътрешността на гробната камера успоредно с нейното изграждане, като са били захванати за основите на помещението с блокаж от камъни и хоросан до нивото малко под ръба на коритата. Предвид факта, че един или повече от каменните блокове, маркиращи прехода между суб- и суперструкция, частично се разполага върху саркофаг 1, може да се допусне, че починалите са били вече положени в саркофага преди изграждането на мавзолея; това косвено се подкрепя от младата възраст на индивидите, която би могла да е индикация за внезапната им смърт вследствие на епидемия или друго събитие. След изграждането на мавзолея (или успоредно с това, ако се приеме, че положените хора вече са били погребани в саркофагите към момента на строителството), гробната камера е доформирана отвътре чрез запълване на пространството до върха на саркофази 1 и 2 с блокаж от камъни и хоросан. Блокажът е обхващал само частично саркофаг 3, поради две причини: а) необходимост в него да се извършват още погребения; и б) нужда върху покривните му пло-

чи да бъде оформен малък коридор за достъп до камерата и поставянето на маса. Трите помещения пред залата с апсидите са изградени веднага след завършване на основните части от мавзолея, без да представляват друг хронологически етап.

3. Функция. Функционалното предназначение на сградата в кв. Лозенец е да служи като фамилен мавзолей на богат сердикийски гражданин. Тази идентификация се подкрепя, както от семейния характер на положените в саркофазите индивиди, така и от приведените паралели. Прилежащата към мавзолея вила засега не е идентифицирана. Не бива съвсем да се игнорира по-

тенциалната връзка на мавзолея със синхронната базилика, разположена на най-високата част от Лозенското възвишение. Бъдещите проучвания на този комплекс вероятно ще дадат повече информация в това отношение. По въпроса за християнската принадлежност на погребаните лица са възможни различни предположения, но няма никакви сигурни данни. Предвид късната дата на мавзолея по-вероятно изглежда да се приеме, че собствениците и погребаните в мавзолея са лица, приели християнската вяра, но те в никакъв случай не могат да бъдат идентифицирани като мъченици, а сградата - като мартирион.

Цитирана литература:

- Василева 1984а:** Д. Василева. План и реконструкция на базиликата в кв. Лозенец, София. - Техническа мисъл, 1984, 6, 79-84.
- Василева 1984б:** Д. Василева. Базиликата в Лозенец. София, 1984, 7, 9.
- Велков 1954а:** И. Велков. Римски останки около София. - в-к Новини, бр. 75, 03.08.1954г.
- Велков 1954б:** И. Велков. Из историята на Сердика. - Природа, 1954, 5, 117-119.
- Даскалов, Горянова, Иванов 2001:** М. Даскалов, С. Горянова, М. Иванов. Спасително археологическо проучване на ранновизантийски църковен комплекс в гр. София - кв. Лозенец - Южен парк (кв. 13, Парцел I-153 по ЗРП на гр. София) през 2000 г. - В: Археологически открития и разкопки през 1999-2000 г. София, 2001, 131-133.
- Даскалов, Горянова, Трендафилова 2002:** М. Даскалов, С. Горянова, К. Трендафилова. Археологическо проучване на ранновизантийски църковен комплекс в гр. София - кв. Лозенец - Южен парк (Парцел I-153, кв. 13 по ЗРП). - В: Археологически открития и разкопки през 2001 г. София, 2002, 123-126.
- Динчев 1997:** В. Динчев. Римските вили в днешната българска територия. София, 1997.
- Динчев 2002:** В. Динчев. Към характеристиката на представителната късноантична жилищна архитектура в Thracia и Dacia. - В: Годишник на Археологическия институт с музей - БАН, 2, 2002, 206-241.
- Иванов 2003:** М. Иванов. Комплекс от ями и съоръжения от IV в. пр. Хр. в кв. Лозенец, София. - Археология, 2003, 2, 43-51.
- Йорданов, Димитрова, Русева 2002:** Й. Йорданов, Бр. Димитрова, В. Русева. Антропологични данни за погребаните в късноантичния мавзолей, кв. Лозенец, София. - В: Годишник на Археологическия институт с музей - БАН, 2, 2002, 274-290.
- Козарев 2004:** Н. Козарев. Пещ за строителна керамика от околностите на Сердика. - Археология, 2004, 1-2, 87-90.
- Станчева 1970:** М. Станчева. За тракийското население в Софийско IV-V в. - Известия на Българското историческо дружество, 1970, 27, 255-267.
- Станчева 1983:** М. Станчева. Семеен мавзолей от III в. - София, 1983, 10, 35.
- Чанева-Дечевска 1999:** Н. Чанева-Дечевска. Раннохристиянската архитектура в България (4 - 6 в.). София, 1999.
- Шалганов, Иванов 2002:** К. Шалганов, М. Иванов. Късноантичен мавзолей в кв. Лозенец, София. - В: Археологически открития и разкопки през 2001 г. София, 2002, 96-98.
- Шалганов, Иванов 2006:** К. Шалганов, М. Иванов. Новооткрит късноантичен мавзолей в кв. Лозенец, София. - В: Spartacus II. 2075 години от възстанието на Спартак. Трако-римско наследство. 2000 години Християнство (Международен симпозиум 1-4 октомври 2002 г., Сандански). Велико Търново, 2006, 314-324.
- Boyadjiev 2006:** S. Boyadjiev. L'architecture du mausolée de Lozenetz et sa corrélation avec ceux de la Mésie et la Thrace. - In: Acta musei Varnaensis IV. Раннохристиянски мъченици и реликви и тяхното почитане на Изток и Запад. Варна 20-23 ноември 2003 г. Варна, 2006, 129-140.
- Burger 1966:** A. Burger. The Late Roman Cemetery at Sagvar. - Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae, 1966, 18, 1-4, 199-234.
- Burger 1985/1986:** A. Burger. The Roman Villa and Mausoleum at Kovagoszolos, near Pecs (Sopiana). Excavations 1977-1982. - Archaeologia, 1985-1986, 30-31, 165-179.
- Ivanov 2004:** M. Ivanov. A vas diatretum from Serdica. - Archaeologia Bulgarica, 2004, 1, 51-57.
- Waurick 1973:** G. Waurick. Untersuchungen zur Lage der römischen Kaisergräber in der Zeit von Augustus bis Constantine. - Jahrbuch des römisch-germanischen Zentralmuseums Mainz, 1973, 20, 107-146.

Elephantum ex musca! On the chronology, periodization, and function of the Late Antique mausoleum in Lozenets residential district, Sofia

(Summary)

Mario Ivanov

In 2001, a late Antique representative building was entirely excavated in Lozenets residential district, Sofia. It was identified as a big family mausoleum because of its ground plan and the three sarcophagi, discovered therein (fig. 1). It had been partially excavated even in the 1950s and wrongly identified as a basilica. This identification was accepted and reiterated many times in the scientific literature until the new excavations, which have demonstrated its untenability.

Notwithstanding the explicit results of the digs, the building's identification is still being questioned by some authors. In a recent article, architect Stefan Boyadzhiev has presented in detail his viewpoint on the periodization, chronology, and function of the mausoleum. It was both the untenability of his theses and my desire to express a personal view that have provoked the necessity for writing this article.

According to K. Shalغانov, director of the digs in 2001, the excavated building should be identified as a big family mausoleum from Late Antiquity. He defined two construction periods: the first being from the early second century until the end of the third quarter of the fourth century AD, and the second, from the end of the fourth or the early fifth centuries AD until the end of the third quarter of the fifth century AD. During the first construction period, the mausoleum consisted of two rooms: the burial chamber proper and the big room with the apses in front of the chamber (fig. 1, room I-II). During the second period, three extra rooms were added in front of the one with the apses, which is testified to by the presence of a structural gap between them (fig. 1, room III-V).

Architect Stefan Boyadzhiev suggests a more complicated construction history of the building. In his view, a pagan mausoleum, *heroon*, had been erected on the site about mid-third century AD. It was a single-chamber square-plan building, containing one sarcophagus. The *heroon* was subsequently destroyed by the barbarians during their invasions at the end of the century. The second construction period is associated with the Christians from the community of brick makers, who transformed the *heroon* in line with their requirements, putting two more

sarcophagi of martyrs of the Faith in the basement and increasing the height of the building's superterrestrial segment. Stefan Boyadzhiev refers the third construction period to the time after the reign of Julian the Apostate when the *heroon-martyrium* was once again destroyed. The next restoration transformed the structure into a church, where the Eucharist ceremony was performed. The altar part was constructed on top of the old sarcophagi chamber and a nave (the two-apse room) was also attached to the latter; its position being transverse because of the steeply sloping terrain. The author associates the building's last construction phase with the activities of Emperor Justinian I. It was then that a *diaconicon* was attached to the altar part and so was a broad narthex to the big room with the apses. The narthex was flanked by two staircase spaces.

The arguments against the above thesis of architect Stefan Boyadzhiev are too numerous to be presented in detail within the frame of a short summary. I will only give the more important ones here. In the first place this is the lack of knowledge regarding the chronology and characteristics of the *vas diatretum* glass vessels as well as their arbitrary and unsubstantiated association with the religious affiliation of the deceased. Then there are: absence of concrete arguments in favor of the proposed statements; arbitrary 'fitting' of premises to the historic context and archaeological evidence; neglecting the movable archaeological finds from the excavations, mostly the coins; not taking into account the ground plan features of the building and the parallels that support them (figs. 2 and 3).

My view on the issues discussed takes into consideration the available archaeological evidence as well as the adduced examples of architectural and ground plan parallels of similar structures. In accordance with this source basis, the excavated Late Antique building in Lozenets can only be identified as a representative family mausoleum. Its identification as a *martyrium* is not supported by any of the archaeological finds. In my view, the date of the mausoleum can be fixed in the period between the last quarter of the fourth century and the fourth decade of the fifth century AD. This timeframe is not

only well-grounded by the dating of the mass of the found coins and the glass vessels, but also by the development of buildings with similar ground plans. The ending date has been fixed after taking into account the historically evidenced Hun invasions as well. So far as the periodization of the mausoleum is concerned, in my opinion its construction refers to one single period, i.e. it was conceived as a mausoleum and subsequently erected in the form, which has been studied, with no additional architectural modifications whatsoever. There are several arguments to support this view: all the adduced parallels of similar mausoleums (figs. 2 and 3) contain, of necessity, three main components: a burial chamber, a representative room with two apses, and an ante-chamber, which is also the case with the monument, presented here; the hall with the apses did not simply serve as a passage to the burial chamber, but also incorporated the important function of a venue, where memorial and other services dedicated to the deceased took place; its significance was much more that of a representative

chamber than merely a functional one; therefore, at its ritual worth, a direct outside access to the apse hall, without an ante-room, was inadmissible. In this case, the recorded gap between the apse room and the three-section anteroom is not indicative of another construction period, but rather a consequence of the desire to built three rooms instead of one, as in the other instances. The use of a structural gap was imposed by the mere practical impossibility to secure a uniform structural connection between the three-section ante-room and the apse hall. The gap was made immediately after building the main premises of the mausoleum, within the frames of the same architectural project and construction program. Consequently, treating the three-section room separately from the entire building is ungrounded. With a view to the above arguments regarding the late Antique mausoleum in Lozenets, we need to draw the general conclusion that not taking into account the archaeological evidence along with associating the monument with an inappropriate context have lead to its over-interpretation.

За шарапташите-жертвеници и ролята им в култовите практики на прабългарското езичество

Тодор Чобанов

Повод за написване на настоящата статия станаха два нови, още непубликувани прабългарски жертвеника (известни още като „шарапташи“), открити през 2007 г.

Днес първият се съхранява в двора на Варненския регионален исторически музей и произхожда от района на съвременния град¹. Той има приблизителна форма на петогълник, със заоблени ъгли, като дългата му основа е 130 см, късата - 107 см. Наклонените страни на върха му са съответно лява - 40 см и дясна - 50 см. Максималната дебелина на каменния блок е 30 см. Върху горната плоска страна на жертвеника са издълбани два вписани един в друг улея. Вътрешният улей образува пра-

вогълник с размери на страните 50/63 см, ширина на улея - 3 см и дълбочина - 2,5-3 см. На разстояние от 6 до 8 см около вътрешния улей е издълбан втори улей, образуващ петогълник, с размери на страните: къса основа - 70 см, дълга основа - 80 см, наклонени страни на върха: лява - 35 см, дясна - 45 см, ширина на улея - 3 см, дълбочина - 1,5 см. Късата основа на правогълника, образуван от вътрешния улей, е свързана с наклонените страни на върха на петогълника, оформен от външния улей чрез три успоредни улея. Двата странични са дълги по 15 см, а средният е дълъг 20 см. Улеите са широки 2,5-3 см и дълбоки 2-2,5 см. От върха на петогълника, образуван от външния улей, излиза вдълбаване, оформено като чучур, достигащо до края на каменния блок. „Чучурът“ е с дължина 13 см, ширина - 5,5-

¹ Камъкът е предаден на музея от добросъвестен гражданин и е със съобщено местонахождение от самия град.

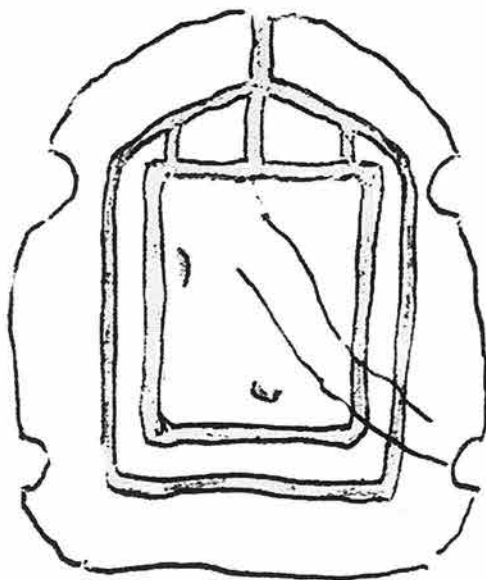
6 см и дълбочина - 5 см (обр. 1-3).

При шарапташа от Варна се наблюдава особеност, засвидетелствана при само още един от известните до момента паметници от този тип (Рашев 2008, табл. LIV-2). В четирите ъгъла на каменния блок са разположени полукръгли жлебове, минаващи през цялата дебелина на каменния блок. Диаметърът им варира между 10-12 см. В дясната половина на лицевата страна на каменния блок се забелязват две успоредни дълбоки пукнатини. Те започват от горната къса основа на правоъгълната плоскост, оградена от вътрешния улей и достигат до полукръглия жлеб в долния десен ъгъл на каменния блок. Върху правоъгълната плоскост, оградена от вътрешния улей има две полукръгли вдлъбнатини.

Вторият новооткрит шарапташ се намира в лапидариума на музея в Акерман (Белгород) Преднеостровски. Там той е бил забелязан от Пламен Павлов и заснет през 2007 г., но, за жалост точните му размери са все още неизвестни (обр. 4, 5). По всяка вероятност те са близки или с малко надвишават тези на „жертвеника“ от бял камък от външния град на Плиска (обр. 6).

Откриването на двата нови шарапташа ме подтикна да се спра на въпроса за интерпретацията на този тип паметници. Пръв по тази тема пише К. Шкорпил, във връзка с открити от него каменни блокове с издълбани басейнчета и улеи от Североизточна България (Шкорпил 1905, 399). Той съобщава, че населението ги счита за винарски камъни и ги нарича шарап-таши, самият Шкорпил обаче, правилно ги определя като „жертвеници“. Той регистрира няколко паметника по скалите на Мадара, всичките ориентирани по посоките на света. Единият е особено внушителен - разположен южно от конника и изсечен върху шестметров блок с дълга ос по посока към него. Представлява система от правоъгълно корито и правоъгълно вдълбаване, отделени с пояс. Във вдълбаването е разположено второ, по-малко правоъгълно корито, с жлеб от юг. На практика, тук в монументален вид е пресъздадена концепцията, реализирана върху по-малките „преносими“ шарапташи-жертвеници. К. Шкорпил регистрира още един в непосредствена близост до споменатия шестметров блок, други два - на известно разстояние, в „западния край на Мадарските скали“. За един екземпляр пък съобщава, че е бил разрушен от каменари (Шкорпил 1905, 399).

Паметниците от групата на шарапташите-жертвеници се откриват предимно в

обр. 1 Варна. Шарапташ от РИМ - Варна, рисунок Т. Рокон

Fig. 1. Varna. A sharaptash from the Varna Regional Museum of History. Drawing T. Rokov

днешна Североизточна България, с най-голяма концентрация в района на Плиска-Мадара. За момента шарапташът от Акерман отбелязва най-северното разпространение на групата. Два цели екземпляра (обр. 6, 7), както и един с отчупена стена на коритцето (обр. 8) и парче от шарапташ, могат да се видят в музея на НИАР Плиска и по всяка вероятност произхождат от столицата. Цял запазен шарапташ е изложен в средновековната зала на РИМ - Шумен, в същия музей се пази и втори, частично разрушен, открит в Длъжко, както и фрагмент от трети, произхождащ от Пет могили. Друг жертвеник е от Каменяк и все още се намира там. Той има по-специфична форма - представлява петоъгълник с издължен връх, в който е издълбан доста широк в сравнение с останалите екземпляри чучур. (Стойанова 2005, 170). Интересен е и жертвеникът от Длъжко, изсечен върху гърба на варовиков блок, върху който е запазена част от надпис на гръцки език, изброяващ въоръжение (Антонова 1965, 25-30, Бешевлиев 1992, 198-199, № 52). Към групата на тези паметници може да се добави и плочата с улеи от Кошов (Генчева, Ненов 1998, ил. стр. 187). Един от жертвениците с малки размери е изложен в историческия музей в Силистра². Най-пълно, като двата ново-

² За информацията за него и за споделените мисли по повод на шарапташите-жертвеници използвам случая да благодаря на Георги Атанасов от музея.

Обр. 2. Варна. Шарапташи от РИМ - Варна, фотография: авторът

Fig. 2. Varna. A sharaptash from the Varna Regional Museum of History. Photo T. Chobanov

открити, известните шарапташи от вида на каменните плочи са изброени и каталогизирани във фундаменталния труд на Р. Рашев за прабългарската езическа култура (Рашев 2008, 139, табла LIV, LV, LV).

Езическата религия и вярвания са сред често разработваните теми в средновековната археология и история. С тях се занимават В. Бешевлиев (Бешевлиев 1939, 1981), Д. Овчаров (Овчаров 1983), Ж. Аладжов (Аладжов 1980), Р. Рашев (Рашев 2008) и др. автори, като въпросът за характера на шарапашите е засегнат в една или в друга степен в повечето от изследванията. Най-подробно темата е разработена в публикациите на Ж. Аладжов (Аладжов 1992), Х. Стоянова (Стойнова 2005) и Р. Рашев (Рашев 2008, 139). До момента повечето автори, занимавали се с „жертвениците“, като се започне от К. Шкорпил, ги интерпретират основно като паметници на прабългарския езически култ. Среща се наистина и мнението, че шарапашите представляват каменни основи на преси за вино. В статията си за средновековната винарница в Патлейна, Г. Джингов определя жертвениците от Плиска като нейни „движими подобия“, без да се аргументира (Джингов 1961, 26). По-задълбочено въпросът дали олтарите-жертвеници са долната част на преси за вино, е анализиран от Ж. Аладжов. Авторът не приема възгледа за сравняване на шарапашите с античните подвижни преси за вино и посочва, че те биха могли „... да се свържат единствено с големите лостово-винтови преси“, повечето части от които са били изработени от дърво, а голямото налягане при изстискването на гроздето изисквало основата на съоръжението да е от камък (Аладжов 1992,

219). Същевременно, Ж. Аладжов не отхвърля напълно възможността те да не са били винени преси, а култови съоръжения. Първият посочен от него аргумент в полза на култово-религиозната интерпретация е очертаването на свещена фигура - символ на света чрез жлебовете на шарапашите, а вторият - фактът, че античните преси нямат подобно оформление на жлебовете. Той развива и компромисна хипотеза, която гласи, че ако действително жертвениците са винени преси, то може би става въпрос за ритуално изцеждане на вино, както при култа на Дионис, което би обяснило и изчертаването на космическа фигура чрез улците. Той смята, че прабългарите са развили такива виждания и практики, свързани с винопроизводството, благодарение на контактите си с античното население по Северното и Западното Черноморие. Авторът споменава и възможността да става въпрос за практики от ирано-кавказкия кръг, които българите усвоили чрез посредничеството на хуните и аварите (Аладжов 1992, 220). Последното мнение може да се развие и по-нататък - че всъщност българите директно усвоили определени религиозни традиции, докато обитавали в територии северно от планината Кавказ.

Обр. 3. Варна. Шарапташи от РИМ - Варна, фотография: авторът

Fig. 3. Varna. A sharaptash from the Varna Regional Museum of History. Photo T. Chobanov

Обр. 4 Акерман. Шарапташ, фотография П. Павлов
Fig. 4. Akkerman. A sharaptash. Photo P. Pavlov

Към вече посочените аргументи срещу възможността шарапташите-жертвеници наистина да са използвани за производство на вино могат да се добавят и други съображения. На първо място, размерите им са твърде скромни за истинско винопроизводство, а при тези, които съдържат корита (Плиска, Русе), те са непрактично малки. Особено симптоматичен пример е шарапташът от музея в Силистра, чийто размери са дори по-малки от обичайното и са съвсем непригодни за производство на вино. Друг аргумент е разположението на някои от жертвениците - на открито на скалите при Мадара, или в труднодостъпни местности като каньона на Русенски Лом, за разлика от истинската преса за вино в Патлейна, изградена удобно в специално помещение. И в заключение, твърде често улеите на шарапташите са значително разкривени, което сериозно би затруднило работата с тях, ако предназначението им е да са долна част на преси за мачкане на грозде. Прави впечатление, че например улеите на пресата от Патлейна, са много прецизно издълбани, за разлика от тези на жертвениците.

В научната литература е изказана и една по-необичайна хипотеза. В статията си, посветена на т.нар. двоен жертвеник от Красен, основавайки се на наблюденията и изводите на А. Калоянов, С. Генчева и Н. Ненов допускат, че съоръжението и дупките, издълбани на скалите, представляват вид требище. Според тях, то било съчетано с астрономическа лаборатория и обслужвало култ, свързан с определени моменти в календара (Генчева, Ненов 1998, 51).

Какви изводи могат да бъдат направени след анализ на известните до момента жертвеници и отчитане на контекста им? Наистина, тези оригинални паметници на прабългарското езичество много си приличат помежду си, което ме кара да мисля, че те следват общ модел, конкретна

представа и са използвани за извършването на уеднакви, „канонични“ ритуали. Голямото им разпространение в т. нар. зона на първично заселване на прабългарите в днешна Североизточна България и същевременно засвидетелстването им северно до Акерман, потвърждават свързването им с култовете на прабългарското езичество, практикувани от Аспаруховите българи. Тезата за прабългарската им етнокултурна принадлежност се потвърждава и като се отчете откриването на повечето находки от този тип в контекста на прабългарски обекти, или в съседство с такива и отсъствието на техни преки аналози в античните комплекси. Това заключение не отхвърля, а допълва възможността прабългарите да са заимствали за култовите си езически практики традиции и модели, характерни за черноморския и ирано-кавказкия културен кръг.

Същевременно, зоната на най-голяма концентрация на тези паметници до голяма степен съвпада със зоната на изграждане на капища, с характерен план от вписани квадрати или правоъгълници. Следователно, може да се допусне връзка между двете явления, макар и да се смята, че локални, т.е. второстепенни по значение, култови места е имало именно там, където се откриват днес жертвениците (Рашев 2008, 139). Подобно мнение изказва и Х. Стоянова, като смята, че жертвениците са обслужвали обикновеното население, нямащо достъп до храмовете на елита, т.е., че те са замествали капищата. Авторката допуска и възможността жертвениците да са изнесени от центровете на големите селища след християнизацията и затова днес те се откриват предимно в периферията (Стоянова 2005, 165).

Намирането на шарапташи в Плиска, Силистра и Варна, както и върху големи и по-малки каменни блокове в главния езически култов център Мадара показва, че жертвениците не са обслужвали само второстепенни култови места, а са служели за извършването на ритуали, практикувани във всички категории езически центрове. Възможно е шарапташи да са били разположени и във вътрешността или покрай храмовете. Съществуването на „свободно стоящи“ или „подвижни“ жертвеници не доказва различие на култовите практики. То по-скоро свидетелства за широкото им разпространение сред населението и за включването чрез тях в религиозния живот на хора, които не са имали достъп до монументалните капища.

Издълбаването на улеи и оформянето на „чучури“ навежда на извода, че шарап-

Обр. 5. Акерман. Шарапташ, фотография: Пламен Павлов

Fig. 5. Akkerman. A sharaptash. Photo P. Pavlov

ташите са ползвани за ритуали, при които се извършвало изливане на течности (възлияния). Възможният произход на понятието „капище“ от старославянския глагол „капия“, в смисъл на изливане на течности, подкрепя подобно виждане, макар че традиционно етимологията му се извежда от старославянското „капъ“ - видение, призрак образ (Фасмер 1984, 185-186). Течностите, на чийто вид ще се спра по-нататък, при изливането си са изпълвали улеите, след което са се свързвали и насочвали навън през чучура. При някои от камъните, като частично фрагментираният екземпляр от Плиска (обр. 8) или този от Русенския музей³ (обр. 9), чучурът е отвеждал течността в коритце, издълбано в самия камък. Сравнявайки шарапташите

³ Снимка на паметника от РИМ Русе се публикува тук за пръв път, за което благодарим на директора на музея Н. Ненов. Размерите на паметника са дебелина 220-270 мм, дълж. 900 мм, и шир. 54 мм. Намерен е в землището на Шръклево и Нисово. Върху него има канали, образуващи два вписани един в друг правоъгълници, вливащи се в коритото с шир 220-240 мм, дълж 500 мм и дълб. 150 мм. Каналите - дълб. 35 мм, шир. 40 мм, са разположение на 40 мм от външния ръб на плочата и и заемат 2/3 от площта ѝ. Каменното легло, описано от вътрешния правоъгълник е с размери 350:300 мм. (Генчева, Ненов 1998, 49).

с родствените им вдълбавания от скалите при Мадара, може да се твърди, че това е основният тип жертвеник. Възможно е обаче шарапташите без коритце да са използвани за друг ритуал. Изказаната хипотеза, че течността се изливала от жертвеника на земята (Рашев 2008, 139), е една от възможните реконструкции на обряда. Друго възможно обяснение е, че при шарапташите без коритце течността от чучура попада в друг съд, заменящ коритцето, например в дървено ведро, каменен или керамичен съд. В тази връзка трябва да се спомене откритото в един от храмовете на Маяцкото градище вдълбаване за дървено ведро, несъмнено с ритуална функция (Плетнева 2000, 57), както и известното „шаманско“ керамично ведро с рисунки на седем животни и дърво от Вокил, Русенско (Аладжов 1999, 28).

При изпълване улеите на жертвеника, течността приемала техните очертания - формата на квадрат. Тук архетипната форма е квадратът, което се подкрепя и от хипотезата, че т. нар. скални рисунки тип „дама“ с квадратни очертания се родят с изчертанията върху шарапташите и изобщо с оглед на универсалното му значение

Обр. 6. Плиска. Шарапташ от бял камък, фотография: авторът

Fig. 6. Pliska. A white stone sharaptash. Photo T. Chobanov

Обр. 7. Плиска. Шарапташ от Плиска, фотография: авторът

Fig. 7. Pliska. A sharaptash. Photo T. Chobanov

като символ на света (Аладжов 1980, Аладжов 1992). В повечето известни шарапташи очертаването е двойно, улеите опасват два пъти централния квадрат, като в определени случаи, например при два от шарапташите от Плиска и при екземпляра от Варна (обр. 1, обр. 6-7) разклоненията им ги свързват един с друг, което позволява течността да преминава от външния квадрат към вътрешния и оттам или директно - към чучура. Че посоката на движение на течността е от външния квадрат към вътрешния, се доказва от наблюдението, че външните улеи като правило са доста поплитки от вътрешните. В други случаи, като например при шарапташите от Акерман (обр. 5) и този от Русенския музей (обр. 9), външният улей не е свързан с вътрешния, при това и двата са еднакво дълбоки и независимо един от друг отвеждат течността към чучура. Друг въпрос, свързан с улеите, е дали тяхното групиране в някои от паметниците по три, например при този от Варна, има известно сакрално значение. Три се счита за свещено число у много народи, включително и у прабългарите. Може да се предполага, че в съчетание с числото четири от очертаването в средата квадрати, тройното групиране на улеите в някои от шарапташите дава числото седем, което е символ на света и е на особена почит във всички религии (Станилов 1983).

Интересен е въпросът за символното значение на улеите и очертаването на квадрати посредством течността, разлива на в тях. Налага се изводът, че всъщност ритуалното значение е очертаване и „пресъздаване“ на света (символизиран от квадрата) и същевременно сакрализация

на пространството. При шарапташите с двойно очертаване, както и при тези с единично, е неизбежно сравнението с прабългарските капища с квадратна или правоъгълна форма, при които също има вписани квадрати и правоъгълници. Именно тази форма превръща храма и жертвеника в модели на света, където двата квадрата представят съчетаване на материалното с нематериалното начало. Подобен символизъм е заложен в архитектурата на зороастрийските храмове. При тях вписаните квадрати или правоъгълници, съгласно космологичните учения на Зороастър, изразяват сътворяването на света от Ахура Мазда на два етапа - духовен, нематериален - наречен *меног*, и материален, наречен *гетиг* (Boyce 2001). Още една аналогия със зороастрийските храмове може да се направи и във връзка със сакрализацията на пространството чрез очертаване на квадрата с течност. В прочутия храм от Бишапур в Иран, асоцииран обикновено с култа към Анахита, подземен канал с течаща вода очертава квадратното пространство на храмовото помещение, като едновременно го защитава и очисти (Salles and Ghirshman 1956, Biercais). Може да се посочи, че в сасанидския период функционират и скални олтари на открито с вписани квадрати и улеи, за които се счита, че служели за приношения на култа към водата (Анахита). Най-известен е олтарът от Калабан с размери приблизително 2 x 2 м, издълбан върху по-голям скален блок (Воронина 1970, 341).

Символната връзка между жертвениците и капищата може да бъде открита и в други отношения. Разполагането на шарапташите по оста север-юг, както е при

Обр. 8. Плиска. Шарапташ от Плиска, фотография: авторът

Fig. 8. Pliska. A sharaptash. Photo T. Chobanov

скалата с вдълбавания от Мадара, описана от К. Шкорпил, може да се оприличи на ориентирането на квадратните капища - например това от Цитаделата в Плиска по същата ос, с вход от юг. Предположението на К. Шкорпил, че на скалата в Мадара приносителят е бил обърнат на юг, а в случая със съседния ѝ по-малък шарапаш - на изток, може да се свърже с начина на разполагане входовете на капищата от юг (квадратните) и от изток (правоъгълните). Това виждане отговаря на тезата, че у прабългарите именно посоката юг е била свещена (Бешевлиев 1981, 76). Южно са разположени входовете и на други сгради, притежаващи сакрална натовареност - Малкия дворец, крилата на двореца в Преслав, т.нар. Болярско жилище и др.

Интересно е за какво са служели дълбоките жлебове, разположени равномерно, отстрани на два от известните паметници. По всяка вероятност, те са издълбани с цел подпиране на камъка върху някаква конструкция, може би ниска каменна или дървена стойка. Закрепването е ставало посредством набити къси греди или колове. По такъв начин се оформял същински олтар, издигнат на 60-70 см или повече над земята. Може да се направи връзка с откритите следи от постаменти на олтари в две от капищата - в квадратните храмове от центъра на Цитаделата в Плиска и край Златната църква в Преслав, както и с ямата от голям камък или дървен стълб, открита в центъра на капището от м. Златна нива (Рашев 1990).

Най-труден за разрешаване е въпросът какви ритуали са извършвани върху жертвениците-шарапаша, както и какви течности са използвани за нуждите на култа. Традиционно се приема, че става дума за кръв на жертвени животни (Бешевлиев 1981, 80, Стоянова 2005, 166, 2008, 139), като се изхожда основно от писмените извори - домашни и чужди, представящи обаче твърде противоречива картина.

В. Бешевлиев посочва, че при прабългарите вероятно става дума за принасяне на т.нар. примициални жертви - първите плодове и първаците между нещата, факт, споменат в 89-ия отговор на папа Николай I (Бешевлиев 1981, 80). Интересен въпрос е дали Омуртаг не е предложил месо именно от такива животни на Кинамон по време на тържествената гощавка, на която последният отказал да яде. Събитието е подробно описано от Теофилакт Охридски. Особена светлина върху езичеството на прабългарите по Долния Дунав хвърлят и други сведения

на същия автор в "Мъченичеството на 15-те тиверопулски мъченици" (ГИБИ IX, 63-67). Теофилакт пише, че българите служели на слънцето, луната и други звезди, а имало и такива, които принасяли жертви на кучета. Византийският духовник обобщава, че "Дотолкова се беше помрачило тяхното безумно сърце, че почитаха тварите, вместо техния творец". Сходни сведения се съдържат и в „Шестоднев“ на Йоан Екзарх, който също съобщава, че на почит били небесните тела, слънцето и луната.

Макар и твърде лаконично, в т. нар. *Scriptor incertus* са описани ритуалите, извършени от хан Крум пред Константинопол и той може да служи за източник при опитите за реконструиране на обредите на прабългарското езичество. От текста става ясно, че „... Крум направил жертвоприношение въвн от Златната врата според обичая си, като принесъл в жертва много хора и животни. Той потопил краката си във водата на морския бряг, умил се и поръсил войниците си...“ (ГИБИ IV, 20).

Съгласно Продължителя на Теофан, при сключването на тридесетгодишния мирен договор византийският император „...подобно на някакъв варварин, чужд на богопочитанието, разсякъл кучета дори, на които беззаконните племена принасят жертви, и ги обявил за свидетели на онова, що се правело“ (ГИБИ V, 113). В историографията съществуват спорове относно точния превод на това сведение (Рашев 2008, 304), но още В. Златарски изтъква, че разсичането на кучета като ритуал отсъства от описанието на събитието, включено в житието на патриарх Никифор от дякон Игнатий. В него са посочени други ритуали - изливане на земята на вода от чаша, обръщане на конски седла, докосване до тройна юзда и вдигане на трева нависоко (ГИБИ IV, 36). Сравнявайки двата разминаващи се в подробностите източника, В. Златарски определя дякон Игнатий за по-достоверен, поради факта, че е очевидец на събитието, докато „продължителят“ е съставен по-късно и вероятно смесва описанието на клетвите от договора с българите със сведения за по-късен договор с печенезите (Златарски 1994, 434-441).

Без да е съвсем сигурно, че става дума за българите, в историографията се цитира и текста на писмо на патриарх Николай Мистик (852-925) до неизвестно лице, в което се говори за „... сключените чрез кланда и клане на животни съглашения...езическо и елинско жертвоприношение... то

има някакви тайнствени причини според безбожието на онези. Понеже, защо не колят какви да е животни, но избират говеда и кучета и овце? ...онези животни се избират съгласно особеността на тяхното безбожие за жертвоприношение, за да приобщат тези, които го извършват, с бесовете, на които слугуват. Нека да не ни мами това, което се произнася от тях, че: „Нека тъй да тече кръвта“ (Бешевлиев 1933). Възможността сведението да се отнася за българите е сравнително малка, тъй като по времето на Николай Мистик България вече е християнизирана, а в собствено българските книжовни паметници, както и в други сведения, отнасящи се конкретно за българите преди християнизацията, няма сравними данни. Резонен е и въпросът защо, ако сведението се отнасяше за българите, скорошната им християнизация не е спомената, при условие, че в писмото се сравняват именно християнските жертви с езическите. Самият В. Бешевлиев приема по отношение на извора, че в него става дума за печенезите, но че подобни животни са били принасяни в жертва и у българите (Бешевлиев 1981, 80).

Друго сведение, използвано за изясняване на въпроса за жертвоприношенията у прабългарите, е пасажът у Теофилакт Симоката за вярванията на тюрките: „...най-много от всичко почитат огъня, почитат въздуха и водата, пеят химни на земята, кланят се единствено на този, който е създател на небето и земята и го наричат бог. Принасят му в жертва коне, бикове и дребен добитък, а свои жреци правят тези, които по тяхно мнение могат да предсказват бъдещето“ (Симоката 1996, 7-VIII-14). Макар и доста конкретно, това сведение трябва да бъде анализирано с необходимата доза критичност, тъй като за Симоката е характерно поставянето на голям кръг народи под названието хуни, включително и тюрките, които според него са хуни, наричани от персийците тюрки.

Друг интересен извор, съдържащ сведения за езичесвото на „хуните“ в Дагестан, е съчинението на Мойсей Каланкатвази „История на страната Алуанк“. В него се съдържа подробно описание на ритуалите, практикувани в град Варачан. Каланкатвази пише: „... И още на почитания от тях някакъв идол, на огромния и безобразен бог Тангри-хан, който персите наричат Аспандиат, принасят жертви коне върху кладии... Принасят жертви на огъня и на водата, покланят се на някакъв бог на пътищата, на луната, на всички творения, които в техните очи изглеждат удивител-

Обр. 9. Регионален Исторически музей-Русе. Шарапташ

Fig. 9. Ruse Regional Museum of History. A sharaptash

ни...“ (Каланкатвази 1984, 2, гл.XL).

Налага се въпросът дали с оглед реконструиране на езическите ритуали, свързани с жертвениците, не трябва да бъдат привлечени неизползвани до момента извори. Основен интерес тук представляват съчиненията на Херодот и Страбон, които подробно описват ритуалите на скитското и персийското езичество. Страбон съобщава, че „...персите жертвопринасят на високи места. Те също почитат слънцето, което наричат Митра, луната, Венера, огъня, земята, ветровете и водата. Те жертвопринасят, след като са казали молитви, на място свободно от нечистотии, и представят жертвата короновани⁴. След като магът, който ръководи жертвоприношението, е разделил плътта, всеки си тръгва с неговия дял, без да се отделя нищо за боговете; защото бог, казват те, изисква душата на жертвата и нищо повече... На водата и огъня те специално принасят жертви... На водата жертвопринасят като отидат край езеро, река или фонтан, и след като изкопаят дупка, заколват жертвата над нея, като внимават чистата вода наоколо да не се изпръска с кръв и да се замърси по този начин. После те нареждат плътта върху миртови или лаврови клонки; Маговете я докосват с тънки пръчки⁵ и казват заклинания, сипвайки масло, смесено с мляко и мед, но не върху огъня, нито върху водата, но върху земята. Те продължават своите заклинания дълго време, държейки в ръце сноп тънки миртови пръчки“ (Страбон Кн. XV, 3-15). Сведението на Херодот относно ритуалите на перси-

⁴ Жрецът е с корона на главата, докато извършва церемонията.

⁵ Жезли, тъй като плътта е вече свещена и докосването с ръце би я замърсило.

те представлява съкратена версия на цитирания пасаж. Очевидно е, че и двамата автори описват не „ортодоксалните“ зороастрийски церемонии, а култовите практики на т.нар. неортодоксални маги, онези, които не следват учението на Зороастър, а се придържат към многобожието и ритуалите на старото иранско езичество.

По отношение на скитите и Херодот, и Страбон съобщават за обичая им да правят чаши от главите на противниците си. Сведенията за ритуалите на скитите у първия автор са доста по-подробни. Той пише, че се завързвали краката на жертвеното животно, след което жрецът го задушавал, за да не се разлива кръв, а месото му се варяло (Херодот, кн. IV, 61-62).

Ал-Бируни, хорезмийски автор от края на X и началото на IX век, дава описание на ритуалите и традициите, свързани с иранската нова година (Нуруз), празнувана в Персия и Средна Азия, а ако се вярва на „Джагфар Тарихи“ - и във Волжка България. Той съобщава, че миенето, поливането и пръскането с вода били широко разпространени като част от ритуалите на празника, а целта била хората да се пречистят от греховете и да измолят закрилата на бога (Albiruni 2005, 202-203).

Но да се върна към въпроса за жертвоприношенията, извършвани върху шарапташите. Както споменах по-горе, обикновено се приема, че се колели жертвени животни, а кръвта им се изливяла върху камъка. Без да твърди изрично, че кучето е заемало водеща роля сред тези животни, Р. Рашев го определя именно като жертвено животно, а не обект на почитание. Той приема мнението на Ив. Дуйчев, че отглас от езическите жертвоприношения на кучета е пословицата „Той коли кучето“ (Рашев 2008, 306). Същевременно, до момента липсват археологически данни от българските земи, които да обвързват коленето на кучета с редовно практикуваните езически ритуали на многобройните известни шарапташи. От друга страна, броят на жертвениците е твърде голям, за да се приеме, че основният извършван върху тях ритуал е коленето на куче, а в единственото сведение по въпроса - Продължителя на Теофан, става дума за рядка церемония - клетвен договор. Тя едва ли е извършвана често и от извора не личи да е изисквала наличие на специален олтар. Освен това не е твърде ясно дали Продължителя не е приписал на българите по-късно видяната в Константинопол церемония на печенези, както допуска още В. Златарски.

Писмените сведения в полза на идеята, че българите са почитали кучето, в съчетание с археологическите данни от некрополи, графити, Мадарския конник и предмети, изработени от метал показват, че кучето е било на особена почит у прабългарите. То е било обожествено и смятано за свещено животно, а ако е принасяно в жертва, това е ставало в особено важни случаи, а не като честа практика⁶.

Големият брой жертвеници показва, че ако са се колели животни и кръвта им е била изливана върху жертвениците, това са били овце, кози, може би пилета. Такъв извод се потвърждава от характера на костния материал, открит в светилището от местността Златна нива, в който липсват кучешки кости, но се откриват кости на говеда, овца, коза, свиня, кон и магаре, като преобладават първите два вида (Рашев 1990, 215). Малко е вероятно по-едриите животни - коне и говеда - да са клани върху самия жертвеник, особено върху този, издълбан върху мадарската скала. Останките от кости и керамика в насипа на светилището от Златна нива, в съчетание със сведението за тържествената гощавка, на която Кинамон отказал да яде, навеждат на извода, че най-вероятно жертвоприношенията са завършвали с изяждане на жертвеното животно. Подобни изводи се подкрепят и от данните за капищата в Маяцкото градище, където са открити предимно кости на козли (Плетнева 2000, 56-58). Отсъствието в домашните и византийски извори, коментиращи прабългарското езичество, на описание на ритуали с разливане на кръв върху олтари, поставя въпроса дали изобщо шарапташите са се използвали за кръвни жертви. В тази връзка е необходимо да се формулира различна хипотеза за тяхното предназначение.

В двете главни капища в Плиска - квадратното в Цитаделата и правоъгълното пред Крумовия дворец, както и в главното капище в Мадара, са открити следи от съоръжения за вода, обикновено описвани като басейнчета с квадратна форма. В Плисковските капища става дума за двойка басейнчета, достъпни в обиколния коридор около централното помещение на храма, към които е възможно да са водели специални тръби от водоснабдителната система. В квадратното капище разрези в стените вероятно са позволявали водата за култовите

⁶ Авторът предложи такова виждане в статията „Ролята на кучето в обредите на прабългарското езичество“ в сб. в чест на Ж. Въжарова, под печат.

церемонии да се ползва от самия център на храма. Както бе споменато, С. Плетнџова съобщава за следи от голямо дървено ведро в едното от капищата в Маяцкото градище.

По всяка вероятност водата е играела централна роля при ритуалите, извършвани на жертвениците. Подобно схващане се подкрепя и от писмените извори. *Scriptor incertus* съобщава, че Крум се измил в морето и поръсил войниците си с вода, извършил е сакрално очистване именно с вода. Дякон Игнатий пише, че един от ритуалите при сключването на мира било именно изливането на вода от чаша върху земята. В един твърде важен паметник - Чаталарския надпис, присъства езическа заклинателна формула, съдържаща два елемента - река Туча (вода) и слънце. Основавайки се на тези сведения, може да се предположи, че върху жертвениците на открито или в храмовете са се извършвали езически възлия-

ния и церемонии, при които се използвала най-вече вода, а може би и други течности, ако приемем сведението за примициалните жертви - кумис, вино, мляко, медовина. Вероятно течностите са се изливали в някаква последователност и се смесвали в коритцето на жертвеника или в друг съд, по подобие на ритуала Ясна в зороастризма (Clark 2001, 99-103). След завършване на церемонията те символично са изливани извън храма, с което се целяло ритуалното опложда-не на вселената. Може да се допусне, че при тези ритуали на Долния Дунав се използвала и кръв, или че по изключение върху жертвениците се изливала и кръвта на жертвени животни. Все пак смятам, особено, ако се съди по сведенията за скито-персийското езичество, че клането на жертвени животни и кръвната жертва са били отделени в самостоятелен ритуал, извършван в близост до жертвеника, но не върху него.

Цитирана литература:

Аладжов 1980: Ж. Аладжов. Символи на света в някои прабългарски паметници. - Археология, 1980, 1, 41-47.

Аладжов 1992: Ж. Аладжов. Бележки за винопроизводството в ранното българско средновековие. - В: Плиска-Преслав, 5, 1992, 216-222.

Аладжов 1999: Ж. Аладжов. Паметници на прабългарското езичество. София, 1999.

Антонова 1965: В. Антонова. Средновековни лапидарни паметници с надписи и рисунки от Коларовградско. ИИМК 3, 1965, 25-37.

Бешевлиев 1933: В. Бешевлиев. Нов извор за вярата на първобългарите. - Известия на Историческото дружество, 13, 1933, 176-179.

Бешевлиев 1939: В. Бешевлиев. Вярата на първобългарите. - Годишник на Софийски Университет, ИФФ, 35, 1939, 3-63.

Бешевлиев 1981а: В. Бешевлиев. Първобългарите. Бит и култура. София, 1981.

Бешевлиев 1992: В. Бешевлиев. Първобългарските надписи. Второ преработено и допълнено издание. София, 1992.

Воронина 1970: В. Л. Воронина. Архитектура сасанидского периода. - В: Архитектура древнего мира. 1. Москва, 1970, 328-341.

Генчева, Ненов 1998: С. Генчева, Н. Ненов. Двойният жертвеник при с. Красен, Русенско. - Известия на Историческия музей Русе, 5, 1998, 47-56, ил. на стр. 187.

Джингов 1961: Г. Джингов. Средновековната винарница в Патлейна. - Археология 1961, 4, 24-26.

Златарски 1994: В. Златарски. История на българската държава през средните векове, 1. София, 1994.

Каланкатвази 1984: М. Каланкатвази. „История страны Алуанк“. Ереван, 1984.

Овчаров 1983: Д. Овчаров. Прабългарските капища - произход и предназначение. - Векове, 1983, 2, 56-62.

Овчаров 1997: Д. Овчаров. Прабългарската религия. Произход и същност. София, 1997.

Рашев 1990: Р. Рашев, Езически култов паметник при Златна нива. - В: Проблеми на прабългарската история и култура, 2. Шумен, 1990, 209-218.

Рашев 2008: Р. Рашев. Българската езическа култура VII-IX век. София, 2008.

Симоката 1996: Симокатта Феофилакт. История Персии. С. П. Кондратьева. Москва, 1996.

Станислов 1983: С. Станислов. За връзката между символиката на числата през ранното средновековие в българската народна култура. - В: Преслав, 3, 1983, 124-134.

Стоянова 2005: Х. Стоянова. Блокове-жертвеници от Плиска и околността. - В: Проф. д.и.н. Станчо Ваклинов и средновековната българска култура. Велико Търново, 2005, 203-210.

Страбон: Strabo, Geography. http://www.perseus.tufts.edu/cache/perscoll_Greco-Roman.html#text1

Фасмер 1986: Макс Фасмер. Этимологический словарь русского языка. Москва, 1986.

Херодот: Herodotus. The histories. http://www.perseus.tufts.edu/cache/perscoll_Greco-Roman.html#text1.

Шкорпил 1905: Карел Шкорпил. Мегалитические памятники. В: Материалы для Болгарских древностей. - В: Абоба - Плиска. ИРАИК 10, 1905, 372-384.

Albiruni 2005: Albiruni. The chronology of ancient nations. London, 2005.

Bier:cais : Lionel BIER Sassanian Palaces and their Influence in Early Islamic Architecture. - http://www.cais-soas.com/CAIS/Architecture/sassanian_palaces_islam.htm

Boyce 2001: M. Boyce. Zoroastrians: Their Religious Beliefs and Practices. London, 2001.

Clark 2001: P. Clark. Zoroastrianism. An introduction to an ancient fate. Brighton 2001.

Salles and Ghirshman 1956: G. Salles, R. Ghirshman. Bichapour, 2: Les mosaïques sassanides. Paris, 1956.

On the ‘*sharaptash*’ sacrificial altars and their role in the ritual practices of proto-Bulgarian paganism (Summary)

Todor Chobanov

This article presents two newly-found and so far unknown proto-Bulgarian sacrificial altars, also known as wine-presses, the Turkish word for which is *sharaptash*. One of them has been handed over to the Varna Regional Museum of History and the other is being kept in the lapidarium of the museum in Bilhorod-Dnistrovsky, Ukraine. Both finds are similar to those known so far in size and design, but also have certain specific features. The *sharaptash* from Varna is the second known so far to have lateral grooves; they might have been used for fixing it upon a wooden or stone base. The two new artifacts further widen the spread area of this kind of proto-Bulgarian sacrificial altars, which have been found east of Varna and as far north as Bilhorod-Dnistrovsky.

This author concisely considers the special features of this artifact type, which make of them a unique group related to the proto-Bulgarian pagan rituals. They were found in the so called ‘initial settlement area’ of Asparuh’s Bulgarians and should, therefore, be associated with precisely these settlers. The above area largely overlaps with the spread area of proto-Bulgarian pagan temples that feature a ground-plan of inscribed squares or rectangles.

All sacrificial altars are similar to one another in size and structure, the only difference being the direction of the hewn grooves; they may join together or separately reach either the invariable spout or a small quadrangular pool. Normally, the grooves will uniformly surround a small-sized central square. The above diagnostics may serve as grounds to assume that liquids were poured onto the sacrificial altars. On spilling at the surface they would outline one or several inscribed squares. This peculiarity leads to the conclusion that the altars, like the proto

Bulgarian pagan shrines with ground plans of inscribed squares or quadrangles, were symbols of the world as well as the harmony of both material and non-material worlds.

This paper also considers some important sources on proto Bulgarian paganism along with the pagan ritual practices of Turks, Huns, Persians, and Scythians. It is traditionally accepted that sacrificial animals were slaughtered upon the altars from the Lower Danube, their blood flowing into the pool or on the ground through the spout, with the soil being used in the ritual thereafter. A critical view has been proposed concerning the opinion that dogs were the most important sacrificial animals, as there is no single source to testify to such a ritual with Bulgarians. It is also a matter of dispute whether the slaying of dogs, described by Theophanes Continuatus, refers to Bulgarians or is rather an interpolation of subsequent events. In view of the fact that the sacrificial altars found so far are far too numerous, it is doubtful that dogs were regularly slain there. In accordance with various data, including written sources, the dog was recognized as a sacred animal with Bulgarians and should, therefore, have only been sacrificed on very special occasions such as the peace treaty between Bulgaria and Byzantium, described by Theophanes Continuatus and other sources.

Taking into account the animal species according to the bones recovered from the thoroughly excavated shrine at the Zlatna Niva locality, near Pliska, the conclusion has been made that sacrificial animals were predominantly cattle, sheep and goats along with horses and birds, rather than dogs. The meat of the former was probably solemnly eaten, as implied in the work of Theophylactus of Ochrida, dedicated to the martyr Cinamon of Byzantium.

A new hypothesis has been put forward regarding the rituals that were performed upon the sacrificial altars. It has been assumed that water was the liquid used in the rituals on grounds of the water pools, found in some of the shrines, as well as on grounds of the information of *Scriptor incertus* about the rituals performed by Khan Krum near Constantinople, and the water-related conjuring formula from the *Chatalar inscription*. It was water or other li-

quids such as wine, kumis, and milk that were poured upon the stone altars as part of the pagan rituals. Similar practices are known to have been performed in Zoroastrian ceremonies; in addition, proto Bulgarian *kapishte* shrines bear a close resemblance to the Zoroastrian fire shrines in shape and design. Slaughtering the sacrificial animals probably took place at a more or less distant location and it is rather unverifiable that their blood was poured onto the altars.

Крепостно строителство в Югоизточна България през IX-X в.

Деян Рабовянов

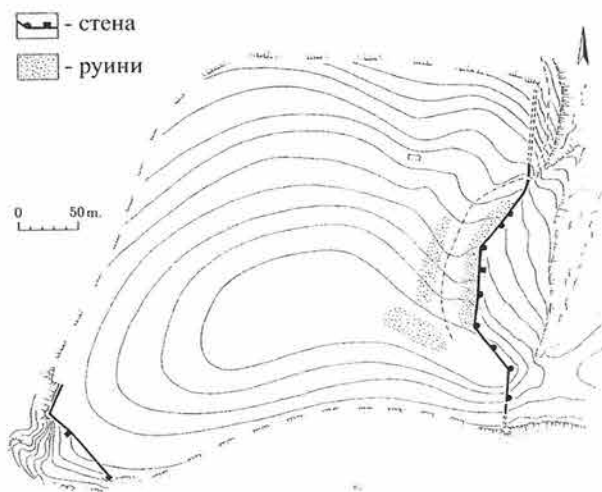
Върху обширната територия на Първото българско царство в периода между началото на IX и началото на X в., наред с изпълняващите разнообразни функции аули, пряко свързани с владетеля, са издигнати и много други каменни крепости, които могат да бъдат наречени провинциални или извънстолични. Макар информацията за някои области на държавата, получена от археологическите проучвания, да е все още ограничена - особено за територията на север от Дунав и за югозападните български земи, с части от днешните Северна Гърция, Албания, Македония и Югозападна България, тя предоставя интересни наблюдения върху плановете и конструктивните особености на тези крепости. Както може да се очаква, се проследяват забележими различия, които поставят въпроса за проявлението на чужди влияния в развитието на българската фортификационна традиция.

През периода между края на IX - началото на X в. и 971 г. в централната област на българската държава, обхващаща приблизително територията затворена от Черно море, Стара планина и реките Дунав и Янтра, се развива масово строителство на каменни крепости. Използваната примитивна строителна техника, близостта в планоно, а на места и в конструктивно отношение със землените укрепления, археологическите материали и разполагането на укрепленията в центъра на Първото българско царство, не оставят съмнение, че те са продукт на българска стро-

ителна традиция (Рашев 1982, 173-174; Rashew 2005; Йотов, Атанасов 1998, 19). За това строителство, отразяващо ниска строителна култура и възможности, са характерни липса на основи, употреба на необработени камъни, споени с кал, плътни кули с неголеми размери, които се използват сравнително рядко и често са нефункционално разположени. Типични крепости от този вид са Дуранкулак (Тодорова 1989а; Тодорова 1989б), Окорш (Рашев 1982, 141; Рашев 1995, 240, № 697), Скала (Йотов, Атанасов 1998), Руйно-Аязмото (Рашев 1982, 143-144; Атанасов, Йотов, Русев 2004, 187; Атанасов, Йотов 2005, 288-289), Руйно-Картал кале (Рашев 1982, 141-143; Атанасов, Русев, Йотов 2001, 130-131; Атанасов, Русев, Йотов 2003, 130; Атанасов, Йотов, Русев 2004, 187). Хума (Рашев, Станилов 1987), крепостта до Разград (Радославова, Дзанев 2003) и др.

Тази тенденция се проследява и в очевидно намиращите се под влиянието на централната област територии на север от Дунав, както и в разположените западно от река Янтра (днешните Северозападна България и Република Сърбия). Тук обаче доминира преизползването на късноантични/ранновизантийски укрепления като Монтана (Александров 1987) и Раш до Нови Пазар (Popović 1999, 37-161), а не строежите *ad fundamentum*.

Наред с посочените крепости, свидетелстващи за стремежа да се издигат каменни укрепления по подобие на тези от Византийския свят, без обаче да се притежа-

Обр. 1. Саруханлар. План на крепостта (по Foss 1985)

Fig. 1. Saruhanlar. Fortress plan (after Foss 1985)

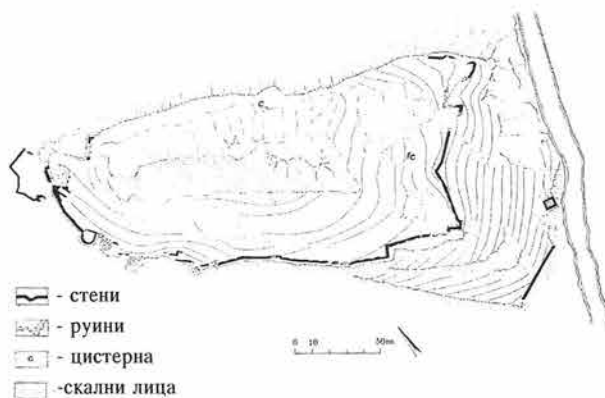
ват необходимите познания, опит и умения, съществуват и някои изключения като крепостта до Слон (Рашев 1982, 147), тази до Цар Асен (Димова 1993), Каменния вал в Добруджа и някои от свързаните с него крепости (Рашев 1982, 172; Napoli 1997, 348-350). Използването на обработени каменни блокове за лицата, хоросанова спойка, измазване на фугите по лицата с червен хоросан и каменните капаци за зъбери ги свързва с монументалното крепостно строителство на аулите. Липсата или плитките основи при повечето крепости, необразцовите планове и използването на кална спойка (за ядрото на стената при Цар Асен) същевременно показват ясно, че опитът да се имитира архитектурата на аулите и оттук византийската строителна култура, е осъществен с несвършените средства на една собствена, все още прощаща фортификационна традиция.

Интересен е фактът, че въпреки несвършенствата в планово и конструктивно отношение, част от българските крепости под една или друга форма преживяват военните действия от 968-971 г. и впоследствие са използвани от византийската администрация, поела управлението на бившата централна област на Първото българско царство. Вероятно това се дължи и на концентрирането на населението около някои крепости, в които е имало гарнизони и условия за защита (Атанасов 1991, 77-78), за сметка на изоставянето на други, като Дуранкулак (Тодорова 1989а; Тодорова 1989б), Преселенци (Йотов, Атанасов 2008, 577-578) и др.

Археологическите материали от крепостите до Беловец (Атанасов 1999), Васи-

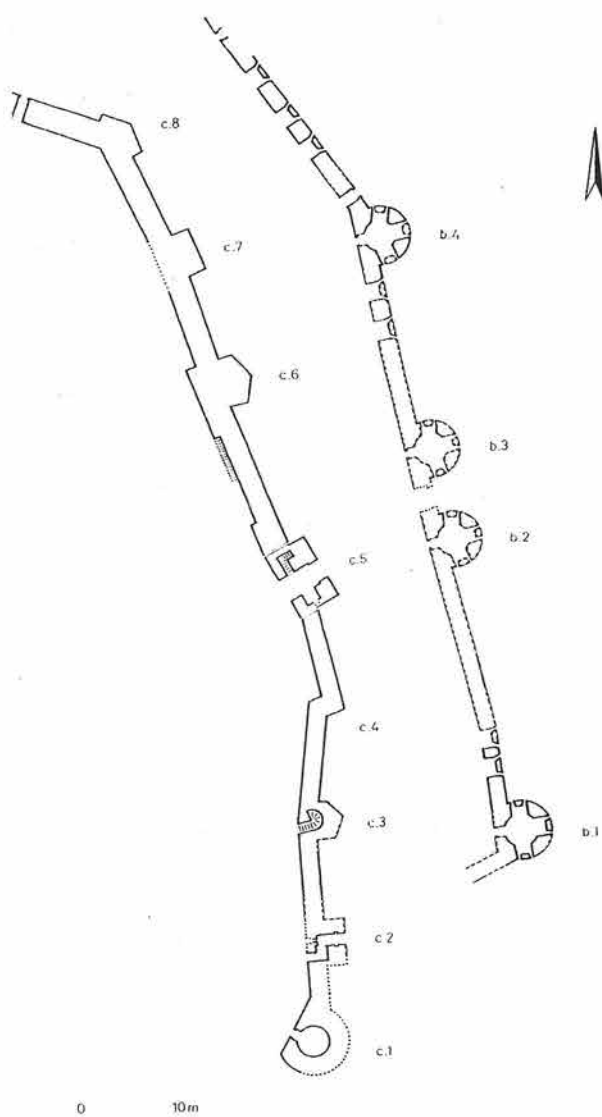
лево (Атанасов 1993, 40), Долина (Рашев 1995, 203, № 333), Завет (Рашев 1995, 208, № 369; Василев 1983, 123; Василев 1996), Окорш (Рашев 1982, 141; Атанасов 1991, 77), Подлес (Рашев 1982, 137), Руйно-Аязмото (Рашев 1982, 143-144; Рашев 1995, 271, № 943), Руйно-Картал кале (Атанасов, Русев, Йотов 2001, 130-131; Атанасов, Йотов, Русев 2004, 187; Рашев 1995, 271, № 944) и Хума (Рашев, Станилов 1987) обикновено са представяни като свидетелство за използването им от Византийската империя. Пряко доказателство за активността на византийската власт вероятно е възстановяването на укрепленията на крепостта до Скала с нова строителна техника (Йотов, Атанасов 1998), както и добавянето на цитадела и извършването на някои ремонти по стените на крепостта до Цар Асен (Димова 1993). Очевидно е бил поддържан и Каменният вал в Добруджа, ако се приеме едно свидетелство, че император Василий II изпратил архигета Василий Гутос и подчинения му таксиарх Елпидий Врахмий със задачата да го възстановят (Василевски 1997, 101).

Съвсем различна е ситуацията в териториите на Първото българско царство, разположени на юг от Стара планина. В укрепленията, за които има данни, че са използвани или преустройвани от българите като Голое (крепостта до Лозарево) (Дражева 2002), Констанция (крепостта до Симеоновград) (Аладжов Д. 1995), Маркели (Аладжов 1993; Щерева, Аладжов 2000, 294-298), Сердика (Станчева 1974, 213; Станчева 1989, 22-26; Станчева, Станилов, Рочева, Медарова 1978, 132-133), Скопие (Микулчик 1982, 118-127; Микулчик 1996, 128-309), крепостите до Сливен (Щерева и др. 2001), Перник (Чангова 1983) и Церово (Стоянова-Серафимова

Обр. 2. Акрокус. План на крепостта (по Foss 1985)

Fig. 2. Acroacus. Fortress plan (after Foss 1985)

Обр. 3. Саон. Възстановка на плана на византийските стени (по Fourdrin 1997)
Fig. 3. Saon. Reconstruction of the plan of Byzantine walls (after Fourdrin 1997)

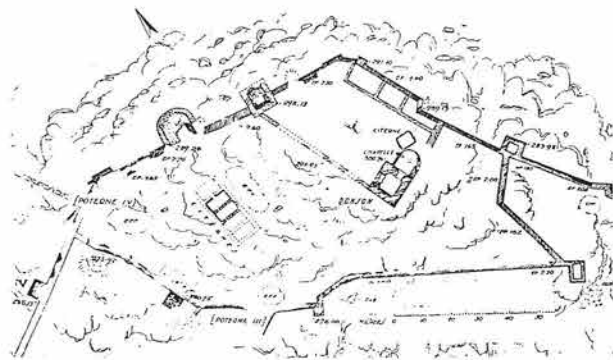
1963), се наблюдава ясно отличаваща се архитектурна традиция. На първо място, представените примери са на само преизползвани - най-вече функционално и порядко топографски (Перник, Церово) - късноантични или ранновизантийски крепости. Част от тях са функционирали и през „тъмните векове“. Общи черти в строителството им са: употреба на хоросанова спойка и строго съобразяване с плана на преизползваните укрепления, като последното осигурява добре проектирана и ефективна защитна система от кули и порти.

Както би могло да се очаква, двата региона не са били изолирани един от друг и паметници като крепостите до Перник и Церово, преградната стена източно от черква-

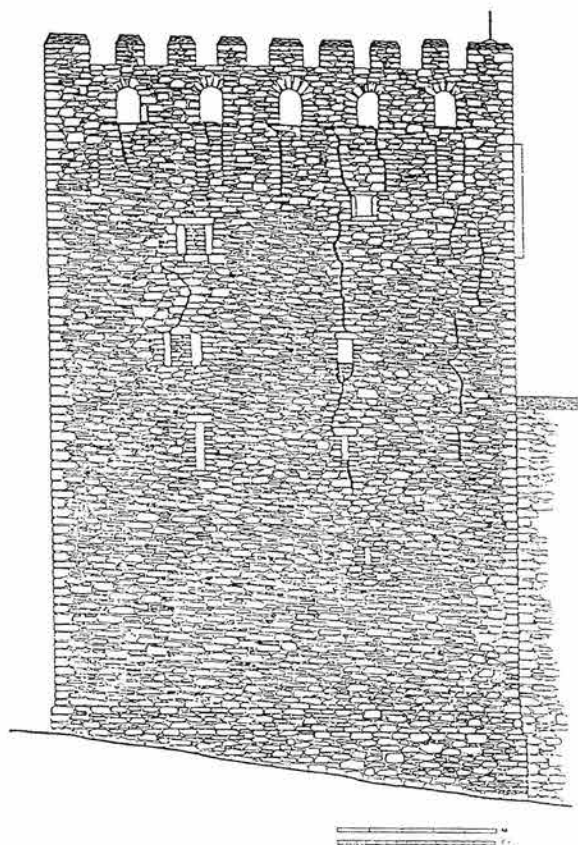
та „Св. Никола“ в Мелник (Нешева 2005, 311-312; Стоянов 1992, 161-163) и Велики Градец до Донъи Милановац в Република Сърбия на Дунав (Янкович 1981), показват типични за укрепленията на другия район планови и конструктивни особености.

Тези различия свидетелстват, че наред с намиращата се в начална фаза българска фортификационна традиция, към която без съмнение се отнасят повечето крепости на север от Стара планина, в земите на юг от Хемус е налице една забележимо по-напреднала строителна техника, в която се проявява очевидно чуждо (византийско) влияние. За съжаление, повечето паметници от югозападните български земи, с изключение на крепостите до Перник и Церово, са слабо проучени и тук ще акцентирам основно на укрепленията от Тракия. Положението ѝ на контактна зона с Византийската империя усилва ролята ѝ за проникване на чужди за България културни влияния.

От съществено значение за налагането на чуждо влияние в строителството на укрепления, е възможността на българите да използват завзетите функциониращи византийски крепости. Въз основа на писмените извори и на археологическите проучвания такава вероятност може да се допусне за Месемврия (Velkov 1969, 21-22; Venedikov 1969, 159-160; Ognenova-Marinova 1969, 95-96), Филипопол, макар че тук липсват данни за ранносредновековни поправки (Морева 1988, 129-130; Такова 2001), крепостта до Лозарево (Голое) (Дражева 2002). За Анхиало и Берое има основания, да бъдат приети за съществуващи крепости през разглеждания период, но липсва археологическо потвърждение за това. Средновековният Анхиало не е проучван археологически (Гюзелев 1981), а

Обр. 4. Филипи. План на укреплението върху билото на хълма (по Lawrence 1983)
Fig. 4. Philippi. Plan of the fortification on the hill crest (after Lawrence 1983)

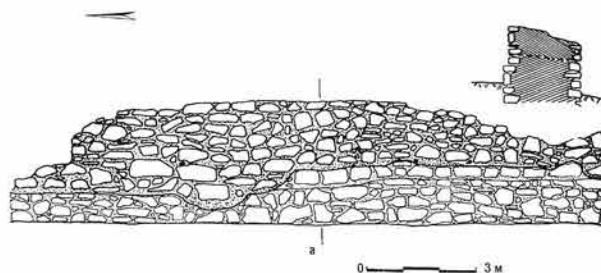
Обр. 5. „Цимисхевият пирг“ в манастира Великата Лавра. Южна елевация (no Voyadjis 1996)
Fig. 5. 'Tzimiskes pyrgos' in the Great Lavra Monastery. South elevation (after Voyadjis 1996)

наличието на голям съвременен град върху Берое ограничава неговото изследване. Не е известно, в какво се е изразявало споменатото в изворите застрояване през VIII в. на Анхиало, затова липсва цялостна представа доколко той е имал отбранително значение (Рашев 1993, 103). За сметка на това, откритият наскоро в Стара Загора строителен надпис на императрица Ирина и сина ѝ Константин, потвърждава споменатото в изворите обновяване на крепостните съоръжения на Берое (Янков, Камишева 2006, 277-278).

Специфично място заема Девелт. Изворите, описващи събитията от IX-X в., разкриват града като важен граничен център между България и Византийската империя, роля, потвърдена и от откритата там комеркиария, в която са намерени много печати на византийски служители от IX - началото на X в. (Йорданов 1992; Дамянов, Балабанов П. 1985, 218-219). В самата ранновизантийска крепост са открити жилищни и стопански постройки от този период (Костова, Дочева, Манолова-Войкова 2005, 230-232; Дражева 2000, 25-30), но все още липсват данни за преустр-

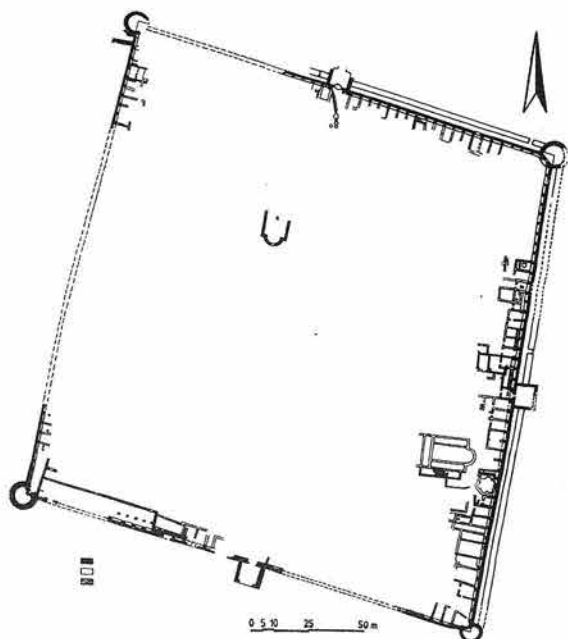
ройство на защитните съоръжения през периода IX-X в. (Дражева 2000, 25-30). Без да отхвърля напълно възможността, тук да се е издигала крепостта, превзета от хан Крум през 811 г. (Гагова 2002, 199-201), тази информация поражда съмнения, дали върху ранновизантийската крепост е имало нещо повече от неукрепено селище. Известната двусмисленост на изворите, както и възстановяването на византийската комеркиария през втората половина на IX в. в непосредствена близост до Девелт, навежда на въпроса дали през втората половина на IX и X в. той изобщо се намира в български ръце.

Същевременно, при походите си на юг българските владетели се сблъскали с други византийски укрепления, защитаващи подстъпите към Константинопол и Солун, и вероятно са оценили тяхната ефективност. За подобен извод свидетелстват крепости като Констанция (до Симеоновград), Маркели и тази до Сливен, за които има данни, че са възстановени през IX-началото на X в. от българите. Преизползването на останките на късноантични крепости в тези случаи едва ли може да обясни строгото спазване на плана на по-ранните укрепления и използваната строителна техника (ломени камъни, споени с хоросан). Показателно е, че ранносредновековните крепости на север от Стара планина, като изградените върху късноантичните Капидава, Абритус и Монтана, само частично или никак не използват заварените укрепления, а строителната им техника е примитивна. Затова, с основание може да се допусне, че ранносредновековни крепости като Констанция, Маркели и тази на Хисарлъка до Сливен са били възстановени от или с помощта на носители на жива фортификационна традиция. Възможно е те да са били византийски пленници, рене-

Обр. 6. Констанция. Вътрешно лице и разрез на крепостната стена в западния сектор (по Аладжов 1995)

Fig. 6. Constantia. Inner surface and section of the fortress wall in the western sector (after Аладжов 1995)

Обр. 7. Сливен. Общ план на крепостта с разкритите архитектурни останки (по Щерева и др. 2001)

Fig. 7. Sliven. General plan of the fortress with the excavated architectural remains (after Щерева и др. 2001)

гати или майстори, привлечени с добри условия и заплащане. За подобни факти действително има сведения в ранносредновековната българска история, което се предполага и от близостта между двете държави. Наличието на пряко византийско влияние обаче, трябва да се докаже не само чрез логиката на съществуващите контакти, но и чрез архитектурни аргументи. Следвайки тази цел, тук ще бъде обърнато внимание на византийската крепостна архитектура от периода на „тъмните векове“ (VII-IX в.) и чак до края на X в.

Промените в държавната, икономическата и военната система на Византийската империя, настъпили в началото на VII в., довеждат до появата на нова отбранителна система, предвидена да устои на нови врагове в условията на безмонетна икономика. Променя се не само селищният живот, но и укрепленията, при които се появяват нови конструктивни и планови решения, продължаващи богатите ранновизантийски фортификационни традиции.

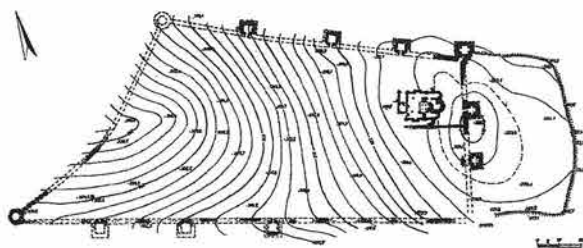
Градовете се превръщат в мощни крепости, изтеглени на естествено защитени места и с ограничена площ. Примерите за това са многобройни и често най-добре запазените архитектурни паметници от периода са именно монументалните крепостни съоръжения. Такава е издигнатата върху скалисто възвишение над изоставения ан-

тичен град византийска Анкара (Foss 1977a, 72-80), Ефес (Müller-Wiener 1961, 87-89) с превърнатата се в център на града крепост върху хълма Айасолук (дн. Селджук), Сарди (Foss 1977b, 474-477), Милет с превърнатия в цитадела театър (Müller-Wiener 1961, 24-38; Müller-Wiener 1967, 279-290), храмът на Аполон в Дидима, превърнат в крепост и център на епископията „Хиерон“ (Müller-Wiener 1961, 38-41; Foss 1977b, 479), Приена и Пергам (Foss 1977b, 479-481) и още немалко градове в Мала Азия.

Сходна е ситуацията и в европейските владения на империята, за което свидетелстват Полистилон (античната Абдера), Маронея и Димотика (Bakirtzis 1989, 45-51), а също Монемвасия (Kalligas 2002, 879-880) и Атина (Kazanaki-Lappa 2002, 639-642).

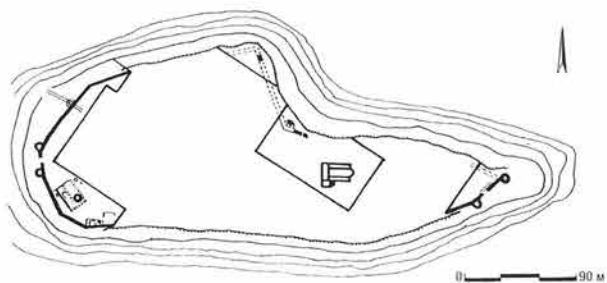
Въпреки съхраняването на ранновизантийските фортификационни идеи - използване на защитните качества на терена, осигуряване на добър флангов обстрел с кули, добре защитени входове и др., се забелязва известна опростеност на плановите схеми. Независимо от това, при някои крепости с особено военно значение, като Анкара (Foss 1977a, 72-80; Lawrence 1983, 204-209), Кютахия (Foss 1985, 12-85), Никея (Foss 1996, 90-92) и Амастрис (Crow, Hill 1995, 255-259), са засвидетелствани кули, барбикани, двойни стени и други съоръжения, неотстъпващи по сложност на ранновизантийските.

Строителната техника, прилагана за изграждането на тези крепости, се характеризира с представителност, здравина и качествено изпълнение. Лицата на стени-те са от обработени каменни блокове, в повечето случаи - сполии, споени с хоросан, а пълнежът между тях - от ломени камъни, обилно залети с твърд хоросан, често с примеси на счукана строителна керамика (Foss 1977b, 470-486; Foss 1996, 90-92; Crow, Hill 1995, 255-256; Bakirtzis 1989, 45-51). В някои случаи - Анкара (Foss

Обр. 8. Маркели. План на крепостта на инж. Каме-нарков (по Георгиев 2007)

Fig. 8. Markeli. Plan of the fortress, by Kamernarov M.Eng. (after Georgiev 2007)

Обр. 9. Констанция. План на крепостта (по Аладжов 1995)

Fig. 9. Constantia. Plan of the fortress (after Аладжов 1995)

1977a, 72-80; Lawrence 1983, 205), Никея (Foss 1996, 90-92), Кютахия и близката Кайзер кале (Foss 1985, 12-85; 86-94), се наблюдават различия, дължащи се най-вече на употребата на тухли в лицата.

Описаната представителна строителна техника отразява държавна намеса и стремеж към подражание на наследени късноантични укрепления - например Теодосиевите стени на Константинопол, Никея и др. Прилагането ѝ издава жива късноантична традиция, влияеща и върху съседните на Византия страни през Ранното средновековие. Пример за това са аулите в Първото българско царство като Плиска, Преслав, Хан Крум, Дръстър, Пъкулуй Соаре.

Наред с подобна „монументална“ тенденция в крепостното строителство на Византийската империя е използвана и друга, по-евтина и не толкова представителна строителна техника. По всяка вероятност последната е прилагана през целия период на „тъмните векове“ и става твърде често използвана през IX-X в., когато почти напълно измества описаната по-горе. Макар и по-малко позната, тя намира близки аналогии сред разглежданите крепости в българските земи на юг от Стара планина и затова трябва да ѝ се обърне особено внимание.

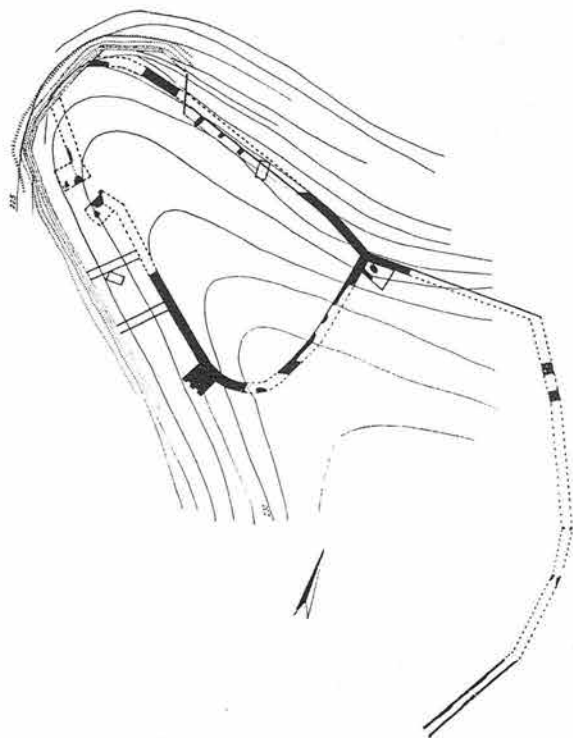
Градежът от ломени или полуобработени камъни, споени с хоросан, се прилага често при строежа на крепости-убежища, укрепени селища и военни постове, при които вниманието на централната власт и съответно вложените ресурси не са толкова големи. Подобни примери са известни от района на Кютахия. Подобна конструкция имат укрепените селища от периода на „тъмните векове“ до днешния Алтинташ и до Саруханлар. Първото е издигнато върху хълм с полегати склонове, като стените са с лица от по-големи камъни и тухли, а фугите между тях са запълвани с

тънки камъни и парчета тухли. Ядрото от ломени камъни и лицата имат спойка от бял ронлив хоросан (Foss 1985, 95-98).

В крепостта до Саруханлар отвесни скали са позволили да се изградят стени, подсилени с U-образни и квадратни кули само от две страни (обр. 1), като се затваря площ с размери 400/300 м. Зидарията е от ломени камъни, по-добре подредени по лицата, особено при кулите, споени със сиво-бял хоросан с малко примеси (Foss 1985, 119-121).

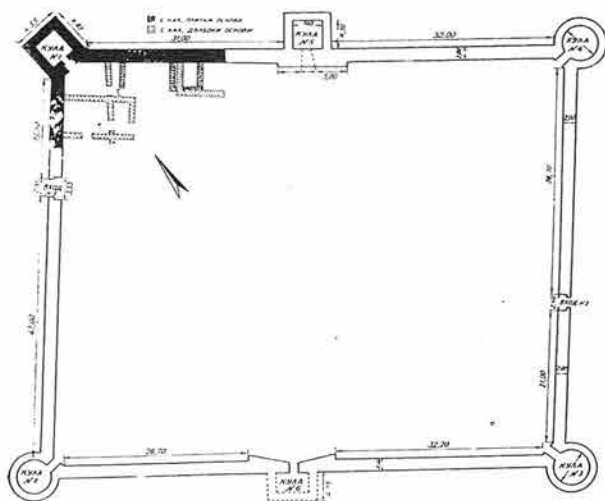
В същия район, в близост до град Егригоз, върху скала, издигаща се над пътищата в дефилето на Емет Чай, е разположена споменатата в извор от IX в. като щабквартира на бандон, крепост Акрокус. Тя има неголеми размери, но максимално използва защитните качества на терена и е защитена чрез няколко правоъгълни и с една U-образна кула (обр. 2). Първият ѝ строителен период, датиран през IX в., се характеризира с използване на ломени камъни, по-добре подредени по лицата, като за спойка е използван кафеникаво-сив хоросан с малко примеси (Foss 1985, 108-117).

Подобна строителна техника е използвана и при крепостта Сахан Кая, изградена върху скален масив, доминиращ над се-

Обр. 10. Хасково. План на крепостта (без мащаб) по Аладжов 1975

Fig. 10. Haskovo. Plan of the fortress, no scale given (after Аладжов 1975)

Обр. 11. Любеново. План на крепостта (по Аладжов 1975)

Fig. 11. Lyubenovo. Plan of the fortress (after Аладжов 1975)

верна Лидия в днешния турски окръг Гордеш. Тук са открити останките на няколко близко разположени плътни правоъгълни и полукръгли кули. Най-голямата е с диаметър до 15 м. Ядрото ѝ е от ломени камъни, споени обилно с бял хоросан, а лицата - от по-големи грубо обработени камъни, разположени в правилни редове. Фугите са запълнени с по-малки камъни и парчета тухли, а спойката е същият бял хоросан. Построяването на запазените кули се отнася в IX в., като крепостта се идентифицира с Платея (Foss 1987, 81-90).

Към същия период - VIII-X в. - се отнася и издигането на укрепленията Аварак и Ризайон на южния черноморски бряг, при чийто градеж е използвана сходна строителна техника (Bryer, Winfield 1985, 117, 332-334).

Образец на византийското крепостно строителство от втората половина на X в. е издигнатото от император Йоан Цимисхи укрепление, върху което по-късно израства прочутият кръстоносен замък Саон. Скалистият нос, върху който е разположено, е преграден с две стени. Първата е защитена от полукръгли кули, като портата е оформена между две от тях, а втората - от плътни правоъгълни и една кръгла кула, с правоъгълна кула порта (обр. 3). Зидарията е с лица от лошо или по-добре обработени камъни с размери до 0,30 м, фугите между които са запълнени с каменни отломки. Ядрото на стените е от ломени камъни, споени с хоросан (Fourdrin 1997).

Отражение на държавна инициатива е и кастронът, заемащ върха на акропола на

Филипи, за което свидетелства надписът, в който се съобщава, че е бил обновен от император Никифор Фока Той също е изграден в сходна строителна техника. Стена, защитена с правоъгълни кули, затваря площ с размери 160/70 м. С дейността на Никифор Фока се свързва и изграждането на вътрешния двор с размери 45/23 м, подсилен с квадратна самостоятелно отбраняваща се кула (обр. 4) (Lawrence 1983, 212-215). Макар че датирането на самата кула в X в. буди известни съмнения, поне едната от двете стени от ломени камъни, споени с хоросан, които преграждат върха на хълма, със сигурност произхожда от този период.

Известни са и други защитни строежи от ломени камъни, споени с хоросан, от европейските владения на империята, датирани в X в. Такива са големите правоъгълни самостоятелно отбраняващи се кули-пиргове, като разрушената сега кула на Велизарий в Константинопол, тази до Кумпелидики, близо до Кастория и първия строителен период на т.нар. Цимисхийев пирг в манастира Великата Лавра в Атон (обр. 5) (Voyadjis 1996, 189-201).

Сходна картина представя и византийското крепостно строителство на Кримския полуостров. Част от свързаните с него укрепления използват развили се още през ранновизантийския период строителни и планови похвати. В конструкцията са употребени обработени и ломени камъни, споени с хоросан. Максимално са оползотворени особеностите на терена, а плановете показват развит фортификационен опит по отношение на разположението на кулите и входовете, с цел осигуряване на оптимална защита. При някои от тях е твърде характерно използването на изрязани в скалите помещения за защитни цели - каземати, от които да се обстрелва противникът, например в Бакла, Тепе-Кермен, Гурзуфската крепост, Алустон и Ески-Кермен. Съвсем различна е картината обаче при крепостите, за които се счита, че са построени от селски и градски общини в Таврика през IX-X в. Техните стени са от ломени камъни, споени с кал, или зидарията е без спойка и създава впечатление за ускорен градеж и оскъдни средства и опит. Подобни са Бурун-Кая, Качи-Дже, Загайтанское, Асаране-Бурун и др. Считани за убежища, укрепени селища или укрепени загони за добитък, тяхната площ е неголяма. Крепостните им стени са прокарани съобразно особеностите на терена, обикновено преграждайки достъпната страна, или страни на скалистото възвишение или нос. По дебелите от 1,5

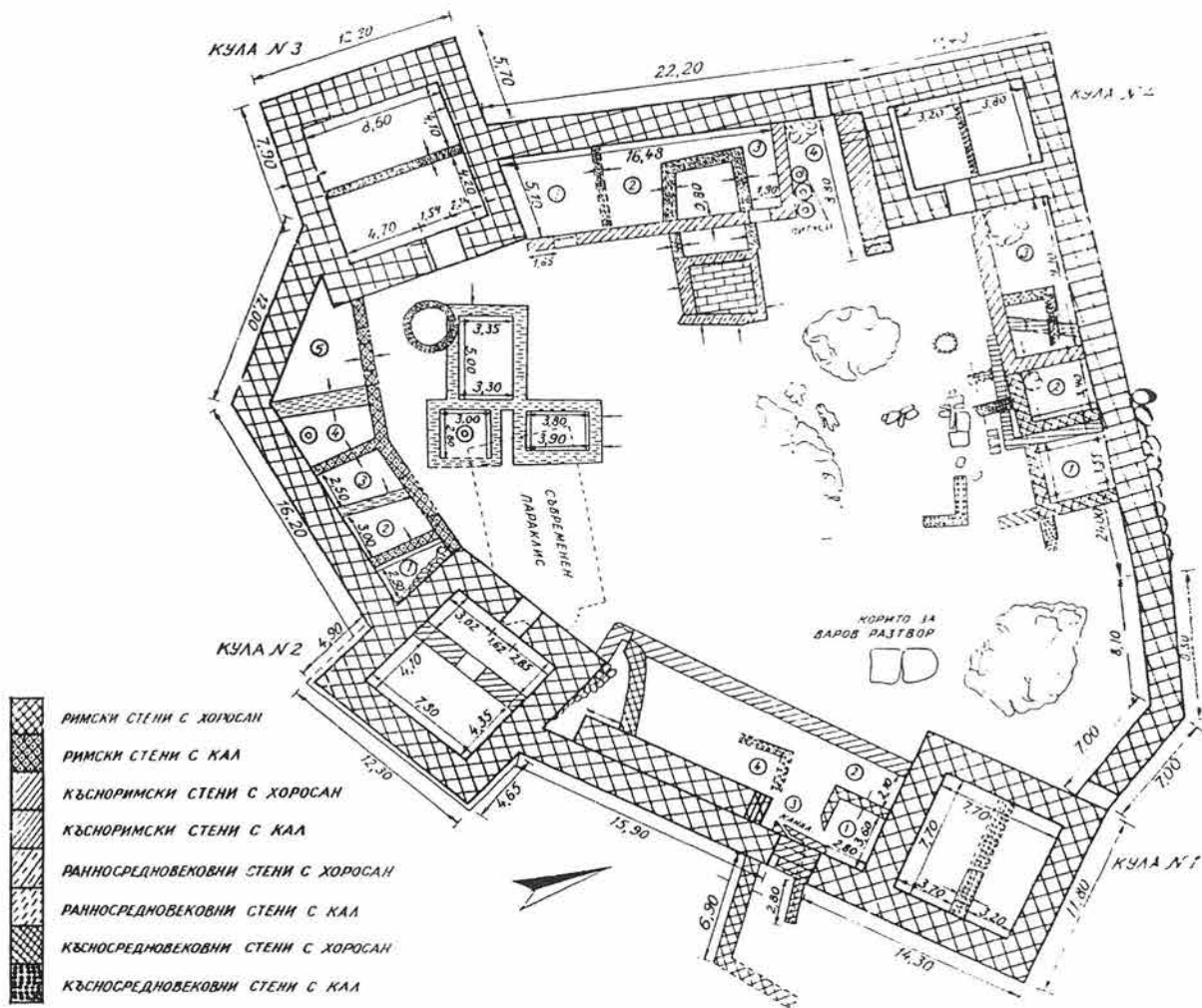
до 2,5 м крепостни стени липсват кули, а входовете са просто устроени (Айбабин 1991; Мыц 1991, 23-68, 126-153).

За съжаление, много от тези укрепления са все още в начална степен на проученост, поради което датировката им е все още в твърде широки граници - IX-XII в. При други пък съществуват основателни съмнения за отнасянето им към византийските паметници и може да се окаже, че са свързани с хазарите, както е случаят с Киз-Кермен. Тези факти налагат по-внимателен подход при ползването на кримските укрепления като сравнителен материал.

Представените по-горе примери не оставят съмнение, че използваните и най-вече възстановените от българите през IX-X в. крепости в Тракия са продукт на византийската фортификационна традиция от този период. За това свидетелства използваната строителна техника - ломени

камъни, споени с хоросан, като по лицата те са по-големи и по-добре подредени, отколкото в ядрото, фугите са запълнени с парчета от тухли и тънки камъни, например при възстановените стени на крепостта до Симеоновград (обр. 6). Показателно е и точното спазване на плана на по-старите укрепления, с извършване на минимални промени - Хисарлъка до Сливен (обр. 7), кулите на Маркели (обр. 8) са с променен вътрешен план (Щерева, Аладжов 2000, 297), а стената на Констанция не винаги точно възсяда късноантичната под нея (Аладжов 1995, 185) (обр. 9). Крепостите са възстановени с пълно разбиране на техните фортификационни качества, изцяло следвайки византийската крепостна архитектура от периода VII-X в.

Еднаквостта в използваната фортификационна традиция при българските и византийските крепости в Тракия от перио-

Обр. 12. Минерални бани. План на крепостта със строителните периоди (по Аладжов 1975)
Fig. 12. Mineralni bani. Plan of the fortress with the construction periods (after Аладжов 1975)

да IX-X в. поставя проблема за обвързването на някои от тях със съответната държавна организация. Той е особено изразен при трите крепости в района на Хасково - разположените до самото Хасково (обр. 10), Любеново (обр. 11) и Минерални бани (обр. 12) - построени или възстановени в началото на X в. Основавайки се на откритите тук археологически материали, отразяващи присъствието на българско население, Д. Аладжов ги счита за продукт на активността на българската държава (Аладжов, Балабанян 1972; Аладжов 1975; Аладжов 2001, 10-22, 72-84). Трябва обаче да се изтъкне, че те са разположени на юг от земления вал „Еркесията“, който с голямо основание може да се приеме за линия, разделяща Първото българско царство от Византийската империя в Тракия, и това до голяма степен хвърля съмнение върху тази атрибуция (Rashev 2005, 58). Планът на крепостта до Хасково и някои черти в устройството ѝ, като наличието на отводнителни канали, практиката на Византийската империя да използва ксеноантични или ранновизантийски укрепления, също ги открояват като съоръжения с византийски произход.

Археологически материали, открити в крепостите, не изключват вероятността в тях да е имало и българско население, но този факт не е изключение за гранична зона. В крепостта до Средец, която със сигурност е била използвана от Византия и е считана за Потамукастел от средновековните извори (Аладжов 2001), също са намерени подобни материали. Близостта до морето обаче, определя наличието тук на по-голямо количество белоглинена керамика и амфори, издаващи връзка с Константинопол и други центрове на империята (Балболова-Иванова 1995; 1999; Balbolova-Ivanova 2000).

Отчитайки тези данни, може да се заключи, че крепостите до Хасково, Любеново и Минерални бани, са по-скоро отражение на стремежа на укрепващата византийска държава да създаде солидна база за възвръщането на Тракия през X в.

Многобройна група крепости, разположени между Еркесията и Стара планина, са считани от някои изследователи за използвани през периода на Първото българско царство. Това са крепостите до Ве-

зенково (Момчилов 1990, 30-32; Момчилов 1999, 187-189; Soustal 1991, 494), Вълчин (Момчилов 1999, 195-196), Козаре (Момчилов 1990, 18-20; Момчилов 1991, 35-40; Момчилов 1999, 225-226), Рупча (Момчилов 1999, 242-243), Русокастро (Момчилов 1999, 245-246; Soustal 1991, 430), Славянци (Момчилов 1988, 63; Момчилов 1990, 28; Момчилов 1999, 252-253), Терзийско - „Калето“ (Момчилов 1988, 58-64; Момчилов 1999, 265-267), Терзийско - „Марашко кале“ (Димитрова, Попов 1978, 26; Момчилов 1999, 265), Ямбол (Димитрова 1979, 179; Димитрова, Крайчев 1980, 209). Те са проучвани предимно чрез теренни обхождания и по-рядко - чрез сондажни археологически разкопки. Всички крепости са построени през ранновизантийския период, а обитаването им в периода на Първото българско царство е засвидетелствано от откритата в тях старобългарска керамика. Все още, обаче, липсват преки доказателства за преизползване на укрепленията им от българите, така че мнението на Д. Момчилов, че те са били важни укрепени центрове, контролиращи пътищата на юг от Стара планина (Момчилов 1999, 71-104), остава недоказано.

Изследването на българските и византийските крепости от ранносредновековния период в Тракия е все още на ниво, което не позволява да се правят генерални заключения. Пример за това е крепостта до Каравелово, Ямболско, проучена чрез археологически разкопки, макар резултатите от тях все още да не са публикувани. Според нейния изследвач, построената през VI в. крепост, е била използвана отново през X-XI в., периодът, от когато датират поправките, извършени с ломени камъни и преизползвани архитектурни фрагменти, споени с бял хоросан (Крайчев 1982; Крайчев 1983; Крайчев 1990). Засега все още липсват данни, позволяващи прецизирането на датировката на посочените поправки. Разположена на юг от Еркесията и вероятно с византийски произход, тя, както и други като нея, биха дали ценна информация, за изясняване влиянието, което оказва Византийската империя в сферата на военното дело, а и цялостно върху Първото българско царство, в този винаги оспорван между двете държави и толкова важен контактен район - Тракия.

Цитирана литература:

- Айбабин 1991:** А. Айбабин. Основные этапы истории городища Эски-Кермен. - Материалы по Археологии Истории и Этнографии Таврии, 2. 1991, 43-51.
- Аладжов 1975:** Д. Аладжов. Крепости и селища в Югоизточна България по време на Първата българска държава. - В: Архитектурата на Първата и Втората българска държава. София, 1975, 121-133.
- Аладжов 1995:** Д. Аладжов. Резултати от археологическите разкопки на Констанция. - „Марица-изток“. Археологически проучвания, 3, 1995, 181-209.
- Аладжов 2001:** Д. Аладжов. Прочути, забравени, неизвестни крепости от Хасковския край. Хасково, 2001.
- Аладжов, Балабанян 1972:** Д. Аладжов, Д. Балабанян. Разкопки в село Любеново през 1968 г. - Родопски сборник, 3, 1972, 105-138.
- Аладжов 1993:** Ж. Аладжов. Крепостта Маркели - някои стратиграфски и хронологически бележки. - В: Североизточна Тракия и Византия IV-XIV век. София-Сливен, 1993, 118-125.
- Аладжов 2001:** Ж. Аладжов. Къде се е намирал Потамукастел от средновековните извори. - В: Палеобалканистика и старобългаристика. Втори есенни международни четения проф. „Иван Гълъбов“, Велико Търново, 14-17 ноември 1996 г. Велико Търново, 2001, 289-291.
- Александров 1987:** Г. Александров. Резултати от разкопките на крепостта Монтана (1971-1982). - В: Монтана, 1. София, 1987, 54-85.
- Атанасов 1991:** Г. Атанасов. Етно-демографски промени в Добруджа X-XVI в. - Исторически преглед, 1991, 2, 75-89.
- Атанасов 1999:** Г. Атанасов. За хронологията и монашеската организация в скалните обители през Първото българско царство. - В: Светогорска обител Зограф, 2. София, 1999, 286-290.
- Атанасов, Йотов 2005:** Г. Атанасов, В. Йотов. Сондажни разкопки в ранносредновековната крепост Руйно-Аязмото. - В: Археологически открития и разкопки през 2004. София, 2005, 288-289.
- Атанасов, Йотов, Русев 2004:** Г. Атанасов, В. Йотов, Н. Русев. Ранносредновековната крепост до с. Руйно, община Дулово, област Силистра. - В: Археологически открития и разкопки през 2003 г. София, 2004, 187.
- Атанасов, Русев, Йотов 2001:** Г. Атанасов, Н. Русев, В. Йотов. Ранносредновековна крепост до с. Руйно, общ. Дулово, Силистренска област. - В: Археологически открития и разкопки през 1999-2000 г. София, 2001, 130-131.
- Атанасов, Русев, Йотов 2003:** Г. Атанасов, Н. Русев, В. Йотов. Ранносредновековна крепост до с. Руйно, Силистренско. В: Археологически открития и разкопки през 2002. София, 2003, 130.
- Балболова-Иванова 1995:** М. Балболова-Иванова. Фортификационно строителство на крепостта в местността „Калето“ в град Средец, Бургаска област. - Археология, 1995, 3, 28-33.
- Балболова-Иванова 1999:** М. Балболова-Иванова. Графити и врязани знаци върху глинени съдове от средновековната крепост „Калето“ в град Средец, Бургаска област. - Археология, 1999, 1-2, 97-100.
- Василев 1983:** Р. Василев. Разкопки на средновековно селище и крепост край гр. Завет, Разградски окръг. - В: Археологически открития и разкопки през 1982 г. Плевен, 1983, 123-124.
- Василев 1996:** Р. Василев. Нов тип печат на цар Петър. - В: Християнската традиция и царската институция. Пловдив, 1996, 105-108.
- Василевски 1997:** България и Византия IX-XV в. Изследвания. София, 1997.
- Гагова 2002:** К. Гагова. Тракия през българското средновековие. София, 2002.
- Георгиев 2007:** П. Георгиев. Крепостта Маркели при Карнобат и въпросът за първата българска столица. - В: Тракия и Хемимонт IV-XIV в., 1. София, 2007, 90-99.
- Гюзелев 1981:** В. Гюзелев. Анхиало. - В: Български средновековни градове и крепости. 1. Съст. А. Кузев и В. Гюзелев. Варна, 1981, 356-382.
- Дамянов, Балабанов 1985:** С. Дамянов, П. Балабанов. Разкопки на средновековни паметници при с. Дебелт, Бургаски окръг. - В: Археологически открития и разкопки през 1984. Сливен, 1985, 218-219.
- Димитрова 1979:** Д. Димитрова. Разкопки на средновековната крепост в гр. Ямбол. - В: Археологически открития и разкопки през 1978. София, 1979, 179.
- Димитрова, Крайчев 1980:** Д. Димитрова, И. Крайчев. Разкопки на укрепителната система на средновековната крепост в Ямбол. - В: Археологически открития и разкопки през 1979. София, 1980, 209.
- Димитрова, Попов 1978:** Д. Димитрова, Ж. Попов. Археологически паметници в Ямболски окръг. София, 1978.
- Димова 1993:** В. Димова. Ранносредновековната крепост до село Цар Асен, Силистренско (Крепостни съоръжения, жилища и църковна архитектура). - Добруджа, 10, 1993, 54-75.
- Дражева 2000:** Ц. Дражева. Някои проблеми на градоустройственото развитие на Дебелт. - Известия на Народния исторически музей, 11, 2000, 25-30.
- Дражева 2002:** Ц. Дражева. Археологически проучвания на късноантичната и средновековната крепост в местността „Градището-Голое“ край село Лозарево. - В: История и култура на Карнобатския край. 4. София, 2002, 171-186.

- Янкович 1981:** М. Янкович. Средновековно население на Великом Градцу у X-XI веку. Београд, 1981.
- Йорданов 1992:** И. Йорданов. Печатите на комеркиарията в Девелт. - Исторически преглед, 1992, 2, 13-18.
- Йотов, Атанасов 1998:** Йотов, В., Г. Атанасов. Скала. Крепост от X-XI век до с. Кладенци, Тервелско. София, 1998.
- Йотов, Атанасов 2008:** Йотов, В., Г. Атанасов. Ранносредновековно укрепление до с. Преселенци, община Генерал Тошево. - В: Археологически открития и разкопки през 2007. София, 2008, 577-578.
- Костова, Дочева, Манолова-Войкова 2005:** К. Костова, Е. Дочева, М. Манолова-Войкова. Археологически разкопки на обект „Античен град“, подобект 02 „Късноантична баня“ в НАР „Деултум-Дебелт“. - В: Археологически открития и разкопки през 2004. София, 2005, 230-232.
- Крайчев 1982:** Ив. Крайчев. Спасителни археологически разкопки на средновековна крепост в землището на с. Каравелово, Ямболско. - В: Археологически открития и разкопки през 1981. Михайловград, 1982, 103-104.
- Крайчев 1983:** Ив. Крайчев. Разкопки на крепостта при с. Каравелово, Ямболски окръг. - В: Археологически открития и разкопки през 1982. Плевен, 1982, 128-129.
- Крайчев 1990:** Ив. Крайчев. Археологически разкопки и проучвания на късноантичната и средновековна крепост край с. Каравелово, Ямболско. - В: Археологически открития и разкопки през 1989. Кюстендил, 1990, 112-113.
- Микулчиќ 1982:** И. Микулчиќ. Старо Скопје со околните тврдини. Скопје, 1982.
- Микулчиќ 1996:** И. Микулчиќ. Средновековни градови и тврдини во Македонија. Скопје, 1996.
- Момчилов 1988:** Д. Момчилов. Значение и местонахождение на средновековната крепост Лардея. - Исторически преглед, 1988, 8, 58-64.
- Момчилов 1990:** Д. Момчилов. Средновековните крепости в южните части на Ришкия и Върбишкия проход. - Военно-исторически сборник, 1990, 5, 14-43.
- Момчилов 1991:** Д. Момчилов. Едно предположение за местонахождението на средновековната Ктения. - Исторически преглед, 1991, 6, 35-39.
- Момчилов 1999:** Д. Момчилов. Пътна и селищна система между Източна Стара планина и „Еркесията“ IV-XIV в. (Върбишки, Ришки и Айтоски проход). Варна, 1999.
- Морева 1988:** Р. Морева. Укрепителната система на Пловдив през Средновековието. - Известия на музеите в Южна България, 14, 1988, 129-143.
- Мыц 1991:** В. Мыц. Укрепления Таврики X-XV вв. Киев, 1991.
- Нешева 2005:** В. Нешева. Етапи в историческото развитие на Мелник (по археологически данни). - Acta Musei Varnaensis, 3, 2, Варна, 2005, 307-322.
- Радославова, Дзанев 2003:** Г. Радославова, Г. Дзанев. Абритус (Abritus). - В: Римски и ранновизантийски селища в България, 2 (ред. Р. Иванов). София, 2003, 110-148.
- Рашев 1982:** Р. Рашев. Старобългарски укрепления на Долния Дунав (VII-XI в.). Варна, 1982.
- Рашев 1993:** Р. Рашев. Поселищен живот в Северна Тракия през Ранното Средновековие. - В: Североизточна Тракия и Византия през IV-XIV век. София-Сливен, 1993, 101-117.
- Рашев 1995:** Р. Рашев (съст. и отг. ред.). Материали за картата на средновековната българска държава (територията на днешна Североизточна България). - В: Плиска-Преслав, 7, 1995, 155-332.
- Рашев, Станилов 1987:** Р. Рашев, С. Станилов. Старобългарското укрепено селище при с. Хума, Разградски окръг (Разкопки и проучвания, 17). София, 1987.
- Станчева 1974:** М. Станчева. Усвояването на античното наследство на Сердика от средновековния Средец (по археологически данни). - Известия на Българското историческо дружество, 29, 1974, 209-222.
- Станчева 1989:** М. Станчева. Археологическото наследство на София. Формиране, състояние, проблеми. - В: Сердика, 2. София, 1989, 6-36.
- Станчева, Станилов, Рочева, Медарова 1978:** М. Станчева, С. Станилов, К. Рочева, С. Медарова. Разкопки на обект Западна порта на Средец. - В: Археологически открития и разкопки през 1977. София, 1978, 132-133.
- Стоянов 1992:** Г. Стоянов. Напечена крепостна стена източно от църква „Св. Никола“ - етап от крепостното строителство на Мелник XIII-XIV век. - В: Приноси към българската археология, 1. София, 1992, 158-163.
- Стоянова-Серафимова 1963:** Д. Стоянова-Серафимова. Разкопки на крепостта при с. Долно Церово, Благоевградско. - Археология, 1963, 4, 19-27.
- Такова 2001:** Ж. Такова. Жилищен квартал по югоизточните склонове на Трихълмието в Пловдив (IX-XII в.). - Годишник на Археологически музей-Пловдив, 10, 2001, 114-123.
- Тодорова 1989а:** Х. Тодорова. Моногослойният археологически обект и методика на проучване. - В: Дуранкулак, 1. София, 1989, 9-28.
- Тодорова 1989б:** Х. Тодорова. Архитектура на средновековното селище. - В: Дуранкулак, 1. София, 1989, 29-110.
- Чангова 1983:** Чангова, Й. Градоустройство и архитектура. - В: Перник, II. София, 1983, 12-88.

- Щерева и др. 2001:** И. Щерева, К. Вачева, Д. Владимирова-Аладжова. Туида-Сливен, 1 (Разкопки и проучвания, 28). София, 2001.
- Щерева, Аладжов Ж. 2000:** И. Щерева, Ж. Аладжов. Разкопките в Сливен и Карнобат и проблемът за прехода от Античността към Средновековието. - Годишник на Департамент Археология - Нов български университет / Археологически институт и музей, 4-5, 2000, 290-299.
- Янков, Камишева 2006:** Д. Янков, М. Камишева. Проучвания на обект УПИ II-3333-3334, Кв. 68, ул. „С. Силев“ No 81-83 от регулационния план на Стара Загора - „Крепостни стени“ в АР „Августа Траяна - Верея - Стара Загора“. - В: Археологически открития и разкопки през 2005. София, 2006, 275-278.
- Bakirtzis 1989:** Ch. Bakirtzis. Western Thrace in the Early Christian and Byzantine Periods: Results of Archaeological Research and the Prospects, 1973-87. - Byzantinische Forschungen, 14, 1989, 42-58.
- Balbolova-Ivanova 2000:** M. Balbolova-Ivanova. A Contribution to the Research of the Early Medieval Ceramics in Bulgaria. - Archaeologia Bulgarica, 2000, 1, 73-85.
- Crow, Hill 1995:** J. Crow, S. Hill. The Byzantine Fortifications of Amastris in Paphlagonia. - Anatolian Studies, 45, 1995, 251-265.
- Foss 1977a:** C. Foss. Late Antique and Byzantine Ankara. - Dumbarton Oaks Papers, 31, 1977, 29-87.
- Foss 1977b:** C. Foss. Archaeology and the „Twenty Cities“ of Byzantine Asia. - American Journal of Archaeology, 81, 1977, 471-486.
- Foss 1985:** C. Foss. Survey of Medieval Castles of Anatolia I: Кътаhya. - BAR Int. Ser. 261, 1985.
- Foss 1987:** C. Foss. Sites and strongholds of Northern Lydia. - Anatolian Studies, 37, 1987, 81-101.
- Foss 1996:** C. Foss. Nicaea: A Byzantine Capital and Its Praises. Brookline, 1996.
- Foudrin 1997:** J.-P. Foudrin. Le front oriental de la forteresse Byzantine de Sahyūn. - Cahiers Archeologiques, 45, 1997, 51-67.
- Kalligas 2002:** H. Kalligas. Monemvasia, Seventh-Fifteenth Centuries. - In: The Economic History of Byzantium: From the Seventh through the Fifteenth Century. Ed. By A. Laiou (Dumbarton Oaks Studies, 39). Washington, 2002, 879-897.
- Kazanaki-Lappa 2002:** M. Kazanaki-Lappa. Medieval Athens. - In: The Economic History of Byzantium: From the Seventh through the Fifteenth Century. Ed. By A. Laiou. (Dumbarton Oaks Studies, 39). Washington, 2002, 639-646.
- Lawrence 1983:** A. Lawrence. A Skeletal History of Byzantine Fortification. - Papers of the British School at Athens, 78, 1983, 171-227.
- Müller-Wiener 1961:** W. Müller-Wiener. Mittelalterliche Befestigungen im südlichen Jonien. - Istanbuler Mitteilungen, 11, 1961, 5-122.
- Müller-Wiener 1967:** W. Müller-Wiener. Das Theaterkastell von Milet. - Istanbuler Mitteilungen, 17, 1967, 279-290.
- Napoli 1997:** J. Napoli. Recherches sur les fortifications lineaires roumaines. Rome, 1997.
- Ogdenova-Marinova 1969:** L. Ogdenova-Marinova. Dernières transformations des ramparts romano-byzantins. - In: Nessebre, 1. Sofia, 1969, 95-108.
- Popović 1999:** M. Popović. Tvrdava Ras. Beograd, 1999.
- Rashev 2005:** R. Rashev. Remarks on the Archaeological Evidence of Forts and Fortified Settlements in Tenth-Century Bulgaria. - In: Borders, Barriers, and Ethnogenesis. Frontiers in Late Antiquity and the Middle Ages. Edited by F. Curta. Turnhout 2005, 51-58.
- Soustal 1991:** P. Soustal. Tabula imperii Byzantini 6. Thracien (Thrace, Rodope und Haimimontos). Wien, 1991.
- Velkov 1969:** V. Velkov. Mesambria-Mesembria-Nessebre (Situation, recherches, notes historiques). - In: Nessebre, 1. Sofia, 1969, 9-28.
- Venedikov 1969:** I. Venedikov. Histoire des ramparts romano-byzantins. - In: Nessebre, 1. Sofia, 1969, 155-164.

Fortress construction in southeastern Bulgaria in the ninth and tenth centuries AD (Summary)

Deyan Rabovyanov

Along with the grand *aul* fortresses, controlled directly by the ruler himself, numerous stone fortifications, which might be referred to as 'provincial' or 'extra-metropolitan', were built on the vast territory of the First Bulgarian Kingdom, in the ninth and tenth centuries AD. The subject of this paper are the Bulgarian fortresses in

Thrace, whose ground planning and structural characteristics as well as their location in an area that used to be contested by the Bulgarian state and the Byzantine Empire, raises questions as to the fortification tradition they belong to.

The provincial fortresses in the First Bulgarian Kingdom north of the Balkan range

demonstrate a Bulgarian building tradition, which can be traced back to the earthen fortifications. It bespeaks a low culture of construction, displayed in the lack of foundations, the use of rough stones joined by mud, and the small and compact towers. Instances of such fortresses are those at Durankulak, Skala, Ruyno, Huma, Razgrad etc. The above tendency can also be traced in the lands north of the Danube and west of the Yantra rivers, which were influenced by the central area.

There are only a few instances of fortifications that imitate the grand *auls* in this area - such are the ones at Slon and Tsar Asen, and the Stone Rampart in Dobruja - all of which are demonstrative of a foreign culture reproduced by means of a domestic fortification tradition that was still gaining ground at the time.

A very different situation is observed in the lands of the First Bulgarian Kingdom south of the Balkan range. There are quite a few fortifications there, about which information is available as to their usage, rebuilding, or construction *ad fundamentum* by the Bulgarians. On the southeast Bulgarian territories (parts of today's Bulgaria, Macedonia, Greece, and Albania), a blend is observed of Bulgarian tradition (as it is with the fortresses north of the Balkan range) and a typically Byzantine construction culture. So long as these sites have not yet been adequately excavated, definite conclusions will not be allowable; therefore I am considering the region of Thrace, a territory that used to be of prime importance for the development of the First Bulgarian Kingdom, and one that has yielded more archaeological evidence at that.

Based on written sources as well as on archaeological research in some of the cases, it is admissible that the Bulgarians made use of certain captured fortresses - Mesembria, Philippopolis, Goloe (near Lozarevo), Anchialos, and Beroia. As evidenced by the available data about Constantia (near Simeonovgrad), Markeli, and Sliven, these forts had been rebuilt by the Bulgarians in the ninth and the tenth centuries. The strict keeping to the plan of the ear-

lier structures and the construction method - rubble stones binded together with mortar - allows the assumption that they were erected by bearers of a living and well-developed fortification tradition. It is possible that these builders were captives from Byzantium, renegades, or master-builders, attracted by favorable offers. The direct Byzantine influence is also proved by the numerous parallels among the imperial fortress architecture in Asia Minor, Greece, Byzantine Thrace, and the Crimean peninsula, dating from the seventh to the tenth centuries AD.

The above fortification tradition, common to Bulgarian and Byzantine structures, raises the question whether the three early medieval fortifications from Haskovo region - near the town of Haskovo itself, at Lyubenovo, and at Mineralni bani - either erected or rebuilt in the early tenth century, can be associated with the activities of the Bulgarian state. Their location south of the Erkesia Rampart, whose role as a demarcation line between the First Bulgarian Kingdom and the Byzantine Empire is well-grounded, along with their similarity, even with respect to the excavated archaeological material, betraying a common origin with the ones from an undisputedly Byzantine fortress in the same region (Potamoukaste near Sredets), will rather associate the three fortifications with the re-conquest of Thrace by Byzantium in the tenth century.

A considerable group of early Byzantine fortresses, located between the Erkesia and the Balkan range, which yielded archaeological material from the period of the First Bulgarian Kingdom, have also been defined as fortified centers of the Bulgarian state. However, there is no reliable evidence for this claim so far; only future archaeological research will provide the important information to elucidate the process of Byzantine influence in the sphere of military science as well as in other spheres of life in the First Bulgarian Kingdom on the territory of such a contested but yet very important contact region as was Thrace.

Стефан Чохаджиев. Неолитни и халколитни култури в басейна на река Струма. В. Търново, 2007, 159 стр. текст и 200 стр. приложения

Необходимостта от обобщаващо изследване по тази проблематика навярва постепенно след повече от три десетилетия активни теренни проучвания по долината на Струма, особено по горното и средното ѝ течение. В тях участваха поне дузина изявиени изследователи, между които и авторът на рецензираната книга. Натрупаните наблюдения и значителен археологически материал са по-пълно или частично публикувани, върху публикацията на други активно се работи. Затова с интерес очаквах изследването на С. Чохаджиев, заел се с такова сериозно предизвикателство, а именно представената в заглавието на книгата тема.

Структурно, книгата се състои от въведение, осем глави, заключение, списък на цитираната литература и приложение с карти, таблици, образи и табла.

Във Въведението (с. 7-9) авторът е изразил съпричастност с идеята за „пресъздаване картината на живот от края на VII до началото на IV хил. пр. Хр., адекватна на последните резултати“ от праисторическите проучвания в региона. За съжаление, това е единственият текст, имащ отношение към целта на предлаганата книга. Обръщам внимание на краткостта на заявените намерения за това научно изследване, защото липсата на разгърната програма за неговото осъществяване се е отразила определено негативно върху изпълнението на тази, бих казал, грандиозна задача. Предварително трябва да отбележа, че трудът не защитава дори и заглавието си „Неолитни и халколитни култури в басейна на река Струма“ - за археологически култури, техния териториален обхват, тяхната характеристика и хронологическото им място фактически не става и дума.

Глава I (с. 11-18) е посветена на историята на теренните проучвания в региона. Проследени са основните етапи и са споменати голямата част от извършените проучвания по долината на Струма. Поставени са акценти върху разкопавани от автора обекти, а са пренебрегнати други, проучени на голяма площ праисторически селища като Сапарева баня и Ковачево. При това прегледът като цяло е слабо информативен и не е свързан по същество със заявените цели. Допуснати са и някои грешки. Учудва лесно оспоримото твърдение, че представените в два тома резултати от малките по обем разкопки на селищната могила Ситагри в Северна Гърция правят това праисторическо селище най-пълно публикуваното на Балканите!

В глава II (с. 19-29) С. Чохаджиев обобщава данните за физико-географските условия и екологичната обстановка в басейна на Струма през VII-IV хил. пр. Хр. Въсъщност само малка част от тази информация може да се отнесе със сигурност към указвания период, но авторът а priori отнася съвременната

географско-климатична ситуация към древността. Във втората част на главата е представена информация за локализирането на някои суровини, които са били използвани и през късната праистория: кремък, графит, битум, различни породи скали, медна руда. В третата част е направен преглед на съвременната растителна покривка, както и на данните от поленови анализи, които могат да бъдат използвани за възстановяване на древната флора. В четвъртата част е предложено обобщение върху състава на древната фауна според изследвания на костни останки, събрани при разкопки на праисторически селища.

Очаквах, че поне в тази глава ще бъде очертан точният териториален обхват на изследването. Но такъв текст и тук, и по-нататък в работата липсва. Не е приета и граница между горното и средното течение на Струма, а тези понятия в труда често се използват.

Мястото на информацията, представена в глава III (с. 31-54), не е в текста на подобно изследване. Става дума за каталог от кратки описания на регистрираните в научната книжнина и печатните медии, при обходи на големи екипи за изграждане на АКБ и от други извори около 218 праисторически обекти в поречието на Струма. Мястото на тази информация, която обикновено се определя като „археологическа карта“, е в приложение към труда, защото тя по принцип само позволява проверка на някои автори заключения.

Глава IV (с. 55-68) е наречена „Топография, селищна структура и архитектура“. В нея са обособени две части.

Първата е посветена на топографията и селищната структура (правомерно би било да се каже „селищна система“; терминът „селищна структура“ се отнася по-скоро за структурата, т.е. плана на конкретно селище). Без досега да е ставало дума за това, изведнъж се появява периодизация на неолита и халколита - съответно ранен и късен. При това в текста за ранния халколит се споменават и фази. Само по себе си, това е методологически проблем на изследването, към който ще се върна по-нататък. Към съответните четири периода са разпределени регистрираните в глава III 218 селища и на тази база са направени съответни изводи за географското разположение и за съответните промени в това разположение през проучваните повече от две хилядолетия. Правят се изводи и се набелязват закономерности за разстоянията между селищата в рамките на всеки от постулираните четири периода в обхвата на неолита и халколита, за „пъlsenето“ нагоре на селищата с течение на времето, за топографска приемственост или дисконтинуитет. Всички тези изводи, макар че някои от тях са предложени отдавна от други автори, почиват на данни за съвсем малък процент проучени чрез разкопки селища и на много голям процент селища, датировката на които е в резултат само на теренни обходи - информация, която е меко казано несигурна. При

това, по-нататък С. Чохаджиев достига до периодизация на същия времеви обхват, т.е. на неолита и халколита, която включва 21 степени, а в случая използва периодизация само с четири степени! Това без съмнение показва, че изводите му за разстоянията между селища, за закономерностите относно преместването във височина или по място с течение на времето, за териториален или хронологически континуитет или дисконтинуитет остават не само трудно защитими, но често и откровено съмнителни. Явно е, че селищната система в басейна на Струма във всеки конкретен момент от късната праистория е доста по-рядка от приетата от автора на изследването. Освен това, в тази глава авторът използва двуделна периодизация на халколита - ранен и късен, а по-нататък стига до извода за обособяване и на среден халколит със съответни селища, които трябва да отпаднат от късния халколит, а това съответно променя обрисуваната вече картина.

Втората част на тази глава предлага обобщение по приложената вече „кратка“ хронологическа схема на известните теренни данни за неолитната и халколитната архитектура в региона. Оскъдна е информацията за отбранителните съоръжения на селищата - от три обекта. При това е много спорна интерпретацията на данните от разкопките на автора на раннеолитното селище Ваксево, според която там е регистрирана част от такова съоръжение. Би могло много да се дискутира безкритичното обобщение върху техниката на изграждане и планировката на неолитни и халколитни жилища. Само ще посоча, че синтезът е направен без предхождащ го анализ!

Като цяло, тази глава на труда не дава ново знание, информацията е прекалено обобщена, не е направен и опит за вникване в огромната и трудна сфера на технически умения и технически цели на древните хора в строителството. Липсва идеята за структурата на интериора и функционалността на постройките, за социално-икономически и технически анализ на функционирането на жилището, за евентуалното му вписване в религиозно-митологичната система и т.н. А това би съответствало на една от поставените от автора цели на работата.

В глава V (с. 69-85) С. Чохаджиев обсъжда проблематика, която обобщава като „Стопанство“. Методологическите проблеми в тази глава се очертават още при прегледа на структурата ѝ. Част от заглавията на дяловете в нея са посветени на видове стопански дейности: земеделие, лов на диви животни, животновъдство, рудодобив и обработка на мед. Останалите подзаглавия, пръснати между вече изредените, се отнасят за групи находки от материалната култура, може би с презумпцията, че те могат да дадат информация за стопанството - сечива от кремък, сечива от камък, сечива от кост и рог, керамични „дръжки“, тежести за стан, керамични прешлени за вретено, „предачни“ съдове, керамични тежести за прашка. Явно е, че става дума за елементи от праисторическата материална култура, които биха могли да дадат информация за редица дейности от домакинството или от домашното стопанско производство, напр. за приготвяне на

храна, дървообработване, предачество и тъкачество и др., но неясно защо самите дейности са игнорирани. Неясно е и защо в тази глава има дял „графитни суровини“, след като не става дума за добив на графит.

Предложените обобщения по дялове в главата са кратки, не излизат извън емпиричните данни. Текстът за древното земеделие представя данните на специалистите-археоботаници за видовете зърнени култури и плевелите общо за неолита и халколита в региона. Приведени са и някои предположения на археоботаниците за времето на сеитбата и начина на вършитбата през халколита, но не са поставени на по-сериозно разглеждане тези и други аспекти на земеделието, напр. за обработката на почвата, начина на сеитба, наторяването, начина на жътвата, времените интервали в земеделския цикъл, обработката на зърното и т.н. Няма и намек за сечивата, използвани в земеделското производство, но неясно защо пък в този дял влизат данните за събирателството на диви растения и за използваната в строителството дървесина. По-нататък накратко са обобщени данните на археозоолозите за установени кости от диви животни, които са били предмет на лов, но нищо за техниката на лова. Обобщението за животновъдството отново се свежда почти само до видовете отглеждани животни, не и за самата дейност. Сечивата от кремък са представени според публикувана информация на други автори. Споменава се за трасологически анализи на тези сечива, но дейностите, в които те се използвали, дори не се съобщават. А именно тази информация би дала данни за стопанството. Предложена е обща класификация на каменните сечива от неолита и халколита, която се вписва в общоприетата. Същото се отнася и за сечивата от кост и рог. Няма опит обаче за извличане на информация за начина на производство на сечивата, както и за тяхната функционалност. В следващия дял авторът обобщава известни данни за едно евентуално меднорудно находище и за малобройните халколитни медни предмети от региона. За графитни суровини всъщност не се казва нищо. За т.нар. керамични дръжки също не се посочва нищо ново, но неясно защо кратката им класификация е намерила място в тази глава. Следват дялове за класификация на керамични тежести за стан и прешлени за вретено, но липсва текст за дейностите, в които са използвани. Споменава се за два халколитни керамични съда, евентуално свързани с предачевството, и накрая за т.нар. тежести за прашка, чието представяне тук остава неясно.

Трудно разбираем е смисълът на представената глава. Тя е методологически неиздържана, изградена е предимно върху изследвания на други автори, информацията е предадена почти винаги сумарно за неолита и халколита, липсва същински анализ на стопанството, пропусната е дори минимална информация за редица важни стопански дейности като дърводобив и дървообработка, строителни дейности, вкл. на къщи, производство на керамични съдове, производство на сечива (без кремъчни) и други предмети, транспорт и транспортни средства, за домашните производства като приготвяне и консер-

виране на храна, обработка на кожи и т.н. Като цяло, в тази глава са регистрирани някои резултати от някои стопански дейности, но не е направен сериозен изследователски опит тези дейности да бъдат възстановени и поставени в системата. Други основни стопански дейности и техните резултати пък напълно са останали извън полезрението на автора. Състоянието на тази глава е пряко отражение на липсата на ясна концепция за целите на предложеното проучване.

Следващата глава VI „Керамика“ (с. 87-108) е основна в труда. Едновременно с това тя носи и основните методологически пороци на изследването. В текста е изложена значителна информация за праисторически керамични съдове, но почти само от района по горна Струма (Кюстендилско и Пернишко). Данните за неолитната и халколитната керамика са представени в появяваща за първи път в работата „пълна“ схема на периодизация, която включва 21 степени, но не са предложени каквито и да е критерии за тази периодизация. Периодизацията на керамичните съдове просто е постулирана без дискусия, а всяка от степените е обоснована чрез нейната характеристика. В тази част от изследването става очевидна неотменимата необходимост от аналитично представена стратиграфия на всички проучвани селища в региона, от характеристика на материалната култура на обособените стратиграфски единици и на тази база прилагане на *метода на сравнителната стратиграфия*. Целият този изследователски етап е останал извън полезрението на автора, което в значителна степен обезсмисля всички други усилия.

Главата съдържа три обособени раздела - технология, форми и украса, като с това представя методологически подход, който е вече надживян в изследвания, посветени на големи керамични комплекси.

В текста за технология на неолитната и халколитната керамика са въведени без обяснение голяма част от новите периодизационни степени, представена е информация за технологията и технологическите характеристики на керамичните съдове в рамките на постулираните степени. Пропусната е възможността за изграждане на технологични групи с оглед добиване на реална информация за развитието на технологичните умения и практики през изследвания повече от двехилядолетен период, както за и евентуалното използване на тази информация като един от критериите за периодизация.

Разделът за формите на керамичните съдове е изграден на базата на „пълния“ авторов вариант на периодизация на неолита и халколита в проучвания регион. В началото на текста за керамичните форми от всяка фаза се обосновава обособяването ѝ чрез украсата на същите тези съдове, а след това се преминава към представяне на формите съдове. Това усложняване може би щеше да бъде избегнато, ако последният раздел на главата - за украсата, която, както става ясно, е приета за основен критерий за периодизация на развитието на праисторическата култура по Струма - беше поставен преди този за формите. Предложената класификация на керамичните форми е въведена в текста без споменаване на

критерии за нея, тя е доста обща и явно е правена за всеки период поотделно. Поради това не е възможно пълното проследяване на развитието на керамичните форми през двете праисторически епохи и съответно не може да се провери възможността доколко те могат да служат също като критерий за периодизация на културата. Според автора, керамичните форми не са достатъчно информативни в това отношение. В този раздел за първи път в работата дефинитивно е въведен нов период - среден халколит, към който е отнесено само едно селище.

Третият раздел, за украсата на керамиката, е основен в тази глава. Той повдига въпроса за един основен методологически проблем при използването на данни за орнаментацията на праисторическата керамика. Свързан е с фрагментарността на откритите при разкопки керамични съдове. Фрагментите, от които в нормалния случай не могат да бъдат възстановени целите форми на съдовете и съответно техните орнаментални композиции, трябва да бъдат много коректно използвани. Те носят информация за техниката на нанасяне на украсата, но възстановяването на композицията е сложен процес и се отдава частично за отделни праисторически периоди. Особено сложно и бих казал, в нормалния случай невъзможно е възстановяването по фрагмент на рисувани или врязани композиции върху халколитна керамика - те са обикновено много сложни, мотивите и елементите трудно могат да бъдат разплетени дори върху цял запазен съд, какво остава само чрез фрагмент от съд! Границите на възможното в момента познание в тази посока трябва да бъдат коректно очертани и не бива да бъдат преминавани. За съжаление, не е такъв случаят с предложеното изследване. В образи от 44 до 92а са представени орнаментални елементи от неолита и халколита, които лежат в основата на обсъждания текст. Малка част от тях са действително структурни части от орнаментални композиции; те са предимно от ранния и късния неолит и в голямата си част са извлечени от публикации на други автори, за което дори не се споменава. Що се отнася до халколита, огромният брой представени орнаментални елементи всъщност са случайно получили се части от заплетени мотиви и композиции и използването им като структурни елементи е некоректно. Още повече, отдавна е ясно, че при сравнителен анализ на орнаментацията е много важно и сравняването на украса от съответстващи си структурни пояси в композициите, за което в дискутирания текст не се споменава. Иначе, използването на цветовете боя в украсата на ранно- и къснонеолитните съдове като критерий за периодизация изглежда правомерно с оглед представените данни, но без необходимите резултати от непроведеното сравнително стратиграфско проучване за селищата по Струма не може да бъде достатъчно сигурно. Абсолютизирането на определен цвят боя за определена фаза едва ли отразява реалната картина, а по-скоро представя тенденция на развитие. Облягането пък на стиловите особености на украсата през обособените от автора хронологически степени носи съществена информация, но предвид състоянието на изворовата база,

тя също не бива да се преекспонира.

Както показва анализът на тази глава от работата на С. Чохаджиев, обособеното разглеждане на формите на керамичните съдове и тяхната украса създава затруднения и не позволява да бъде извлечена максималната информация, която керамиката съдържа.

В последния раздел на тази глава за първи път в труда, макар и с няколко изречения, се споменава нещо за предложените в научната книжнина археологически култури и то само през ранния неолит, и само по горното течение на Струма. Авторът не приема обособяването на археологически култури или групи през този период, „защото отразяват отделни териториални или хронологически особености“. А всъщност това е и смисълът на този научен инструментариум! Като се има предвид обявеното заглавие на книгата, горното твърдение буди недоумение.

Глава VII (с. 109-143) представлява обобщение върху всички неспоменати досега елементи на неолитната и халколитната материална култура от региона на Струма, които обикновено определяме като „дребни предмети“. Носи оспоримото заглавие „Духовен живот“, което само по себе си представлява методологически проблем. Изключването на останалите елементи на материалната култура от изложението в тази глава предполага, че те не са свързани с духовната сфера, което всъщност не е реално. От друга страна, много отдавна е известно, че в мисленето на праисторическите хора, включително на древните земеделци и скотовъдци, не съществува разделителна линия между това, което ние в съвременността определяме като сакрално и утилитарно. За тях всяка вещ и всяко действие включва неразделимо тези два аспекта, които значително по-късно са се превърнали в отделни аспекти в мисленето, а в традиционната култура тяхното единство в отделни случаи и за отделни хора е запазено почти до днес. Авторът на рецензираната работа едва ли би могъл да отговори защо в т.нар. духовен живот не включва поне орнаментацията на керамичните съдове, за чиято семантика, включително в изследвания регион, е изписано доста. А каква е логиката от т.нар. духовен живот да бъдат извадени сечивата с тяхната мъжка интерпретация или къщата с нейната богата антропоморфна семантика? Не бих искал да продължавам тази линия на дискусия, защото непременно ще стигна и до други методологически проблеми.

По-нататък в изложението авторът отново се връща без обяснение към четириделната периодизация на изследвания период на неолита и халколита.

Антропоморфните изображения са общо взето приемливо класифицирани в няколко групи: двуизмерни, керамични женски фигури (седащи и изправени), фигурки-бюстове, мъжки антропоморфни фигури, изображения на ръце, антропоморфни съдове, мраморни фигури, костени фигури. В представянето на значителния по обем археологически материал са допуснати някои грешки и недоглеждания, но учудващо е преди всичко това, че почти няма насочване към съществуващи интерпретации на

антропоморфните изображения от този период, което би било в унисон с една от двете обявени цели на изследването.

Зооморфните изображения от региона са по-подробно представени, направен е и опит да бъде видово определен денотатът на някои пластични изображения, между които девет вида бозайници, отделно птици, влечуги и земноводни. В отделни случаи авторът бегло загатва за евентуална семантична интерпретация.

По-подробно са представени култовите масички, предимно от неолита. Предложено е изследване на технологията и класификация според формата. Не всички предмети обаче, които са включени в тази група, са култови масички. Имам принципна бележка и към начина за изследване на орнаментацията на предметите - отново без опит за възстановяване на композицията и нейната структура. Авторът коректно насочва към предложена вече в научната книжнина семантична интерпретация на масичките.

Следва кратко представяне по периоди на модели на жилища и пещи, предмети с ямички, предписмени знаци. Последните авторът коректно приема за вид пиктограми, но поради липсата на повторяемост те едва ли са средство за комуникация, както той мисли. Те по-скоро съдържат „подсещаща“ информация, необходима в конкретен случай, или са благожелателни знаци.

Представени са и т.нар. пинтадери. Астрономическите представи са изведени от изображения на няколко съзвездия, регистрирани върху пинтадера и прешлен за вретено. В този смисъл е и предложението от автора преди години интерпретация на „таблицата“ върху един раннохалколитен модел на пещ от Слатино. Анонсът за другата публикувана по-късно интерпретация на предмета обаче е непълен и неточен.

По-нататък следва кратка информация за редица дребни предмети: „лабрети“, модели на фалоси, модели на мебели, керамични дискове, керамични „фунии“, „копчета“.

По-подробен е текстът за „накити“ и амулети. Отново от методологическа гледна точка трябва да обърнем внимание, че в праисторическия период „накити“ няма. Предметите, които в мисленето на хората от XX или XXI век се определят като накити, всъщност за древните хора са белег на техния социален статус във всичките му аспекти и далеч нямат смисъла на накити. В тази част на главата са представени многобройни дребни предмети от камък, кост и черупки на мекотели, от глина, от мед и злато.

Главата завършва с кратко обобщение за погребалната обредност - регистрираните малобройни гробове в селищата принадлежат само на ранния неолит.

Текстът на тази глава има характер на обобщение без претенции за извеждане на ново знание.

Последната VIII глава на труда (с. 145-155) носи заглавие „Периодизация и синхронизация на неолитните и халколитните култури от басейна на река Струма“. Още формулировката на заглавието

съдържа един от сериозните недостатъци на работата - с изключение на няколко реда в главата за керамиката, в изследването изобщо не се говори за археологически култури. Затова остава напълно неразбираемо упорството на С. Чохаджиев да споменава „култури“, без изобщо да се опитва да разгледа възможността за обособяването на такива в изследвания от него регион. Текстът на тази глава е написан с познаване на емпиричния материал и голямата част от необходимата научна литература. По същество обаче той в значителната си част повтаря написаното в главата за керамичните съдове, но в него са вписани още наличните радиовъглеродни дати и е направен общо взето сполучлив опит за хронологическо вписване на праисторическата материална култура от долината на Струма в близките ѝ околни райони. Основният използван материал е отново керамиката с нейната украса и по изключение отделни други елементи на материалната култура. Принуден съм отново да обърна внимание, че се постулира периодизация само чрез характеристика на съответните степени, без предварително да е подреден обектът на периодизация и без да са въведени критерии за периодизация. Обособените степени обикновено обхващат по един етап от различни селища, често доста отдалечени, което без изследователската процедура на *сравнителната стратиграфия* остава недоказано. Някои от степените са регистрирани на ограничена територия и това оставя отворен проблема за тяхното разпространение по цялата долина. Само ще напомня, че първата степен на неолита и средния халколит са представени само с по едно селище! Твърдението, че замаяната на рисунаната раннеолитна керамика с тъмната къснонеолитна в рамките на Балканите става първо в долината на Струма, не се опира на никакви сериозни доказателства и издава неверни синхронизации на съответните етапи на неолита по Струма със съседните райони.

Направени са (неясно защо точно в тази глава) плахи опити за извличане на информация за обществото, но не винаги успешно; те често звучат доста формално. За мен остава неразбираемо защо рисуваните по раннеолитни керамични съдове трипръстни антропоморфни изображения са „доказателство за социална нехомогенност“ на раннеолитното общество и защо нефритеният „жезъл“ и нанизите с около 10 хил. маниста от Гълъбник не са само белези на престиж, а са „археологически доказателства за ранна социална диференциация“.

Мястото на тази глава в края на предложения труд, след като той в значителната си предходна част е изграден на базата на този пълен или на непълния вариант на периодизация на неолита и халколита по Струма, предизвиква отново усещането за липса на ясни цели и ясна стратегия на изследването.

Заклучението (с. 157-159) повтаря накратко някои от направените вече в работата констатации.

Списъкът на цитираната литература (неясно защо поставен в приложенията) включва основната необходима книжнина именно за предложения вариант на изследването. В богатия илюстративен материал са

важни картите на селищата от четирите основни етапа на неолита и халколита по Струма, таблиците с археоботаническа и археозоологическа информация, двете таблици с периодизацията на неолита и халколита, които включват и някои от основните проучени селища, както и няколко образи с дребни находки. Чрез огромното количество оставащи графични образи (табла) са представени керамични съдове и тяхната украса, а също и някои други предмети - явно резултат на продължителна работа. Проблема с характера на илюстрираните орнаментални елементи вече коментирах. Друг основен проблем в илюстративния материал като цяло е липсата на информативни текстове към него. Без съответни текстове, нямат никакъв смисъл нито картите, в които селищата са посочени с номер, който обаче изобщо не се корелира с текста, нито таблата с керамика, за която е посочена датировка, но липсва местотекстуриране или пък има местонамиране, но няма датировка. Освен това липсва илюстративен материал за укрепителни съоръжения и постройки.

В текста на рецензията отправих редица претенции към представеното изследване. Трудът може да бъде определен като опит за систематизация на част от данните за неолитната и халколитната материална култура от долината на Струма, но на ниско информационно ниво и без ясна идея защо се извършва тази систематизация, съответно без целенасочен опит да бъде потърсено ново знание. Текстът по никакъв начин не защитава обявеното заглавие на работата, защото в нея няма и идея да се търсят критерии за обособяване на археологически култури и да се изследват техните характеристики. Особено неразбираемо и методологически некоректно е непрестанното въртене около някаква периодизация на изворовите данни, достигане до нея, връщане назад към първоначалния обобщен вариант и в края на работата отново достигане до пълния ѝ вариант. Периодизацията на материалната култура на практика е превърната в цел на изследването, докато тя би трябвало да бъде негова база и инструмент.

Именно затова споменах по-горе, че единствено правилният методологически подход при изследване на материална култура на сравнително голяма територия (в случая дължината на зоната е повече от 400 км) и за дълъг период на развитие (в случая повече от 2000 години) е използването на *метода на сравнителната стратиграфия*, който от десетилетия се прилага в европейската праистория, а отдавна намира приложение и в изследвания на български праисторици. Той изисква сериозни усилия в началото, но дава добра възможност за достатъчно сигурна периодизация на материалната култура. На тази база могат да се правят изследвания в различни посоки, да се разработват различни аспекти на древната култура, включително и обособяването на културно-хронологически зони. Но за да бъде приложен този метод, е необходима една очевидно липсваща в предложения труд изследователска част, а именно аналитично представяне на стратиграфската картина на всички проучени и включени като базови в труда селища, и свързан с това син-

тез върху материалната култура на всяка стратиграфска единица във всеки проучен културен пласт. Това е задължителната основа на всеки изследователски проект, който се стреми да достигне нов синтез, ново знание. В рецензираната книга фактически липсва изворовата база на изследването, липсва възможността за проверка на направените изводи, при добро желание остава възможността да ги приемем на доверие. Не мисля, че това е методологически коректният път към достигането на сериозни научни резултати.

Освен това, по-коректно би било изследването само на добре емпирично проучената част от басейна на Струма. Защо е необходимо да бъдат градени модели с оспорими териториални части или бели петна? Още повече, че авторът не си е поставил цели, които засягат глобалното значение на долината на Струма като контактна зона между Егея и Средна Европа. Всъщност претенцията за изследване на късната праистория на региона на Струма задължително трябва да включва някои аспекти, които също не са намерили място в представения труд. Това, което считам за задължително, е включването в него на проблематиката за неолитизацията на Балканите и Средна Европа. Преди повече от 20 години на международни научни форуми беше поставен проблемът за изследването на Струмския път през ранния неолит като път за неолитизация на Югоизточна Европа, през следващите десетилетия работата по тази изключително важна за европейската праистория тема продължи и получи особено силен тласък чрез проучванията на българо-френската експедиция в Ковачево, Санданско. Най-малко неколцина по-млади френски колеги, както и френските ръководители на екипа Марион Лихардус и Жан-Пол Демул защитават чрез дисертации,

публикувани или вече подготвени изследвания тази важна идея. В рецензирания труд концепцията за Струмския раннеолитен път е само спомената, при това в заключението. Същото се отнася и за едно друго важно постижение в обемно изследване на Малгожата Кулова, а именно за произхода на рисуваната къснонеолитна керамика по долното течение на Струма - тя намира достатъчно аргументи за нейния анатолийски произход. Проучването на долината на Струма като контактна зона през неолита не може да бъде изолирано в което и да е обобщаващо изследване на региона, за каквото има претенции рецензираният труд. В значителна степен това се отнася и за халколита. Още в средата на 80-те години на миналия век Хенриета Тодорова констатира съществуването през ранния халколит на културен комплекс, който обхваща долината на Струма и дн. Северозападна България, а по-късно унгарският изследовател Ференц Хорват го разшири до Югоизточна Унгария. Явно става дума за продължаващо във времето развитие на контактната зона между Егея и Средна Европа. В рецензирания обобщителен труд няма и дума по този сериозен научен проблем. Сигурно могат да се добавят и още незасегнати въпроси в дискутираната работа, но и тези три големи проблема са достатъчни, за да ме убедят окончателно, че един добър познавач на материалната култура в долината на Струма, какъвто без съмнение е С. Чохаджиев, е пропуснал възможността да направи приносно научно изследване на региона, което да бъде здрава база за по-нататъшните дирения. За съжаление пред нас е само едно методологически неиздържано и неконцентрирано обобщение на ниско информационно ниво.

Васил Николов

Международен колоквиум „Сол, практики и познания“, Яш, Румъния, 1-5 октомври 2008 г.

Международният колоквиум „Сол, практики, знания“, посветен на изследванията върху най-древната експлоатация на сол, се проведе от 1 до 5 октомври 2008 г. в Яш, Румъния. Чудесната организация, осъществена под ръководството на Мариус Алексиану (Университет „Ал. Куза“, Яш), създаде изключително приятна атмосфера за научни дискусии и контакти. В научния форум участваха 32 учени от Румъния, Франция, Испания, България, Италия, Португалия и Мексико и представиха доклади, анализиращи експлоатацията на сол както от археологическа, така и от етнографска и лингвистична гледна точка.

Колоквиумът бе открит от Александру-Флорин Платон, ръководител на Историческия факултет на университета „Ал. Куза“, Яш. Неговото приветствие беше последвано от общ преглед на изследванията върху експлоатацията на сол в Румъния, представен от Николае Урсулеску (Университет „Ал. Куза“, Яш).

Научната програма през първия ден беше организирана в 2 сесии. Първата - „Етнографски изследвания върху солта“ обхващаше 4 доклада. Обширната презентация на колектив с ръководители Мариус Алексиану (Университет „Ал. Куза“, Яш) и Оливие Велер (Център за национални научни проучвания, Париж) показва уникалните възможности и основните цели на етноархеологическите проучвания, изследващи експлоатацията на сол в Молдавия: установяване на всички солени извори в района (чрез писмени източници и теренни проучвания); комплексни етнографски изследвания (зони на снабдяване, транспорт и др.) и етноисторически проучвания (източни, гръцки, латински и средновековни литературни източници).

Нови етноархеологически проучвания на солните извори в Молдавия бяха представени и от Дан Монах (Археологически институт, Яш), в съавторство с Георге Думитроя (Регионален музеен комплекс Нямц, Румъния) и Дорин Никола (Регионален музеен комплекс Нямц). При изследването на идентифицираните солени извори в северозападната зона на предкарпатския регион на Молдавия и в планините около Пятра Нямц е събрана подробна информация за използването на разсола и производството на влажна сол - *husca*. Авторите съобщиха, за намерението си да продължат проучванията си в други региони на Молдавия, както и във Влахия и Трансилвания.

Интересни етно-археологически наблюдения за районите на Саладо-Икстахуеке и Бенито-Хуарес Соконуско в Мексико се съдържаха в докладите на Хорхе Алехандро Сейа Акоста (Автомоен университет, Мексико) и Мария-Луиса Мартел Контрерас (Университет във Веракруз, Мексико). Отчитайки

необходимостта от нови посоки за разбирането на взаимоотношенията, технологията и социалните практики в експлоатацията на сол, те интерпретират социокултурните взаимоотношения и установяват наличието на йерархични нива, изградени според възрастта и опита на групите, свързани с ролята, изпълнявана в солните прединдустрии.

Втората научна сесия, проведена през първия работен ден, обхващаше десет доклада, посветени на темата за „Праисторическа експлоатация на сол в Европа“. Голям интерес предизвикаха трите презентации, посветени на праисторическия солодобивен център Провадия-Солницата (България). В първата, Васил Николов (НАИМ-БАН, София), запозна научната аудитория с най-новите резултати от археологическите проучвания на този изключително важен за разглежданата проблематика обект. Според представените данни, получаването на сол чрез изваряване на разсол в керамични съдове датира от къснелеолитната култура Караново III-IV и представлява най-ранното солодобиване в Европа. Авторът обърна внимание на вероятната връзка между богатството на халколитните селища в тел Провадия-Солницата, притежаващи сложна отбранителна система и Варненският халколитен некропол. Интерес представляваха и последните резултати от проучванията през 2008 г., които показваха наличието на халколитен център за производство на сол, установен непосредствено до могилата. Технологията и класификацията на къснелеолитните съдове за изваряване на разсол бяха представени в доклад на Полина Стоянова (СУ „Св. Климент Охридски“, София), като поради големия интерес, докладът беше прочетен, въпреки отсъствието на авторката. В доказателство на важната им роля и функция бяха съобщени данните от химическите и физическите анализи, свидетелстващи за високо съдържание на калиеви и магнезиеви хлориди (присъстващи в разсола), отложени върху и в стените на керамичните съдове по време на изваряването. Последният доклад от тази група бе представен от Виктория Петрова (НАИМ-БАН, София). Предмет на изследването са специфичните характеристики на керамични съдове (например глинена обмазка върху външните повърхности) от среднохалколитната култура Хаманджия IV, които навеждат на предположението, че съдовете са свързани с изваряването на разсол през халколитния период в тел Провадия-Солницата.

Дан Монах (Археологически институт, Яш) постави акцент върху проблемите на снабдяването със сол на племената от култури Кукутени и Триполие. Въз основа на внимателен преглед на хипотезите и формулираната аргументация на проучванията в тази област, авторът се опита да прецизира зоните на снабдяване със сол в общностите Кукутени и Триполие. В тясна връзка с тази тема е и пространственият анализ на праисторическата солна експлоатация в Източните Карпати, представен от Оливие Велер (Център за национални научни проучвания,

Париж) и Робин Бриганд (Университет Франш-Комте, Безансон), в съавторство с Лъор Нунингер (Център за национални научни проучвания, Париж) и Георге Думитроя (Регионален музеен комплекс Нямц). Те представиха пред аудиторията изследване, което включва социални (археологически и етноложки) и естественонаучни перспективи (геоархеология, палинология и антракология) и цели проучване на динамиките и взаимодействията между селищата и честотата на солените извори в Източните Карпати през неолита и халколита.

Въпросът за населението, експлоатирано солените извори в Молдавия през праисторическия период беше повдигнат в презентацията на Роксана Мунтеану (Регионален музеен комплекс Нямц) и Даниел Гарван (Регионален музеен комплекс Нямц). Според представените данни, в керамичните комплекси от културите Кукутени А, Кукутени В и бронзовата епоха на селищата Солка - Слатина Маре, Лунка - Пояна Слатиней, Толича, Кукуйети и мина Качика, са разкрити фрагменти, различаващи се от „местната керамика“. Обект на проучването са произходът и пространственото разпространение на тези чужди за комплексите фрагменти.

В доклада на Корнелия-Магда Лазаровичи (Археологически институт, Яш) и Георге Лазаровичи (Университет „Л. Блага“, Сибиу) „Солта в Южна и Западна Трансилвания през праисторията“ бяха разглеждани изследвания на няколко археологически селища, локализирани в околностите на солените извори Турен, Бунеш, Кожокна-Къян Вама и др. Представиха се и примери, ситуации или етноархеологически изследвания, свързани със солените площи: употреба, транспортиране и роля на солта в историческите процеси (по-специално неолитизацията). Обърна се специално внимание и на връзката между локални топоними и наличието на различни солени извори (море, езера, солени извори, солни мини).

Нови доказателства за работата със сол през бронзовата епоха в Трансилвания представиха Валериу Каврук (Национален музей на Източни Карпати, Свети Георги, Румъния) и Антъни Хардинг (Университет Ексетър, Великобритания). Те установяват наличието на две солни мини в Бъйле Фига - Сасарм и Каила (област Бистрица-Насауд) и методи за изпаряване на разсол от солна екстракция в Югоизточна Трансилвания, Олтения и Золтан.

При представяне на прегледа си за най-ранната експлоатация на сол в Испания Хесус Хименез Гуайро (Мадрид, Испания) отбеляза необходимостта от проучване на нови археологически селища и изследвания със сигурни доказателства за солна експлоатация. Авторът обърна внимание на разликата между понятията *експлоатация* и *употреба* на сол.

Вторият работен ден от конференцията беше организиран в три научни сесии: „Антични практики и знания“, „Лингвистични изследвания“ и „Средновековна и съвременна история в продукцията на сол“.

Бернар Моание (Париж) предложи интересен опит за определяне на количеството сол, използвано през античността. Отбелязвайки, че липсват статистики, които да представят по-детайлна информация за солта през античността, авторът акцентира върху значението на връзката между идентифицирани-

те селища и пазарите за кулинарна употреба на хранителната сол, осоляването и животинската храна.

Консумацията на сол в гръцкия и римския свят беше разглеждана в доклада на Кристина Каручи (Университет в Парма, Италия). В основата на разработката ѝ са сведенията в произведенията на Катон за хранителната порция сол за робите, оценена на 1 модиус на година. Според авторката именно тази единица може да послужи за оценяване на нуждите от сол в даден гръцки полис, като по този начин бъде преценен приблизителния брой на жителите му.

Терминът сол, срещан в старогръцки и латински изрази беше предмет на изследване от Михаела Парашив (Университет „Ал. Куза“, Яш). Анализирайки пословица и сентенция, идентифицирани у Аристотел, авторката се опита да проследи по какъв начин жизнено необходим за човешкото съществуване елемент като солта, е бил включен в поетичните и литературни пасажи в старогръцкия и латински езици.

В анализа си върху историческата еволюция на солниците, Нуриа Морере Молинеро (Университет „Крал Хуан Карлос“, Мадрид) предлага изследване на смисъла и ролята на производствените центрове за сол на Иберийския полуостров. Тя набляга на факта, че освен техническия аспект, би следвало да се отчита и икономическата, социална и политическа интерпретация на тези центрове.

От името на Виржини Делрю (Университет за крайбрежието на Опал, Дюнкерк, Франция) беше прочетен доклад, изследващ употребата на сол и натриев карбонат в бояджийството и прането през античната епоха. В резултат на детайлно проучване на разнородни извори - литературни свидетелства, папируси и фрески, тя формулира извода, че изборът на сол не е случаен акт и зависи от много фактори, сред които основен е този за проучването на най-голяма ефикасност на продукта.

Разделът за лингвистични изследвания беше представен от етимологичното и историческото проучване на географските имена в Румъния, свързани с термина *сол*, предложено от Адриан Поручук (Университет „Ал. Куза“, Яш). На базата на запазили се във времето топоними, произхождащи от румънското нарицателно *sare* (от латинското *sal*), както и на думи, съдържащи корена *slat-*, *slan-* или *solon-*, авторът заключава, че те могат да бъдат използвани и анализирани като размишления за най-ранните и последвалите ги междуетнически контакти в различни региони на Румъния.

Последната научна сесия, посветена на средновековната и съвременна история в производството на сол на Иберийския и Апенинския полуостров, съдържаеше четири презентации. Антонио Малпика Куйо (Университет в Гранада, Испания) представи продукцията на сол в андалусийското Средиземноморие през прехода от късната античност към средновековието, в контекста на археологическите останки, свидетелстващи за съществуването на силно развитие на риболовните дейности и по-късното приготвяне на осолена риба.

Данни за организацията и употребата на сол в ареала на река Саладо (Гуадалахара, Испания) през античността и средновековието представи колектив

в състав: Антонио Малпика Куейо (Университет в Гранада, Испания), Нуриа Морере Молинеро (Университет „Крал Хуан Карлос“, Мадрид), Адела Фабрегас (Университет в Гранада, Испания) и Хесус Хименез Гуйаро (Мадрид). Екипът запозна научната аудитория с резултатите от първия етап от изследванията, представляващ археологически обхождания на района, съчетани с проучване на първите описи на писмената документация, запазена в Архива на катедралата.

Интересен поглед върху изследванията на солта в Португалия представи Инес Аморим (Университет в Порто, Португалия). С оглед на факта, че всяка човешка група притежава собствени характеристики за експлоатация на суровината, организацията на работата и качеството на солта, авторката наблюдава тези характерни черти, които според нея посочват възможностите за трансфер на техники за експлоатация на солта между португалските блатата и съседни региони.

Валдо Дариенцо (Университет в Салерно, Италия) очерта общата рамка на солната продукция в Италия от средновековието до модерно време, обос-

нована посредством архиви и писмени източници. Разглеждайки в частност морските солници в Каляри, Трапани и Барлета, както и мините от Волтера и Калабрия, използвани чак до XVIII в., той очерта специализацията и различните техники за производство на сол.

Мариус Алексиану закри колоквиума, обобщавайки резултатите от докладите и дискусиите и още веднъж подчерта приноса и голямото значение на проучванията на солодобивния център Провадия-Солницата, в контекста на изследванията на праисторическата експлоатация на сол в Европа.

Последният ден от конференцията беше посветен на екскурзия до солна мина Качика, в която участниците имаха възможност да се запознаят с технологията на съвременно минно добиване на сол, както и с изложените в музея към мината фрагменти от праисторически керамични съдове за добиване на сол (*briquetages*). Екскурзията приключи с приятна разходка до средновековни манастири в района на Сучевица.

Виктория Петрова

Международна конференция, посветена на сивата керамика в Понтийския регион

В края на септември 2008 година, последователно в Букурещ и Констанца, се проведе международна конференция, посветена на сивата керамика в Черноморския регион. Тази първа по рода си проява, осъществена с подкрепата на няколко институции, беше иницирана от В. Лунгу (Институт за Югоизточна Европа към Румънска академия на науките) и П. Дюпон (Лионски университет), дългогодишни изследователи на монохромната керамика от Северозападното Черноморие и Западна Мала Азия. Реализацията на събитието стана възможно чрез партньорство между Института за Югоизточна Европа към Румънската академия на науките, Музея за национална история и археология в Констанца и Букурещкия университет, със съдействието на международния проект „Група за европейски изследвания „Черно море“, в който участва и България. Официалното заглавие на срещата „Културни взаимодействия в Егея и Черно море във времето на гръцката древност“ представи широката рамка, в която се вписаха научните проблеми, обсъждани в дните на конференцията. Централата тема визираше керамичните комплекси от Черноморието и вътрешните територии в циркумпонтийската зона, но едновременно с това бяха поканени специалисти, проучващи важни средиземноморски центрове като Троя, Лемнос и Сицилия, за да се проследи генезисът и разпространението на това явление.

Първото заседание, което имаше пленарен характер, се проведе в конферентната зала на Историческия факултет към Букурещкия университет. След официалните приветствия бяха представени

двата основни доклада, които очертаха нивото на познание и принципните проблеми в изследваната материя. И В. Лунгу („Проект за атлас на формите в сивата керамика в Pontus Euxinus“), и П. Дюпон („Проблеми на регионалните различия в сивата керамика от Pontus Euxinus: археометрично изследване“), от различна гледна точка и с различен инструментариум, изтъкнаха основните тенденции в изследването на монохромните съдове: зависимости и отлики с еолийските и йонийските образци, общност и различия в репертоара на западнопонтийските центрове и техния хинтерланд - примери от Хистрия, Олбия, Березан, Бейдаут. Веднага след тях, съгласно програмата, беше дадена думата за презентации върху монохромната керамика от българските земи, и заради географския принцип, и като признание за традициите и нивото на българската школа в изследването на проблема. Последователно бяха представени докладите на И. Боузе и Л. Домарадска за керамиката от Пистирос, на А. Божкова и Д. Василева за керамичния комплекс с монохромни съдове от района на Симеоновград и поречието на Марица, и на К. Ников за сивата керамика от архаични комплекси в Аполония и разпространението ѝ в хинтерланда. Някои от българските доклади представиха по-широк поглед върху изследваните артефакти в Тракия и предложиха по-обобщени наблюдения върху характера и проявите на това явление. Възникналата дискусия по повод многообразието на ателиета и елементите на репертоара в тракийска среда показва колко различни гледни точки съществуват и че е назряла необходимостта от уеднаквяване на критериите за локализиране на регионални групи.

Предвидената в програмата сесия за монохромните съдове от Северна Добруджа за съжаление не се състоя поради отсъствието на лекторите и оста-

ви сериозна празнина в наблюденията за този важен регион, тясно свързан с Черноморието.

Следващите заседания се проведоха в музея за национална история и археология в Констанца едновременно с ежегодната международна конференция „Понтика“ и тази организация даде възможност за по-широки научни контакти между участниците в двата форума. Същевременно, в рамките на конференцията за сивата керамика, се проведоха и чения на „Френско-румънско ателие“ (научен проект с широка тематика), на които също бяха представени нови научни резултати.

Две заседания бяха предвидени за доклади, свързани със северночерноморските центрове. Т. Самойлова и П. Остапенко (Археологически институт в Одеса) представиха керамични образци от Тира с коментар за тяхната типология и хронология, Ю. Илиня (Ермитаж) запозна присъстващите с отделни паметници от елинистически гробове в Олбия, съхранявани в Ермитажа. Може само да се съжاليا, че този великолепен материал не бе представен с останалите елементи на контекстуалната му среда. В своя доклад В. Крапивина и М. Дараган (Украинска академия на науките) си поставиха за цел да направят сравнителен анализ между комплексите със сива керамика от класическите центрове по крайбрежието от една страна и от степните зони - от друга. В представените две отделни части не се отвори сериозна база за сравнение на репертоарите. На по-ограничен териториален и хронологически обхват беше заложила В. Билкова (Университет в Херсон), която представи монохромни съдове от IV-III в. пр. Хр. от селището при Белозерское, на Долни Днепър, има интересен керамичен комплекс с много локални характеристики. Съобщението на В. Копилов и Н. Адрианова (Университет в Ростов на Дон) имаше по-обобщени параметри; авторите акцентираха върху отделни паметници от VII до III в. пр. Хр. от района на устието на Танайс, включително от емблематичното селище при Елисоветовское.

Докладите на двама представители на „Датския център за черноморски изследвания“ към Аархуския университет също бяха посветени на керамични групи и комплекси от Северното Черноморие. Те потвърдиха трайния интерес на това научно звено към разностранните аспекти на гръцката култура в Понтийската зона. П. Гулдагер-Билде говори за една група сиви чаши с релефна украса (мегарски чаши) с надписи от района на Черноморието, която подложи на детайлен иконографски и стилистически анализ. С. Хандберг (в съавторство със С. Ушаков и В. Столба) се спира на някои аспекти на сивата керами-

ка от комплекси в Западен Крим. Многобройни въпроси и дискусии съпътстваха докладите за Северното Черноморие и потвърдиха впечатлението за изключително многообразие на керамичните комплекси от сиви съдове, особено във времето след IV в. пр. Хр. В много от дискусиите се включи и Ж.-П. Морел (Университет в Екс ан Прованс), ревностен изследовател на културните прояви в понтийските центрове през античността.

В отделно заседание бяха групирани докладите, свързани с колекции и центрове извън Черноморския ареал. Ч. Чабот-Алсан (Коч университет, Истанбул) представи накратко проблемите, свързани с изучаването на архаичните сиви съдове от Троя. С. Лагона и М. Фреска (членове на екипа, проучващ Киме) направиха обзор на проучванията в Киме и се спряха на един малък затворен комплекс от архаичната епоха. Изследването на Л. Даниеле (Италианска археологическа школа в Атина) беше посветено на керамиката от Лемнос; авторът представи новооткрити артефакти и хронологически показатели. Р.-М. Албанезе (Институт по археология в Катания) запозна присъстващите със сивата керамика от Сицилия и недвусмислено показа колко универсални са проблемите на изследваните археологически паметници, независимо от регионалните специфики. Дискусията и в тази последна група доклади засегна проблемите за локализацията на производството, паралелно с обичайните въпроси от типологическо и хронологическо естество.

В края на форума беше проведен активен дебат за ползата от изнесените доклади и перспективите в изследванията на монохромните керамични изделия в Черноморието и Средиземноморието като цяло.

На участниците в конференцията беше предложена екскурзия до Оргаме и Хистрия, а тези, които пожелаха, се включиха в организираното за всички участници в „Понтика“ посещение на храма на Кибела в Балчик.

Резултатите от международната среща, посветена на проблемите на сивата керамика в периода на гръцката древност, могат да се определят като изключително продуктивни, благодарение и на усилията и любезността на В. Лунгу, К. Кера (директор на Музея за национална история и археология в Констанца) и Л. Бужояну (археолог в същия музей). От името на българските участници, в тези редове благодаря още веднъж на всички тях за предоставените възможности и за осигурените отлични условия.

Анелия Божкова

Международна конференция „Изследване и интерпретация на късноелинистическата керамика“¹

От 27 до 29 ноември 2008 г. в конферентния център на Орхуския университет в Сандбйерг, Дания, се проведе международна конференция, посветена на изследването и интерпретацията на късноелинистическата керамика. Конференцията беше организирана от Датския център за изследвания на Черно море (DNRFCBSS).

Глобализацията на Античния свят се проявява особено ясно през късната елинистическа епоха и вероятно това е причината организаторите да излязат напълно извън рамките на Черноморския регион - регион, който обичайно е във фокуса на вниманието на центъра. Наименованието на конференцията, „Pottery, peoples and places“, подсказва и нейните цели. Наред с ориентираните към самата керамика теми, свързани с хронологията и различните групи съдове, организаторите насочиха вниманието и към икономическите и социални контакти, отразени в различни аспекти на разпространението и използването на керамична продукция.

Този формат на конференцията обуслови участието на изследователи, работещи както в района на Черно море, така и в широкия ареал, обхващащ Западното и преди всичко Източното Средиземноморие - континентална Гърция, Мала Азия и Леванта. Участваха водещи учени в областта на елинистическата керамика.

Изнесените доклади се групираха в няколко основни теми. Моделите на производство и разпространение на групите Кампана А и Б в Западното Средиземноморие, отразяващи и политическите и икономически отношения в региона, бяха разглеждани от Жан-Пол Морел (Университет на Прованс, Франция). Джон Лунд (Национален Музей - Копенхаген, Дания) се спря на възможностите за свързване на определени политически образувания с производството и разпространението на специфични групи керамика. Оставайки в сферата на общата проблематика, С. Коваленко (Държавен музей за Изобразителни изкуства „А. С. Пушкин“, Москва, Русия) коментира различните видове взаимодействие между два от най-широко разпространените типове артефакти, монетите и керамиката, с оглед установяване на причините за него, които при керамиката са по-скоро артистични, докато при монетите са свързани с икономически и политически фактори.

На конференцията бяха засегнати и различни проблеми, свързани с хронологията на късноелинистическата керамика. В няколко доклада бяха преразгледани находките от стари разкопки и бяха ревизирани някои съществуващи хипотези. Съюзът Ротроф (Университет във Вашингтон, САЩ) се

спря на два комплекса от Делос (*maison des comédiens* и *maison des sceaux*), както и на материалите от Атина, свързани с плячкосването на града от войските на Сула през 88 г. пр. Хр., с цел установяване на възможностите за прецизиране на датите на керамичния комплекс до степен, позволяваща разграничаване на хронологическа разлика от 20 години (респективно разрушенията на Делос, предизвикани от войските на Митридат VI през 88 г. пр. Хр. и тези на пиратите на Атенадор през 69 г. пр. Хр.). Натан Баду (Френска школа в Атина, Гърция) ревизира хронологията на находките на родоски печати, открити в цистерна на агората в Олбия (Леви 1964). Два доклада бяха посветени на късноелинистическата керамика от Коринт. Гай Сандърс (Американска школа по класически изследвания в Атина, Гърция) преразглежда публикуваните от Роджър Едуардс (Edwards 1975, 76-82) кантароси (*cyma kantharoi*), открити в кладенците при Южната стоа, премествайки датата им с около 100 години напред и ограничавайки тяхното производство в рамките на около 50 години в края на III - началото на II в. пр. Хр. Анализирайки керамиката от подово ниво в Коринт, Сара Джеймс (Тексаски университет, Остин, САЩ) установи преобладаване на съдове, характерни за края на II в. пр. Хр., което прави несъстоятелна тезата на Роджър Едуардс (Edwards 1975, 1-2), че градът е изоставен след разрушаването му от Мумий през 146 г. пр. Хр.

Различен подход приложи Андреа Бърлин (Университет на Минесота, САЩ), която разгледа находките от използваната през елинистическата епоха административна сграда в Кадеш в светлината на историческите извори, определяйки периода на нейното съществуване между 259 и 144/143 г. пр. Хр. и свързвайки промените в нея с определени исторически събития. Сред представения керамичен комплекс беше и регистрираната в контекст от първата половина на II в. пр. Хр. група „прото-източна сигилата А“ (*proto-ESA*), открита и на север в Киликия (*Kinet Höyük*), където вероятно е произвеждана. Марк Лауал (Университет на Манитоба, Канада и DNRFCBSS) представи резултатите от изследването на Северния сектор на Долния град на Олбия, осъществено от екип на Датския център за изследвания на Черно море и украински археолози - Марк Лауал, Пия Гулдагер Билде (DNRFCBSS), Съорен Хандберг (DNRFCBSS), Якоб Мунк Хьойте (DNRFCBSS), Владимир Столба (DNRFCBSS) и Нина Лейпунская (Археологически институт, Киев, Украйна). След внимателен анализ на хронологически фиксирани групи находки е прецизирана датата на напускането на сектора (а и на други участъци на града) към 40-те години на II в. пр. Хр., което вероятно е свързано с присъствието на Скилур в Олбия. Опитът за възстановяване на процеса на депониране води изследователите до извода, че откритите в сектора находки от самия край на века са свързани с нивелация на терена в началото на I в. пр. Хр. (Митридат VI), при която са използвани акумулирани по-ранни материали.

Преобладаващата част от докладите бяха посветени на производството на трапезна керамика, както в Черноморския регион, така и извън него. Пат-

¹ Оригиналното наименование на конференцията е „Pottery, Peoples and Places. Study and Interpretation of Late Hellenistic Pottery“. Преводът на български език на първата част на името („Керамика, хора и места“) не звучи добре и по тази причина в текста е използван оригиналният вариант.

риция Кьоглер (Германия) представи късноелинистическия керамичен репертоар на работилниците в Книдос и регистрира четири основни форми, съставляващи характерния за града сервиз за хранене, които се променят в значителна степен в края на I в. пр. Хр. Отбелязано беше и значително нарастване на количеството на продукцията на книдските ателиета към 125 г. пр. Хр., свързано със съответно снижаване на качеството. Докладът на Сабине Ладцетер (Австрийски археологически институт, Виена, Австрия) беше посветен на Ефес като един от основните центрове производители и износители на трапезна керамика през II и I в. пр. Хр., включително керамика с апликирана украса, най-често свързвана с Пергам. В него бяха показани и резултатите от геомагнитни изследвания, чрез които е идентифициран квартал с работилници за производство на керамика в района на пристанището.

Значително внимание беше обърнато на купите с релефна украса. Кристине Рогл (Австрийски археологически институт, Виена, Австрия) представи изследването си върху съдовете от Ефес, чиято проблематика далеч надхвърля локалната, тъй като ефеските купи с релефна украса са един от най-разпространените типове керамични находки в Средиземноморието и Черноморския регион в периода между втората четвърт на II и началото на I в. пр. Хр. В доклада си тя очерта някои основни характеристики, най-вече на украсата, с оглед разграничаване на продукцията на ефеските работилници от подобната на нея, изработена в други центрове. Базирайки се на датирани комплекси от Ефес, К. Рогл предложи редица корекции в типологията и хронологията на Алфред Ломоние (Laumonier 1977). Нина Фен (Германия) се спря на купите с релефна украса от Приене, където влиянието на Ефес по отношение на вноса, а до голяма степен и върху местната продукция, е доминиращо.

В два доклада бяха представени групи купи с релефна украса, чието разпространение и производство са свързани с Черноморския регион. В единия Пия Гулдагер Билде (*DNRFCBSS*) се спря на продукцията на Кирбеис и свързаните с него Посис, Зенотос и Зенодулес, датирайки я в кратък период от време около средата на II в. пр. Хр. Макар да посочва близостта им с някои групи, изработвани в Еолия и Северна Йония, тя с основание търси произхода на тези купи в областта на Северозападното Черноморие и конкретно с района на Олбия. Интересен в това отношение е анализът на имената, който макар да измества въпроса на юг към Тракия, отново насочва към Понтийския регион. Във втория доклад Анета Петрова (България) регистрира съществуването на група купи с релефна украса с добро качество на изработка, разпространена около втората четвърт и средата на II в. пр. Хр. в района на Западното и Северното Черноморие, с предполагаем център на производство в Месамбрия.

Темите на няколко доклада бяха свързани с вноса на късноелинистическа керамика в Черноморския регион и нейното отражение в местното производство. Анелия Божкова (НАИМ - БАН, България) коментира импорта и имитациите на трапезна керамика в Месамбрия, както и няколко типично

понтийски групи, отбелязвайки силното влияние на малоазийски центрове като Пергам. Особен интерес представляват находките на необичайни като форма скифоси с украса „Западен склон“ и купа с релефна розета на дъното, имитираща метални образци. Василика Лунгу (Институт за Югоизточни изследвания, Букурещ, Румъния) и Пиер Дюпон (Лионски университет, Франция) разгледаха вносната керамика в стил Хадра в района на Северозападното Черноморие и някои местни имитации на този стил. Дискутирани бяха резултатите от химически анализи на образци от местна керамика от Томи и Хистрия с цел по-точното определяне на спецификите на глините в двата района. Денис Журавлев (Държавен исторически музей, Москва, Русия) представи късноелинистическата керамична продукция в Боспорското царство, с акцент върху лампите.

Производството на ранна сигилата беше тема на докладите на Кржищов Дожмалски (Институт по археология и етнология, Варшава, Полша) и О. Бунегру (Университет в Яш, Румъния). К. Дожмалски разгледа двата предшественика на тера сигилата - източната сигилата А и пергамската сигилата, установявайки по-тясна връзка като форми и украса на последната със същинската тера сигилата. О. Бунегру се спря конкретно на пергамската сигилата, на центровете за нейното производство, разположени в района на Пергам, както и на проникването ѝ в центровете от румънската част на Западното Черноморие.

На конференцията бяха представени и материали от археологически разкопки както и отделни групи керамични съдове. В доклада си Юрий Зайцев (Археологически институт - НАНУ, Симферопол, Украйна) показва резултатите от проучванията, както и керамичния комплекс на скитското укрепление Ак-Кая, функционирало в периода края на IV-I в. пр. Хр., с акцент върху амфорната тара. Върху родоски печат е регистрирано името Стратипос. Наталия Журавлева (Държавен исторически музей, Москва, Русия) запозна участниците с керамиката с релефна украса от Пантикапей (купи и лампи), а Валентина Крапивина (Археологически институт - НАНУ, Киев, Украйна) - с червенолаковата керамика от Северния сектор на Долния град на Олбия. С Южното Черноморие беше свързан докладът на Латифе Зумерер (Университет „Лудвиг Максимилиан“, Мюнхен, Германия), която представи няколко групи внос на късноелинистическа керамика от Амисос.

От направения преглед става ясно, че представените доклади бяха ориентирани преди всичко към първите две теми, зададени от организаторите на конференцията. Като че ли на заден план остана социално-икономическият аспект на керамиката през късната елинистическа епоха. Както беше отбелязано и в заключителните бележки на Жералд Финкелщайн (Израелска служба по античните паметници, Израел), акцентът падна върху керамиката (*Pottery*) и местата (*Places*), докато хората (*Peoples*) останаха настрана. В заключителната дискусия беше засегнат въпросът за глобализацията като понятие и степента на нейното отражение в керамичното производство през късната елинистическа епоха. От представените на конференцията доклади про-

лича, че макар елинистическата епоха да е един от най-отворените в икономическо и културно отношение периоди на класическата древност, именно тогава се наблюдава значително регионализиране, особено в културно отношение. В отделни области на античния свят се развива специфичен вкус, в конкретния случай свързан с производството на

специфична керамична продукция. Въпреки тези регионални особености, се забелязват ясно и някои общи тенденции (които могат да бъдат квалифицирани и като моди), обхващащи големи райони.

Анета Петрова

Цитирана литература:

Леви 1964: Е. И. Леви. Керамический комплекс 3 - 2 вв. до н.э. из раскопок ольвийской агоры. - В: Ольвия: Теменос и агора. Москва, 1964, 225-280.
Edwards 1975: G. R. Edwards. Corinth VII. III. Corinthian Hellenistic pottery. Princeton, 1975.

Laumonier 1977: A. Laumonier. Exploration archéologique de Délos XXXI, La céramique hellénistique a reliefs, 1, Ateliers „ioniens“. Paris, 1977.

Представителна археологическа изложба „Тракийски съкровища от България“ в Япония, 2008-2009 г.

Популярността на българската култура в значителна степен се дължи на многобройните международни изложби, включващи съкровища и особено ценни находки, свързани с траките, организирани в музеи със световна известност в различни страни. Преди тридесет години за първи път България показа своите тракийски съкровища в Япония. Последва друга представителна изложба през 1994-95 г.

Предложение за нова тракийска изложба в Япония беше получено във връзка с отбелязването на тридесет години културни взаимоотношения. Интересът към нашата културна съкровищница се засили особено след археологическото лято на 2004 г., когато беше открита Златната маска в надгробната могила Светица до Казанлък.

Изложбата „Тракийски съкровища от България“ в Япония беше открита на 15 септември 2008 г. в гр. Сапоро. Научен ръководител на изложбата и научния каталог към нея е доц. Петър Делев. Координатор на проекта от страна на Министерство на културата е Екатерина Джумалиева. Със свои находки участват повече от двадесет музея от цялата страна.

В гр. Сапоро тракийската изложба бе посетена от 45000 души. Следващият град, който стана неин домакин, е Каназава - богат исторически град със съхранени културни традиции в префектура Ишикава. През първата половина на 2009 г. предстои представянето на изложбата в още 5 града - Ниигата, Токио, Хирошима, Шизуока и Фукуока.

Структурата на изложбата и предложените експонати трябваше да отговарят на изискванията, поставени от самите японски организатори. Не повече от 200 експоната да представят различни прояви на културата на траките, включвайки последните открития, както и материали от всички периоди на тракийската древност чак до римската императорска епоха. Както подчертаваха домакините от самото начало на организиране на изложбата - по-

малко оръжия, повече накити и красота ...

Умело разработеният научно-експозиционен план обособява три големи тематични кръга, които създават представа за характерните особености и развитието на тракийската култура, но и за спецификата на най-характерните категории представителни паметници на тракийската древност: гробните находки и заровените съкровища.

Уводната част на изложбата е посветена на общото представяне на тракийската цивилизация, с включени в нея отделни подтеми, отразяващи отделни епохи в културата на траките и разволя на явленията през тези етапи. В самото начало като самостоятелен акцент, предшестваш раждането на древнотракийската цивилизация в земите на днешна България, са представени няколко характерни находки от златния Варненски халколитен некропол. Раждането на древна Тракия е проследено в серия характерни находки от късната бронзова и ранната желязна епоха, сред които се откроява златната купа от Белене. С характерни експонати, представящи различни аспекти и изяви на тракийската цивилизация, е проследено нейното развитие през вековете чак до римската епоха под

Обр. 1. Град Каназава, префектура Ишикава, Музей на изкуствата

Fig. 1. Kanazawa, Ishikawa-ken, Museum of arts

надслова „Загадъчният свят на тракийците“. Важна подтема в първата част на изложбата са и разнообразните връзки и контакти на древна Тракия със скити, персийци, гърци, келти, римляни, заложили в нейното общо заглавие „Древна Тракия - кръстопът на цивилизации“ и илюстрирани с характерни находки като акинакът от Белоградец, сребърната амфора от Дуванли, гръцка рисувана керамика, бронзова хидрия и надгробна стела от Месамбрия, златната торква от Горни Цибър, шлемът-маска от Чаталка, римски меч от Свиленград, хирургически инструмент от Люблен, сребърното съкровище от Голяма Брестница.

Специално място е отделено на комплексното представяне на тракийския воин - такъв, какъвто го знаем от горите на Тракия и на бойното поле. Представени са предмети с изображения на тракийски воини, както и различно нападателно и защитно въоръжение - мечове, копия, шлемове, нагръдници, ризници, наколенници и др. В изложбата са включени и гарнитури от конска амуниция от съкровищата от Луковит и Летница, чрез които е поставен акцент на ролята на коня в живота на траките и появата на фигурата на конника в тракийското изкуство, олицетворяваща идеализираната представа за тракийския аристократ. Развитието на тази представа е довело до появата на характерните за римската епоха оброчни паметници с изображения на „Тракийския конник“, които са съпоставени в изложбата с една представителна колекция от най-хубавите оброчни статуетки и релефи от камък и метал от българските музеи, илюстриращи проникването на класическите гръко-римски култове в древна Тракия и еklektизмът, характеризиращ късните етапи от развитието на нейната култура.

Вторият основен дял на изложбата е посветен на тракийските могили, гробници и гробни находки. Представени са като цялостни комплекси погребенията от Мушовица, Арабаджийската, Голямата и Башова могила от династическия некропол при Дуванли. Кулминацията на този раздел се достига с представянето на впечатляващите нови находки от последните години от могила 1 край Чернозем, от Голямата Косматка и Светицата край Шипка и от Златиница. Те служат и като своеобразен преход към включените в последния трети дял на изложбата шедьоври от най-представителните тракийски златни и сребърни съкровища от Панагюрище, Борово и Рогозен.

Архитектът на изложбата е осигурил трансмисията на научните идеи: обособените експозиционни пространства подчертават тематичните акценти и дават възможност за едно по-пространно разгръщане на зрителските усещания чрез показаните оригинали. Последните са придружени от поднесена с голям усет и такт допълнителна информация, включена в придружителни надписи, табла с текстове, фотоси, триизмерни копия и аудиовизуални ефекти.

Научният каталог на изложбата е издаден на японски език, с кратък превод на заглавията на анотациите и част от придружаващите текстове на английски език, и включва също общо представяне на древна Тракия и основните идеи и внушения на изложбата. Автори от НАИМ на анотациите в каталога са Анелия Божкова, Даниела Агре, Георги Китов, Христо Попов, Красимира Карадимитрова, Красимир Ников, Милена Тонкова, Павлина Илиева и Стефан Александров.

Павлина Илиева

Новата музейна експозиция в Мадара

Националният историко - археологически резерват Мадара е забележителен комплекс, съхранил следи от всички епохи на човешкото развитие. Той е истинска съкровищница от разкрити и неразкрити археологически паметници, вплетени във внушителна и неповторима природна среда.

През хилядолетията Мадара се е утвърдил като център на разнообразни култове, съществували по българските земи. Местното население в древността се е прекланяло пред могъщите свещени скали, в светилищата на тракийските богове до вечните извори, в капищата на Тангра, в Христовите църкви.

Археологическият резерват е един от най-посещаваните обекти в България. Ежегодно през него преминават между 50000-60000 български и чуждестранни посетители. Доскоро те бяха лишени от възможността да видят великолепните находки, открити в резултат на 100-годишните археологически проучвания в района на Мадара. В продължение на повече от две десетилетия Музеят в резервата не функционираше. Откритите материали залежаваха в хранилищата и не можеха да се видят от посетителите.

През 2005 г. беше извършен цялостен ремонт и частична реконструкция на построената през 30-те г. на XX в. музейна сграда. Наред с ремонта, към нея беше пристроено допълнително крило, с което се увеличи експозиционната ѝ площ. Изпълнението на строително-монтажните работи е дело на строителна фирма „Тича - 99“ - Шумен, която в срок от една година предаде обекта за въвеждане в експлоатация.

Цялостното пространствено оформление и проектиране е извършено от арх. Йордан Иванов от София. Експозицията беше официално открита в деня на музеите - на 18. 05. 2006 г.

Експозицията е замислена и осъществена като своеобразен Музей на култовете. На площ от 100 кв. м са подредени материали от различни епохи, открити при археологически разкопки, като се акцентира върху находките с култово предназначение. Основната цел на експозицията е да даде на посетителите най-точна представа за Мадара като център на богат духовен живот, който се променя в зависимост от историческите обстоятелства. Разкрита е приемствеността на култовете от най-старите езически времена до християнизацията на страната.

Одобреният тематико-експозиционен план и селектираният оригинален веществен и документален материал беше представен на художник-

Обр. 1. Национален историко-археологически резерват Мадара. Обновената музейна сграда - поглед отвън
Fig. 1. Madara National Historical and Archaeological Reserve. The renovated Museum building from outside

оформител. Пространствено-художественото решение е осъществено чрез използването на вертикални витрини, които дават възможност за естетическо възприемане на експонатите, осигурявайки им най-добро физическо опазване. Освен този вид витрини са използвани постаменти за каменната пластика и пана за фотосите и текстовете. Без да се търсят впечатляващи външни ефекти, опростено и рационално е решено пространството, като се дава възможност за пряк контакт между експонати и посетители.

Тематичната структура на музейната експозиция включва пет основни теми и отделни подтеми:

1. Мадара в праисторическата епоха;
2. Мадара през античността;
3. Средновековна Мадара;
4. Нумизматични и сфрагистични паметници;
5. Изследователи на Мадара.

Експозицията включва 280 находки от района на Мадара, подредени в 15 витрини, като само 4 от експонатите са копия. Голям е броят на находките, които за първи път се показват пред посетители и допълват представата за живота и бита на населението, обитавало района. Цветни и черно-бели фотоси, схеми, планове и графични реконструкции хвърлят светлина върху многовековните обекти в резервата. Всяка една тема е представена от анигиращи текстове на български и английски език.

В началото на експозицията е разположен цветен ситуационен план на всички открити археологически обекти в Мадра.

Материали от Малката пещера - каменни, кремъчни и костени оръдия и оръжия, бойни топки, както и два култови предмета, представени в първите две витрини, илюстрират живота на човека от каменно-медната епоха. Интерес предизвиква новооткрита колективна находка, намерена в гроб от къснобронзовата епоха в района на Могила, Шуменско, включваща бронзов кинжал, инструменти и сребърен накит.

В седем витрини са подредени материали, свързани с живота и бита на траките. В една от тях са експонирани находки от надгробните могили на Мадарското плато, открити през 30-те години на XIX в. от Рафаил Попов и Геза Фехер - погребални урни с кости, керамични мъниста, амфори, кантаро-

си. Могила № 3 е графично реконструирана, като са обозначени гробовете.

Други витрини разкриват Мадара като утвърден култов център на населението от тракийския североизток. Оброчните плочки с релеф на тракийския конник, мраморният зодиах, статуята на Кибела, плочите с изображенията на Трите нимфи и Зевс и Хера са ярка илюстрация за многобройните култове, практикувани от древните траки.

Темата „Мадара през римската епоха“ е илюстрирана предимно чрез материали от проучената римска вила - чаши, амфори, керамични лампи, бронзови фибули, сребърни торкви и др. До витрината, на дървен постамент, са експонирани тръби и хипокауст, открити в това стопанско имение от II-V в.

Две от витрините са свързани с новооткритото светилище в местността Бобанов. То е посветено на богинята Тяхе, възприемана като покровителка на изобилието и като символ на щастието и благоденствието. За това свидетелства мраморен фрагмент с издълбано име на богинята. Триизмерни мраморни пластики, изобразяващи човешки и конски глави, ловни сцени, архитектурни фрагменти и плочки с посветителни надписи показват значимостта на това светилище, датирано в периода II-IV в.

Темата „Средновековна Мадара“ е разделена на две подтеми - Ритуали и обичаи в езическия и християнския период на Първото българско царство и Мадара през годините на Второто българско царство. Материалите са подредени в четири витрини - по две за всяка подтема. Чрез фотоси са показани прабългарското капище и ритуалния басейн. Керамични съдове, керемиди с изображение на шаман и копие на Първия златен коланен накит са акцентите в първата витрина. Във втората са изложени находки от некропола в Кюлевча (VIII-IX в.), възстановка на скелет на прабългарски военачалник, както и Втория златен коланен накит. В пространството между двете витрини е поставен скален отломък от свещените Мадарски скали и фрагмент от текст от „Отговорите на папа Николай“ на въпросите на княз Борис във връзка с приемането на християнството.

На отделно пано е представен голям фотос на Мадарския конник с графична възстановка на надписите около него и превода им според проф. В. Бешевлиев.

Обр. 2. Детайл от експозицията, посветен на Мадарския конник

Fig. 2. Part of the exhibition dedicated to the Madara rider

с издълбан надпис - инвентарен опис на военно снаряжение, зачислено на прабългарски военачалници от VII-IX в., керемиди и тухли с врязани знаци и колони с надпис.

В останалите две витрини са подредени материали от късното средновековие - XII-XIV в. На фотос са показани скалния манастир и монашеските килии, параклиса „Св. Пантелеймон“ и средновековния култов комплекс. Керамиката със сграфито-украса показва високото ниво на развитие на грънчарския занаят, което го превръща в истинско приложно изкуство. Изложени са материали от проучените некрополи - обеци, пръстени, токи, коланни апликации, кръстове, костни предмети, ключове и др.

Фотос с цялостен план на крепостта върху платото представя нагледно това забележително фортификационното съоръжение.

От Мадара и нейната околност са открити над 100 нумизматични паметника. Една трета от тях са представени в отделна витрина с фотоси и анотации към всяка монета или печат. Най-ранните монети, изложени в последната витрина от експозицията, са тези на императорите от I-IV в. - Веспасиан (69-79) до Валентиниан II (375-392). Практиката за контрол на теглото на златните монети, регистрирана и в Мадара, е илюстрирана с откритите шест контролни тежести (екзагии) от IV-V в. византийското монетосечение е с акценти върху екземпляри на Никифор I (803-811) и билонни номизми на Александър I Комнин (1092-1118). Монети на цар Иван Александър (1331-1371) и Иван Шишман (1371-1395) представят българското средновековно монетосечение. Особен интерес представляват оловен амулет с изображение на медуза Горгона от X-XI в. и моливдул на Георги, архиепископ на България от IX в.

На втория етаж на музейната сграда е устроено специално помещение, където на пана са представени снимки на видни изследователи на Мадара, кратки биографични данни и моменти от тяхната работа. С текст са предадени извадки от техни изказвания и публикации, показващи приноса им в проучването на „Българската Троя“, както и нарича нейния откривател Рафаил Попов.

В централната зала на експозицията, на голям монитор се излъчва филм „Мадара - култов център през вековете“ на български, английски, немски и френски език. Той дава възможност на посетителите да се запознаят с всички обекти от района на Мадара и хронологията на археологическите проучвания.

В лапидариума пред музея са изложени каменни артефакти, открити в Мадара - подредени са: антични надписи, колони и други архитектурни детайли, надгробни кръстове, фрагменти от скулптурни произведения.

Специално помещение на втория етаж на сградата е пригодено за фондохранилище, в което се съхраняват над 1700 музейни единици, открити при многогодишните разкопки.

Новият музей в Мадара не само показва забележителни творения на човешката дейност през вековете, но е и място за провеждане на открити уроци, семинари, кръжочна дейност, връчване на ученически свидетелства и др. Музейната експозиция очертава както комплексния облик на резервата, така и постановката за приемствеността на традициите на античността в Българското средновековие. Тя убедително представя Мадара като феномен не само в национален, но и в световен мащаб.

Борислав Борисов

VII международен симпозиум на византолозите „Ниш и Византия.“

**В прослава на св. св. император Константин и императрица Елена“,
Ниш, 3-5 юни 2008 г.**

За седми път град Ниш (Сърбия) отбелязва дни-те на св. св. Константин и Елена (3-5 юни), събирайки византолози - изследователи в областите на изкуствознанието, археологията, класическата филология, историята, теологията, архитектурата, философията. Организатори на форума са град Ниш, представен от неговия кмет, градската община Медиа, а от тази година и Нишкият университет, в чиято аугла са провеждани заседанията на всички досегашни симпозиуми. Проявата се ползва и със съпричастността на Сръбската православна църква чрез участието на Н.Пр. Нишкия епископ Иринеи.

Фактът, че едва на седмата годишнина се обръща внимание на това научно събитие, ме задължава да представя тук кратък ретроспективен преглед на досегашната му история. Ежегодното провежда-

не на симпозиума започва през 2002 г., като всяка година той е посветен на конкретна проява или личност: I - „Ниш и византийското изкуство“; II - „Византийските корени на съвременна Европа“; III - 800 години от падането на Константинопол (1204 - 2004 г.)“; IV - „В чест на Габриел Мийе“; V - 1700 годишнина от провъзгласяването на св. Константин за император (306 - 2006 г.)“; VI - 1670 години от смъртта на св. Константин Велики (337 - 2007 г.)“; VII - „В прослава на св. св. император Константин и императрица Елена“.

От изброените прояви се вижда, че емблеми на всички срещи са образът на св. Константин Велики, Константиновият град и особено делото на живота му, което по гордото мнение на съгражданите на родения в Наисус император е духовното и културно обединение на европейските народи. За кратките седем години в резултат на активността на организаторите, на богатството на земите на Централните Балкани на археологически, епиграфски и художествени паметници, които поставят разнообразна и често сложна научна проблематика, посветена на християнската култура, симпозиумът се превръща в търсен форум за много учени-византинисти.

До момента те вече надхвърлят 250, като през последните две години броят на участниците от Сърбия и от други страни значително се е увеличил и дори това не удовлетворява подадените заявки за представяне на доклади и съобщения.

Следвайки хронологическия принцип, програмата на VII-ия симпозиум обхваща множество теми в областта на археологията, изкуствознанието, политическата история и книжовността. Заседанията са пленарни, с цел всички участници да успеят да получат разнообразна и богата информация, която често има интердисциплинарен характер и разширява общата база на познанието за политическите, културните, религиозните и философските процеси в Югоизточна Европа между IV и втората половина на XV век, а в някои случаи и след този период.

Тук няма да следвам програмната схема, а ще представя докладваните теми според научните области и използваната изворова база.

Отделна група съставят няколко доклада, основани върху археологическото проучване на градските територии, градоустройството и архитектурата. Въстъпление в темата беше съобщението на Вера Битракова-Грозданова (Скопие), представящо новоразкрит архитектурен комплекс със съхранени останки от мозайки с илюстрации на библейски текстове на Плаошник (на територията на Охридския хълм). Там по-късно е построена църквата „Св. Пантелеймон - Св. Климент“, а през IV и VI век се развива строителна активност и се оформя градския център на Лохнида, включващ и епископския дворец.

Докладът на члена на Оксфордското византийско общество Кристофър Лилингтън-Мартин „Прокопий и сателитни изображения от топографията на Ниш и околностите му“ изложи съвременен технологичен начин за потвърждаване на писмени сведения от раннохристиянската епоха върху топографията на района на Ниш. С методите на сателитното наблюдение на съвременната територия той прави опит да локализира посочени от Прокопий местности, свързани с конкретни исторически събития.

С територията на днешната Република Македония е свързана темата на Каролин Снайвли (Гетисбърг колеж, САЩ) „Променливата съдба на балканските градове през късната античност“. В нея се акцентира на различното влияние на гръцките и римските традиции, на построяването или обновяването на крепостните стени, на промяната във функциите на храмовете, театрите и други обществени постройки, на изграждането на християнските храмове като нови средищни точки на градската територия. Изводите са основани и на наблюдения върху Царичин град, Юстиниана Прима, Никополис ад Иструм и Баргала. К. Снайвли направи преглед и на хипотезите на редица изследователи на тези обекти (У. Боудън, А. Полтър, И. Микулчик и др.)

Промените в градската структура от началото на IV до VI в. третира и темата на Кристиан Олариу (Букурещ) „Тропеум Траяни: Късноримският град“. Археологът Флора Караджияни (Европейски център за византийските и поствизантийските паметници в Солун) се спира на превръщането на късния римски град в християнски в доклада си „Развитие на градовете в прехода между късната антич-

ност и ранносредновековната епоха“.

Три доклада бяха посветени на църковната архитектура през раннохристиянската епоха. В доста общото заглавие на темата на Анастасиос Танцис (Солун) „Раннохристиянска архитектура“, всъщност е разработен проблемът за разликите между религиозните постройки в Константиновата епоха на Изток и на Запад. При това авторът обръща специално внимание на галериите в църковната архитектура и на възможността да се погледне от политически аспект на пътя на църковната йерархия, взаимодействаща с обществената и политическата власт в двете области на късната Римска империя. Вторият доклад - на Методи Даскалов и Снежана Горянова (НАИМ-БАН, София), представи за първи път все още незавършеното докрай проучване на раннохристиянския комплекс в кв. Лозенец в София. Анонсира се хипотезата, че по всяка вероятност той е бил ранна епископска резиденция. Изложението на Янис Варалис (Волос) „Наблюдения върху църковната сграда в диоцез Дакия (IV-VI в.)“ има обобщаващ характер върху архитектурните схеми на християнските храмове и промените в тяхното използване през различните периоди.

Два доклада акцентираха върху ролята на мартириалните паметници и култа към мъчениците за разпространение на християнството сред балканското население. Елена Кардзоника (Янина) проследи разрастването влиянието на християнството в постдиоклециановата епоха и значението на почитането на първите мъченици за внедряване на култа сред федератите-готи в съобщението си „Разпространение на християнството на Балканския полуостров. Историко-географски аспекти“. Цоня Дражева (Бургас) представи анализ „Мартириалната архитектура в земите на съвременна Югоизточна България (диоцез Тракия, провинция Хемимонт (III-IV в.)“, в който разглежда паметниците от Аполония (Созопол), Деултум (Дебелт), Воден (Елховско) и Маркели (Карнобатско) и ролята на преселници от Мала Азия, Сирия и Палестина за тяхното изграждане.

Археологическата тематика бе допълнена от изложенията на Жолт Магяр (Будапеща) с „Късноантична *Sopianae* и нейните контакти, отразени в погребалната архитектура“, на Ивана Попович (Белград) с „Инвентар на гробниците от Дол при Бела Паланка“, на Гордана Тошич и Душан Рашкович (Крушевац) с „Християнски мотиви върху археологически материали от Крушевацкия и Алексинацкия район“. В трите работи, основани на различен материал - гробна архитектура и строителни традиции, накити от благородни метали, дребни находки, свързани с култа и оборудването на храмовете постройки, се откриват влияния на раннохристиянските вярвания и символи. Изцяло на ранната християнска символика беше посветено съобщението на Миша Ракоция (Ниш) „Рисувана старохристиянска гробница с котва в Ниш“, особено ценно и поради унищожаването на паметника в резултат на лошата запазеност и неблагоприятните влияния на подпочвени води.

Значителен брой теми бяха посветени на иконографията и на влиянието на изображенията на

св. Константин, както и на отделни елементи от раннохристиянската естетика за формиране на различни иконографски схеми и образи от периода на приемане на християнството за официална религия в Римската империя до края на XV в. Сред тях са докладите на италианските изследователи Винченцо Айело (Месина) („Константин Велики като иконографски модел в късноантичната и средновековната агиография“) и на Евталия Рентеци (Венеция) („Парадигматичната стойност на изображенията на Константин в хомонимичната арка за формирането на иконографската схема „Христос на трон“). Върху изображаването на Константин и неговите роднини в паметниците на глиптиката (геми и камеи от Народния музей в Белград) обърна внимание Ивана Кузманович-Новович (Белград). В доклада си „Композицията на Константиновата триумфална арка и византийската живопис“ Горан Яничиевич (Белград) разкри как според него в този ранен паметник са заложили композиционни закономерности и по какъв начин те са пренесени първо в ранновизантийското мозаечно изкуство, а след това и в средновековната стенна живопис. Връзката между богородичния култ и изображенията на императриците на късната Римска империя до времето на Константиновата майка императрица Елена и неговата съпруга Фауста бе представена в доклада „Императриците през IV и V век: имперска и религиозна иконография“ на Юлия Вълева (ИИ-БАН, София). Авторката обърща внимание на тяхната визия като родители и сближаването им по този начин с Божията майка.

Останалите доклади с иконографска насоченост се отнасяха до развитието на отделни елементи от религиозната живопис в епохата на зрялото средновековие на Балканите. Заглавието „Духовните архитекти - изграждане на архитектурния фон в работата на някои художествени ателиета от XIV в.“ на Елизабета Димитрова (Скопие) свидетелства за живописния елемент, върху който се концентрира изследването.

Към различни аспекти от развитието на иконографските и стилови особености на стенната живопис в районите на днешна Северозападна Гърция, Македония и Южна Сърбия са ориентирани разработките на: Драган Войводиц (Белград) - „Дорисувани владетелски портрети в Грачаница“; Драгана Павлович (Белград) - „Култ и иконография на четиридесетте севастийски мъченици в Сърбия през XIII в.“; Ралица Русева (ИИ-БАН, София) - „Иконографски и стилови характеристики на стенната живопис в районите на Преспа и Корча (13-14 в.)“; Йоанис Сисиу (Костур) - „Самостоятелни изображения в първата зона в църквата „Св. Стефан“ в Костур, дарени от различни ктитори“; Александра Трифонова и Катерина Кусула (Солун) - „Палеологова икона на Богородица „Надежда за обезнадежените“ от Солун“.

Участниците от Великобритания поставиха особено акцент върху пребиваването на св. Константин Велики в Йорк и развитието на култа към него и майка му императрица Елена в Англия - Елизабет Хартли и Пол Бидуел (Йорк) в „Константин в Йорк“ представиха известните археологическите данни за това събитие, отразени в особености на фортификацията.

Основен мотив в работите, анализиращи книжовни паметници, бяха образите на св. св. Константин и Елена, както влиянието и възприемането им в Западна Европа и по-специално в англо-саксонската култура. На тази тема бе посветен докладът на Греъм Джоунс (Оксфорд) „Елена и нейното възприемане на Запад“ и на дякон Ивица Чаирович (Белград) „Заветите на Константин в англо-саксонската поема ELENEN“. Според докладчикът особено важен в тази поема, основана на исторически данни, е паралелът между Константиновата империя и *Domesday* (книга, съставена по заповед на Уилям Завоевателя през 1086 г. и в която са били описани всички владения в Англия) и значението му за формирането на имперската идея в англо-саксонската политическа култура. Отражението на езическите разкази за ролята на кръста при победата на Константин над Максенций в западноевропейската средновековна литература представи Душан Попович (Белград) в „Константиновата представа за кръста и победата над Максенций като литературен мотив в латинската проза до каролингската епоха“.

В доклада на Срджан Пириватрич (Белград) „Император Константин Велики и византийската гражданска война в 40-те години на XIV век“ от гледната точка на историческата наука, бе посочено влиянието на личността и култа към св. Константин върху участието на двама изяви средновековни лидери и владетели, Йоан Кантакузин и Стефан Душан, в борбата за власт и влияние в политическия живот на Балканите през XIV век.

Към друга тематика - ежедневието на сърбите през XIII в., бе насочен интересът в съобщението на Александър Попович (Белград) „Представата за южните славяни в писмата на Охридския архиепископ Димитър Хоматиян“.

На мястото на родния град на император св. Константин, Ниш, в политическите отношения в Югоизточна и Централна Европа през изпълнените с битки за територии XI-XII в. бе посветена темата на Борис Стойковски (Нови Сад) „Ниш във византийско-унгарските отношения в XI-XII в.“.

Твърде полезно нововъведение, спомагащо изследователската дейност, регистрирането и обемното заснемане на археологически и архитектурни паметници, бе представената от Джордж Безоари, Бранка Чуча и Карло Монти (Милано) програма „Нови техники за обследване на културното наследство“.

При това, относно цялото досегашно провеждане на симпозиумите „Ниш и Византия“, трябва да се отбележи изключително бързата и качествена издателска работа на организаторите. Начало на всяка ежегодна среща поставя представянето на цялостното издание на материалите от предходната година. То винаги е придружено и от електронна версия, (със CD), съдържаща в удобен за ползване PDF формат пълните издания на всички досегашни томове.

Вече е анонсиран следващият, VIII симпозиум „Ниш и Византия“, който ще бъде посветен на паметта на академик Деян Медакович (1922-2008), изявен сръбски изкуствовед и председател (1999-2003) на Сръбската академия за науки и изкуства.

Снежана Горянова

Европейски програми, насърчаващи управлението на културните ресурси и развитието на културен туризъм в България

Актуалността и важността на културния туризъм и правилното управление на културните ресурси като средство за развитие на културен туризъм са обвързани с икономическото оползотворяване на културно-историческото наследство на България. Адекватното разработване на културните ресурси и развитието на специализирани форми на туризъм може да осигури нужните средства за съхранение на това наследство, като същевременно се въведат и съвременни подходи за управление на културните обекти - развитие на туристическа инфраструктура, подобряване на предлаганите услуги и др.

България разполага с богато културното-историческото наследство, представляващо огромен национален ресурс, който обаче няма ясен институционален собственик и засега остава недостатъчно използван потенциал за развитието на интензивен културен туризъм (11,1% относителен дял на културния туризъм в обществото (Национална стратегия за устойчиво развитие на туризма в България (2008-2013) 2007, 21). Това е и основната пречка при разработване и кандидатстване с проекти, засягащи обектите на културното наследство.

Различни европейски програми за периода 2007-2013 г. (<http://eufunds.bg/>) финансират развитието на културен туризъм и управлението на културните ресурси, които стоят в основата му. С разглежданите в настоящата работа програми се търси възможност за проучване, съхраняване и по-нататъшно разработване на културните и в частност на археологическите паметници, основна съставна част на културното наследство на България. Програмите, насърчаващи управлението на културните ценности и развитието на културен туризъм, оказват пряко или косвено влияние за подпомагане на археологическото наследство. Те подкрепят конкретни мерки за възстановяване, консервация и цялостно разработване на паметниците с цел тяхната социализация, както и мерки, предоставящи възможност за обмяна на опит и добри практики между културни институции и организации. Вниманието се обръща и върху изготвянето на стратегически подходи за защита и устойчиво използване на културно-историческите паметници.

Реализирането на проекти, засягащи културното наследство в България, се осъществява основно с финансиране от Структурните фондове (СФ) на Европейския съюз (ЕС). Те са основни финансови инструменти на „Политиката за сближаване“ на ЕС - политически отговор на икономическите и социалните неравенства и особено на диспропорциите в развитието между страните членки и техните региони.

За периода 2007-2013 г. изпълнението на политиката за сближаване е организирано чрез програми, групирани в три направления: сближаване (конвергенция), регионална конкурентоспособност и заетост, териториално сътрудничество. Поставените цели се финансират от Европейски фонд за регио-

нално развитие (ЕФРР), Европейски социален фонд (ЕСФ) и Кохезионен фонд (КФ).

Ангажиментът на България за получаване на средства от СФ на ЕС включва и задължително национално съфинансиране, като усвояването на средствата се осъществява след реализирането на проекта.

Основни стратегическите документи, на базата на които се получават средства от СФ, са Оперативните програми (ОП). Те отразяват основните проблеми в социално-икономическото развитие на даден сектор. Отговорни за разработването, договарянето с Европейската комисия и изпълнението на ОП са Управляващите органи на съответните ОП.

Оперативни програми

Най-голямо значение и пряка роля за фокуса на настоящата тема има ОП „Регионално развитие“. В приоритетите на програмата са заложили конкретни мерки и дейности, насърчаващи културния туризъм в България като средство за постигане на устойчиво регионално развитие и метод за опазване и възстановяване на културното наследство. Останалите шест ОП не засягат пряко съхраняването на това наследство.

Оперативна програма „Регионално развитие“ 2007-2013 г.

ОП „Регионално развитие“ (ОПРР) (<http://eufunds.bg/docs/%CE%CF%D0%D0.pdf>; <http://www.bgregio.eu/>) акцентира върху значението на градските центрове, необходимостта от тяхното развитие и развитието на техните съседни и периферни райони. Бюджетът на ОПРР е 1 601 274 759 евро. Управляващ орган на програмата е Министерството на регионалното развитие и благоустройство (<http://www.mrrb.government.bg/>; <http://www.bgregio.eu/>). Програмата цели подобряване качеството на средата за живот и работа с по-добър достъп и нови възможности за повишаване на регионалната конкурентоспособност и устойчиво развитие.

От основно значение за настоящата тема е **Приоритетна ос 3 „Устойчиво развитие на туризма“** и по-конкретно **Операция 3.1 „Подобряване на туристическите атракции и свързаната с тях инфраструктура“**, която има пряка роля за опазване и възстановяване на културните паметници. Цели се развитието на интегрирани и специфични туристически продукти на базата на конкурентни и търсени атракции, които да допринесат за диверсификацията и териториалното разпределение на туризма. Две от предвидените за подкрепа дейности са:

- Разработване на природни, културни и исторически атракции - възстановяване, опазване, експониране, оборудване, въвеждане на техники и програми за интерпретация и анимация;
- Развитие на съпътстващата туристическа инфраструктура, свързана с атракциите.

Потенциални бенефициенти са общини, сдружения на общини, местни, регионални и национални туристически организации, Министерство на културата (МК), публични организации, управляващи паметниците на културата с национално значение, съгласно класификацията на Националния институт за паметници на културата (НИПК).

Допустими за кандидатстване са общини с насе-

ление над 10 000 жители, с изключение на общините със свръхразвити зони за масов туризъм (Черноморското крайбрежие, най-големите ски курорти, София, Пловдив). Операцията подкрепя и интервенции, свързани с културно-историческите паметници с национално и световно значение (около 1 500), разположени на цялата територия на страната, съгласно класификация на НИПК. Списъкът с избираемите общини е представен в Приложение 1.

Приоритетна ос 1 „Устойчиво и интегрирано градско развитие“ също допринася за популяризиране на културното наследство. **Операция 1.1 „Социална инфраструктура“** цели осигуряване на подходяща и рентабилна културна инфраструктура, съобразена с бъдещите нужди на населението в градските центрове и прилежащите им територии. Списъкът с примерни дейности за подкрепа включва развитието на инфраструктура в сферата на културата чрез реконструкция, ремонт и оборудване на културни центрове, театри, читалища, библиотеки и други обекти, свързани с културния живот. Тук МК е конкретен бенефициент за държавните културни институции; общините - за общинските обекти; неправителствени организации (НПО) и университетите, когато действат като сдружения с нестопанска цел за предоставяне на културни услуги.

Други инструменти, осигуряващи финансиране за популяризиране и опазване на културното наследство, са програмите за териториално сътрудничество и общностните програми. Настоящата работа не разглежда всички програми, попадащи в обособените категории, а включва онези от тях, които имат пряко отношение към опазването на културното наследство и развитието на културен туризъм.

Програми, насърчаващи трансграничното сътрудничество

Програма „Европейско териториално сътрудничество: Гърция-България“ 2007-2013 г. (European Territorial Cooperation Programme Greece-Bulgaria 2007-2013)

Географската зона на програмата Гърция - България ИНТЕРПЕГ IVA 2007-2013 г. (http://eufunds.bg/docs/OP_%20GR-BG%2805102007_for%20submission%29.pdf; <http://www.bgregio.eu/>) включва седем области от гръцка страна (Еврос, Кавала, Ксанти, Родопи, Драма, Солун и Серес) и четири области от българска страна (Благоевград, Смолян, Кърджали, Хасково), с обща площ от 40 202 кв. км. Стратегическата цел на програмата е да насърчи трансграничния регион, осигурявайки регионално сближаване и повишаване на конкурентоспособността. Бюджетът на програмата е 130 277 598 евро.

От значение за настоящата тема е **Приоритетна ос 1 „Качество на живот“**. Тази приоритетна ос е насочена в частност към управлението на природните и културни активи, като се цели подобряване качеството на живот в трансграничния регион и благоденствието на неговите жители. **Област на интервенция 1.2 „Опазване, управление и насърчаване на културните ресурси“** стимулира трансграничното сътрудничество и подкрепя икономическо развитие на региона. Ориентировъчните категории на проектните предложения включват:

- Мрежи за сътрудничество, насърчаващи развитието на културните ресурси от съществено значение

в трансграничния регион;

Мрежи от дейности за сътрудничество, насърчаващи алтернативни форми на туризъм от културен интерес и др.

Крайни бенефициенти са обществени организации (министерства и съответните министерски структури, регионални и местни власти), НПО и организации с идеална цел, обществени лица и организации и др.

Програма „Трансгранично сътрудничество: България-Турция“ (Bulgaria - Turkey-IPA Cross-border Programme)

Програмата обхваща периода 2007-2013 г. и цели насърчаване на инициативи, които да повишат привлекателността и конкурентоспособността на региона, да подобрят качеството на живот, социалната и икономическата среда (http://eufunds.bg/docs/CBC%20Programme%20Bulgaria_Turkey.pdf; <http://www.bgregio.eu/>). Бюджетът на програмата е 11 814 525 евро. Географската зона на програмата с площ от 29 032 кв. км включва турските провинции Къркарели и Одрин, както и българските области Ямбол, Хасково и Бургас.

Приоритетна ос 2 „Подобряване качеството на живот“ цели защита на природата и културно-историческото наследство, както и осигуряване на мерки за подкрепа в случай на нужда. **Операция 2.1 „Защита на околната среда, природното, историческо и културно наследство“** се концентрира върху:

- Подготовка на проекти, защитаващи историческото и културно наследство;

- Инвестиране в развитието на дребномащабна трансгранична инфраструктура за защита на природното, историческото и културно наследство, както и за предотвратяване на риска;

- Реставрационни дейности - реставрация на исторически сгради и други строителни обекти, включващо проучване и изготвяне на проекти за реставрация и др.;

Операция 2.2 „Изграждане на капацитет за устойчиво използване на природните източници, културното и историческо наследство“ включва разработване и прилагане на съвместни дейности за защита на културното и историческото наследство, както и други примерни дейности за финансиране.

От българска страна, в сферата на сътрудничеството са включени 8 театъра, 18 музея, 5 библиотеки и 313 читалища, а от турска страна - 1 театър, 3 музея и 23 библиотеки. Бенефициенти са общини, НПО, асоциации на общини, изследователски институции, междуобщински организации за сътрудничество и др.

Програма „Трансгранично сътрудничество България-Македония“ (Bulgaria - The Former Yugoslav Republic of Macedonia IPA Cross-border Programme)

Програмата обхваща площ от 18 736 кв. км. В тях попадат българските области Благоевград (14 общини) и Кюстендил (9 общини), както и македонските райони Североизточен (6 общини), Югоизточен (10 общини) и Източен (13 общини) (http://eufunds.bg/docs/CBC%20BG_FYROM.pdf; <http://www.bgregio.eu/>). Бюджетът на програмата е 7 756 038 евро за периода 2007-2013 г. Програмата е насочена към устойчиво регионално развитие, в под-

крепа на разширеното европейско сътрудничество и интеграционните усилия на Общността.

От основно значение тук е **Приоритетна ос 2 „Подобряване качеството на живот“**. Тя цели защита и управление на природните ресурси и културния пейзаж чрез развитие на туризъм и трансгранично културно сътрудничество. Бенефициенти по тази приоритетна ос на програмата са местни и регионални власти, регионални структури на централната администрация, НПО, асоциации на споменатите организации и др.

Сфера на интервенция 2.2 „Утилизация на културните ресурси“ предвижда:

- Трансгранично сътрудничество между културни институции и организации;
- Създаване на съвместни трансгранични културни продукти и услуги;
- Развитие на културен туризъм като средство за увеличаване на заетостта;
- Обмен на опит и добри практики в сферата на възстановяването и съхраняването на културното наследство;
- Създаване на модели за управление на културните обекти;
- Дейности, намаляващи или избягващи негативните икономически ефекти върху автентичността на културното наследство и др.

Основна роля за съхраняване на културните ценности имат културните институции от двете страни на границата. Това са 16 музея (11 в България), 8 театъра (5 в България), 11 кина (3 в България), 187 читалища, два национални центъра за консервация на културно наследство (в Струмица и Шип) и два регионални исторически музея (в Кюстендил и Благоевград).

Програма „Трансгранично сътрудничество България-Сърбия“ (Bulgaria - Serbia IPA Cross-border Programme)

Програмата обхваща площ от 39 434 кв. км. В тази територия попадат българските области Монтана, София, Перник, Кюстендил и София-град (общо 60 общини), както и сръбските области Бор, Зайчар, Нишава, Пирот, Ябланица и Пчиня (общо 36 общини) (<http://eufunds.bg/docs/Bulgaria-Serbia.pdf>; <http://www.bgregio.eu/>). Финансовият план на програмата предвижда 13 589 746 евро за периода 2007-2013 г. Целта на програмата е да засили териториалната кохезия, конкурентоспособността и устойчивото развитие на трансграничния регион чрез сътрудничество в сферите на икономиката, социалната политика и околната среда.

Приоритетна ос 2 „Увеличаване на капацитета за съвместно планиране, развитие и разрешаване на проблемни ситуации“ е насочена основно към подобряване на връзките между бизнеса и държавните институции и към установяване на партньорства, с цел съвместно разрешаване на общите проблеми. **Операция 2.2 „Устойчиво развитие чрез ефикасно използване (утилизация) на регионалните ресурси“** предвижда:

- Създаване на нови, съвместни трансгранични продукти и услуги;
- Дейности, целящи развитие на зелен, селски, еко и културен туризъм като фактор за повишава-

не на заетостта;

- Организиране на трансгранични културни събития и др.

Операция 2.3 „Хора за хора“ предвижда дейности, свързани с опазването на околната среда, развитието на туризма, културата, културното сътрудничество и др.

Бенефициенти по конкретната приоритетна ос на програмата са местни и регионални власти, регионални структури на централната администрация, НПО, организации, подкрепящи бизнеса, изследователски центрове, културни институции, асоциации на споменатите организации и др.

Програма „Трансгранично сътрудничество между България-Румъния 2007-2013 г.“ (Romania - Bulgaria Cross-border cooperation programme 2007-2013)

Избираемата област по програмата се състои от седем румънски окръга и осем български области. Тези 16 административни единици принадлежат на следните 6 района с обща площ от 71 930 кв. км: окръзи Мехединц, Долж и Олт (част от Югозападния район в Румъния (Олтения); окръзи Телеорман, Гюргево и Калараш (част от Южния район в Румъния (Мунтения); окръг Констанца (част от Югоизточния район в Румъния); области Видин, Враца, Монтана и Плевен (част от Северозападния район в България); област Добрич (част от Североизточния район в България), области Велико Търново, Русе и Силистра (част от Северния централен район в България), като тук е включена и област Разград (http://eufunds.bg/docs/CBC_Romania-Bulgaria_2007-2013.pdf; <http://www.bgregio.eu/>; <http://www.cbcrromania-bulgaria.eu/>). Общият бюджет на програмата е 262 003 541 евро. Стратегическата ѝ цел е насочена към сближаване на хората, общностите и икономиките в граничния регион. Цели се съвместно сътрудничество и развитие чрез използване на човешките, природните и екологичните ресурси на региона.

От значение за темата са две от областите на интервенция на **Приоритетна ос 3 „Икономическо и социално развитие - Икономическо развитие и социално сближаване чрез съвместно определяне и подобряване на сравнителните предимства на региона“**.

Ключова област на интервенция 1 „Подкрепа на трансграничното бизнес сътрудничество и подобряване на регионалния образ и идентичност“ се фокусира върху 5 индикативни дейности, само една от които има отношение към настоящата тема: „Подобряване на трансграничните туристически мрежи и разнообразяване на съществуващите трансгранични туристически услуги“. Тя включва:

- Подкрепа за създаване, подновяване и подобряване на туристически атракции;
- Подкрепа за разработване на интегрирани туристически съоръжения, продукти и услуги;
- Популяризиране и развитие на обществена трансгранична инфраструктура за туризъм - (популяризиране на туристически пътища, свързани с историята например) и др.

Косвена роля има и **Ключова област на интервенция 3 „Сътрудничество от типа хора за хора“**, с подкрепяната от нея индикативна дейност „Увеличаване на образователния, културния, здравния, мла-

дежкия и спортния обмен“.

Бенефициенти са НПО, публичният сектор, институции и организации на общността и др.

Съвместна оперативна програма в Черноморския басейн 2007-2013 г. (Black Sea Basin Joint Operational Programme 2007-2013)

Програмата следва европейската политика на добросъседство и в нея участват 10 държави. Докато в Армения, Азербайджан, Молдова и Грузия програмата действа върху цялата територия на страните, България, Гърция, Румъния, Русия, Турция и Украйна могат да участват само с отделни области. Програмата обхваща площ от 834 719 кв. км. Въпреки че не всички държави имат географска граница с Черноморския басейн, тяхното участие в програмата се обуславя от историческата, икономическата, културната и социалната им обвързаност с Черно море. От територията на България могат да участват Североизточен и Югоизточен райони; от Гърция - Централна Македония, Източна Македония и Тракия; от Румъния - Югоизточен район; от Русия - Ростовска област, Краснодарски край и Адигея; от Турция - Истанбул, Текирдаг, Коджаели, Зонгулдак, Кастамону, Самсун и Трабзон; от Украйна - Одеска, Николаевска, Херсонска, Запорожка, Донецка области, автономна република Крим и Севастопол (<http://www.mrrb.government.bg/index.php?lang=bg&do=law&type=4&id=308>; <http://www.bgregio.eu/>; <http://www.blacksea-cbc.net/>). Основната цел на програмата е да допринесе за по-силното и устойчиво икономическо и социално развитие в Черноморския басейн. Бюджетът ѝ възлиза на 18 863 479 евро, основната част от които са от Европейския инструмент за добросъседство и партньорство.

Приоритет 1 „Подкрепа за основани на общи ресурси трансгранични партньорства, целящи икономическо и социално развитие“ и по-конкретно **Мярка 1.2 „Създаване на туристически мрежи, целящи насърчаване на, подкрепящи туризма съвместни инициативи и традиционни продукти“** използва интегрираната консервация и експлоатация на черноморските ресурси, за да постигне целите на програмата. Предвидените за финансиране дейности включват:

- Създаване на трансгранични туристически продукти и общи стандарти за обслужване (тематични маршрути, системи за качество и др.);
- Създаване на мрежи от туристически агенции, целящи увеличаване на икономическите постъпления от туризъм в програмните области (създаване на културни маршрути между Черно и Каспийско море („Митът за двете морета“) и др.

Бенефициенти са местни и регионални администрации, НПО, ангажирани с местното развитие, публични агенции, ангажирани с бизнеса и др.

Косвена е ролята и на **Приоритет 3 „Подкрепа на културни и образователни инициативи за утвърждаването на съвместна културна среда в Черноморския басейн“** и по-конкретно **Област на интервенция 3.1 „Насърчаване създаването на културни мрежи и образователен обмен между общините в Черноморския басейн“**.

Програмите за трансгранично сътрудничество допълват дейностите по ОП и действат в строго оп-

ределени ареали, съсредоточени по границите на България. Те имат по-малък териториален обхват на действие, но предвидените в тях мерки за опазване и популяризиране на общото културно-историческо наследство са на много високо ниво, защото се ползва и опитът на партниращите страни, участници в програмите.

Програми, насърчаващи транснационалното сътрудничество

Оперативна програма за транснационално сътрудничество в Югоизточна Европа (European Territorial Co-operation 2007 - 2013 South East Europe (SEE))

Програмата (http://eufunds.bg/docs/SEE%202007-2013_2.pdf; <http://www.bgregio.eu/>; <http://www.south-east-europe.net/>) включва 17 държави: Албания, Австрия, Босна и Херцеговина, България, Румъния, Хърватска, Македония, Гърция, Унгария, Сърбия, Черна гора, Словакия, Словения, Молдова (избираема с цялата си територия), части от Турция, Италия и Украйна. Общият ѝ бюджет е 245 111 974 евро. Тя подкрепя транснационални партньорства, имащи за цел да подобрят процеса на териториална, икономическа и социална интеграция чрез намиране на общи решения и конкретни резултати, позволяващи осъществяването на бъдещи инициативи и инвестиции от стратегическо значение.

Приоритет 4 „Изграждане на транснационални мрежи за зони на устойчив растеж“ цели преодоляване на задълбочаващите се различия между определени региони и градове в Югоизточна Европа. **Област на интервенция 4.3 „Популяризиране на ползата от културните ценности за развитието“** цели включването на културните ценности в процеса на планиране и развитие на градските центрове, селищни системи и периферните им ареали. Предвижда се:

- Усъвършенстване на добрата политика, изработване на програми и изграждане на капацитет, във връзка със консервацията и утилизацията на културните ценности;
- Създаване на транснационални сдружения със специфични цели (например за по-добър мениджмънт на археологическите обекти);
- Изработване на координирани подходи при консервация на културното наследство в комбинация със съвместно професионално обучение (създаване на бази данни, картографиране и мониторинг на обектите от културен интерес, реставрационни техники и др.);
- Развитие на публично-частно партньорство за реставрация на важни обекти;
- Подкрепа за културен туризъм чрез разработване на „културни пътища“ и други дейности.

Бенефициенти по този приоритет са НПО, държавни институции на местно, регионално, и национално ниво, културни и образователни институции, гражданското общество и частният сектор.

Програми, насърчаващи междурегионалното сътрудничество

Програма за междурегионално сътрудничество INTERREG IVC (The International cooperation programme INTERREG IVC)

Основна цел на програмата за периода 2007-2013 г. е да увеличи ефективността на политиката за ре-

гионално сътрудничество и да допринесе за икономическата модернизация и нарастващата конкурентоспособност на Европа. Средствата за постигане на тази цел включват подпомагане и обмен на опит и знания между представители на местните и регионални власти, съпоставяне и свързване на по-слабо развитите с по-напредналите региони по отношение на разработване на политика в дадена сфера, осигуряване на трансфер на доказани добри практики в рамките на основните програми, финансиране от СФ. Програмата включва 27-те държави-членки, Швейцария и Норвегия (http://eufunds.bg/docs/2007-07-26_INTERREG_IVC_OP_final2.pdf; <http://www.bgregio.eu/>; <http://www.interre4c.net/>). Бюджетът ѝ е 405 094 936 евро.

Приоритетна ос 2 „Околна среда и превенция на риска“ има основно значение за опазване на културното наследство. Една от мерките, които насърчава тази приоритетна ос, е **„Културно наследство и естествен пейзаж“**. Предвижда се обмен на опит и знания, трансфер и по-нататъшно развитие на политика, свързана с:

- Защита и повишаване значимостта на културното наследство и пейзаж;
- Управление на риска в сферата на културното наследство и пейзаж (в градска и селска среда);
- Популяризиране на културни ресурси като потенциал за икономическото развитие на региона и др.

Естествени бенефициенти по програмата са публично-частни организации и организации, чиито разходи се определят като публични. Частният сектор също е целева група (местни и регионални власти, регионални агенции, университети, изследователски институти и др.).

Междурегионалните и транснационални програми за сътрудничество също оказват значителна подкрепа за опазване на културното наследство и развитието на културен туризъм. Заложените приоритети спомагат за постигането на устойчиво регионално развитие, базирано върху споделяната грижа за културно-историческите ценности.

Общностни програми

Това са програми на Общността, осигуряващи финансиране отделно от СФ и КФ. Те имат допълваща роля. В комбинация с останалите финансови инструменти на ЕС те осигуряват подкрепа във всички области от социално-икономическия живот. Сред тях има и такива, които спомагат за популяризиране на културното наследство, като се следи да няма припокриване на финансирането от различните източници.

Програма Култура 2007 (2007-2013 г.)

Основната цел на тази програма е изграждането на европейско културно пространство чрез развитие на културно сътрудничество между страните, участващи в програмата. Насърчава се опазването и знанието за културното наследство от европейска величина и се подкрепя межкултурният диалог. Една от основните мерки, които спомагат за изпълнение на програмата, е **„Подкрепа за културни дейности“**. Чрез нея се предоставя директна помощ за европейски проекти за сътрудничество с различна продължителност и обхват, които постигат поне две от целите на програмата (тук е включена и инициативата „Европейски културни столици“)

(Представителство на ЕК в България 2007, 15-16; http://ec.europa.eu/culture/eac/culture2007/cult_en.html)

. Основни бенефициенти са местните и регионални власти, корпорации и др. Бюджетът на програмата е 400 млн. евро.

България разполага с богати археологически, исторически, архитектурни и етнографски забележителности, допълнени от българския фолклор, бит, традиции, кухня, вина, фестивали, както и от съвременни художествени произведения с разнообразен характер. Правилното управление на всички тези ресурси е основна предпоставка за успешното развитие на културен туризъм и безопасната икономизация на културните паметници. Различни източници на финансиране от страна на европейските фондове или други инициативи на Общността, засягащи пряко или косвено културното наследство и неговото социализиране и икономизиране, позволяват ползотворно и безопасно разработване на културните ценности, използвани като ресурс за културния туризъм.

Разгледаните програми свидетелстват за солидният ресурс на европейско ниво, който осигурява финансови средства и идеен капацитет за икономическото реализиране на културния ни потенциал. Те обаче трябва да се използват съгласувано, чрез общи планове за развитие и изчерпателни анализи на пазара. Само така може да се осигури опазване на културно-историческото наследство, без да се стигне до неговото преекспониране и без да се застрашава неговата цялост и научна стойност, например в резултат на туристическите дейности. Във връзка с това става ясно, че задължително условие за правилното усвояване на средствата от европейските фондове и гарант за успешния завършек на финансираните по тях проекти е активното участие на местните власти, но най-вече на общините в сътрудничество с НПО, агенции и други структури. За да се реализират успешно проектите, е нужно и осигуряване на собствени финансови ресурси от страна на общините.

България вече е изпълнила или приключва с изпълнението на значими проекти в областта на културното наследство, финансирани от международни организации и ЕС и съфинансирани от националния бюджет. Въпреки това администрациите на национално, регионално и местно ниво все още се затрудняват с обмена на информация и обратната връзка по проектните процедури. Това се потвърждава и от ограничените мерки, предвидени от някои общини в България, за ефективно разработване на културните паметници, намиращи се в техните граници. Липсва координираност и ясни стратегически документи (например: Стратегии за опазване на културно-историческото наследство и за устойчивото развитие на културния туризъм) на всяко ниво на управление, което затруднява подготовката на проекти и определянето на приоритетните за финансиране обекти.

Благодарение на средствата, предвидени по различните европейски програми и фондове, проучването, реконструкцията и опазването на културните паметници е възможно именно чрез развитието на културен туризъм, изграден на базата на правилно управлявани културни ресурси.

Приложение 1. Общини, избираеми по Приоритетна ос 3, операция 3.1 на ОП "Регионално развитие"

Айтос	Две могили	Крумовград	Полски тръмбеш	Стражица
Аксаково	Девин	Кубрат	Попово	Стралджа
Ардино	Димитровград	Кърджали	Провадия	Сунгурларе
Асеновград	Добрич	Кюстендил	Добрич - град	Съединение
Белене	Долна митрополия	Костенец	Първомай	Твърдица
Бяла (Русе)	Долни Дъбник	Левски	Раднево	Тервел
Белослав	Дряново	Ловеч	Радомир	Тетевен
Берковица	Дулово	Лозница	Разлог	Тополовград
Благоевград	Дупница	Лом	Ракитово	Троян
Бобов дол	Дългопол	Луковит	Разград	Велики Преслав
Бойчиновци	Етрополе	Любимец	Раковски	Трявна
Ботевград	Елена	Лясковец	Родопи	Тунджа
Братя Даскалови	Елин Пелин	Мадан	Рудозем	Тутракан
Брацигово	Елхово	Марица	Руен	Търговище
Бяла Слатина	Златоград	Мездра	Русе	Хаджидимово
Велико Търново	Завет	Момчилград	Садово	Харманли
Велинград	Ихтиман	Монтана	Сандански	Хасково
Ветово	Иваново	Мъглиж	Сатовча	Хисаря
Видин	Исперих	Никопол	Свиленград	Червен бряг
Враца	Каолиново	Нова Загора	Свищов	Черноочене
Вълчедръм	Казанлък	Нови пазар	Своге	Чирпан
Вълчи дол	Калояново	Омуртаг	Севлиево	Шумен
Върбица	Камено	Оряхово	Септември	Якоруда
Габрово	Карлово	Павел баня	Силистра	Ямбол
Генерал Тошево	Карнобат	Павликени	Симитли	
Главиница	Кирково	Пазарджик	Сливо поле	
Горна Оряховица	Кнежа	Панагюрище	Сливен	
Гоце Делчев	Козлодуй	Перник	Сопот	
Гулянци	Костинброд	Петрич	Средец	
Гълъбово	Котел	Пещера	Стамболийски	
Гърмен	Криводол	Плевен	Стара Загора	

Цитирана литература:

Национална стратегия за устойчиво развитие на туризма в България (2008-2013). Министерски Съвет на Република България. Държавна агенция по туризъм, 2007, http://www.tourism.government.bg/files/politics/file_204_bg.pdf.

Оперативна програма „Регионално развитие“ 2007-2013. Министерство на регионалното развитие и благоустройство. Дирекция „Програмиране на регионалното развитие“. София, септември 2007, http://eufunds.bg/docs/___%CE%CF%D0%D0.pdf.

Представителство на Европейската Комисия в България. Европейски програми 2007-2013-справочник, IV издание. Минерва, 2007, http://eufunds.bg/docs/Text_1.pdf.

Black Sea Basin Joint Operational Programme 2007-2013-Black Sea cross-border cooperation, November 2007, <http://www.blacksea-cbc.net/>; <http://www.mrrb.government.bg/index.php?lang=bg&do=law&type=4&id>

=308.

Bulgaria - Serbia IPA Cross-border Programme. December 2007, <http://eufunds.bg/docs/Bulgaria-Serbia.pdf>.

Bulgaria - The Former Yugoslav Republic of Macedonia IPA Cross-border Programme, 2007, http://eufunds.bg/docs/CBC%20BG_FYROM.pdf.

Bulgaria - Turkey-IPA Cross-border Programme, September 2007, http://eufunds.bg/docs/CBC%20Programme%20Bulgaria_Turkey.pdf.

European Territorial Co-operation 2007 - 2013 South East Europe (SEE) - Transnational Co-operation Programme for a European area in transition on the way to integration, December 2007, http://eufunds.bg/docs/SEE%202007-2013_2.pdf; <http://www.southeast-europe.net/>.

European Territorial Cooperation Programme Greece-Bulgaria 2007-2013, August 2007, http://eufunds.bg/docs/OP_%20GR-BG%2805102007_for%20submission%29.pdf.

Romania - Bulgaria Cross-border cooperation programme 2007-2013, July 2007, http://eufunds.bg/docs/CBC_Romania-Bulgaria_2007-2013.pdf; <http://www.cbcr-romaniabulgaria.eu/>.

The Interregional Cooperation Programme INTERREG IVC - Contributing to the European Commission Initiative „Regions for Economic Change“, Operational programme, July 2007, http://eufunds.bg/docs/2007-07-26_INTERREG_IVC_OP_final2.pdf; <http://www.interre4c.net/>.

<http://eufunds.bg/> - Европейски фондове и програми

2007-2013 г.

<http://www.mrrb.government.bg/> - Министерството на регионалното развитие и благоустройство.

<http://www.bgregio.eu/> - Страница на Управляващия орган на ОП „Регионално развитие“; справка за девет от разглежданите програми.

http://ec.europa.eu/culture/eac/culture2007/cult_en.html

- Програма Култура 2007 (2007-2013 г.).

Албена Искиджийска

Защитени дисертации

Ружа Попова

Тракийска култура в Северното Черноморие до III в.

Дисертацията се състои от въведение, шест глави, заключение и списък на литературата, с общ обем 316 страници. В нея е представена темата за тракийската култура и вписването ѝ в живота на античните центрове по Северното Черноморие през сравнително продължителен период - VII в. пр. Хр. до III в.

Във въведението са обосновани хронологическите граници - долната - VII в. пр. Хр., се определя от възникването на гръцките апойкии и по-специално на първото гръцко селище Бористен, а горната - от настъпилите през III в. исторически събития в Европейския Североизток, довели до коренни промени в обществено-политическия, културен и религиозен бит на севернопонтийските държави. Изяснени са няколко термина - на първо място колонизацията (по специално гръцката колонизация) като явление, изтъкнати са и терминологичните трудности относно статута на ранните селища, основавани от елините.

Първа глава е посветена на гръцката колонизация по Северното Черноморие и на спецификите на Понтийската контактна зона. Р. Попова въвежда в употреба и разяснява вече наложилите се от десетилетия в научната литература термин *hybridity*, но се спира основно на анализа на следствията от културния сблъсък между различни етноси - т.е. как се стига до формиране на различни идентичности. Тя отделя специално внимание на термина *Понтийска контактна зона* и го разглежда в аспекта на разпопосочните влияния, освобождавайки го от безплодно етнизирание. Спира се на дискусиите върху терминологията, свързана с изследване на гръцката колонизация до момента. За жалост, все още липсва обща терминология и дори единна номенклатура на гръцките селища, следваща терминологията на античната писмена традиция. Като проследява досегашните изследвания за гръцката колонизация в Боспора, Р. Попова акцентира на неособено осветления проблем как именно са се случвали контактите между елини и не-елини (други) на територията на новооснованите апойкии. За целите на изследването тя привлича най-вече свидетелствата на античната писмена традиция, налагащи възгледа за водещата роля на йонийските центрове - основно Милет. Принос на авторката е сравнението на археологически данни с писмените данни на Е. Кесарийски, с от-

лед по-точна датировка на първите селища - Бористен/Березан и Олбия. Обръща внимание на взаимоотношенията между двата центъра и допуска възможността Бористен да не се е развивал като полис. Р. Попова използва и едно неизвестно сведение, част от реч на Дион Хризостом, произнесена в кр. на I в., в която се твърди, че „градът бил построен много отдавна сред самите варвари“ и опитва да изясни начина на възникването му. Предлага и опитва да защити нова датировка за появата на апойкията Херсонес Таврически - през 528/527 г. пр. Хр., привличайки неизвестен епиграфски и археологически материал.

Втора глава проследява историята на Боспорското царство, произхода на първия му основател и династията на Спартокидите. Подробно е анализиран единственият извор, свързан с най-ранната история на Боспора - Диодор, който задава хронологическата рамка на съществуване на династията и твърди, че Археактидите установили властта си тук през 480/479 г. пр. Хр. Авторката се спира и на изразените в литературата мнения относно властта на първата династия и отчита запазването на боспорските апойкии при тяхното управление. При това поставя акцент на формата на управление и прави критически анализ на термина, използван от Диодор за „василевс“. В отделен параграф Р. Попова разглежда зараждането на новата династия - на Спартокидите и как идва на власт първият ѝ родоначалник, известен като Спарток I. Привличайки нови писмени и нумизматични данни, защитава тезата, че през втората половина на V в. пр. Хр. начело на гръцката държава застанал не-елин/тракиец и поставил начало на управление, наречено в настоящото изследване хибриден тип. На базата на комплексни извори, авторката категорично доказва негръцкия произход на Спарток I, а относно избора му смята, че е бил подкрепен от знатни боспорски представители. Анализирайки археологическия материал и Трапезитската реч на атинския оратор Исократ, тя защитава тезата, че Спарток I е достигнал до властта чрез преврат. Друг интересен акцент в дисертацията е виждането за монархическата форма на управление на Боспорската държава, различна от елинския модел и проявяваща се още при сина на Спарток I - Сатир I.

В отделна глава е проследен култа към Артемида в аспектите ѝ на Ифигения и Хеката. Особено внимание е обърнато на Ифигения, позната от известията

на Херодот, като богиня, на която таврите извършвали кървав обряд. Р. Попова привлича археологически данни от южните части на Кримския полуостров - основно от пещери, потвърждаващи извършването на обреди, свързани с жертвоприношения. Анализира и епиграфски паметници от Херсонес, представящи един по-късен епитет на богинята като Артемида Базиля. Същевременно, защитава тезата, че в Херсонес Таврически Великата Богиня остава анонимна. Авторката оспорва тезата, че култът към Артемида Хеката е слабо засвидетелстван в района и го доказва чрез многобройни писмени, епиграфски и нумизматични данни. Този култ е засвидетелстван в самия царски дворец на столицата на Боспорското царство Пантикапей - в изсечено в скала светилище. При това в дисертацията Хеката е разглеждана освен във връзката ѝ с Артемида-Ифигения, но и с богинята Деметра. Аргументирано и привличайки археологически данни от Олбия, Березан, Кримския полуостров и Боспора, авторката застъпва виждането, че почитането на богинята е приело множество местни форми и специфики и нерядко надхвърля рамките на официалния ѝ култ.

В четвърта глава е разглеждано едно от най-интересните явления в Северното Черноморие - култът към Хероя. Култът към Ахил е проследен в трите му основни топоса - Левка, нос Байкуш и Тендра. Същевременно, авторката прави сериозен анализ на митографията и отстоява хипотезата за идентичност между образите на Ахил и Резос. Тя привлича голям брой писмени източници и допуска, че Резос е елинската персонификация на тракийския цар-жрец-прорицател на Дионис. На базата на находки от Левка пък застъпва виждането за връзка между образа на Ахил със Слънцето и Хепербореияския култ. Тя опитва да вникне и да представи информацията, носена от античните извори не само като легендарни данни, но и като представи, плод на съхранена фолклорна традиция, отразяващи реалното почитане на героя в изследвания район.

Предпоследната глава проследява появата и почитането на анонимното тракийско божество, условно наречено Тракийски конник. При това са потърсени проявленията на култа сред тракийските паметници извън границите на лагерите. Обърнато е внимание на социално-културните промени, настъпили при управлението на Хадриан, когато в армията започва набиране на войници сред местното население - основно траките. Именно по този начин тракийските религиозни представи започнали да проникват по Северно-понтийското крайбрежие, като особено важен бил култът към Тракийския конник-херос. Р. Попова опитва да изясни проявите, както и смесването му с други култове, документирано върху група релефи, произхождащи от Тирас, Олбия и Херсонес. Отделен параграф изследва няколко паметника, вотивни посвещения на конника, сред които особен интерес представляват четири митраистки релефа от Олбия от II-III в. Според нея най-вероятно тези релефи, обобщени под името тракийски тип, произхождат от светилище, посветено на Тракийския конник, в което са били почитани и други богове. Подробно са анализирани и проявленията на култа към Тракийския конник в южната част на Кримския полуостров. Автор-

ката предполага общ център на изработка на голяма част от релефите - западното крайбрежие на Черноморе, както и дългосрочно присъствие тук на тракийски етнически масиви, създали свои ателиета.

Последната, шеста глава на дисертацията е посветена на разпространението на култа на Сабазий в Северното Черноморие - неговото развитие и причините за популярността му през римската епоха. Целта е да се потърсят причините за голямата му популярност през римската епоха и да се проследи неговото движение и адаптиране в определена среда, съобразно местните представи. Разглеждани са паметниците, изобразяващи *Сабазиева ръка*, в жест на адорация. След обстоен преглед на известните паметници и паралелите им, Р. Попова достига до извода, че по всяка вероятност бронзовите ръце са изпълнявали обредна функция при празненствата и не са били изработвани специално за погребения, а са служили приживе. Във връзка с изясняването на култа на Сабазий в Боспорското царство са привлечени две рисувани гробници, чиято иконографска схема ги доближава плътнo до разглежданата в настоящото изложение Сабазиева образност. Авторката проследява и проявлението на култа в Херсонес Таврически и привлича вниманието към един графит от чернофирнисов скифос от Панское-1 от втората половина на IV в. При това проблемът за култа на Сабазий в Северното Черноморие е поставен в контекста на възприетата в цялостното изследване хипотеза за северната посока на разпространение на култовете.

Приноси на изследването са: цялостното представяне на проявленията на тракийската култура в Северното Черноморие; допускането за експедиции, предхождащи първите гръцки заселвания в Кимерийския Боспор; защитаването на тезата за монархическа форма на управление на Боспорската династия, както и подробният анализ на култовете на Артемида-Ифигения-Хеката в района и на култа на Ахил.

На 23. 10. 2008 г. Специализираният научен съвет по стара и средновековна история, археология и етнография при ВАК присъди на кандидата научната степен „доктор“.

Александър Станев

Източноевропейски паметници от територията на Източната Римска империя (V-VI в.).

Дисертационният труд се състои от две части - текст, представен от въведение, четири глави и заключение и справочен апарат, общо - 409 страници.

В уводната част са разкрити целите и задачите на изследването, сред които изпъкват събирането и анализа на археологическите елементи, свързани с културата на германските народи от територията на балканските провинции на Източната Римска империя през V-VI в. Обоснован е избраният хронологически период, чиято долна граница е ярко определена от хунската инвазия през първата половина на V в.

В първа глава е направен преглед на досегашните исторически проучвания и опит за комплексен обзор върху състоянието им. В няколко раздела са проследени началните фази на проучванията, формирането на колекционерски дружества и общества

през XIX в. както и зараждането на първите системни проучвания на старогерманското наследство през XX в. Следващата глава представя основните маркери за темата - проблемът с терминологията и най-вече понятието „източни германи“. Според А. Станев проблем при писмените извори е свърхупотребата на етноними, използвани дълго след като носителите им вече са слезли от историческата сцена и водещи до сериозни обърквания. Той представя основните извори в хронологически ред - антични произведения, религиозна литература, речи, писма, след което представя обща картина на историческите събития през разглеждания период. Отделен раздел е посветен на реформите на император Диоклециан, с акцент върху въведените от него нови договорни отношения с германите. Подробно е изяснена ролята на източните германи през Валентиановата и Теодосиевата епоха, открит е „готски въпрос“. Специално внимание е отделено на приемането (*receptio*) на вестготите, на управлението на Аларих и политическите борби между различните групировки в Константинопол. А. Станев изяснява и общоевропейския контекст на събитията, като представя последствията от навлизането на отделни германски формации на територията на Източната Римска империя и откроява остготското присъствие по Долен Дунав. Последната част на втора глава очертава географския обхват на труда и най-вече западната му граница, която се явява единствената линия, с настъпили корекции в граничните територии.

Трета глава е от изключително значение за труда - в нея е направен археологически преглед, разработен в три основни линии: дефиниране на археологическите компоненти; представяне на хронологическите системи, визиращи късната античност, Великото преселение на народите и ранното средновековие и проследяване на материалните паметници с акцент върху най-масовия археологически материал с германски произход - елементите на народния костюм и свързаните с него аксесоари и ювелирни изделия.

Четвърта глава е централна, тя предлага анализ на археологическия материал. Първият комплекс находки е представен от фибули с две плочки, свързани посредством лъковидна дъга, които могат да бъдат датирани през 30-60-те г. на V в. Авторът интерпретира откриването им основно в селищата на Дунавския лимес и изразява становище, че по всяка вероятност двуплочните фибули са принадлежали на варвари със статут на *foederati*. Данните от най-богатия гробен инвентар (Лом), позволяват в известна степен да се възстанови женската носия, характерна за погребенията от хоризонт Лаа на р. Тая.

В отделен раздел са разгледани някои фибули, явяващи се производни на двуплочните фибули. Например, твърде масови са били фибулите тип Братей, развивал се през целия V в. Най-силното им разпространение в балканските провинции на Източната римска империя е през третата четвърт на V в. При това А. Станев откроява интересна закономерност - находките се концентрират в два основни центъра - в и около Сингидунум и в днешна Североизточна България. Анализирайки произхож-

дащите от втория район фибули той оборва досегашните представи и застъпва тезата, че варвари са се заселили не само в придунавските области, но и на юг от лимеса. Друга група производни на двуплочните фибули са тези от тип Вишков - имат триъгълна челна плочка и масивен горен издатък, както и украса от врязана начупена линия. Датират се в V в., но поради ограничения им брой и огромна площ, на която са откривани, не могат да представят обобщаваща информация. На базата на два документирани гроба А. Станев успява да извърши възстановка на етническия женски костюм. Любопитно е, че и в двата случая - при Аргамум и Ваюга, фибулите са поставени върху гърдите, с челни плочки, обърнати надолу. Интерес представлява и групата на лъчевите фибули, съставени от две плочки, свързани посредством дъга. От балканските провинции на Римската империя са открити и публикувани над 30 броя подобни фибули.

Специфичен е типът Домолошпуста/Бачордаш, авторът отделя внимание на характеристиките на чифт фибули от Красен, Русенско, при които се забелязва симбиоза между стила на панонските майстори и местните черти на торевтиката и могат да бъдат датирани в годините 470-480 г., свързани с остготското придвижване на югоизток. Известни отлики и специфики се проявяват при няколко изделия от Белград-Чукарица, Сирмиум и Марцианопол, произхождащи от последната четвърт на V-началото на VI в. При анализа им А. Станев обръща внимание на несигурната им етническа принадлежност. Възможно е те да са били на остготи, той обаче обръща внимание на усложнената етническа среда през периода в Ескус, както и в сръбското Подунавие, където наред със западногермански има сериозно наличие и на негермански етнически елементи. Според автора сходни черти притежават и някои от фибулите тип Арчар-Хистрия, като това важи с особена сила за най-ранните им представители - находките, произхождащи от Красен и Хистрия, които съчетават среднодунавски елементи в изработката си и схематизма на местното производство, датирани в V - началото на VI в. А. Станев опитва да обособи и няколко подтипа на разглежданите фибули.

Твърде специфични са няколко фибули от тип Реджио Емилия и Удине-Планис - поради малобройността им не може да се изведе информация за тяхното разпространение, но пък сложното им ювелирно производство и смесването на сребро с позлата при изработката на находките, свидетелства за висок социален статус на техните собственици. Финалната фаза на лъчевите фибули в долнодунавските провинции е представена от „гепидския тип“, при това те са изключително случайни находки и открити основно в крайдунавската (лимесна) зона. Разделът, обхващащ лъчевите фибули завършва с проследяването и на някои други типове като например откритите при гроб на пътя Троян-Кърнаре, намиращи аналози в подалпийската зона на Италия. А. Станев смята, че лъчевите фибули били бързо възприети от местното население и скоро след напускането на част от остготите през 488 г. тук започнало местно производство, следващо и възпро-

извеждащо основните им характеристики, факт, засвидетелстван в находки от Рациария, Ятрус, Тушовица и Кабиле.

В отделен раздел детайлно са представени фибулите с полукръгла челна и с ромбовидна стъпална плочка, снабдени с три или пет радиални лъча и вариации в украсата. Авторът представя един сравнително малоброен тип фибули - Гурзуф, запазили се обаче дълго време и явяващи се пряко влияние на панонските производствени центрове след средата на V в. В единственият гроб от некропола в Херсонес нач. на VI в. със засвидетелствана полова принадлежност този тип е бил носен от жена и поставен на дясното рамо, както по принцип е характерно за носенето на мъжките дрехи. Сравнително слабо разпространение и през кратък времеви отрязък се наблюдават фибулите от тип Бакодпуста/Земун. На базата на фибулите от Медвен, авторът застъпва хипотезата, че те се свързват с остготското присъствие през последната четвърт на V в., и отбелязва факта, че се локализируют основно във вътрешно провинциален район, с твърде висока концентрация на варварски материал. Същевременно, той представя и находки, неспадващи към описаните вече вариантното напр. среднодунавските типове Цифер-Пац, Мистржин-Маджартеш, както и някои местни варианти.

Отделено е внимание и на друг тип фибули - с триъгълна (или полукръгла) челна, ромбовидна стъпална плочка и специфична изрязана украса „*Kerbschnitt*“, популярни като тип Левице/Прша. Вероятно те могат да се свържат с остготското присъствие през периода вт. половина на V в. и се разпространяват основно в земите на дн. Североизточна България. Най-често този тип е свързан с женския костюм, а находката от Митерхоф е от гроб на момиче. Фибулите са били носени както като чифт, така и в комбинация с друг тип, или поединично.

Нов раздел проследява някои редки типове фибули, свързани с източните германи. Сред тях особено интерес предизвикват фибулите-брошки с орлова семантика от втората пол. на V в. Разположението им в гробните комплекси показва, че са били поставяни на едното рамо, или в областта гърдите и както при меровингския костюм са служели за захващане на връхната дреха. Друга група редки фибули са от тип „цикада“, известни са 8 броя от територията на балканските провинции, те имат форма на насекомо и свидетелстват за високо ниво на ювелирна традиция, като екземплярите от Нове и от Биволаре. Интерес представляват и фибулите от типа Кормадин-Яково и Крефелд - те имат челна плочка с различна форма, завършваща в долния си край с пластично оформен издатък. Регистрирани са в мъжки и в женски гробове, самостоятелно, или в комбинации с други типове.

Твърде задълбочено е разгледан и друг тип източноевропейски паметници - катарамите, обособени в няколко групи според формата на плочките им и други детайли. Интерес представляват катарамите с орлова глава, оформена в единия край на плочката. След като ги подлага на комплексен анализ, А. Станев стига до извода, че по всяка вероятност те са били произвеждани масово от местно ателие.

Смята също, че се отличават от гепидските образци от Потисие и са по-близки с готските токи от Крим. Местонамирането им го кара да допусне, че най-вероятни техни приносители са реминисцентни групи ост- и вестготско население.

Повече неизвестни кият катарамите от следващия представен от автора тип „Калиакра“, поради липса на археологическа среда, факт затрудняващ сериозно хронологическата и етническата им интерпретация.

Два типа луксозни катарамите с ромбовидна и правоъгълна плочка, заедно с тези с орлова семантика, оформят комплекс паметници, характеризиращи етническия костюм на източните германи през V-VI в. Първият тип е представен от масивни катарамите с ромбовидна плочка и украса „*Kerbschnitt*“, които съдейки от ефектната им ювелирна изработка са имали парадна функция в етническия костюм. Един от най-широко разпространените представителни елементи на германския костюм са масивните екземпляри с правоъгълна плочка, които са смятани и за едни от най-сигурните реperi за етническата интерпретация на източните германи. Авторът представя аналозите им с орлоглавите катарамите - токата от Костел, и с изделията на панонските ювелирни ателиета. В географско отношение те се ситуират във вътрешността на крайдунавските провинции и произхождат от обекти, в които са намерени и други паметници с източноевропейски произход.

Сред паметниците, представени в труда са и обичи от един-единствен тип - с масивна полиедърна висулка, със силно присъствие особено от VI в. в източноевропейските комплекси. Срещат се основно в женски гробове, в комбинация с разнородни видове фибули. Други украшения, представени от автора са обичите с плътно многоъгълно манисто, гривните с разширени краища, твърде любопитно е и представянето на огледала с централно ухо и костени гребени.

Принос на настоящата дисертация е сериозният опит за систематизиране елементите на костюма, накитите и аксесоарите на носителите на източноевропейския културен кръг; хронологията на находките, техните типове и варианти. А. Станев идентифицира, където е възможно, социалното положение на носителите им и прилага статистически анализ на погребалните практики и обреди. Твърде любопитен е опитът му за възстановка на мъжкия и женския етнически костюм, еволюцията му с включване на нови елементи и форми.

На 13. 11. 2008 г. Специализираният съвет по стара и средновековна история, археология и етнография при ВАК присъди на кандидата образователната и научна степен „доктор“.

Чавдар Цочев

Тасос и Тракия. Проблеми на икономическите отношения V-III в. пр. Хр. (по данни на амфорната тара)

Дисертацията се състои от увод, шест глави, списък на цитираната литература, карти и приложения, с общ обем 419 страници.

В уводната част Чавдар Цочев обосновава избора именно на амфорната тара като средство за изс-

ледване на античната икономика - открива се в изобилие, не е извор, тенденциозен като писмените и може да бъде сравнително точно датирана. Амфорите от о. Тасос са сред най-масовите транспортни контейнери в Древна Тракия, а фактът, че са подпечатани и с добре проучени печати, ги прави високоинформативни и ценни. В настоящото изследване авторът е привлякъл 3730 тасоски печата от територията на Древна Тракия, като в приложен каталог им прави разчитане и класификация. Хронологическите граници на изследването са избрани съобразно възможностите на изследвания материал, чието производство надхвърля V-III в. При това тежестта пада основно на проучване на подпечатаните материали, произхождащи главно от периода IV-III в.

Първа глава е посветена на преглед на досегашните изследвания по въпроса. Първите опити за систематизиране на натрупаните данни се правят от Ан-Мари и Антоан Бон през 1957 г., а след тях Зеест и Лазаров допълват създадената типология. През 80-те г. на XX в. Гарлан има изключителен принос за включване на 89 печати качествено илюстрирани амфори към корпуса на ранните тасоски печати. Твърде обширна е литературата, която проследява методологията и стандартизацията на амфорите. Първите метроложки изследвания са дело на Брашинский, а сравнително по-големи серии са обхванати в трудовете на Монахов и Гарлан. Ч. Цочев се спира на влезналото в употреба понятие „тасоски кръг“, обозначаващо група амфори с неизвестен произход и различна форма, имащи общи черти с тасоските амфори по отношение на детайлите и изработката ми. Най-голям брой разработки са посветени на темата за хронологията на печатите, като хронологическата таблица, създадена от Аврам, в която той подрежда епонимите в списък с абсолютни дати води до изключително улеснение и напредък в проучванията. Специфика на проучванията е, че преобладаващата част материали, основно от територията на днешните гръцка и турска част на Тракия, остават непубликувани. Единствено в монографията на Брашинский методиката за използване данните от тарата е свързана пряко с икономическата тематика, докато Гарлан е по-скоро скептичен към опитите за икономическата ѝ интерпретация. Авторът се спира и на някои изследвания, засягащи странични аспекти на проблема, като например свързаните с консумацията, консуматорската логика и транспорта на амфорите посредством презморската търговия.

Втора глава на дисертацията проследява обстойно самата Тасоска амфорна тара. В първите два параграфа авторът изяснява някои проблеми, съпътстващи употребата на амфорите - дали са служели изключително за пренасяне на тасоско вино или може да са имали и вторично предназначение - да побират други стоки, особено във вътрешните части на проучваната територия. Разглежда функционирането на работилниците за амфори и отчита пикът в производството им в края на IV и първата половина на III в. пр. Хр., когато продукцията съдове надхвърляла 100 хил. годишно. Той смята, че изчезването на практиката да се подпечатват амфорите през първата половина на II в. вероятно е резултат

от прекъсване на производството им. Отделен параграф е посветен на стандартизацията им, като за пръв път Ч. Цочев обединява въпросите за фракциите, обема и формата на амфорите и ги разглежда във връзка с проблема за контрола на общността над керамичното производство. При това доказва липсата на пряка зависимост между формата и обема на съдовете. Анализирайки 119 подпечатани съда той опитва да установи закономерност в еволюцията на формите им с течение на времето, както и при различните фабриканти. Изтъква факта, че формата им е консервативна във времето и се запазва стабилна през дълги времеви периоди. На базата на тези наблюдения изказва хипотеза за съществуването на официални модели-etalони за производството на керамични контейнери на Тасос. Отбелязва също, че през анализирания период, се произвеждат контейнери с тасоска форма и в редица работилници извън острова, ето защо е невъзможно географските рамки да бъдат строго дефинирани. Сходствата помежду им са както на форма, така и на ниво детайли. Според Ч. Цочев причините за тези заемки може да се търсят по две основни линии - съзнателна имитация на вносните продукти от местни грънчари, за да се използва престижа и известността на производителя, както и официално възприемане на общата стандартизация между активно търгуващи помежду си градове, или изнасящи на общи пазари.

Трета глава е посветена на хронологията на тасоските печати, за изграждането на която от важно значение са годините на управление на известните официални лица - епоними, магистрати, чийто имена стоят върху тасоските печати. Основно са разглеждани спорните моменти в досегашната литература, и са предложени известни корекции в популярната до момента хронология на управляващите длъжностни лица. Изразено е мнение, че част от известните магистрати са били всъщност фабриканти (лица, ангажирани с производството на амфори). Спрямо магистратите от групи VIII-XI, е предложен нов метод, допринасящ за прецизиране на относителната хронология. Авторът разграничава пет стила на изписване на буквите, специфични за последователно работили майстори-гравьори. Същевременно, той отчита невъзможността в момента да се извърши абсолютно точна хронология на тасоските епоними, отклонението в нея ще варира с минимум десетилетие. На базата на предложената нова хронология, и тъй като амфорите се явяват като репери за датировката на други обекти в Източното Черноморие и в Тракия, Ч. Цочев спомага за уточняване на датировката на редица гробни комплекси от IV-първата половина на III в. пр. Хр.

В следваща глава е проследено разпространението на тасоската амфорна тара в Тракия. Доказва се, че Тракия е била сред основните дестинации на тасоския износ, което до голяма степен се дължи на географската ѝ близост. Засвидетелствано е обаче, че близо 14 % от износа е бил консумиран от отделените колонии по добруджанското крайбрежие. Авторът доказва тази особеност чрез геополитическата ситуация в района. За целта той обособява пет зони на разпространение на тасоската тара и ги

разглежда според географски особености, хронология и количествени показатели на печатите. Зона 1 включва Егейска Тракия от Амфиополис до Месамбрия, като градовете Амфиополис и Абдера дават облика ѝ. Тук доминират късните печати - от кр. на IV - нач. на V в. Втората зона обхваща долината на Марица и притоците ѝ, заедно с цялата Тракийска низина. Специфично тук е множеството печати от най-ранните групи. Особено важни са колекциите от Кабиле, Севтополис и Ветрен (Пистирос). Зона 3 обхваща района около Бургаския залив, където преобладават печатите от нач. на IV в., изключение правят печатите от Месамбрия, разпределени в продълг времеви диапазон - чак до средата на III в. Четвъртата зона включва Варненския залив и долините на Камчия и Провадийска, като основната колекция произлиза от Одесос. Според Ч. Цочев локална особеност тук е пълната липса на печати от група G, което вероятно се дължи на спад на вноса през 40-те г. на IV в. пр. Хр. Пета зона има за свой център Добруджа, а северната ѝ граница достига най-южните части на Украинска Бесарабия. В нея най-голям брой печати произлизат от Истрия, Оргаме, Томи, Дуранкулак. С известни уговорки авторът включва към тази група и градския център в резерват Сборяново. Анализирайки известните данни, той доказва, че за движението на стоките освен плавателните реки, важна роля са играели и сухоземните пътища. Амфорите проникват в дълбочина и дори на най-труднодостъпни места на юг от Стара планина, докато в Дунавската равнина, въпреки добрите възможности за комуникации липсват. Той застъпва тезата, че основен мотив за разпространението на амфорите с вино е било развитието на консуматорските навици в обществото. То до голяма степен е свързано с елинското и елинизаторско градско население и оттук липсата на елинизация и урбанизация обясняват и липсата на находки в дунавската равнина.

Пета глава е посветена на количественото изследване на тасоската тара. При това авторът отчита няколко възпрепятстващи фактора: различните начини на подпечатване, прилагани от отделните градове-производители; променливата честота на самото подпечатване; поставянето на печати върху съдове с различен обем и съдържание, както и несигурната хронология на тасоските печати. В изследването си Ч. Цочев се интересува от относителното, а не от абсолютното разпределение в различните хронологически групи и региони. В специално приложение в графичен вид е изобразена динамиката на разпределение на тасоската тара, а в отделен параграф е направен анализ на статистическите данни. Отчита се нарастването на дела на Тракия като пазар за виното през първите три четвърти на IV в., като в периода 360-315 г. над две трети от амфорите, внесени в Тракия били предназначени за днешна Северна Добруджа.

Последната глава има по-аналитичен и обобщаващ характер, тя разглежда организацията, моделите и механизмите на търговията с тасоски амфори. Обърнато е внимание на съществуващото още от древността разграничение при пътуванията на къси

и дълги разстояния - изтъкнати са например спецификите на вноса в близките до Тасос градове - Абдера и Амфиополис. Същевременно над 60 % от вноса са били предназначени за далечните Черноморски пазари - Добруджа и Приазовието. Отделен параграф проследява организацията на доставките, като са използвани данни от потънали антични кораби. Авторът очертава спецификите на курсовете на къси разстояния - специализирани в търговия с определена стока, докато тези на дълги са по-разнообразни - съдържат амфори от различни центрове, смесени товари. Анализирайки печатите стига до извода, че е съществувала практика за редовни курсове, насочени към определени градове и снабдяващи ги с партии амфори от различни работилници. Смята за възможно да е имало и каботажно плаващи кораби, които разтоварвали малък брой стоки, спирайки от пристанище в пристанище. Интересни са и наблюденията му относно произхода и статута на търговците, заети с продажба на тасоските амфори, за което привлича важни писмени данни - тасоският закон за виното от V в. пр. Хр. Според Ч. Цочев търговията на едро е била в ръцете на частни лица, местни търговци. Обърнато е внимание и на некомерсиалните фактори в стокообмена - сред тях на първо място войната.

Приноси на дисертацията са: обосноваването на тезата за двата модела в търговския обмен между Тесалия и Тракия - внос на къси и дълги разстояния. Първият модел функционира между острова и най-близките му градове на тракийския бряг, в търговията са ангажирани местни търговци, доставките не се влияят особено от външни фактори и продължават чак до 70-те г. на II в. Вторият модел засяга основно тракийските крайбрежия на изток от делтата на Марица и до делтата на Дунав. Тук търговията била извършвана от професионални търговци с разнороден произход и посредством кораби с голяма товароподемност.

На 19.11. 2008 г. Специализираният научен съвет по стара и средновековна история, археология и етнография при ВАК присъди на кандидата научната степен „доктор“.

Камен Станев

Миграционните процеси в Първото българско царство (по писмени данни)

Дисертационният труд се състои от увод, пет глави, заключение, списък на изворите и осем карти, с общ обем 406 страници.

Обект на изследване се явяват миграционните процеси - заселвания, изселвания и вътрешните размествания през периода 680-1018 г. При това е отчетен проблемът, че територията на държавата не е постоянна величина, а са проследени процесите в дадена област, в момента, когато тя е в пределите на България.

В първа глава е анализиран въпросът за етническите и демографски промени, настъпили в източната част на Балканския полуостров през късната античност, динамичен период, силно обогатен от извършващото се през IV в. Велико преселение на наро-

дите. Процесът станал особено интензивен след нахлуването и заселването на готите през 376 г. Авторът се спира на последователните вълни варварски нашествия - хуни, готи, херули, гепиди и др., довели до сериозни етнически размествания, намаляване и оредяване на местното население и постепенното му изчезване. Към края на VI в. положението започнало съществено да се променя - увлечена в други битки, византийската империя подценила появата на новия враг - аварите, които в кратък срок успели да се наложат и да подчинят местните племена, обитаващи на север от Долен Дунав, а обсадата на византийската столица през 626 г. поставила под въпрос съществуването на самата Византия. В доказателство на тази теза К. Станев привлича археологически данни за ранновизантийски градове, крепости, манастири, където след посочената дата следва прекъсване на живота. Единствената крепост в дн. български земи, останала подвластна на империята била Месемврия, факт, подкрепен и от известните археологически, нумизматични и сфрагистични данни. В края на VII в. обаче и тук били заселени колонисти от Исавия, явно поради сериозното намаляване на населението ѝ. Авторът разглежда тези събития като фактор, благоприятстващ славянското заселване на Балканския полуостров. Същевременно, изтъква факта, че те не успели да компенсират напълно обезлюдяването на огромни области, резултат от което е картината от VII чак до IX в. на българската държава, в която част от териториите останали много слабо заселени. Разглеждайки опитите на Византия през първите три века от съществуването на българската държава - наречени удачно реконкиста, К. Станев посочва, че те се сблъскали със сериозна трудност - липсата на ромейско население, което да стане опора на евентуалната ѝ власт в Тракия и Македония.

Втора глава проследява изворите и историографията за миграционните процеси в Първото българско царство. Разгледани са писмените извори - домашни и чужди, с акцент върху домашните, въпреки тяхната малобройност - Чудото на св. Георги с българина, Първото житие на св. Наум, житието на св. Климент Охридски, Сюлейманкьойският надпис. Ценността им се дължи на факта, че са съвременни на отразяваните събития. Сред чуждите е откроята известна пристрастност, при това се обръща голямо внимание на писмата като извор - създадени са по конкретен повод и от преки участници в събитията - писмо на Лъв Хирсфакт до император Лъв VI, твърде ценни данни дават и писмата на император Никифор Мистик. Друга група чужди извори са западните - те не са хомогенни по състав и вид - писма, хроники, преводи на византийски хроники, но съдържат неизвестни данни - напр. Отговорите на папа Николай I, Деянията на унгарците и др. Анализирани тук източни извори - арменски, руски, арабски, също попълват известни празнини по въпроса за миграционните процеси. Втора част на същата глава представя въпроса за използването на материалните следи - т.е. археологическите находки. Проблем тук се очертава трудността за извършване на прецизна датировка, поради липсата на монети през ранното Средновековие.

Направен е преглед на историографията, посветена на миграциите, като се започне от опита на Паисий Хилендарски, трудовете на С. Палаузов, К. Иречек до съвременните проучвания, изтъкнат са и някои теми, останали до днес неосветлени - задържането на Никифоровите войници до 825 г., идването на Привина през 835 г. и др.

В трета глава авторът прави сериозен опит за типологизация на миграционните процеси през Първото българско царство, предлагайки три типологии. Първата се основава на посоката на движение и според нея миграциите биват: заселвания, преселвания и размествания. При това К. Станев изтъква разнообразния етнически състав на заселниците, както и техния социален състав: бивши ромейски императори като Юстиниан I, сръбски князе, държавни служители, монаси отшелници, селяни и дори криминално проявени елементи и роби. Той откроява и спецификите на изселванията, както и линията на държавата да ги ограничава максимално. Относно вътрешните размествания са изтъкнати трудностите, свързани с неописването на тези събития от византийските хронисти. Авторът доказва, че сериозните вътрешни размествания, най-често били осъществявани от държавата с цел отбрана на новозавоювани земи - напр. северите през 680 г.; 815 г. в земите южно от Стара планина и Несебър; 922 г. във Виза и околността ѝ и др. Друг вид типология, предложена в труда от К. Станев, е според броя на участниците в миграциите, като известна трудност тук е рядкото посочване на този елемент в писмените извори. Той проследява единичните миграции - на бежанци като Паган и Телериг, на еретици и икономически миграции, като например на неизвестния арабин механик от 811 г. Груповите миграции са значително повече и по-разнообразни по характер - варират от малки мигриращи групи, оказали съществено влияние върху българската история - напр. тези на Юстиниан I, на сердикийските военачалници, а тези на кирило-методиевите ученици повлияли върху духовния подем на страната. При масовите миграции пък се наблюдава движение на огромни маси хора - от стотици хиляди, като Аспаруховите българи, до няколко десетки хиляди - депортираните от Одринска Тракия 40 хил. души през 813 г. и 50 хил. през зимата на 813-814 г. Последната типология е на базата на причините, породили миграционните вълни. Авторът ги подразделя на естествени причини - демографски прираст, такива, породени от природни катаклизми, като тежки зими и суши, довели до размествания или намаляване на населението в съответните райони. Епидемиите от края на VI - нач. на VII в. и последващите демографски вакуум също водели до миграционни процеси. Друг вид причини за преселвания били държавната политика и войните. К. Станев акцентира на българо-византийските войни от края на X в., довели до обезлюдявания в Софийско, Нишко и Щипско, докато по средното течение на Струма не причинили сериозни размествания. Трета група миграции са предварително планираните. Сред тях изтъква депортацията, свързана с важни държавни интереси, както и колонизирането. Разгледани са и миграциите, в резултат от

икономически причини, явления за които има твърде малко данни в изворите. За тях свидетелстват археологическите находки, доказващи идване на високоспециализирани майстори, плод на чиято дейност са например известните амфороподобни стомни с червена ангоба, правени на крачен кръг, със знак ипсилон.

Четвърта глава представя начините, по които българската държава оказвала влияние върху миграционните процеси. К. Станев застъпва тезата, че през целия период именно държавата е основният генератор и регулатор на миграционните процеси. Детайлно са разгледани депортацията, колонизацията и политиката на пустите погранични райони. Чрез първия подход се целяло заселване на слабо заселени области, както и особено важната стратегическа цел - използване на депортираните като източник за набиране на войници, а чрез обезлюдяването на съседни на България области се целяло разстройване отбраната на противника. Така например депортираните през 896 г. ромеи били заселени във вътрешността - в Охридско, а сърбите през 924 г. - в Тракия, при което те запазвали личната си свобода и имущество. Макар и на базата на малко налични данни е проследена и политиката на колонизация. - 812-815 г. на Южното Черноморие и тези през 904, 922 и 986 г., като интересно е, че последните две се предшестваха от депортиране на местното ромейско население. Политиката на пустите погранични райони бил прием, специфичен за номадските народи, с който при вражеско нападение се ограничавал ефекта на изненадата и се разкъсвала атаката. К. Станев съпоставя данните от българските земи с византийската демографска политика.

В последната глава авторът представя каталог на миграционните процеси през периода 680-1018 г., с общ обем 202 страници. Чрез този профилиран подход, той дава възможност всяка миграция да се проследи в детайли, с нейните характерни черти и специфики. Същевременно, всяко събитие е номерирано, а миграциите са предадени в хронологичен ред. Представени са и изворите за всяка миграция, както и подробен анализ на самото събитие. Илюстративният материал е съставен от 8 карти. Приноси на настоящия труд са обобщаването и анализирането на данните за всички миграции в Първото българско царство. Известните писмени данни са допълнени от автора с археологически. Същевременно, той интерпретира по нов начин някои събития и предлага три различни типологии на миграционните процеси. Представените събития са видяни в пряка връзка с българската история.

На 04. 12. 2008 г. Специализираният съвет по стара и средновековна история, етнография и епиграфика при ВАК присъди на кандидата научната и образователна степен „доктор“.

Славка Чернева-Тилкия

Занаятчийско производство във Филипопол. I-IV в. сл. Хр.

Представеният дисертационен труд се състои от увод, седем глави, заключение, три приложения, с общ обем 156 страници.

В увода са определени целите на изследването - обединяване и систематизиране на натрупаните през годините доказателства за местно занаятчийско производство във Филипопол, локализиране на работилниците и реконструиране, доколкото е възможно, на самото производство. На базата на епиграфски и писмени сведения от града авторката се опитва да изясни организацията и функциите на сдруженията. За реализация на тези цели тя използва следните методи: описание и анализ на наличния археологически материал, привлича епиграфски паметници и сведения на античните автори по въпроса; използва и сравнителен и статистически метод.

Първа глава е посветена на сдруженията и колегиите във Филипопол по епиграфски и писмени данни. Като изворова база С. Чернева-Тилкия използва основно едикта на Диоклециан от 301 г. и указа на Константин Велики от 337 г., споменаващи имената на основните занаяти. Ценни сведения за занаятчийската дейност се съдържат и в епиграфските паметници - от тях става известно, че е имало кожари, щавещи кожа, стругари, обушари и др. Античните извори, като диалога на Лукиан свидетелстват за наличие на смолари и за някои по-нископлатени занаяти - кожарство, дърводелство, перачество и влачене на вълна, практикувани в семейни работилници. Тя възстановява организациите на занаятчиите и търговците, обединени през разглеждания период в колегии. При това отличава една особена форма на сдружението, което освен професионални е имало и административни функции, например сдружението на измервачите на земи. Спира се и на сведенията от диалога на Лукиан, споменаващ за групата на смоларите, вероятно организирани в колегия. Те изготвяли смоли за кораби, за лекарята и за насмоляване на съдове и прибори, използвани в медицинската практика, както и за покриване на покриви със смола или асфалт против дъждове. Смолата се употребявала и за премахване на косми от човешкото тяло, именно с последното приложение са свързани данните на Лукиан за Филипопол.

Във втора глава е разгледано керамичното производство от няколко занаятчийски квартала в града - южен, западен, източен и югоизточен. В южния квартал С. Чернева представя комплекс от три керамични пещи за производство на битова керамика, лампи и теракоти, функционирали между края на II - началото на III в. Изтъкнато е откриването в близост до работилницата на калъп за съд *terra sigillata* и калъп за производство на декоративни плочки и медальони. В големия източен квартал е разкрита най-добре запазената пещ за битова керамика - частично вкопана и с елипсовидна форма. Близко до нея са намерени останки от постаменти и се предполага, че е имало изграден навес от нетрайни материали. Авторката отделя специално внимание на откритите в няколко ями на източната работилница екземпляри бракувана керамика. Отчетено е и намирането в източната и в южната работилница на калъпи за производство на фина керамика. Предполага се, че в южната керамична работилница са се произвеждали декоративни плочки - оттук произхожда калъп за плочка с еротична сцена, а от Фо-

рум-Север - калъп за медальон на съд със синкретично изображение на Кибела-Артемида, свидетелстващо за вярванията на местното население. Твърде интересни са също така съдовете с апликирана украса от Филипопол и особено голям кратеровиден съд, работен на колело, с емблеми на Зевс-Сарапис и Дионис. До момента е известен само един бракуван червенолаков екземпляр от южната работилница - паница тип VIIВ по Кабакчиева, със сложна форма на тялото. Анализирайки археологическите данни, С. Чернева определя четири работилници за изработка на теракоти. Сред тях са представени фигурки на Афродита-Венера, има една цяла запазена статуетка, представяща богинята с мантия, намотана около левия ѝ крак, с къдрици по раменете. Други често срещани теракоти са условно наречените от авторката фигурки на Източната богиня, изработвани най-вече в източната работилница на града и на Атина Палада, произвеждани дълго време в различни ателиета.

В следваща глава е реконструирана обработката на кост, при отчитане на известна неяснота около организацията на работилниците във Филипопол. Въпреки липсата на открити досега инструменти, на базата на епиграфски паметник - арата на кападокиец Луций Криспин Епагатос-Турнейтес, се доказва употребата на струг за обработката на кост. Сред костените изделия се наблюдават два типа лъжички - аптекарски кохлеарии и за козметика. Славка Чернева се спира детайлно на характеристиките им, както и на тези на лигулите, притежаващи голяма яйцевидна лопатка. Четвърта глава проследява обработката на метал през I-IV в. във филипополските ателиета. Разгледани са няколко бронзолейрни работилници, с акцент върху третата работилница при Форум-Север, където е открита бронзова матрица с изобразен „Тракийски конник“ и се предполага, че е съществувал и друг метод на обработка освен леенето във форма - изчукване върху матрица.

Пета глава е посветена на строителството и свързаните с него занаяти. Авторката се спира и на спомагателните занаяти - каменоделство, мазачество, изработване на шукатура и на подови покрития - мозайки. Основен извор тук са съчиненията на античните автори - Витрувий, Плиний Стари, Теоф-

раст, описали редица каменоделски уреди. Към тях С. Чернева добавя епиграфски паметници, даващи сведения за професии като строителен предприемач, отговорник на строителните дейности и отговорник за строителството на храмове в града. Шестата глава представлява обстоен преглед на архитектурната декорация на монументални сгради от Филипопол, дело на майстори на Пергамската и Афродизийската школи. За пергамската школа била характерна специализацията в изготвяне на архитектурно-декоративна украса - нейните капители, фризархитрави и др. детайли са с богата растителна украса, а листата на аканта имат форма на малоазийско листно ветрило. Майсторите от Афродизийската школа пък издълбавали аканта със свредел и се специализирали в кръглата пластика. Любопитно е, че при елементите от стадиона във Филипопол е налице симбиоза на двете школи.

Последната глава представя занаяти от Филипопол, за които няма археологически данни, а са известни единствено по писмени и епиграфски данни. Представени са реконструирани като съществуващи гилдии на смолари, стругари и някои занаяти като тъкането и довършителната му дейност - тепавичарството. Епиграфски е засвидетелствана и група производители на луксозни сирийски дрехи от чиста вълна. Авторката разглежда спецификата на тази колегия майстори и ролята им в обществото и отбелязва кападокийския им произход. На базата на два епиграфски паметника - надгробна стела на малоазиеца Филип, син на Филип и посветителна ара, тя възстановява кожарството.

Приноси на настоящия труд са комплексното изследване на занаятчийското производство в най-големия тракийски град; систематизирането на изключително обемния материал; обстоятелствения анализ на античните автори като Лукиан. Локализирани са косторезни и скулпторни ателиета и са проследени културните влияния върху производството на определен род изделия.

На 04. 12. 2008 г. Специализираният съвет по стара и средновековна история, етнография и епиграфика при ВАК присъди на кандидата научната и образователна степен „доктор“.

Мария Узунова

This journal is published four times per year. It accepts papers and reports about archaeological sites and research concerned with excavations in Bulgaria as well as papers of debate on problems of more general concern in the field of prehistory, antiquity and medieval archaeology, numismatics, sphragistics and epigraphy. It also offers concise information about important new finds and acquisitions of Bulgarian museums, book reviews, comments on temporary or permanent archaeological exhibitions, academic life and news. Papers are published in Bulgarian, with a summary in English.

Notes for contributors

Papers should not exceed 36000 characters, including notes and bibliography. Citation is to be made according to the Harvard referencing (in-text parenthetical citation). References include: author's surname, space, year of publication, comma, page(s) and/or illustration(s): (e.g. Бонев 1998, 74; Ivanova 1997, 5-14; Игнатов 2000, обр. 4; Hiller 1993, Abb. 8-10). Bibliography is placed at the end of the text. It begins with titles in Cyrillic alphabet, followed by those in Roman alphabet. Titles in other alphabets close the list. Transliteration is allowed of titles in rare alphabets into Roman. The publications of each group are listed in ascending alphanumeric order. In case of more than one publication of particular author in particular year and alphabet, small Cyrillic or Roman letters (a, б, в etc. or a, b, c etc.) are attached without space to the year of publication. Titles of periodicals should not be abbreviated. If a monograph has been published in a series, the name and volume of the series are given in parentheses immediately after its title. If a paper referred to has appeared in a collection of studies or in a volume which is a part of particular series, the title of the latter is preceded by "- B:" or "- In:", and followed by the other necessary information, e.g.:

Childe 1929: V. G. Childe. The Danube in Prehistory. Oxford, 1929.

Georgiev 1965: G. I. Georgiev. The Azmak Mound in Southern Bulgaria. - *Antiquity*, 39, 153, 1965, 6-8.

Velkov 1952: I. Velkov. Der Fels im Kultus der Thraker. - In: G. Moro (Hrsg.). *Beiträge zur älteren europäischen Kulturgeschichte I. Festschrift Rudolf Egger*. Klagenfurt, 1952, 28-36.

Texts and illustrations are delivered on CD or DVD. Illustrations (line drawings or black-and-white photos of good quality) should be in judicious numbers. Everywhere in the text they are labeled as „Figures“ (Figs.). All of them are to be numbered with Arabian numbers on the backside. An arrow on the same side points to the top. Captions should be simple and informative. A linear scale is desirable. Graphic illustrations should not exceed A4 format and should be susceptible to reduction. The maximum size of photographs is 13 by 18 cm. Screen illustrations are accepted in Joint Photographic Experts Group (JPEG, JPG) or Tagged Image File Format (TIFF, TIF), at a resolution no less than 300 dpi for photographs and 600 dpi for vector illustrations (the latter are accepted in Adobe Illustrator (AI), Encapsulated Post Script (EPS), Corel Draw (CDR) or Windows Metafile (WMF) format).

Summaries of papers and reports should be most informative and should amount to about one eighth of the original text.

Texts are accepted in any MSWord version (File type .rtf, font Times New Roman 12 pt, page margins 3.5, space line 1.5. Title and author's name are given in Bold, Left Alignment. Explanatory texts and remarks are given as footnotes, in Italic. A printout of the text and copies of the illustrations are required. Special characters and symbols, if any, are to be inserted in the printout and highlighted in color. Only complete manuscripts are accepted.

Annual subscription to *Arheologia*: EUR 33 for all countries, including postage. The subscription price must be paid in advance to: UniCredit Bulbank, Bulgaria, 1000 Sofia, 12 Batenberg St., BIC UNCRBGSF, IBAN BG 45 UNCR 96603119754610, National Institute of Archaeology and Museum, *Arheologia Journal*.

